

Mohács szimfónia

Mohács Symphony

Tanulmányok
a mohácsi csatával kapcsolatos
kutatások eredményeiből

Studies on the new research achievements
on the Battle of Mohács 1526

Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia

A PPKE BTK Régészettudományi Intézetének kiadványai

Archaeological Studies of PPCU Institute of Archaeology

Volume 26

Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia
A PPKE BTK Régészettudományi Intézetének kiadványai
Archaeological Studies of PPCU Institute of Archaeology

Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia
Nemzetközi szerkesztőbizottság /
International Editorial Board

Heinrich Härke
Eberhard Karls Universität (Tübingen, D)

Oleksiy V. Komar
Institute of Archaeology of NUAS (Kiev, UA)

Abdulkarim Maamoun
Damascus University (Damascus, SY)

Denys Pringle
Cardiff University (Cardiff, UK)

Dmitry A. Stashenkov
Samara Regional Historical Museum (Samara, RU)

Nikolai P. Telnov
Institute of Archaeology (Chişinău, MD)

MOHÁCS SZIMFÓNIA

Tanulmányok a mohácsi csatával
kapcsolatos kutatások eredményeiből

Mohács Symphony

Studies on the new research achievements
on the Battle of Mohács 1526

Szerkesztők:

Varga Szabolcs – Türk Attila

Szerkesztők munkatársa:

Vértesi Lázár

BUDAPEST
2022

A kötet a Pázmány Péter Katolikus Egyetem

PÁZMÁNY PÉTER
KATOLIKUS EGYETEM

támogatásával valósult meg.

A kötet az Innovációs és Technológiai Minisztérium támogatásával a Tématerületi Kiválósági Program: Magyarország és a Kelet kapcsolatának régészeti kutatása (Keleti Örökségünk PPKE Interdiszciplináris Történeti és Régészeti Kutatócsoport [TKP2020-NKA-11]) projekt keretében valósult meg.

Borítóképek:

Mohácsi Nemzeti Emlékhely III. számú tömegsír (részlet) (Fotó: Pálfi György)

A siklósi váruradalom felosztásának térképe 1700 körül (OSZK TK 2145)

Maximilian Brandstetter Mohács látképe 1608-ból

II. Lajos-denár, Körnöcbánya, 1518, Majs, Majsi-rétek-dűlő (Janus Pannonius Múzeum)

© A szerzők

© Martin Opitz Kiadó

© Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Régészettudományi Intézet

ISBN 978-615-6388-31-5

HU-ISSN 2064-8162

Minden jog fenntartva. Jelen könyvet, illetve annak részeit tilos reprodukálni, adatrögzítő rendszerben tárolni, bármilyen formában vagy eszközzel – elektronikus úton vagy más módon – közölni a kiadó engedélye nélkül.

Magyar nyelvi lektorálás: Bertók Krisztina

Borítóterv: auri grafika

Kiadja:

PPKE BTK Régészettudományi Intézet – Martin Opitz Kiadó –

Duna–Dráva Nemzeti Park Igazgatóság – Mohács 500 Egyesület

Nyomda: Pauker Nyomdaipari Kft.

TARTALOM

Előszó / Foreword	7
„Öröme ebben csak annak van, akit belülről ösztönöz valami”. Beszélgetés Szücs Józseffel HARAMZA Márk	9
KISS Andrea: A kis jégkorszak, a Spörer inimum és Mohács	17
Andrea KISS: The Little Ice Age, the Spörer Minimum and Mohács.....	46
PÁNYA István: Úttalan utakon. Adatok a késő középkori Bodrog vármegye úthálózatához	47
István PÁNYA: The Untrodden Roads – Data on the Road Network of Late Medieval Bodrog County	60
VARGA Szabolcs: Brodarics István és Istvánffy Miklós mohácsi csatáról szóló leírásának összehasonlítása.....	61
Szabolcs VARGA: Comparison of István Brodarics and Miklós Istvánffy’s Accounts on the Battle of Mohács	71
B. SZABÓ János: Magam mentségére: még egyszer II. Lajos halálának helyszínéről.....	73
János B. SZABÓ: In My Defence: Once More in the Site of Louis II’s Death	77
SZÁVOSZT-VASS Dániel: Támpontok a Mohácsi-Duna medrének 1526-os rekonstrukciójához.....	79
Dániel SZÁVOSZT-VASS: Reference Points for the Reconstruction of the Mohács-Danube Riverbed in 1526	92
VICZIÁN István: A Duna domborzatformáló hatása Mohács környékén és az 1526. évi mohácsi csata.....	93
István VICZIÁN: Fluvial Geomorphology of the Mohács Danube Floodplain and the Battle of Mohács in 1526	114
VARGA Anna: Az ártéri növényzet értékelése terepi és irodalmi adatok alapján a mohácsi csatátáj kutatásában.....	115
Anna VARGA: Analysis of the Floodplain Vegetation of the Mohács Military Landscape Research based on Field Studies and Literature Data.....	127
MÁTÉ Gábor: Népeségcsere, nyelvi viszonyok, faluhatárok a 18. századi tanúvallatások fényében, Mohács térségében	129
Gábor MÁTÉ: Population Change, Linguistic Proportions and Village Boundaries in the Light of 18th Century Border Investigations in Mohács Area.....	143
POLGÁR Balázs: A „második mohácsi csata” (1687) ábrázolása a Bibliothèque Nationale de France gyűjteményéből	145
Balázs POLGÁR: A Depiction of the “Second Battle at Mohács” (1687) from the Collection of the Bibliothèque Nationale de France	150
S. LACZKÓ András: „Nemzeti nagy bűnnek nagy torolója Mohács”. Czuczor Gergely Mohács-epigrammájáról.....	151
András S. LACZKÓ: “The Avenger of a Great National Sin: Mohács.” Gergely Czuczor’s Epigram.....	158
HASANOVIC-KOLUTÁČZ Andrea: A mohácsi csata 450. évfordulója alkalmából rendezett emlékkiállítás a Kanizsai Dorottya Múzeumban.....	159
Andrea HASANOVIC-KOLUTÁČZ: Memorial Exhibition on the Occasion of the 450th Anniversary of the Battle of Mohács at the Dorottya Kanizsai Museum	175

NÉGYESI Lajos: A mohácsi csata emlékhelyei.....	177
Lajos NÉGYESI: Memorial Sites of the Battle of Mohács	194
PÁLFI György: Az SZTE Embertani Tanszék váratlan mohácsi küzdelmei: terepantropológiai kutatások a Mohácsi Nemzeti Emlékhelyen.....	195
György PÁLFI: Unexpected Mohács Struggle of the Department of Biological Anthropology, University of Szeged: Field Anthropological Research at the National Memorial Park of Mohács	209
DRUSZA Tamás: „Mohács” valóságának nyomában: a mohácsi csata rekonstrukciójának elemzési kihívásai és lehetséges módszere	211
Tamás DRUSZA: In Search of the Truth about “Mohács”. Analytical Challenges and possible Method for the Reconstruction of the Battle of Mohács.....	236
KÁRPÁTI Kata: Mohács 500 Múzeumakadémia. A közgyűjtemények és köznevelési intézmények együttműködése. Emlékezetpedagógiai koncepcióterv	237
KÁRPÁTI Kata: Educational Concepts and Approaches of Interpreting the Battle of Mohács	247

ELŐSZÓ

A mohácsi csata közel ötszáz éve befejeződött. Azok, akik Szűz Mária köpenye alatt álltak, így-úgy, de megmenekültek. Mások azonban azonnal, vagy hosszabb-rövidebb haláltusa után a mezőn, az utakon és a nádasokban, vagy fogolyként két nappal később egy tömegsírban végezték. Van, akikre földet kapartak, bár sokaknak még ez sem jutott, és testük után lassan az emléküik is elenyészett. Bármilyen is lett a sorsuk, azon félezer év távlatából semmiféle eszközzel nem változtathatunk. A holtak pihenjenek békében, az élők éljenek boldogan! Azonban épp ezzel van a gond: a boldog jelen nem létezik a feldolgozott és megértett múlt nélkül, és emiatt vakarjuk újra meg újra véresre ezt a mohácsi csatának nevezett heget. Mintha egy fájó vereségen túl valami sokkal többet veszítettünk volna el azon a napon, melynek a hiánya máig mar, mintha orvul és becsstelenül megloptak volna bennünket, elvéve ezzel az önbecsülésünket és kisiklatta a nekünk járó fényes jövőt.

Tehát nem az elesettek iránti kegyelet miatt foglalkozik újabb és újabb generáció a mohácsi csatával, hanem az élőknek kell a fogódzkodó, hogy ezen kudarc által valahogy kitapogassák az előttük álló lehetőségeket és elkerüljék a veszélyes csapdákat. Nem nekik, hanem nekünk (lenne) fontos az a történelmi tapasztalat, hogy miképp lehet hatalmasat bukva megmaradni egy sokkal erősebb ellenféllel szemben, emberként túlélni egy megalázó és kiszolgáltatott helyzetet.

Azóta, hogy az első túlélők megpróbálták elmesélni otthon a szeretteik körében, hogy mi történt velük, minden nemzedéknek van valamilyen magyarázata a miértekre. Néha több is egyszerre, melyek legtöbbször ellentmondanak egymásnak, de mindez érthető, hiszen a lelkiismeretnek – „Vajon megtettem-e mindent?” – nem racionális elemzések, hanem felmentő történetek kellettek. A 16–17. században ezen a szemüvegen keresztül vizsgálták a Magyar Királyság, azaz az állam szétesése legfőbb okának tartott csatát, és találtak felelőst a Jagellóktól Szapolyai Jánoson át a nyugati királyokban és magában a haragvó Istenben. A reformkor történelem iránt oly érzékeny nemzedéke számára már nem az állam,

hanem a nemzet lett a legfőbb szellemi keretrendszer. Így Mohács már a középkori dicsőséges magyar nemzet megroppanásának lett a helyszíne, hogy aztán Világost és Aradot követően az akkori kor szenvedésének keserű előképévé váljon. A sorminta megkezdődött, és a társadalmi katasztrófákban bővelkedő huszadik században az 1526. évi vereség minden rossz nyitányává, illetve magyarázatává formálódott és nagyban hozzájárult ahhoz a rendkívül negatív kollektív önképhez, amelyet talán a csata legsúlyosabb következményeként hurcolunk magunkkal, és amely fertőző kútként betegít meg mindenkit, aki a közepébe merészkedik.

A mohácsi csatáról szóló könyvtárnyi irodalom alapján kijelenthető, hogy ezek a szövegek sokkal többet árulnak el a születésük koráról, mint magáról az összecsapásról. Persze ma már sok személyt, adatot, összefüggést ismerünk, de – ahogy 1849 után az árulásról, sorsról és a széthúzásról, 1920 után a részvétlen Nyugatról, az 1970-es években pedig megalkuvó és áldozathibáztató módon a magyar elitről és hadseregéről írtak –, a kutatók leginkább saját koruk égető problémáira kerestek történelmi magyarázatot. Mindezek ellenére azonban létrejött egy tudományos kánon, elkészültek a forráskiadások, és több elemzés valóban közelebb visz bennünket az események megértéséhez. Hasonló a helyzet, mint a kereszténység története kapcsán, ahol a negyedik századi ember kevesebbet tudott Jézus koráról, mint a mai érdeklődők. De vajon mennyiben sikerül az elődök vállára állva kissé messzebb tekintünk Mohács mezején? Mivel tud hozzájárulni az eddigi ismeretekhez a mi generációnk, vajon tudunk-e valami értékállót letenni az asztalra 2026-ban, a csata ötszázadik évfordulóján?

Jelen kötet egyszerre kísérlet és kortűnet. Kísérlet, amely lehetőséget teremt, hogy egy történelmi kérdés kapcsán a lehető legszélesebbre tárjuk a kaput más tudományok előtt: hátha eddig nem látott perspektívák és fel nem tett kérdések fognak új utakat nyitni, eddig ismeretlen módszerek lesznek úttörők a maguk területén. Az összegyűjtött tanulmányok kaleidoszkópként tükrözik

a néprajz, az antropológia, a földrajz, az irodalom, a hadtudomány, a muzeológia és a történettudomány részéről megfogalmazott új gondolatokat. Most jutottunk el oda, hogy a korabeli éghajlat, az úthálózat, a folyómedrek változása és a természeti táj egyaránt a csata jobb megismerését szolgálja; egy francia röplap, Czuczor Gergely és a 18. századi tanúvallatási jegyzőkönyvek élő forrásaivá váljanak az itteni eseményeknek, illetve a tömegsírok néma szemtanúi végre megszólaljanak az antropológia hangján. Ugyancsak újdonság, hogy az alkalmazott tudományok részeként az új eredmények hasznosítása is megjelenik, egyrészt a korábbi múzeumi tapasztalatok elemzéseként, másrészt az új lehetőségek felvillantásával. Mindez egy sokszólamú szimfóniát eredményez, ahol a hangok és a gondolatok valahol mégis összeérnek és egymást gazdagítják a saját regiszterükkel. Mindez pedig már kortűnet is, hiszen bizonyíték arra, hogy a tudományok eme hangjátékában sem iktatható ki a rendszerből a saját szakmáját tudós módon művelő „muzsikus”. Hiába erősödtek fel a kritikai gondolkodást nélkülöző „szirénhangok”, amelyek tudományos módszertan nélkül ígértek egyszerű válaszokat bonyolult kérdésekre, valódi, a következő nemzedék számára mankóként használható eredményeket – legyenek, azok bármilyen aprók is – csak a megalapozott tudományos gondolkodás képes teremteni. Remélhetőleg ezt így vélik a kötet jelen- és jövőbeli olvasói is.

Ha már kortűnetről esett szó, nem mehetünk el szó nélkül a jelen tanulmánykötet megjelenésének körülményei mellett. A szerzők jó része talán sosem találkozott egymással személyesen. A mohácsi csata iránti érdeklődés köti össze őket. Így, ha úgy tetszik, tudósok privát vizsgálódásainak az eredményét tartja kezében az olvasó, ami egyben a humanizmus óta bizonyítottan meglevő tudományos hálózatosodás virulens voltát is bizonyítja. Ahhoz azonban, hogy a külön vágányon futó kutatások összeérjenek ebben a kötetben, kellett a Mohácsi Nemzeti Emlékhelyet működtető Duna–Dráva Nemzeti Park ügy iránti elkötelezettsége és a Pázmány Péter Katolikus Egyetem támogatása. A PPKE BTK Régészettudományi Intézetében végzett, illetve az Innovációs és Technológiai Minisztérium támogatásával megvalósult Térmaterületi Kiválósági Program (Magyarország és a Kelet kapcsolatának régészeti kutatása – Keleti Örökségünk PPKE Interdiszciplináris Történeti és Régészeti Kutatócsoport) kutatási projekt fontos programeleme volt a mohácsi csatatér és az oszmán-magyar kapcsolatok régészeti kutatásának előmozdítása. A fenti intézmények együttműködésének gyümölcseként látott napvilágot 2020-ban az *Eke mentén, csata nyomában* című tanulmánykötet, melynek folytatása a jelen mű.

Budapest, 2022. augusztus 21.

Varga Szabolcs

*„ÖRÖME EBBEN CSAK ANNAK VAN,
AKIT BELÜLRŐL ÖSZTÖNÖZ VALAMÍ*

Beszélgetés Szűcs Józseffel

HARAMZA MÁRK

Mi vezette arra, hogy a mohácsi csata kutatásával foglalkozzon?

Legelőször is azt tudom mondani, én ilyen adott-ságokkal születtem. Gyerekkoromban is érdekelt a történelmünk, ezt már a tanítók is észrevették az iskolában.

Mintegy negyven évig járta a csatatér feltételezett helyszíneit, de már előtte is komoly figyelmet szentelt annak, hogy a csatáról szóló forrásokat és szakirodalmat részletesen megismerje. Hogyan kezdődött a sokéves kutatómunka?

Tízéves gyerek voltam. Elemi iskola negyedik osztályban tanították a magyar történelmet. Jó előadó volt az Úrkövi Józsi bácsi. Épp a mohácsi csata volt az egyik nap a téma. A tanítók akkoriban úgy mondták el:

– A csata itt volt a Bégrétbe’, ott van egy patak, van egy völgy, úgy, ahogy leírják. A patak egyik oldalán a törökök, a másik oldalán a magyarok, összeszezsaptak, a törökök győztek, a mieink majdnem mind meghaltak.

Szólt a csengő, vége lett az órának, szaladtak mind ki a gyerekek az osztályból, mind nagy kiáltozás az udvarban. No, én is futkostam a többivel együtt, egyszer csak az udvar egyik sarkában láttam, hogy hárman ottan gugyorognak és valamit pusmognak.

– Hát ti mit pusmogtok itten? – kérdeztem.

– Na gyere, megmondjuk! – s aztán az egyik elmondta. – A tanító bácsi, amit mondott órán: „itt volt a csata a Bégrétbe’, sokan elestek, a mieink páncélban voltak...” Én most majd megkérem apukámat, hogy hegyezzen ki nekünk egy vasrudat, s vasárnap délután kimegyünk a Bégrétbe, viszünk egy kalapácsot, leverjük, és ahol csörög, ott van a páncél, oda temettek egyet a katonáink közül.

Na, eljött a vasárnap, úgy is lett: kimentünk. Május volt, jó nagy fű volt a Bégréten, gondolkozott a pajtásom, hogy hova verje a vasrudat. Végigbotorkáltunk a réten, elértünk a temetőtől a vasútig, de páncél sehol se csörgött. A tanító bácsi mesélte, hogy törött kardok, lándzsák is voltak ott, mi még egy rozsdás vasat sem találtunk.

– Elég jól eljárt a nap, a holnapi lecke sincs kész, uccu, gyerünk haza! – ezzel befejeződött az első találkozásom a mohácsi csatatér kutatásával.

A sikerélmény ezek szerint elmaradt, de a téma iránti lelkesedés nem szűnt meg. Gyerekként továbbra is érdeklődött a téma iránt?

Amennyire egy tízéves gyereknek eszében marad. Szerettem olvasni, eljártam az iskolai és a városi könyvtárba is. Leventeképzésen is sokat foglalkoztunk a magyar történelemmel.

A könyvtár mellett a múzeumba is rendszeresen járt, ahol Ete János múzeumigazgató is sokat segített. Vele mikor került közelebbi kapcsolatba?

1945 májusában befejeződött a második világháború. A mohácsi múzeum vezetője Ete bácsi volt, akit én akkor már ismertem, mert látogattam a múzeumot. Eljött hozzám a Schneider igazgatóval, aki nemrég még tanítóm volt. Ők a háború előtt is gyűjtötték a hagyományokat, de a világháború megszakította a munkájukat, s most újra szerették volna folytatni. Ete bácsi levélváltásokon keresztül azokat a könyveket is gyűjtögette, amelyek a mohácsi csatával foglalkoznak.

Mikor aztán a két igazgató vasárnap délután eljött, azt mondták:

–Jóska! Mi szeretnénk újra fölvenni a gyűjtő munkánkat. Te mégis csak jobban ismered az öregeket a paraszt nép között, és jobban tudnád azokat

nekünk összehívni vasárnap délután, akik tudnának nekem énekelni régi nótákat.

– Hát – mondtam – majd megpróbáljuk.

Sikerült, összehoztam az egyik öreg rokonomnál, összejött ott fél tucat nagymama korban lévő rokon meg ismerős nénike, és énekeltek az igazgatónak. Ete bácsi vett is egy inget meg egy gatyát az én öreg nagynénémtől, aki az öccsének hímezte, de ő meghalt, így hát a ládában maradt.

Utána meghívtak a múzeumba, ettől kezdve vasárnap én mindig oda mentem, majd az olvasókördbe. Csábított a múzeum könyvtára és a komoly történeti munkák. Ha nem tudtam zárásig befejezni, haza is vihettem a könyveket, otthon aztán olvastam azokat éjjelig, vagy még tovább.

1926-ban, a csata négyszázadik évfordulóján országos megemlékezést tartottak Mohácson. Ez mennyire határozta meg a város életét, mennyire maradt jelen az ütközet a közgondolkodásban?

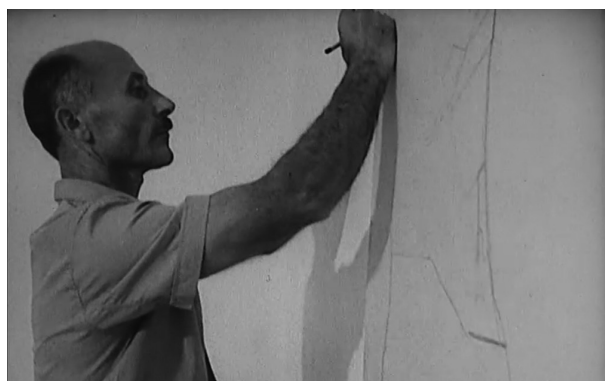
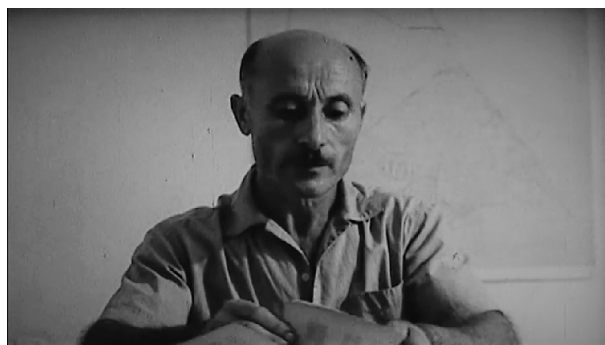
Nem nagyon. De a magyar érzésű papok, tanítók, városvezetők nem hagyták feledésbe merülni. Az öregek is beszéltek egymás között arról, amit a még öregebbektől hallottak, és amit a Szőlőhegyen vagy a Réten találtak. Erről aztán az olvasókördben is meséltek történeteket, de ők nem a mohácsi csatával hozták összefüggésbe, inkább a török korról.

El tudna mesélni egy ilyen történetet?

A város mai közepe táján Annus néninek mindég megfagyott a krumplija a kamrában télen. Egy alkalommal félrehúzta az ágát, és ásott alatta egy kis vermet magának, hogy az ő kis krumplija, amit télire eltett, ne fagyjon meg. És amint ott leásott 50-60 centit, emberi koponyára majd aztán egy egész csontvázra akadt. Megijedt szegény Annus néni, kiszaladt az utcára, fejire tette a kezét, és eljajgatta, hogy az Úristen ötet mivel verte meg, hogy ő egészen eddig, öreg koráig a halotton aludt. Ilyen dolgokat lehetett az öregektől hallani, kérlek szépen.

Ezek szerint a városon belül is kerültek elő érdekességek.

Több alkalommal is. '43-44-ben felszólították a város lakosságát, hogy aki tud, építsen bunkert a kertjében. Ilyen építési munkák során találtak római téglákat Erdősi Kati néni kertjében is. Mikor ennek híre ment, elmentem hozzá, és megkérdeztem, hogy áshatok-e én is a bunker körül. Körülbelül 180 cm mélységben csontvázra bukkantam, a nyakánál 20 mm körüli rozsdás vasgolyóval.

1–3. kép. Szűcs József kutatómunka közben
(Filmhíradók Online: A mohácsi csatátér régészeti kutatása)¹

¹ <https://filmhíradokonline.hu/watch.php?id=21817> (megtekintés ideje: 2021. 10. 20.)

Az olvasókörön kívül honnan lehetett még ezeket a szájhagyományokat felgyűjteni?

’57-ben a kisvasútra mentem fékezőnek. Ez gazdasági vasút volt, még a főherceg² építette, és ez Mohácsról Sátorhelyre, onnét Vizslakra és Erdőfüre járt. Minden nap kétszer mentünk le és jöttünk haza. Szállítani való ritkábban adódott, de mivel országúti járműforgalom abban az időben még nem nagyon volt más, mint lovaskocsi, a sátorhelyi dolgozók velünk jöttek be, ha akár vásárlás, akár más ügyel kapcsolatban itt Mohácson valami dolguk volt. Én pedig, mint aki akkor már ismerkedtem a mohácsi csata történetével, a sátorhelyieket, akik velünk jöttek, útközben mindig arról kérdezgettem, hogy mit hallottak az öregektől, mit találtak munka közben. Hát persze, hogy voltak köztük, akik megmosolyogtak érte. A lényeg az, hogy én ismeretségbe kerültem ezen keresztül mindenkiel, aki ott lakott abban az időben. És így, amit akár ők találtak, akár az öregeik elbeszéléséből emlékeztek, útközben elmesélték nekem, mert a Muki³ nem olyan gyorsan ment, mint a nagy vasúton a mozdony, hanem elég lassan pöfögött, és hát bizony jó óra beletelt, amíg Mohácsról lejutottunk Sátorhelyre, majd Vizslakra – ez volt a mindennapi utunk naponta kétszer. Hát így a kettő összeviessza bizony jó két órát tartott, úgyhogy beszélgethettünk. Én meg hallgathattam eleget őket.

Én fél év múlva eljöttem a kisvasúttól, és egy másik munkahelyre kerültem, de az ismeretség azért megmaradt. Nem felejtettem el őket, ők sem engem.

Terepre is az ötvenes évek folyamán kezdett el járni. Hol kezdte meg a terepi munkát és mi alapján?

Körülbelül tíz év elmúlt az igazgatók látogatása óta – hát, ha nem egészen tíz, de közel annyi –, míg egyszer találkoztam egy idős nyárádi emberrel – én csak mindig úgy emlékszek rá, mint a Péter bácsi. Munka közben találkoztam vele. Akkor már én az öregek közül mindegyiktől azt kérdeztem, hogy mit hallottak az öregapjuktól, hogy mit találtak kinn a mezőn szántás vagy más munka közben, mert beszéltek ilyesmiről az öregek még az

olvasókörben is. Hát – ahogy mondták – rozsdás vasakat, egy-egy törött kardpengét, rozsdás zablát vagy letört fegyverdarabot. Nos, ez a Péter bácsi mesélte nekem, hogy mikor ő még olyan tíz éves kisgyerek volt, vasárnap délután, vecsörnye után az öregek beszélgettek a templom előtt, ő meg ott körülöttük futkározott. Hallotta, amint apja mondta, hogy szőlőt akart ültetni a körtvélyösi határban, ami Nyárádhoz tartozott – közel is volt, oda lehetett kiáltani egy jó torkú embernek –, és amikor a domboldalon forgatták a földet, emberi csontvázakra találtak. Volt mellettük egy kard és Ulászló meg Mátyás korabeli pénz.

– Merre volt? – kérdezgettem, mert a mohácsi határban akkorra már ismerős voltam.

– Tíz éves gyerek voltam, Jóska! – többre már nem emlékezett. Azt azonban mégis sikerült megtudnom, hogy melyik úton jutok oda, és miről ismerhetem meg azt a helyet.

Legközelebbi vasárnap indultam, hogy megkeressem. Meg is találtam a körtvélyösi határban, már nem is a domboldalon, hanem fönna a peremen. Azon a tavaszon az oldalban szőlő volt, fenn ott a gerincen már begyöpösödött terület. A záporosók azóta már mostak le földet onnan, és egyik-másik helyről kikandikált egy csontdarab, de se kard, se lándzsa, se aprópénz, se egyéb. Na, tavasszal a következő évben is kimentem, és bizony az olvadó hólé és a nyári záporosó még több földet lehordott onnan, és az egyik csontváz homloka, szemek karikája, meg az orra már kilátszott a földből. Kikapartuk csak úgy kézzel. Szép tavasz volt, száraz volt, ki is kapartam félig, úgy, hogy az egész csontváz kilátszott. Nem találtam semmit sem mellettük. Hát valószínű, hogy a Péter bácsi szülei átadták azt a kardot meg az aprópénzt a nyárádi papnak, mert azt az öreg falusi parasztok, akárhol találtak valami ilyesmit a régi világból munka közben, azt mind a papjuknak adták. Aztán, ahogy én ott mentem tovább másik vasárnap, a végén ott a gerincen kilenc ilyen csontvázat kapartam ki, mind fekvő voltak arccal kelet felé, a jobb kezük kinyújtva a test mellett, bal kezük meg a mellükre hajlítva. Ezen kívül ezektől a síroktól harminc lépésre

² Ti. Habsburg-Teschani Albrecht.

³ A Mohácsról Sátorhelyre közlekedő kisvasút beceneve.

4. kép. Parasztkard Szűcs József gyűjtéséből (Janus Pannonius Múzeum, Szűcs-gyűjtemény, 112/2000)

fönn a dombtetőn, egy akkora helyen, mint az én udvarom – az udvarom nem olyan nagyon nagy, inkább kicsike – vörös földet láttam, és ott rengeteg vörös színű csontváz darabot, főként koponyákat. Én aztán Ete bácsinak beszámoltam mindenről a múzeumban, és ahogy olvasgattunk, beszélgettünk, arra a megállapításra jutottunk, hogy az a terület, ahol ezeket megtaláltuk, az közel lehetett a mohácsi csata idején a magyar táborhoz. Amint a leírások mondták, hogy a csata előtt három nap török lovasok közelítették mindég a táborn, és a mieink akkor katonákat bocsátottak ki, akik összecsaptak ott velük, és ahogy Brodarics írja, többször a mieink győzelmével végződött, de azok közül is estek el. Na, hát ebből gondoltam, hogy azokat, akik sírban feküdtek, rendes temetési szokás szerint temethették el. A mellettük lévő csontokat pedig megégethették. Hogy mikor és ki pörkölte meg, hogy mind olyan vöröses színűek voltak, ezt csak a Jóisten tudja a mai napig is.

Később hogyan zajlott a terepbejárás?

Nagyon egyszerűen. Úgy, hogy én mentem, mert még fiatal voltam. Vasárnap délelőtt elmentem templomba, utána felugrottam a biciklire, és aztán uzsgye pare, már ott is voltam. Ez volt az egész. Amikor 5-6 évesek lettek a gyerekeim, azokat is vittem. Olyan nagyon sok teketóriát nem csináltunk belőle, mert akkor sose jutottunk volna oda, vagy onnan haza.

És a gyerekek hogyan fogadták?

Hát, mint afféle gyerekek. Örültek, hogy vittem őket ki, ott aztán szabad volt futkosni, és volt elég nagy terület. Ott a határban láttak olyasmit, amit itt a vá-

rosban sehol se láthattak. Például sok fácánmadár volt itt még a mezőn és a domboldalon, nyulak is futkostak, sőt, őzikek is csordában. Hát a gyerekek örültek, hogy ha ilyesmit láthattak a mezőn, mert aztán másnap elmesélték a pajtásoknak az iskolában.

Nem volt akadály terepen a bicikli?

Nem! Inkább jó útitárs. Száraz úton gyorsan haladtam, ha sár volt, a vállamra vettem, ha kanális jött, átdobtam és átgázoltam.

Milyen nehézségek adódtak a csatatérkutatás során?

Hát nézd, határsáv volt. Mi vesztes háborúval végeztük, és itt az akkori nemzetközi politikai helyzet következtében Mohácsról Sátorhelyre csak engedéllyel lehetett lejárni. Na, hát én akkor kaptam először engedélyt, mikor ott dolgoztam a kisvasúton. Másodszor Ete bácsi adott egyet mint múzeumvezető a múzeum munkatársainak. Én nem voltam hivatalos munkatárs, hanem csak múzeumbarátnak mondhatom magam. Na, hát ezzel a címmel a katonák beengedtek egészen addig, ameddig le nem járt az engedélyem, aztán három évig le se mehettem egyáltalán. Ez komoly nehézség volt, de más akadály is közbejött. Kérlek szépen, maga a magyar törvény. Mert Horthy idején hoztak egy olyan törvényt Magyarországon, hogy aki közterületen talál bármit a régi világból, azt mind be kell szolgáltatni. Kutatást végezni pedig csak a területen kijelölt intézmény engedélyével lehetett. A Janus Pannonius Múzeum akkori vezetője, a Dombay igazgató is szigorúan ragaszkodott ennek a törvénynek a betartásához.

5. kép. Kályhacsempe-töredékek Szücs József gyűjtéséből (Janus Pannonius Múzeum, Szücs-gyűjtemény, 66/2000)

Ezen kívül az időjárás, főleg a sár. Szabadidő pedig csak vasárnap volt, az is csak úgy, ha a családi helyzet megengedte. A háború után nem úgy volt, mint ma. Na, ezek voltak az akadályok.

Sokszor még nekünk is nehéz az egyéb teendők-től érdemi időt elkülöníteni a csatatérkutatásra, akik a munkahelyükön, hivatásszerűen foglalkozunk ezzel...

„Aki a babáját igazán szereti, akármilyen jeges eső esik, mégis fölkeresi!” Amikor este hazajöttünk, más egyéb munkám is volt otthon, és mire vacsorához meg lefekvéshez jutottunk, már legtöbbször nem volt kedvem, hogy egy szóval is lejegyezzem, hogy mit láttam, mit találtam. De a fiatalnak mindig van ideje arra, amihez kedve van, mert kevés esztendő hatalom. Húsz éves korban csak akarat kérdése. Elloptam a szabadidőmből. A szabadságból is le lehetett csípni. Ami eszembe maradt, azt később mind lejegyeztem és az eszembe is van. Egyéb más ilyen mellékszövegével nemigen értünk rá foglalkozni, mert bizony a háború után komolyan köllött dolgozni. Az más világ volt, mint a mai.

A vasúton kívül mit dolgozott még?

A paraszti világban nőttem föl. Az apámat a háború alatt mindig vitték katonának. Először még egész kis gyerek voltam, amikor mentek fölvidéki bevonulásra, erdélyi bevonulásra, délvidéki bevonulásra... oda mind-mind vitték. Majd aztán, amikor belekerültünk a háborúba, '44-ben egész nyáron katona volt az apám. Nézd, lovakkal már tudtam bánni, mert volt egy pár lovunk. Kevés földünk volt nagyon, így aztán bejártam az egész határt. Hol gyalog, hol lovaskocsival a mohácsi mezőn és a Béda erdőben. A mohácsi vidéken már egészen ismerős voltam.

Mi volt a legemlékezetesebb pillanata a csatatérkutatásnak?

Az a nap 1976 tavaszán, amikor hóolvadás után mindjárt mihelyt fölszikkadt annyira a föld, hogy rá lehetett lépni, kimentem biciklivel, és megláttam azt a falut a Türkein, amit Brodarics leírása alapján Földvárnak véltem. Addig csak keveset láttam még belőle, de ahogy akkor elém tárult, szemem-számat táva maradt. Évek óta jártam már oda, hát találtam

is egy-két vasdarabot, de nem sokat. Magát a falut csak az elszíneződésről véltük, hogy az, mert amikor a területe megszáradt nyáron és a növényzet még nem nőtt föl, csak a föld színe látszott, akkor legtöbbször palaszürke volt. A falu környezete pedig, épp úgy, mint a határ többi része, barna színű. Na, most természetes az is, hogy ahol egy-egy ilyen falucska volt, az már más színt kapott, mert ugye ott élet volt és más volt a talaj. Papp László úgy körülásatta ezt a falut, hogy ennél jobban nem lehetett volna körüljárni, és éppen magára a falura nem talált rá. Hanem amikor '76 tavaszán kimentem! Előző ősszel a majsi ismerősök szerint komlót akartak ott telepíteni, és egy 80-90 cm mélyen fölszántották a nagy ekével. Kiforgatták úgy a falunak az alapjait is. Nem is kezdöm el, hogy én mit láttam meg hogyan, mert nem is tudnám leírni. Ezt látni köllött.

Egy példát mégis mondok: az egyik házhelyen látni lehetett egy kemencének a nyomát, állati csontokat, egy-egy rozsdás kést, de az egyik oszlopjuk is megvolt az elkorhadt farészekkel együtt. Harminchat házhelyet számoltam össze. Találtam mázas kályhaszemet, pecsétgyűrűt, denárt, törött fegyverdarabokat, lópatkókat. A falu keleti végén pedig vörös foltokat láttam és vastöredékeket találtam, ezek földkohók égésnyomai és ágyúgolyók töredékei lehettek.

A mi kutatócsoportunk fémkeresős tagjai is ezen a helyen találják a legtöbb leletet. A Szulejmán uralkodása idejéről származó arany altínok is itt kerültek elő.

Én aranyat nem találtam, igaz nem is kerestem. Én a falut kerestem. Ezt a falut, ami fölszántva úgy tárult elém, mint egy nyitott könyv.

Az ember azt gondolná, hogy a tömegsírok megtalálása emlékezetesebb volt...

Más emlékekkel kötődtem a katonasírokhoz, ezért sem akartam ezzel különösen foglalkozni.

Melyek ezek az emlékek?

'44 őszén besoroztak nemzetőrnek, de mire az oroszok már a szigetbe jutottak, a parancsnokom hazaküldött miket. Mint utólag kiderült, azért, hogy megóvjon minket a háborútól, mert ekkorra az már nem harc volt, hanem mészárlás. Én akkor voltam tizenhét éves. Napokkal később láttam árkokban

német katonákat, akiket az oroszok végeztek ki. Ólomszürke volt az arcuk, mert egész éjjel verte őket a novemberi eső. Ahogy a holttesteket néztem, saját balsorsomra gondoltam, amelyet éppen csak elkerültem. Ezért, amikor évek múlva, a mohácsi csata tömegsírainál láttam azokat a holttesteket a sérülésekkel a fejükön, csak a saját pusztulásomból való menekülés jutott az eszembe.

Józsi bácsi nem gondolkozott azon, hogy a mohácsi csatával mint hivatásos szakember foglalkozzon?

Én nem akartam se címet, se rangot.

Miért nem?

1944 májusában a leveinte versenyen lövészetben második lettem, de első lettem volna, ha el nem szúrom a célpontáthelyezést, egy kicsit letértem a középről a célzásban. Ezt utána a parancsnokom mesélte el nekem. Akkor csak az első lövész kapott aranyérmet, a többi nem kapott semmit. A kép rajta egy térdelő, puskával célzó leveinte volt egyenruhában. Én ezért fél évig rágtam a szám szélit, hogy elhibáztam a lövést.

Ősszel, november 27-én bejöttek az oroszok ide, Mohácsra. Fölállt a város közigazgatása, kiadtak a lakosoknak egy-egy köbméter ölfát, még egy kis szénre is adtak engedélyt. Én kértem a szomszédunktól egy tragacsot, hogy elhozzam. Január 13-án mentem el a tragaccsal a szénért. Amikor hazaértem, belöktem a kaput: a középső szobának az ablakán röpülnek ki öreganyám házi szöttesei. Az udvar közepén ott volt öreganyám, a testvérem, egy fehér szakállas, rongyos katonaruhába öltözött öreg szerb, egy fiatal partizán és egy civil ruhás alak járkál az udvarunkban föl-alá, mint később kisült, egy újvidéki kereskedő volt. Félretaposott félcipőjében nekitámaszkodott az ajtófélfának, és még a szerbek az öreganyám ruháit gyűrték zsákba, addig ő félig suttogva mondja:

– Rám ne haragudjanak, nekem köllött gyünni velük, mert másképpen lelőttek volna.

Egy másik meg a padlásról dobálja le az öregapám százéves bocskorait, meg az ezüstgombos pruszlikját. Az öreg szerb mindig morgott valamit köztük, én meg odamentem közéjük. Nem szóltam semmit, ők se szóltak hozzám, csak gyűrték a zsákba a házi szöttek vásznakat, ingeket, gatyákat. Öreganyám megfogott egy foltos, szöttek gatyát, könyörögve mondta az öreg szerbnek:

6. kép. Négyesi Lajos ezredes a „Hol sírjaink domborulnak” című konferencián (2018) átadja a Honvédelmi Minisztérium kitüntetését a 91 éves Szűcs Józsefnek (Fotó: Schnell Tamás)

– Adja vissza! Az uramé volt!

Megfogta az öreg szerb, odadobta öreganyám szeme közé, így maradt két gatyám a háborúból, egy, ami rajtam volt, meg az a foltos. A többi mind elvitték, semmi sem maradt. Amikor elmentek, bemertünk a házba. A testvérem még akkor is reszketett, úgy mondta:

– Nem voltál itt, kinyitották a szekrényeket, mindent kikutattak. Kidobáltak mindent, és megtalálták apámnak az erdélyi bevonulás alkalmával kapott alumínium plecsnijét. Mikor meglátta az öreg szerb, mindjárt ráfogta a géppisztolyt, s azt kiabálta neki: „Honnét van ez!?” Ijedtébe azt mondta, hogy a katonák hagyták itt. Akkor leeresztette a géppisztolyt, mert volt nálunk két hónapig hét orosz kvártélyon. No, amikor ezt a testvérem elmondta nekem, akkor abba a pillanatba megvillant előttem: Úristen! Ha én megnyerem az első díjat, és meglátta volna itt az aranyérmes térdelő lövésszel, nemzeti szalagon, mire én hazaérek, az egész család halott.

Attól kezdve én se kitüntetés, se előmenetelt, se rangemelés, se társadalmi emelkedést nem fo-

gadtam el senkitől, nemhogy én pályáztam rá. És most se kell senkitől. Egyedül a minisztériumi kitüntetést fogadtam most el.

Ez a kitüntetés miért képez kivételt?

Voltak ám itt sokan a környékbeliek közül, akik megmosolyogtak, amikor érdeklődtem, hogy mit hallottak az öregektől, vagy mit találtak a szántásokban. Mert én annyira foglalkoztam a csatával. A mindennapi hajszában megfáradt ember előtt ez egy idegen dolog volt. És most kitüntettek hadügyminiszteri kitüntetéssel. Hát akkor elfogadom a sok megmosolygás után.

Én azt látom, hogy ezek a megmosolygások, figyelmen kívül hagyások mentén vált lehetővé az is, hogy mindenféle kötöttség nélkül, igazán szabadon kutasson, és teljesen szívügyeként kezelje a csata kérdését.

Ez így volt! Én nem tartoztam senkihez. Csak mint a múzeum barátja, és inkább emberi vonatkozásokban jutottam közelebb Ete bácsihoz. Olyan formán, mint

a kisunoka és a nagypapa. Ő már akkor hetven múlt, mikor én mint húszéves odakerültem a közelébe, és én úgy vettem észre, amint ő engem szólított, hogy „Jóska fiam”, hogy ő annak is tekintett.

Remélem, mindez mások számára is példaként szolgálhat abban, hogy a saját érvényesülésük elé vegyék a történelem szeretetét és a munka örömét.

Adja a Teremtő! Öröme ebben csak annak van, akit belülről ösztönöz valami. Akit nem bottal kergetnek utána, mint a rossz vadászkutyát a nyúl után, és nem a pénzért megy ki vasárnap, meg Karácsony másnapján a pusztába. Hál' Istennek nekem nem voltak olyan igényeim, hogy valaki előtt nagy legyek. Én nem arra születtem, hogy tanító vagy igazgató legyek. Én erre születtem.

A KIS JÉGKORSZAK, A SPÖRER MINIMUM ÉS MOHÁCS

KISS ANDREA*

BEVEZETŐ

Habár csak indirekt módon, az időjárás hosszabb, több évtizedes, és rövid távon is hatással volt a késő középkori katonai eseményekre, illetve az ország és az adott év környezeti viszonyainak alakulására – s mint ilyen, bizonyos szinten hatással lehetett a politikai-gazdasági viszonyokra is. A hatás mértéke azonban minden esetben részletesebb vizsgálatot igényel. A jelen tanulmány célja ennek megfelelően egyrészről a mohácsi csata évének tágabb klímátörténeti korszakokban való elhelyezése és európai kontextusban történő tárgyalása, másrészt a konkrét év, hónapok és az azt közvetlenül megelőző rövid időszak időjárási eseményeinek elemzése.

Az 1520-as évek a kis jégkorszak részét képezi; ezen belül a Spörer naptevékenységi minimum késői

fázisának időszakába esik. A mohácsi csatát megelőző évtizedek, illetve a 15–16. század fordulója a Spörer minimumon belül is elkülönülő, időjárással kapcsolatos szélsőségekben bővelkedő időszak volt. A középső Spörer minimum hatásai mind Nyugat-, Dél- mind pedig Közép-Európában, így a Kárpát-medencében is a hőmérsékleti és csapadékszélsőségek – s ezek nyomán az írott forrásokban is jól nyomon követhető nagy árvizek, aszályok, szélsőséges telek, kései/korai fagyok, szélsőséges csapadékesemények – megnövekedett gyakoriságában érhetők tetten. A szélsőségek gyakoriságának növekedésével párhuzamosan a mezőgazdasági termelés kevésbé kiszámítható volta pedig visszaköszön a meg-megújuló inségek és ezzel együtt a társadalmi feszültségek gyakoribbá válásában is.

A KIS JÉGKORSZAK ÉS A SPÖRER NAPTEVÉKENYSÉGI MINIMUM IDŐSZAKA

A kis jégkorszak a középkori vagy kis klímaoptimumot követő, nagyjából a 14. század első felétől a 19. század közepéig (vagy második feléig) tartó klímátörténeti periódus; nevét az északi félgömbön észlelt magashegységi gleccserek előretörése, a korábbinál és az azt követőnél jelentősebb kiterjedése miatt kapta.¹ Ugyanakkor a névválasztás némileg félrevezető is lehet, hisz a valódi jégkorszakokhoz a lehülés mértékében, illetve a jég kiterjedésének intenzitásában semmiképpen nem hasonlítható, s leginkább a magas hegyvidékeken és a magasabb szélességeken volt csak hosszú távon nagyobb mértékű a változás. Összességében a kis jégkorszak

egy, a kis klímaoptimumhoz képest Európa nyugati, északi és középső felében, valamint Dél-Európa nyugati felében nagyrészt csapadékosabb és valamelyest hűvösebb, Dél-Európa keleti felében és Kelet-Európában aszályoktól jobban sújtott, s általában Európa nagy részén az időjárással kapcsolatos szélsőségekben kirívóbb időszakot jelentett.²

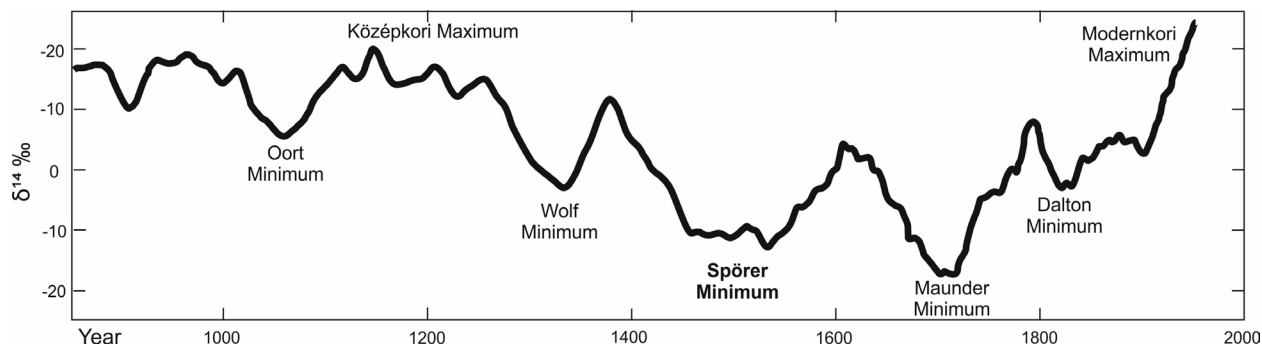
Az északi félteke nagy részén, így például Kínában és Észak-Amerikában, hasonlóan használják a kis jégkorszak kifejezést, általában utalva ezzel egy, a korábbinál kedvezőtlenebb klímájú időszakra, sokszor jelentős időbeli eltérésekkel.³ Habár a kis jégkorszak nyomon követhető a déli féltekén, így

* Bécsi Műszaki Egyetem, Hidrológiai és Vízgazdálkodási Intézet, kiss@hydro.tuwien.ac.at

¹ Első említése: MATTHES 1939, 518. Rövid tudománytörténeti összefoglalójára: CAROZZA ET AL. 2014. Lásd még: MATTHEWS-BRIFFA 2005.

² Lásd például: KISS 2019, 21–26.

³ Példaként lásd: LI ET AL. 2021; WHITE 2017.

1. kép. Az utóbbi ezer év naptevékenységének intenzitásváltozásai
(a naptevékenység intenzitási minimumok és maximum külön kiemelve)⁴

Fig. 1. Solar radiation changes in the last millennium (solar minimum and maximum periods highlighted)

Dél-Amerikában vagy az Antarktiszon is,⁵ első sorban a nagy időbeli és térbeli eltérések miatt a kutatók jelentős része mégsem tekinti globálisnak a kis jégkorszakot (sem pedig a középkori klímáoptimumot). Ha például a kis jégkorszak egyik fontos jellemzőjét, az átlaghőmérséklet csökkenését vesszük alapul, a déli féltekén ennek súlypontja többnyire a kis jégkorszak korai részére (így a 15. századra) tehető, míg Európa és az északi félgömb nagy részén inkább a 17. századra (sőt, néhol akár a 19. századra).⁶ Továbbá, míg a '80-as, '90-es évekig általában a szakirodalomban népszerűbb volt, és ennek megfelelően jelentős szerep jutott a dramatikus változások és következmények keresésének,⁷ addig a 2010-es évekre nagyjából kiderült, hogy a kis jégkorszak nagy részében még a magasabb szélességi körökön sem biztos, hogy annyira drasztikus és főleg gyors volt a klíma-

romlás (helyesebben: klímaváltozékonyság), mint azt korábban gondolták.⁸

A kis jégkorszak fő okaként általában a naptevékenység intenzitásában hosszabb távon bekövetkezett kis mértékű csökkenéseket, valamint nagy (leginkább trópusi) vulkánkitöréseket, illetve vulkánkitörés-sorozatokat, és részben azok hatására részben pedig belső folyamatok eredményeként a légkörben és az óceánokban (hőmérsékletében, áramlásaiban) bekövetkezett változásokat szokták megnevezni.⁹ Ezen változások hatásai azonban nem mindenhol jelentkeztek hasonlóan vagy épp azonos mértékben, ezért a kis jégkorszak kezdetének és végének datálása még Európán belül sem egyértelmű: a középkori optimum végét és ezzel a kis jégkorszak kezdetét némelyek a 13. század második felére, míg mások a 14. század elejére, közepére, a 15. század elejére, közepére vagy éppen a 16. század kö-

⁴ Az ábra forrásaira lásd: FLEMING 2018.

⁵ Lásd például: LAPRIDA ET AL. 2009; RHODES ET AL. 2012.

⁶ NEUKOM ET AL. 2019.

⁷ Irányadó korabeli szakirodalmára: LAMB 1995.

⁸ Jó példa erre Grönland esete: az ottani viking gazdálkodó, (majd később inkább már) vadász-halász telepek késő középkori elnéptelenedését korábban gyakorlatilag teljes mértékben a klíma viszonylag gyors és drasztikus romlásával, a jég gyors terjedésével magyarázták. Ugyanakkor mára a több évtizedes szisztematikus természettudományos, régészeti és történeti kutatások eredményeként valószínűbbnek tűnik, hogy valójában ez egy összetettebb, szélesebb körű, (európai) gazdasági-társadalmi változások által befolyásolt folyamat volt, melynek során a grönlandi népesség meglehetősen rugalmasan, adaptív módon reagált a klimatikus és gazdaságpolitikai változásokra. A viking telepek elnéptelenedése sem valamiféle klímakatasztrófa miatt bekövetkezett népességpusztulás lehetett, ahogy ezt korábban feltételezték. Valószínű, hogy a grönlandi vikingek – ami legfeljebb néhány ezer embert jelenthetett – egy jobb élet reményében, a késő középkorban fokozatosan kedvezőbb életfeltételekkel kecsegtető területekre települtek át, különösen Izlandra. Egyelőre az sem teljesen egyértelmű, hogy Grönlandon a klímaromlás jelei valóban annyira látványosak voltak-e már a késő középkorban, mint azt korábban gondolták, vagy inkább csak a 16. század végétől, majd a Maunder minimum idején vált jelentősebb méretűvé. Újabb irodalomra lásd: DUGMORE ET AL. 2012; YOUNG ET AL. 2015.

⁹ Lásd például: SCHMUTZ 2021 (szakirodalmi áttekintéssel); CROWLEY 2008; BRÖNNIMANN 2019. Néhányan egyenesen azt állítják, hogy a naptevékenység intenzitásváltozása elhanyagolható tényező, és valójában a kis jégkorszak kialakulásában kizárólag a vulkáni tevékenység, és annak légköri és óceánokra gyakorolt hatásai játszottak szerepet. Lásd például: MILLER ET AL. 2012.

zepére teszik.¹⁰ Az eltérések részben valóban területi különbségekkel, részben azonban az egyes (többnyire természettudományos) módszerek által rekonstruált klímaelemek különböző mértékű változásaival magyarázhatók, emellett nagy különbségek lehetnek a rekonstrukciók időbeli felbontásában is. A történeti forrásokon alapuló területi klímarekonstrukciók általában – a legtöbb tudományággal egyetértésben – szintén a 14. század eleji/közepi kis jégkorszak kezdetét tartják a legvalószínűbbnek.

Amint azt korábban említettük, a kis jégkorszak kialakulásában elsősorban a naptevékenység (enyhe) intenzitásváltozásai, illetve a vulkáni tevékenység játszott jelentős szerepet. Az utóbbi nagyjából ezer év rekonstruált naptevékenységi minimum-periódusai az Oort, Wolf, Spörer, Maunder és Dalton minimum nevet kapták (*1. kép*).¹¹ Míg a középkori (vagy kis) optimum idején az Oort minimum még egy viszonylag rövid ideig tartó, enyhén negatív eltérésként, az ezt követő (és nagyjából az optimum végét jelző) Wolf minimum már jelentősebb anomáliaként értékelhető, a 15. század elejétől a 16. század második feléig tartó Spörer minimum ugyanakkor már nemcsak jelentősebb negatív értékeivel, hanem szokatlan hosszúságával is kitűnik. A 17. században a Maunder minimum jelentette a kis jégkorszak csúcspontját, melyet egy rövid minimum időszak, a Dalton minimum követett a 19. század elején. Az *1. ábra* ugyan nem minden elemében tökéletes – így például időközben kiderült, hogy a Maunder minimum csúcspontja valószínűleg nem a 18. század elejére, hanem még a 17. századra datálható¹² –, mégis összességében megfelelő áttekintésként szolgálhat az utóbbi nagyjából ezer év naptevékenységi minimumaira vonatkozóan.

A témánk szempontjából legfontosabb Spörer minimum nemcsak a korábbiaknál intenzívebb, de szokatlanul hosszú, több mint száz éves időtartamot

foglal magában, ami után a naptevékenység intenzitása ugyan növekedett, de már nem tért vissza a Spörer minimum előtti szintre, hanem egy alacsonyabb szinten állandósult. Ehhez a külső hatáshoz a Spörer minimumot közvetlenül megelőző, valamint a Spörer minimum idején bekövetkezett néhány hatalmas, az utóbbi 2000 évben is csaknem egyedülálló intenzitású (trópusi) vulkánkitörés is hozzájárult, melyeknek ugyan csak néhány éves közvetlen hatása ismeretes, de a naptevékenységi minimummal karöltve valószínűleg hosszabb távon is hatást gyakorolhattak a globális időjárási illetve klimatikus viszonyokra.¹³ Összességében elmondható, hogy a Spörer naptevékenységi minimum időszakának kulcsszerepe van a kis jégkorszak fő korszakának kialakulásában, kifejlődésében: lényegében egy „vízvázlat”, mely a középkori optimumot követő átmeneti időszak folyamatait tette véglegessé és vezette át a kis jégkorszakba.

A nagyjából a 15. század elejétől, annak '20-'30-as éveiben kezdődő és a 16. század közepéig, második feléig tartó Spörer minimum klimatikus hatásait tekintve további három időszakra osztható fel: a korai, a középső és késő Spörer minimum időszakára, valamint köztes évtizedekre. Habár még ezekben a köztes évtizedekben is voltak igazi szélsőségekben bővelkedő évek (például az 1450-es évek közepe).¹⁴ A korai Spörer minimum jelentős klimatikus anomáliával járt együtt nagyjából a 1430-as és az 1440-es évek első felében és közepén. Ez az időszak leginkább kemény (és többnyire havas) teleiről, árvizeiről, Nyugat-Európában hűvös és csapadékos nyarairól, az azt követő sorozatos rossz termések miatti élelmezési válságokról, s a nyomukban fellépett inségekről és jelentős társadalmi feszültségekről vált emlékezetessé.¹⁵ A Spörer minimum középső időszaka hasonló horderejű anomáliát hozott magával nagyjából az 1470-es évek végétől az 1510-es évekig, esetleg a '20-as évek elejéig. A Spörer minimum

¹⁰ Lásd például: XOPLAKI 2011; MATTHEWS–BRIFFA 2005; MANN ET AL. 2009; LI ET AL. 2009. Lásd még a 8. lábjegyzet hivatkozásait.

¹¹ Lásd például: EASTERBROOK 2015.

¹² Áttekintésére lásd például: OWENS 2017.

¹³ Áttekintésére lásd: SIGL ET AL. 2015. Az északi félgömbi hőmérsékleti szélsőségek és a vulkánkitörések közötti összevetésre: ANCHUKAITIS ET AL. 2017.

¹⁴ Az 1450-es évek (egy vagy) két hatalmas méretű trópusi vulkánkitörése jelentős szakirodalommal rendelkezik, hatásait is sokan elemezték többféle szempontból. Összefoglalására és lehetséges magyarországi hatásaira (időjáráshoz köthető szélsőségekre) lásd: KISS 2019, 505–512, 749–751.

¹⁵ Európai összefoglalójára lásd: CAMENISCH ET AL. 2016 (benne röviden magyarországi megjelenéséről is). Magyarországi szélsőségeire részletesebben: KISS 2019, 474–504, 722–734; KISS 2020.

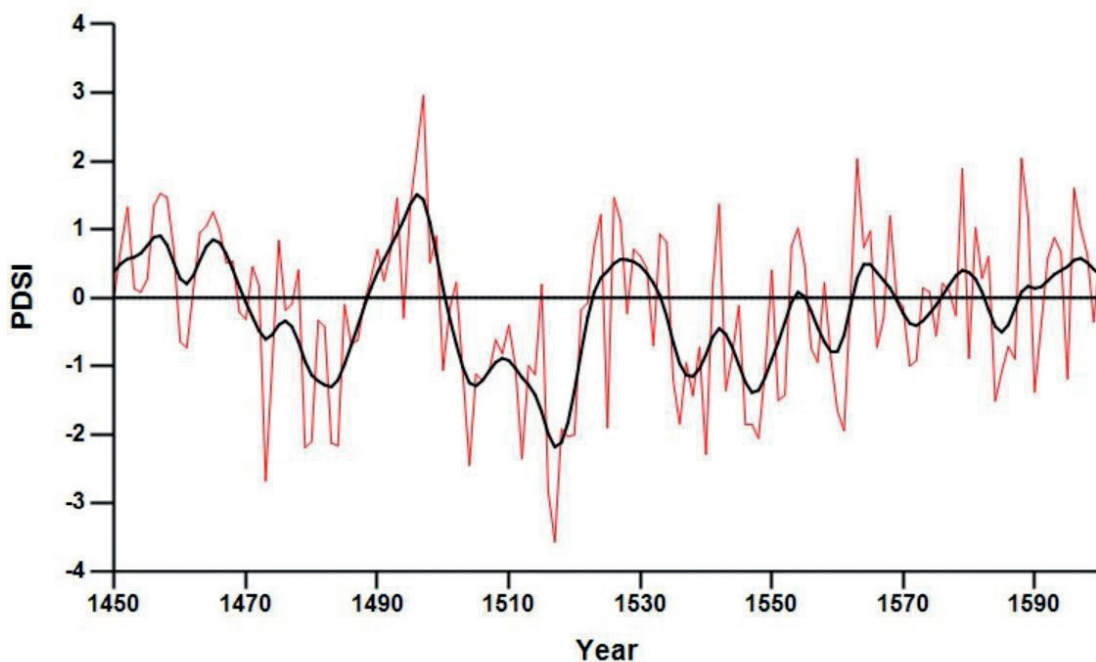
vége és az azt követő évtizedek, vagyis a 16. század közepe és vége pedig még jelentősebb hőmérsékleti és különösen csapadék- és árvízi szélsőségeiről vált

Nyugat- és Közép-Európában hírhedtté, míg Dél-Európában a dokumentált aszályok száma nőtt meg ugrásszerűen.

A REFORMÁCIÓ KLÍMÁJA: A KÖZÉPSŐ SPÖRER MINIMUM EURÓPÁBAN ÉS MAGYARORSZÁGON

A Spörer minimum Mohácsot közvetlenül megelőző időszakán belül az (1470-es–)1480-as évektől nagyjából az 1510-es (vagy 1520-as) évekig tartó néhány évtized, melyet körülbelül a középső Spörer minimumként definiálhatunk, Európa-szer- te (a korai Spörer anomáliához hasonlóan) jelentős időjárási szélsőségeivel, hőmérsékleti és csapadék anomáliáival, így például hideg teleivel tűnik ki. Ezzel lényegében egyidőben, az 1480-as évektől az 1510-es évek közepéig–végéig tartott Európa egyik meghatározó, árvizektől jobban sújtott időszaka is, és ugyanakkor aszályokból is az átlagosnál több volt.¹⁶ Az időszak Magyarországon legalább any-

nyira jelentős volt időjárási és az ahhoz kapcsolódó hidroklimatológiai szélsőségek tekintetében, mint az 1430-as és 1440-es évek, ami korai Spörer mini- mum anomália néven vált ismertté.¹⁷ Mindezek gaz- dasági-társadalmi hatása egész Európában érezhető volt, és – több más ismert tényező mellett – hozzá- járulhatott az ezekben az évtizedekben bekövetke- zett jelentős gazdasági-társadalmi átalakuláshoz is. A mohácsi csatát megelőző néhány évtized különös fontossággal bírhat a Mohácshoz vezető magyar- országi és európai folyamatok jobb megértésében, ezért érdemes kicsit részletesebben körüljárunk e néhány évtized időjárási viszonyait.

drought.memphis.edu

2. kép. Az OWDA (Old World Drought Atlas) faévgűrű-alapú nyári csapadék és tavaszi-nyári talajnedvesség-rekonstrukciójának Kárpát-medence térségére vonatkozó 1450–1600 közötti aszályindexei¹⁸

Fig. 2. Drought indices (SPDI) in the period 1450–1600 regarding the Carpathian Basin, from the tree-ring based summer precipitation and spring-summer soil moisture reconstruction of the Old World Drought Atlas (OWDA)

¹⁶ Lásd például: KISS 2019; BLÖSCHL ET AL. 2020.

¹⁷ CAMENISCH ET AL. 2016. Magyarországi forrásainak újabb tárgyalására lásd: KISS 2020.

¹⁸ Az ábra forrása: Tree Ring Atlas Portal. Old World Drought Atlas: <http://drought.memphis.edu/OWDA/>. COOK ET AL. 2015.

Ami a hosszú távú, évszázados szintű folyamatokat illeti, a paleohidroklimatológiai kutatások nagyjából 1500 körül nagy változásokat jeleznek: különösen a Kárpátok térségében a legújabb kutatási eredmények a klimatikus viszonyok nedvesebbé válására utalnak.¹⁹ Ezzel párhuzamosan egy, nagyjából az 1470-es évektől az 1510-es (esetleg 1520-as) évek elejéig tartó, árvizekben kiemelkedő periódus különíthető el, mely különösen a Duna gyakori, egykorú írott forrásokban dokumentált árvizei miatt több évtizedes szinten a régészeti kutatások eredményeiben is jól követhető.²⁰ Ugyanez az időszak a Kárpát-medencében és Európa jelentős részén általában aszályokban is bővelkedett.²¹ Az éves szintű változásokra vonatkozóan a Kárpát-medencében az egykorú írott források időjáráshoz köthető említései, a Közép-Európában elérhető rekonstrukciók és összefoglalók és az európai faévgűrű alapú aszályindex rekonstrukció (Old World Drought Atlas: továbbiakban OWDA) is jól hasznosítható adatokat tartalmaz (2. kép). Mivel az utóbbi szisztematikus formában elemzett adatokat jelent az elemzett időszak minden évének (tavasz-)nyári – vagyis a vegetációs időszak legfontosabb részének – csapadékvizonyait illetően, ezért érdemes egy rövid előzetes áttekintést adni az ebből levonható fontosabb következtetésekről.

A 2. képen jól követhető, hogy a megelőző és a rákövetkező évtizedekhez képest a Kárpát-medencében jóval nagyobb kilengések jellemzőek nagyjából az 1470-es és 1520-as évek közötti néhány évtizedben. Ezen belül is elkülöníthetők az összességében száraz nyarú 1470-es és 1480-as évek, az uralkodóan nedvesebb '90-es évek, melyet egy nagyjából az 1500-as évek elejétől kezdődően körülbelül az 1520-as évek közepéig tartó, az átlagosnál szárazabb nyarakat mutató időszak követett. Az aszályos időszak mélypontja az OWDA alapján az 1516–1517. évekre tehető, és feltűnően nagy változékonyság tapasztalható a Mohácsot közvetlenül megelőző években

(1524–1526). Összességében tehát a Mohács előtti évtizedeket és éveket a szokásosnál nagyobb intenzitású változékonyság jellemzi, amit érdekes módon egy valamivel „nyugodtabbnak” látszó időszak követ néhány évtizeddel később, nagyjából a 16. század közepétől (ami viszont az árvizek gyakoriságával tűnik ki). Hangsúlyoznunk kell azonban, hogy az OWDA csak a nyári csapadékra, illetve tavasz-nyári talajnedvességre utaló információt hordoz, így ebből a rekonstrukcióból csak igen áttételesen (vagy egyáltalán nem) tudhatunk meg bármit is az év többi részének viszonyairól.

Aszályok és sáskák évtizede: az 1470-es évek

Az 1470-es évek ugyan szigorúan véve még nem képezi részét a középső Spörer minimumnak, ugyanakkor közvetlenül megelőzi azt, és témánk szempontjából fontos lehet, mivel szélsőségesen hosszúra nyúlt aszályai révén méltán vált emlékezetessé Európában. A gyakorlatilag már az első éveitől aszályos évtized az 1473. évi nagy szárazságban érte el csúcspontját: a száraz és többnyire enyhe telet követő igen meleg és száraz tavasz majd nyár szinte az egész kontinensen visszatükröződik az egykorú forrásokban.²² Kelet-Közép-Európában, így Magyarországon és Lengyelországban azonban még az 1474. év is nagyrészt a szárazság jegyében telt el. Az évtized vége, különösen az 1478, 1479. és/vagy az 1480. év ismét kiemelkedő aszályairól vált hírhedtté Közép-Európában.²³ A Kárpát-medencében az évtized mindkét, hosszú aszályos időszaka – vagyis 1473–1474 és 1478–1480 – nagyjából azonos súllyal követhető nyomon: igazából az európai szinten kiemelkedő 1473. évi aszályanomália az egykorú magyarországi forrásokban nem kap lényegesen nagyobb hangsúlyt, mint az 1478–1480. évi aszályos időszak.²⁴ Ugyanakkor az OWDA faévgűrű alapú nyári csapadék és tavaszi-nyári talajnedvesség (aszályindex) rekonstrukciója – amely a 15. század második felére vonatkozóan a Kárpát-

¹⁹ A paleohidroklimatológiai kutatási eredmények szisztematikus összefoglalására lásd: Kiss 2019, 139–153.

²⁰ Kiss–Laszlovszky 2013; Kiss–Laszlovszky 2013a; Kiss 2019, 175–197, 202–213, 590–593, 735–746, 763–767; Kiss 2020a.

²¹ Kiss–Nikolić 2015; Kiss 2017; Kiss 2019. Rövid összefoglaló: Kiss 2020a.

²² Legutóbbi összefoglalására lásd: Camenisch et al. 2020.

²³ Lásd például: Brázdil–Kotýza 1995; Limanówka 2001; Glaser 2013; Kiss–Nikolić 2015; Kiss 2017.

²⁴ Kiss–Nikolić 2015; Kiss 2017.

medence tekintetében jórészt még extrapolált információkat tartalmaz – az 1473. évi szárazságot szélsőségesebbnek tünteti fel. Az évtizedre szintén jellemző a késő középkor egészéhez képest kevés dokumentált árvíz a Kárpát-medencében.²⁵

Az évtized elején dühöngő pestisjárvány mellett – amelyet egyéb problémákkal (az aszály és inség hatásai) együtt a Kiskunság déli, amúgy különösen aszályérzékeny részének (Halasi Kerület) elnéptelenedéséért is hibáztatnak az egykorú oklevelek – a középkor legnagyobb, az évtized nagy részén keresztülhúzódó saskajárása érdemel említést. A nagy saskajárás váltakozó intenzitással, az aszályok idején felerősödve, Magyarországon legkésőbb 1474-től egészen 1480-ig tartott; az osztrák tartományok ismétlődő fertőződése alapján egyértelműen nemcsak az ország keleti, hanem kiterjedt nyugati régióit (így a Duna-völgyet és a Dél-Dunántúlt) is több éven keresztül nagy mértékben érinthette.²⁶ Az időjárási viszonyok, különösen a hosszú aszályos és a kemény téli időszakok, kedvező feltételekkel szolgáltak a megélénkült török betörésekhez is. A folyami átkelés feltételeinek megkönnyítésével nem is annyira a nagy seregekkel folytatott szisztematikus hadjáratok, mint inkább a gyors, rövid betörések, portyák számára teremtett gyakori kedvező alkalmat az elhúzódó alacsony folyami vízszint és/vagy a hosszan tartó téli fagyok miatti stabil és jól járható folyami (elsősorban dunai) jég.²⁷ Az évtized időjárási nehézségei ellenére azonban nagytérsegi (vagy akár országos) válság jelei Magyarországon nem mutatkoznak az egykorú forrásokban.

Kemény telek, inségek és dunai árvizek évtizede: az 1480-as évek

Az 1470-es évek hosszú, többnyire aszályos és enyhe évtizedét követő 1480-as évek jelentős, ellenkező előjelű változásokat hoztak Európa nagy részén, annak ellenére, hogy az OWDA a (tavaszi-)nyári

időszakra vonatkozóan még mindig az átlagosnál szárazabb viszonyokat mutat. Legkésőbb az 1480-as évek elejétől (néhol már az 1470-es évek végétől) Nyugat-Európában jellemzővé váltak az élelemtermelési válságok: az évtized kiemelkedik igen hideg, hosszú teleivel, hideg tavaszaival és csapadékos nyaraival, habár aszályosabb, melegebb nyarak (pl. 1482) is beékelődtek a csapadékos évek sorozatába.²⁸ Az ismétlődő rossz termések az 1480-as évek elején és végén élelmiszertermelési válságot és majdnem két inséges évtizedet eredményeztek Nyugat- és Nyugat-Közép-Európában.²⁹ Habár a téma még további kutatást igényel, az Európa nyugati felében lezajló események a magyarországi viszonyokra is hatással lehettek.

A Kárpát-medencében az évtized kiemelkedik hideg, havas teleivel és kiugróan sok dokumentált Duna árvizével, melyek közül is a legmarkánsabb – négy jelentős árvízzel – az 1485. év.³⁰ A nyárra vonatkozóan az OWDA nem utal különösebben csapadékos viszonyokra az 1480-as évek Kárpát-medencéjében sem. Talán (más okok mellett) részben ehhez, illetve a nyugat-kelet közti különbséghez is köthető például (az ekkor még magyar kézen levő) Hainburg 1490. évi szorult helyzete, mikor az ausztriai inség miatt magyar királyi rendeletben ösztönözték a Sopron megyeieket, hogy gabonájukat az osztrák vásárlóknak adják el.³¹

Szélsőségek évtizede: az 1490-es évek

Az évtizeden belül legalább négy év (1491, 1494, 1496 és 1499) évszázados szinten is a jelentősebb szélsőségek közé tartozott. Az évszázad egyik legkeményebb tele, majd ezt követően egy árvizes év következett be 1491-ben, melyet Európa-szerte rossz termésű év követett, és a rákövetkező 1492. év tele is átlag alatti hőmérsékletű (és havas) volt; az 1480-as évek nyugat-európai inségei – Magyarországon legalább két jelentős pestisjárvány hullámmal (1491[–1492],

²⁵ KISS 2019, 523–528.

²⁶ KISS 2020a.

²⁷ Lásd például KISS–NIKOLIĆ 2015.

²⁸ KISS 2017.

²⁹ Lásd például: CAMENISCH 2018. A tanulmány Németalföld, Észak-Franciaország és a Német-római Birodalom egyes vidékein jellemző problémákat tárgyalja a vonatkozó szakirodalom felhasználásával.

³⁰ A dunai árvizekre vonatkozó adatok, illetve a tél keménységére vonatkozó jég és hó említések döntően a pozsonyi számadáskönyvből származnak. Évenkénti adatokra és rekonstrukciókra lásd: KISS 2019, 530–547; KISS 2021.

³¹ MNL OL DL 2315. (Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára Diplomatikai Levéltár. Mohács előtti Gyűjtemény)

1494–1496) karöltve³² – az 1490-es években tovább folytatódtak. Az 1494. év kiemelkedő szárazsága után 1496-ban, illetve az azt megelőző és követő évben volt az évszázad egyik legszárazabb és árvizekben leginkább bővelkedő időszaka Európa nagy részén és Magyarországon is (lásd 2. kép).³³

Szintén hideg teléről és kiugró számú és intenzitású téli-tavaszi árvizei miatt híres év volt a Kárpát-medencében 1499, egy igen nagy méretű dunai árvízzel.³⁴ Az 1490-es évek általában az 1480-as évekhez hasonlóan árvizekben – különösen téli – kora tavaszi árvizekben – szintén gazdagok voltak, és ez az évtized így természetesen a részét képezte a nagyjából az 1470-es évek végétől – 1480-as évek elejétől az 1510-es évekig tartó európai árvízi anomáliának. Ellentétben az előző évtizeddel, amikor a nyugat-európai súlyos problémáknak Magyarországon még nem találjuk nyomát, 1491–1492. már Magyarországon is válságot és inséges éve(ke)t hozott, melynek során a polgárháborús helyzet kedvezőtlen időjárási körülményekkel, többek között egy híresen kemény téllel párosult, ami 1492-re rossz termést, „rendkívüli” drágaságot és inséget hozott, amely török betöréssel és pestissel is együtt járt.³⁵

A „dunai özönvíz”, a „nagy” aszály és pestis évtizede: az 1500-as évek

Az 1500-as évek a nagy árvizek és szárazságok évtizede volt Közép-Európában és a Kárpát-medencében: 1501-ben, 1503-ban és 1508-ban hatalmas dunai áradások, (1502–)1503-ban és 1506–1507-ben az aszály okozott problémákat. Az évtized legnagyobb horderejű környezeti eseménye Közép-Európában az 1501-es özönvízszzerű áradás volt, mely szinte minden jelentősebb folyót érintett a német, osztrák, cseh és lengyel területeken. Ausztriában az utóbbi ezer év legnagyobb dunai árvizeként tartják számon: Bécs árvízvédelmi rendszere a mai napig az 1501. évi

augusztusi árvíz kalkulált vízhozamához igazodik.³⁶ Az árvíz és más környezeti problémák hatásai Magyarországon Pozsonytól Győrig adóelengedések formájában oklevelekben évekig nyomon követhetők.³⁷

Habár ugyanebben az évtizedben még legalább három kivételesen nagy árhullám vonult le a Duna felső és középső szakaszán, 1503-ban és 1508-ban, ezek dokumentált hatása az egykorú közép-európai írott forrásokban eltörpült az 1501. évi árvíz jelentőségéhez képest. Míg az 1503. évi aszály Európa nagy részén követhető, addig az 1506. évi szárazság Nyugat- és Közép-Európát, az 1507. évi pedig már csak a Csehországtól keletre eső kelet-közép-európai területeket, valamint Kelet-Franciaországot és Svájcot érintette. Az attól nyugatra eső területeken uralkodóan ellentétes előjelű, hűvös-csapadékos időjárás volt jellemző. Magyarországon az utóbbi aszály (és talán egyéb időjárási szélsőségek) hatásairól leginkább az egri egyházmegye területére vonatkozó püspöki számadásokból értesülünk. Az ezt követő években, 1508-tól egészen 1511-ig a középkor egyik legpusztítóbb pestisjárványa tombolt Magyarországon, melynek intenzitására többek között talán az időjárás is hatással lehetett.³⁸

Az 1510-es évek, különös tekintettel annak második felére

Az 1510-es évtized Európa nyugati felén és Közép-Európa nagy részén hideg és/vagy elhúzódó teleivel (1514, 1517, 1518) és különösen aszályos időjárásával (1510–1514, 1516–1517, 1510-es évek vége) tűnt ki.³⁹ Habár ebben a többnyire aszályos évtizedben 1515 csapadékos időjárásával átmeneti enyhülést hozott, ezt a rövid, csapadékosabb időszakot két, ezúttal szélsőségesen aszályos év, 1516 és 1517 követte Nyugat- és Közép-Európában

³² KISS 2020a.

³³ Az 1496. év európai és kárpát-medencei árvizeire lásd: KISS 2019, 18, 552–557.

³⁴ KISS 2019, 557–563.

³⁵ ÖVÁRY 1890, 159, 174–175, 178. Lásd még: KISS 2020a. Az itáliai követjelentés Magyarország törökkel szembeni passzivitását az országban uralkodó nagy drágasággal magyarázza, ami önmagában nem feltétlenül utal valódi inségre; ugyanakkor a később említett gabonaimport kapcsán Ulászló levelében már kifejezetten a rossz termés miatti szükségéről ír.

³⁶ Ausztriai lefolyásáról és következményeiről lásd: ROHR 2007, 235–243.

³⁷ KISS 2020a.

³⁸ KISS 2020b.

³⁹ LIMANÓWKA 2001; BRÁZDIL ET AL. 2013; GLASER 2013, 100–191; KISS 2020. Lásd még: COOK ET AL. 2015.

(3a–3b. kép). E két év még az évtized korábbi szárazságaihoz képest is kiemelkedően aszályos volt: a francia klímátörténész, Le Roy Ladurie például súlyosságát tekintve (nyugat- és közép-)európai szinten egyedül az 1473. évi híres szárazsággal tartja összevethetőnek.⁴⁰ Ugyanakkor az OWDA alapján például e két év (tavaszi-)nyári aszálya mind európai szinten mind pedig a Kárpát-medencében még az 1473(–1474). évinél is jelentékenyebb szélsőség volt.

Mindezekkel kapcsolatban igen érdekes az a tény, hogy az OWDA alapján a Kárpát-medencében a mezőgazdasági termelés szempontjából kulcsfontosságú (tavaszi-)nyári időszak az 1510 és 1514 közötti években az átlagosnál jóval aszályosabb volt, különösen az ország keleti felében, ami hatással lehetett ezen évek gabona- és szénatermésére is. Ráadásul az 1514. évi tél igen kemény volt, ami összességében tovább növelhette az amúgy is kulminálódó társadalmi feszültséget.

De időzzünk még el egy darabig az 1516–1517. évi aszálynál is: amint azt korábban láttuk, az 1516. és 1517. évet az OWDA Európa nagy részén, de különösen a Kárpát-medencében, az 1450–1600 közötti időszak legnagyobb aszályaként tartja számon (2. kép; 3a–3b. kép). A Kárpát-medencére vonatkozó egykorú források igen röviden emlékeznek meg erről a kivételesen intenzív és elhúzódó aszályról, de ezek összevetése az 1473-as nagy aszály forrásaival különösen érdekes tanulságokkal szolgálhat. Az 1470-es években Antonio Bonfini például az alacsony vízszintek miatti török betöréseknek és a sáskajárásnak nagyobb károkat tulajdonít, mint az aszály mezőgazdasági termelésre gyakorolt negatív hatásainak, és az oklevelek a kunsági problémáknál is elsősorban a pestis és az inség negatív hatásait emelték ki egy amúgy fokozottan aszályérzékeny

területen, míg a szárazságot említés nélkül hagyták. 1517-ben szintén felmerül a Száva folyó kritikusan alacsony vízállása és a török veszedelem, míg 1518-ban német forrás panaszkodik a magas húsárakra, melyet a téli takarmányhiány miatti magyarországi tömeges állatpusztulással magyaráz, ami a marhaimport drasztikus csökkenését vonta maga után.⁴¹ Ez utóbbi probléma nagy valószínűséggel szintén összefüggésbe hozható az (1516–)1517. évi aszályllyal és az 1517-ben Közép-Európa-szerte dokumentált kemény téllal, melyek negatív hatásait tovább súlyosbíthatta a szokatlanul fagyos november és télkezdlet, majd a Közép-Európában jobbra átlagos, de elhúzódó 1518-as tél.⁴²

A kérdés azért is fontos lehet, mert a Magyar Királyság gazdasági „lejtmenetének” kezdetét néhányan az 1510-es évekre teszik,⁴³ továbbá a késő középkorban (az 1310-es évek után) gyakorlatilag ez az egyetlen ismert eset, amikor olyan időjáráshoz köthető problémát említenek a források, mely ilyen tömeges méretű állatpusztuláshoz vezetett. Továbbá, egy jelentősebb méretű állatállomány-csökkenés több éves távlatait nézve is negatív következményekkel járhatott az ország gazdaságára, mivel ezzel az állatállomány reprodukciós potenciálja is csökkent. Vagyis valószínűleg több év kellett a korábbi állatállományszám (és ezzel a korábbi exportbevételek) eléréséhez, ami már a Mohácsot közvetlenül megelőző évek viszonyaira is hatással lehetett. Különösen, mivel az OWDA alapján az évtized utolsó éveinek (tavasz-)nyári időszakai jobbra szintén aszályosak voltak (lásd 2. kép), ami tovább fokozhatta a problémákat.

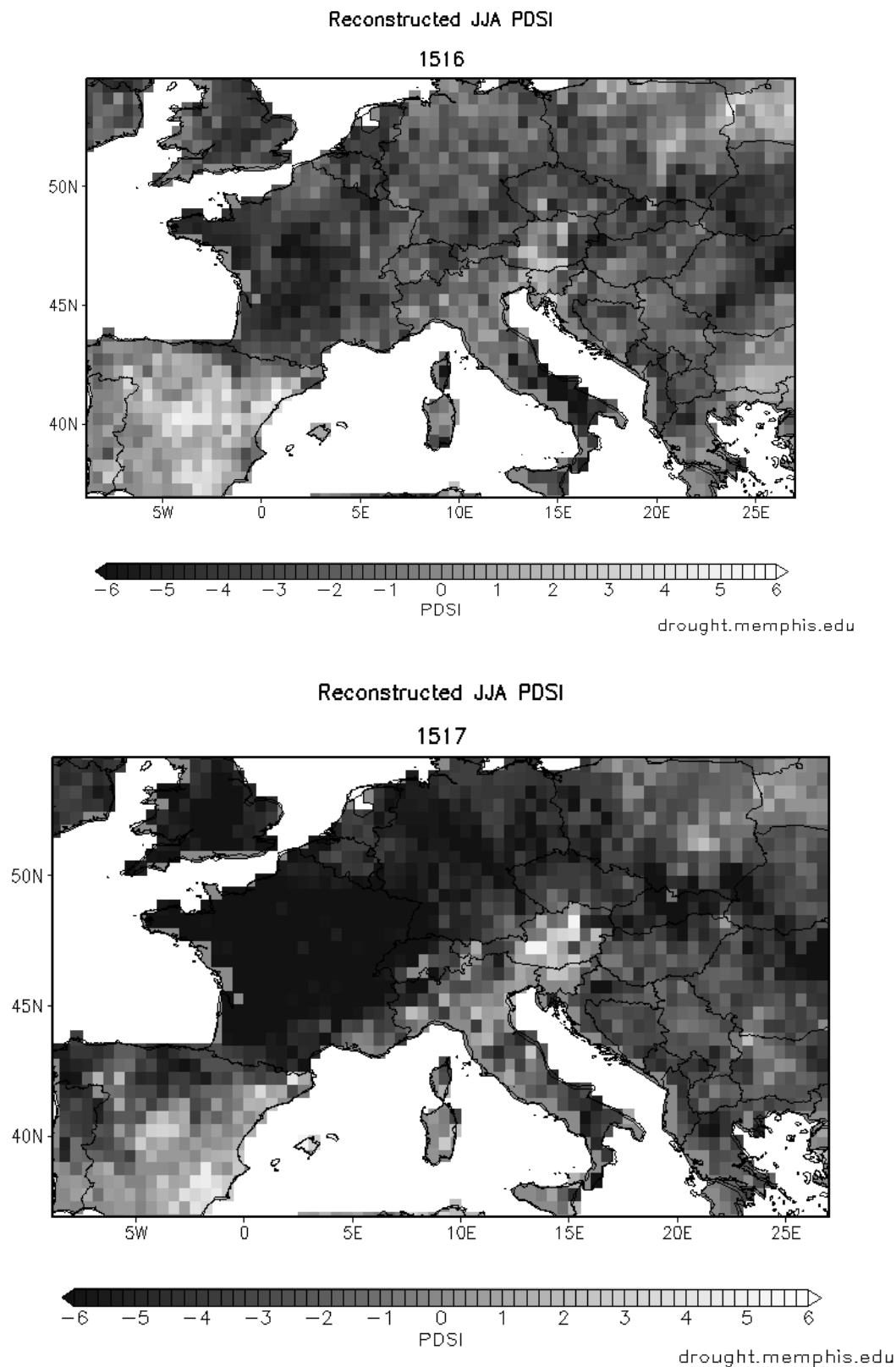
Egy másik érdekes pont lehet a magyarországi marhakivitel királyi korlátozásának/tiltásának kérdése. A 15. század végén/16. század elején (nyilván részben a marhakereskedelem jelentősége miatt)

⁴⁰ LE ROY LADURIE 2004, 163.

⁴¹ THALLÓCZY-ÁLDÁSY 1900, 79. Lásd még: BENDA 2016.

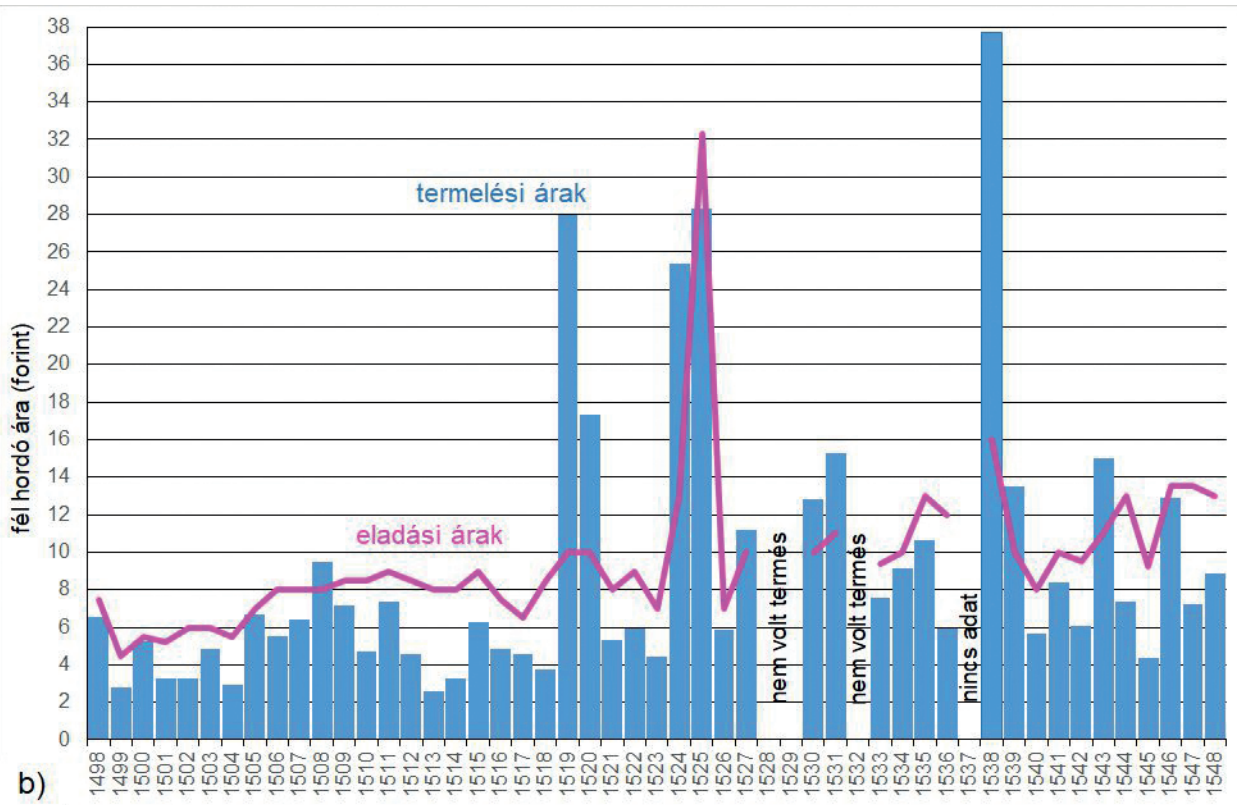
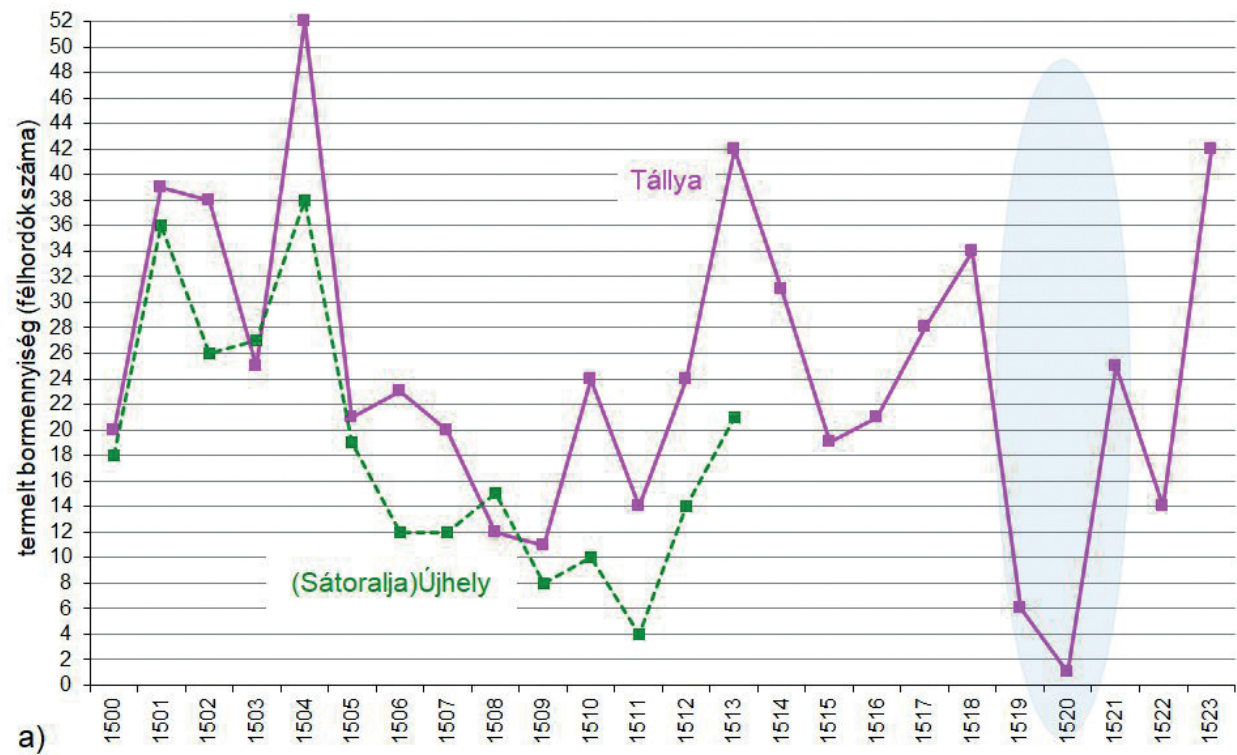
⁴² LIMANÓWKA 2001, 148–150; BRÁZDIL ET AL. 2013, 77–78; GLASER 2013, 101.

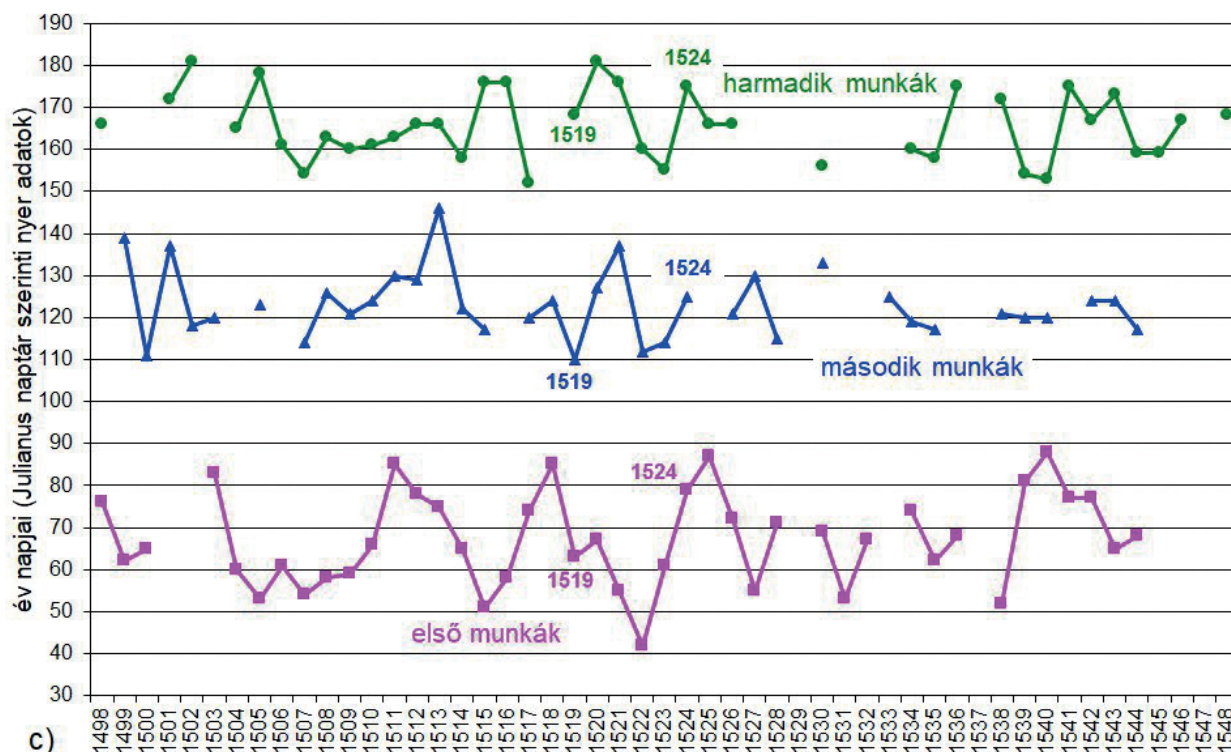
⁴³ Lásd például: KUBINYI 2006. Az utóbbi években az adóztatással kapcsolatban, döntően az 1522. évi, részben pedig a már korábban elemzett 1494–1495. évi (lásd például SOLTÉSZ 1905; HERMANN 1975) költségvetés kapcsán C. Tóth Norbert (C. TÓTH 2016) hívta fel a figyelmet egyrészt az adózás hatékonyságának növekedésére a Mátyás korabeli viszonyokhoz képest, másrészt az adóztatás eredményességére, mely az 1521. júliusi (mintegy 50%-os), rövidtávon a költségvetésre kedvezően (hosszabb távon pedig katasztrofálisan) ható pénzrontással karöltve 1522-ben igen jelentős bevételeket eredményezett a költségvetés számára. Ennek megfelelően a korábbi nézetek, melyek Mátyás halála utánra az adózás hatékonyságának és ezzel együtt a bevételek jelentős csökkenése mellett érveltek, nagyrészt idejét múltnak tekinthetők. Ugyanakkor az 1510-es évek több szempontból is kedvezőtlen időszak volt, ezért – habár az adóztatás hatékonyságához nem fér kétség – teljességgel nem vethetők el a korábbi, a gazdaság (és a társadalom adózó részének) általános állapotára (és nem kifejezetten az adózásra) vonatkozó vélemények sem.

3. kép. Az 1516. (a) és 1517. (b) évek dendroklimatológiai alapú nyári csapadék- és tavasz-nyári talajnedvesség-rekonstrukciója Európában az OWDA alapján

Fig. 3. Dendroclimatological reconstructions of European summer precipitation and spring-summer soil moisture regarding the years 1516 (a) and 1517 based on the OWDA

4. kép. Bártfa város tállyai és sátorlajújhelyi szőlőiből származó bortermése 1500 és 1523 között (a); A tállyai bor termelési és eladási ára 1498 és 1548 között (b); A szőlőművelési munkák (nyitás, tisztítás, metszés, kapálás) időpontjai a város tállyai és szántói szőlőiben (c)⁴⁴

Fig. 4. Annual wine harvest results of Bártfa (Bardejov-Sk) from the Tállya and Sátorlajújhely vineyards between 1500 and 1523 (a); Production and selling prices of wines from the Tállya vineyards between 1498 and 1548 (b); Timing of grapevine cultivation works (opening, cleaning, cutting and hoeing) in the Tállya and Szántó vineyards of Bártfa (c)

ezek a tilalmak a királyi dekrétumokban látványosan megszorodtak a megelőző és azt követő időkhöz képest, s legalább kilenc évben (1495, 1498, 1500, 1504, 1507, 1514, 1518, 1519, illetve áttételesen 1523) bekerültek a királyi dekrétumok törvénycikkei közé.⁴⁵ Természetesen ezek a döntések elsősorban gazdaságpolitikai célzatúak voltak, a dátumok pedig törvényhozási évekhez igazodtak, s ebben az időszakban szinte minden törvényhozási év dekrétumai között szerepel a marhaexport kérdése, ezért következtetéseket csak óvatosan vonhatunk le a rendelkezésre álló adatokból. Mégis, az évek listáját elnézve, óhatatlanul felmerül a gondolat, hogy ezeknek a dátumoknak lehetett valamennyi közül a megelőző időszak általános (mező)gazdasági/állat-

tenyésztési problémáihoz is (és/vagy emiatt éleződő társadalmi problémákhoz – 1514-en kívül is), még akkor is, ha a vonatkozó törvénycikkben az állatállomány – ló, marha, juh – mennyiségének (túlzott kivétel miatti?) elégtelen voltát közvetlenül csak 1495-ben (vagyis a nagy 1494-es aszályt követően) említik. Ugyanakkor 1500, 1504, 1507, 1514, 1518 vagy maguk is aszályos évek voltak, vagy aszályos éveket követtek, többnyire hideg és/vagy hosszú telekkel, mely szélsőségek általában csökkentették a mezőgazdasági termelés/állattenyésztés kiszámíthatóságát.

A másik igen érdekes pont az az időbeli egybeesés, mely a nagy aszály, valamint a reformáció kezdete között fedezhető fel: az aszály Közép- és

⁴⁴ Publikált adatsorok: GECSÉNYI 1966; FÜGEDI 1972.

⁴⁵ BENDA 2016. Dekrétumokra/törvénycikkekre lásd: <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torvenyei>. Természetesen ezeknek a tiltásoknak egyéb okai (is) voltak: így a törvényhozási évek többségében a tiltás csupán arra próbálta rávenni a magyar marhatenyésztőket és kereskedőket, hogy az országon belül adják el a marháikat a külföldi kereskedőknek, így a harmincadot a külföldi kereskedők és nem a magyarok fizették.

részben Nyugat-Európában 1517 nyarán érte el csúcspontját, míg Luther 1517. október végén tette nyilvánossá kiáltványát. Vagyis, az egyház évtizedek óta húzódó válsága és a gazdasági-társadalmi feszültségek növekedése együttesen 1517 őszére vezetett el ahhoz a ponthoz, ami aztán elindította a „lavinát”. Ez az egybeesés természetesen nem jelenti azt, hogy a nagy aszály tehető felelőssé a reformációért; ugyanakkor egy ilyen különösen intenzív időjárási szélsőség és az ahhoz kapcsolódó mezőgazdasági problémák akár hozzá is járulhattak a társadalmi-gazdasági feszültségek további növekedéséhez, ami katalizátorként szolgálhatott az események menetében.

Az évtized vége – vagyis az 1518, 1519. és 1520. év – az OWDA szerint az aszályos nyarak jegyében telt a Kárpát-medencében és Közép-Európában is (2. kép). Viszont 1520 ősze – de néhol már a nyár második fele is – igen csapadékos volt.⁴⁶ Az 1519. és 1520. évben azonban más, feltételezhetően időjárás-hoz köthető tényezők is okoztak gazdasági problémákat, melyre Bártfa város tállyai szőlőinek számadásai világítanak rá (lásd a 4a–c. képeket):⁴⁷ már 1519-ben katasztrofálisan alacsony volt a Bártfa által termelt bor mennyisége Tállyán, 1520-ban pedig a termelt bor mennyisége majdnem a nullával volt egyenlő (4a. kép). Ezzel párhuzamosan a bor termelési ára az előző évhez képest 1519-ben a hétszeresére (!) ugrott, de még 1520-ban is több mint négyszerese volt az 1518. évi értéknek, és ezzel az 1498-tól ismert ársorozatban egyedülállóan magas értékeket produkált (4b. kép). A bor eladási ára kisebb mértékben, mintegy 20-30%-kal nőtt a megelőző évekhez képest, de még így is magasabb volt, mint a korábbi több mint két évtized ismert árszintjei.

Ennyire rossz termés, majd viszonylag gyors (egy-két éven belüli) regenerálódás leginkább

két-(három) esetben szokott előfordulni: ha a szőlőket komoly fagykár éri (de például nem fagynak ki teljesen), vagy ha nagy jégverés/vihar károsítja őket. Elvileg egy negyedik, a szőlőtermeléstől független eset lehet még egy nagy általános és/vagy pénzügyi válság is Magyarországon, de 1523–1524-ig ilyen méretű válságról nincsen tudomásunk. Mivel az 1519. évi termésre bizonyos szinten már a megelőző évi időjárás is hatást gyakorolhatott, ezért érdemes az 1518–1520 közötti időszakot figyelmesebben szemügyre venni. Közép-Európában a legalább az elején igen kemény, különösen korán kezdődő, és valószínűleg elhúzódó 1518. évi telet április közepén (GN: április vége) jelentős fagy követte, majd a fagyok megismétlődtek október közepén.⁴⁸ Az 1519. év telével kapcsolatban a közép-európai – például a Csehországban említett – intenzív fagyok és havazások említendők, melyek a tél első felét január közepéig jellemezték. Egy másik, a szőlőtermést negatívan befolyásoló lehetséges tényező a német területeken 1519-ben említett szokatlanul hideg április, május és változékony június.⁴⁹ Ugyanakkor Tállyán a második munkákat – azaz a metszést, venyigék kihordását, első kapálást – igen korán kezdték, ami inkább meleg tavaszra utal (4c. kép), egyszersmind nem zárja ki annak lehetőségét, hogy jelentősebb fagykár is érte a szőlőket (erre azonban Közép-Európából nincs adatunk).⁵⁰ A nyár viszont túlnyomóan meleg és száraz volt Közép-Európában, ami általában kedvez a szőlő fejlődésének. Ami 1520 időjárását illeti, a Közép-Európában átlagos vagy enyhe tél után hideg tavasz következett, májusban jégveréssel és faggyal Csehországban – ez utóbbi esetben a szőlők is hatalmas károkat szenvedtek. Vagyis míg 1520-ban valószínűleg a kései pusztító faggyal (és/vagy jégveréssel?) indokolható, addig 1519-ben időjárási

⁴⁶ BRÁZDIL ET AL. 2013, 78–79; GLASER 2013, 102.

⁴⁷ Bártfa város tállyai szőlőiben 1500 és 1523 között termelt bor mennyiségére adatok: FÜGEDI 1972. A Bártfa tállyai szőlőiben 1498 és 1548 között végzett munkák időpontjaira, valamint a tállyai bor termelési és eladási áaira lásd: GECSÉNYI 1966.

⁴⁸ BRÁZDIL ET AL. 2013, 78; GLASER 2013, 101. A tél korai részének keménysége mellett az átlagosnál hosszabb voltára utalhat az is, hogy – hasonlóan a cseh Louny szőlőskertjeihez – Tállyán a szőlőket eléggé későn, március végén (a Gergely-naptár – a továbbiakban GN – szerint április elején/közepén) nyitották meg 1518-ban (4c. kép).

⁴⁹ DOBROVOLNÝ ET AL. 2010; BRÁZDIL ET AL. 2013, 78; GLASER 2013, 101–102. Hasonló időjárás uralkodott például Kőszeg környékén az 1740-es évek legelején: ekkor nemcsak semmilyen szőlőhajtás nem volt 2–3 éven keresztül április 24-én, hanem a termés vagy be sem érett, vagy minimális lett.

⁵⁰ A korai második munkakezdet elvileg akár magyarázható lehet fagy vagy jégverés miatti károkkal is, mivel például a korrekciós munkák (lásd pl.: RAKONCZÁS 2014, 157) szükséges elvégzése miatt is kezdhettek korábban.

szempontból nehezebb megmagyarázni a gyenge termést, de talán a több aszályos év után bekövetkezett téli nagy fagyok és/vagy a tavasz egy részének alacsony hőmérséklete (vagy fagy, vagy jégverés) is felelős lehetett a termés nagy részének pusztulásáért.

Ha a csehországihoz hasonlóan a fagykár felelős a tállyai szőlők igen gyenge terméséért, az országos szinten is fontos információt hordoz, hiszen ez esetben jelentős fagykarral (és annak gazdasági következményeivel) az ország más részein is számolni kellett. Mindemellett, habár Magyarországon nincs tudomásunk jelentős jégverésekről vagy viharokról ezekben az években, mégsem zárható ki, hogy a tállyai szőlőtermések pusztulásáért egy-egy jégverés vagy vihar (esetleg akár kártevők negatív ténykedése) is felelőssé tehető. Különösen, mivel például Csehországban 1519. augusztus legelején nagy vihart és zivatart említenek a források.⁵¹ Továbbá arról sem szabad elfelejtkeznünk, hogy Bártfa városa csak egy volt a Tokaj-Hegyalja számos szőlőtulajdonosa közül, következésképp a város szőlőterületeinek terméseredményei sem biztos, hogy mindenkor és mindenben általánosíthatók az egész borvidék eredményeire nézve. Azonban, ha történetesen mégis hasonló viszonyok uralkodtak az ország más szőlőterületein is, akkor a nagyarányú állatpusztulással (és egyéb gazdasági problémákkal, növekvő adóterhekkel) karöltve az ország jelentős része nehéz időszakon ment keresztül az 1510-es évtized utolsó éveiben.

Összességében az 1510-es évek az időjárás szélsőségeiből nézve többségében a mezőgazdasági termelésre nézve kedvezőtlen évtized volt, többnyire aszályos vegetációs periódusai, a kemény telek és fagyok szokásosnál gyakoribb előfordulása miatt. Továbbá, a késő középkor egyik legjelentősebb (vagy a legjelentősebb) aszálya is 1516–1517-re esett, mely dokumentáltan súlyos károkat okozott az állattenyésztésnek, hosszabb távú hatásai pedig akár több évig is érezhetők lehettek.

Az utolsó évek: az 1520-as évek első fele

Az 1520-as évek időjárási szélsőségei szempontjából többnyire szerencsésen eseménytelen, hideg télű, de összességében átlag körűli, vagy annál enyhén csapadékosabb nyarú első két éve után az 1523 és 1526 közötti időszakot – azaz a Mohácsot közvetlenül megelőző éveket, mely már szorosan véve nem volt a középső Spörer minimum része – Közép-Európában, különösen a Kárpát-medencében a hidroklimatikus viszonyok nagy évközi változékonysága jellemezte (nyári időszakra: 2. kép). Míg az 1523. év eleje inkább csak enyhességével és szárazságával tért el valamelyest az átlagostól Közép-Európa-szerte, mind a lengyel, sziléziai és cseh, mind pedig a német források sokat panaszkodtak a nyár igen hideg és esős voltára, mely jelentősebb árvizekért is felelős volt.⁵² A nyár vége és az ősz a német és lengyel területeken már száraz (és talán meleg) volt, Csehországban ugyanakkor a csapadékos idő ősszel is folytatódott. Magyarországon jégverés pusztította el a gabonavetéseket 1523. májusában Lőcsén, majd Temesváron a várba becsapott a villám.⁵³

Az 1524. és 1525. évi elképesztően magas – 1519. évvel vetekedő – bártfai (tállyai) borárak lehetséges előidézői között szerepelhet akár már az 1523. évi szokatlanul hűvös és csapadékos nyár (és talán ősz) is, vagy az 1524. évi elhúzódó tél és a késői tavaszkezdés, de igen valószínű, hogy a Közép-Európa-szerte a szőlők pusztulását okozó május végi (GN: június eleje) katasztrofális fagy Magyarországon is károkat okozott. A lehetséges befolyásoló tényezők között fontos megemlítenünk az 1522 és 1524 között dúló pestisjárványt, de különösen az 1521. évi pénzrontást⁵⁴ és ezzel párhuzamosan az élelmiszerárak ugrásszerű növekedését, mely 1525-ben érte el csúcspontját, s legnagyobb valószínűség szerint felelőssé tehető az 1524. és 1525. évi különösen magas bortermelési árakért is. Ugyanakkor az 1524. év kedvezőtlen időjárási viszonyaira jellemző,

⁵¹ BRÁZDIL ET AL. 2013, 78.

⁵² BRÁZDIL ET AL. 2013, 80; GLASER 2013, 103. Érdekes, hogy a krakkói időjárási naplóban ezen a nyáron nem jegyezték fel a szokásosnál több esős napot, ellentétben például az egyértelműen csapadékos 1524. évvel. Lásd: LIMANÓWKA 2001, 155–156.

⁵³ KISS 2020a.

⁵⁴ HERMANN 1975.

hogy még a pénzügyi válság által kevésbé érintett Sziléziában és Lengyelországban is inség volt az igen kedvezőtlen időjárás okozta rossz termés(ek) miatt.⁵⁵

A száraz ősz után az 1525. év telének eleje erős fagyokkal köszöntött be a német területeken. Január elején azonban az enyhülés miatt több folyó, így a Werra, Saale és az Elba is megáradt, a hónap végén pedig vihar volt az északi területeken. Februárban visszatért az átlagosnál hidegebb téli időjárás. A Magyarországot északnyugat felől határoló Csehországban az 1525. év tele a némethez hasonlóan kemény volt, de a kései kaszáláskezdet illetve gabonaaratás valószínűleg elhúzódó télre is utal. 1525 nyara forró és száraz volt Közép-Európában, július közepén és augusztus elején zivatarokkal és erdőtüzekkel, majd jelentős mennyiségű, jó minőségű szőlőterméssel. Szeptember is meleg lehetett, amire a szőlő jó minősége mellett a rózsák második virágzása utal. Tállyán is későn kezdték az első munkákat (lásd *4c. kép*), ami itt is elhúzódó télre utal, valamint Magyarországon szintén az átlagosnál többször említene (városi) tüzeket ebben az évben.⁵⁶ Az OWDA aszályrekonstrukciója kifejezetten jelentős (tavasz-)nyári szárazságot mutat a Kárpát-medencében.

Az 1525. évi, valamivel még az 1524-inél is magasabb borárakért tehát elvileg talán felelőssé tehető lenne a Közép-Európa nagy részén dokumen-

tált, az átlagosnál keményebb tél és az igen késői tavaszkezdet. Mivel azonban a cseh és a dél-német területeken ebben az évben igen jó volt a szőlőtermés, vagyis ott a szőlőket nem érte télen maradandó károsodás, ezért sokkal valószínűbbnek tűnik, hogy az igen magas tállyai termelési árak 1525-ben az általános gazdasági helyzet, nevezetesen a rossz pénz okozta infláció miatti magas élelmiszerárak a fő okozói. Ezt támaszthatja alá az is, hogy 1525-ben katasztrofálisan magas, még az amúgy is kiugró termelési árnál is magasabb szintre emelkedett a tállyai bor eladási ára, ami lényegében példa nélküli a bártfai számadások elérhető, teljes ötven éves időszakában (lásd *4b. kép*).

Amint ezt tehát korábban láthattuk, mezőgazdasági szempontból – különösen a május végi (GN: június eleji) hatalmas fagy, majd a rákövetkező esős nyár miatt – 1524-ben Közép-Európa jelentős része az átlagosnál rosszabb (vagy sokkal rosszabb) évet zárt: szomszédaink egy része konkrétan élelmiszerhiánnyal és magas árakkal küszködött a rossz termés(ek) miatt. Az ezt követő 1525. év ugyan melegebb és szárazabb viszonyai miatt a környező országok egy részében jobb eredményekkel zárult, de Magyarországnak – a gazdasági krízis mellett – valószínűleg egy hideg téllal induló, aszályos évvel kellett megküzdenie.

MOHÁCS KLÍMÁJA: 1526 IDŐJÁRÁSA ÉS ÁRVIZEI EURÓPÁBAN ÉS MAGYARORSZÁGON

1526: időjárás és árvizek Európában

Mivel a Mohácsot közvetlenül megelőző időszak viszonyainak megértése általában véve is különleges fontossággal bír, ezért hasznos tanulságokkal szolgálhat Magyarország, a környező területek illetve (Közép-)Európa időjárási viszonyainak részletesebb áttekintése az 1526. évre vonatkozóan. Amint azt korábban láttuk, a faévgűrű-alapú hidroklíma rekonstrukció (OWDA) 1525-re száraz, míg 1526-

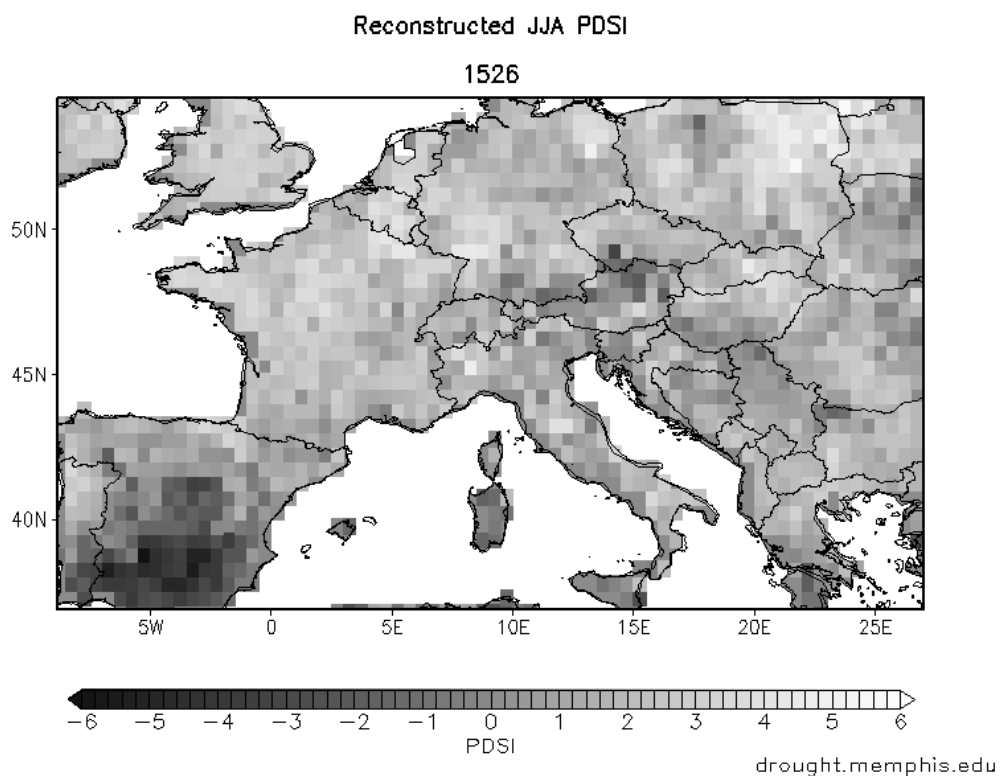
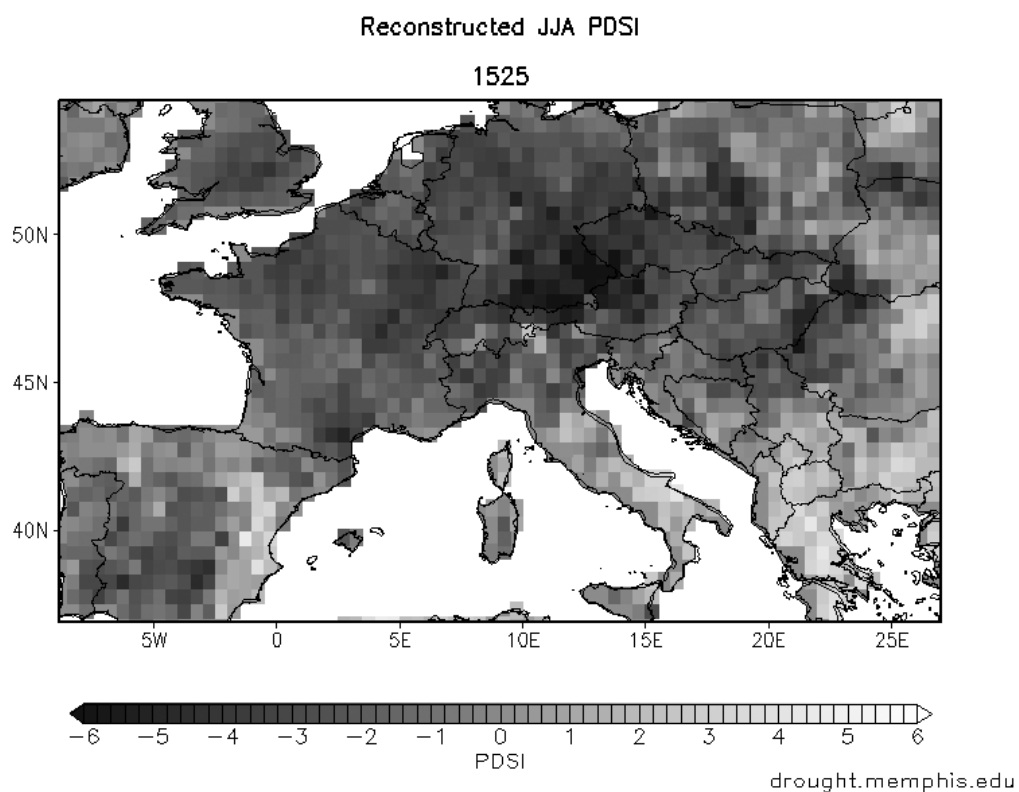
ra nedves (és hűvös?) (tavaszi-)nyári viszonyokra utal Európa legnagyobb részén, így Közép-Európában és ezen belül a Kárpát-medencében is: a két év közötti különbség különösen látványosan mutatkozik az OWDA 1525. és 1526. évre vonatkozó nyári csapadék és tavaszi-nyári talajnedvesség-rekonstrukciós térképein (lásd *5a–b. kép*).⁵⁷ Továbbá, 1526-ban már a Kelet-Európai Síkság nyugati felén is túlnyomóan nedves időjárás követhető nyomon.⁵⁸ Az írott forrásokon alapuló 500 éves (havi

⁵⁵ A vonatkozó irodalomra lásd: BRÁZDIL ET AL. 2013, 80; GLASER 2013, 103; KISS 2020a.

⁵⁶ Összefoglaló: KISS 2020a.

⁵⁷ COOK ET AL. 2015.

⁵⁸ COOK ET AL. 2020. Sőt, igazán érdekes módon, 1526 szintén teljesen egységesen (csak a keleti part északi és középső részének kivételével) nedves-csapadékos volt Észak-Amerikában is. Lásd: COOK ET AL. 2010. További érdekesség, hogy míg Kínában nagyrészt szintén csapadékos időjárás volt jellemző 1526-ban, Indiában, Indokínában és a Csendes-óceáni szigetvilágban inkább száraz vagy erősen száraz viszonyok uralkodtak, vagyis a monszun ebben az évben gyenge lehetett. Lásd: COOK ET AL. 2010a.

5. kép. Az 1525. (a) és 1526. (b) évek dendroklimatológiai alapú nyári csapadék- és tavasz-nyári talajnedvesség-rekonstrukciója Európában az OWDA alapján

Fig. 5. Dendroclimatological reconstructions of European summer precipitation and spring-summer soil moisture in 1525 (a) and 1526 (b) based on the OWDA

és évszakos bontású) közép-európai hőmérséklet-rekonstrukció szerint 1526 tele az átlagosnál hidegebb volt, a tavasz valamivel átlag fölötti, míg nyáron, különösen német területeken szintén jelentősen az átlag alatti hőmérsékletek uralkodtak, mely ellentétben áll az 1525. év nyarának forró, száraz viszonyaival.⁵⁹ Az egyes területek időjárásának részletesebb bemutatásával további értékes részletekbe nyerhetünk betekintést.

Csehországban az első, december 12-i (GN: 22), már tartós jegesedésre utaló említés alapján a hazamosabb fagyokkal járó téli időjárás a megelőző évihez képest néhány nappal később, de hasonlóan december elején vette kezdetét 1526 telén is. Január közepén árvíz volt az Ohře folyón Lounyban, ami a fagyos időjárásban beállott hosszabb átmeneti enyhülést jelez, míg február végéig ismét fagyosabb időjárás volt jellemző. 1526 tavaszi és nyári időjárása összességében átlag körüli hőmérsékletű lehetett, ugyanakkor augusztus első hetében a mezei munkák szüneteltek, talán esőzések miatt.⁶⁰ Lengyelországon belül különösen Krakkóban érhetőek el az 1526. évre vonatkozóan részletes időjárási adatok: az 1526. év tele és tavasza összességében nem mutat erőteljes eltéréseket az átlagtól, május és június azonban egyértelműen kitűnik csapadékgazdagságával, míg július és augusztus csapadékvizsgálatai már nagyjából a sokéves átlag körül alakultak.⁶¹ A német területeken a meleg őszt hideg és havas tél követte 1526-ban; különösen február volt hideg, ráadásul egy nagy vihar is tetemes károkat okozott. A nagyjából átlagos, habár nyirkos/párás tavasz végén, május második felében ismét jelentős fagy lehetett, melyet hűvös és – leginkább az elején – nedves/esős nyár követett.⁶² Ausztriá-

ban az 1526. évre vonatkozóan időjárási szélsőségek nem ismertek.

Le Roy Ladurie szerint 1526 volt az első az átlagosnál csapadékosabb évek 1531-ig tartó sorozatában nemcsak a francia területeken, hanem általában Nyugat- és Közép-Európában,⁶³ vagyis az 1526. év bizonyos szinten fordulópontot jelentett egy nedvesebb időszak felé.⁶⁴ Az 1526-tól kezdődő néhány év nemcsak nedvesebb, de – ami a késő tavaszi, nyári időszakot illeti – az átlagosnál hűvösebb voltát pedig például a meglehetősen kései burgundi szüreti időpontok illetve a (bor)árak növekedése is alátámasztani látszanak.⁶⁵ Ugyanakkor fontos megemlíteni, hogy ez a folyamat Dél-Európa nagy részét kevésbé érintette: például a Balkán nagy részén az OWDA szerint mind 1525, mind pedig 1526 nyara meglehetősen csapadékos volt (*5a–b. kép*).⁶⁶

Habár összességében véve a száraz (és hideg telű) 1525. év után 1526 az átlagosnál nedvesebb/esősebb volt, néhány említésre méltó (de nem kiemelkedő) tél-közepi árvíz kivételével az 1526. év folyamán nem említenek igazán jelentős, időjárás-hoz köthető szélsőségeket Közép-Európában, sem a német, sem az osztrák, svájci, lengyel vagy az észak-olasz területeken.⁶⁷ Ennek megfelelően, ami a Duna felső, német, illetve bajor és osztrák szakaszát és a mellékfolyókat illeti, 1526-ra vonatkozóan nincsenek feljegyzések nagyobb méretű árvízről, ami persze nem jelenti feltétlenül azt, hogy egyáltalán nem lehettek kisebb árvizek. Mégis, mivel az időszak már forrásokban meglehetősen gazdag, nagyon valószínű, hogy jelentős méretű, károkat okozó árvíz ebben az évben valóban nem vonult le a Dunán és mellékfolyóin.

⁵⁹ DOBROVOLNÝ ET AL. 2010.

⁶⁰ BRÁZDIL–KOTYZA 2000, 37–38; BRÁZDIL ET AL. 2013, 80–81.

⁶¹ LIMANÓWKA 2001, 157–158.

⁶² GLASER 2013, 103–104.

⁶³ LE ROY LADURIE 2004, 160.

⁶⁴ Érdekes megemlíteni, hogy a svájci klímátörténésszel, Christian Pfisterrel együtt az 1526–1531 közötti nedves időszak csúcspontját 1529-re teszi, mely évben a pozsonyi számadáskönyvek egy különösen nagy dunai árvízről számolnak be, ami valószínűleg elérte még a pozsonyi városházát is. Ez utóbbira lásd: KISS 2021.

⁶⁵ LE ROY LADURIE 2004, 176.

⁶⁶ Ez különösen érdekes lehet például a bulgáriai termések (mint a török hadsereg fő balkáni ellátója) szempontjából, mely terület aszályérzékenysége miatt fokozottabban reagál a szárazabb vagy épp nedvesebb időszakokra. Ha 1525-ben Bulgáriát nem sújtotta csapadékhány (különösen a tavaszi hónapokban), akkor – amennyiben a csapadék egyenletesen oszlott meg – elvileg több esély volt a jó termésre, s így egy nagyobb sereg élelmezésére is.

⁶⁷ Háttéradatbázisra: BLÖSCHL ET AL. 2020.

Másrészről, február végén és márciusban lezajlott a Duna osztrák vízgyűjtőjén egy kisebb árhullám, mely az Alpok északkeleti részében lehullott csapadékból táplálkozó Traun folyót is érintette. A folyó hídmeisteri számadásokon alapuló árvízrekonstrukciója alapján 1526 márciusában közepes erősségű árvíz vonult le.⁶⁸ A Traun ugyan önmagában nem játszik fontos szerepet a Duna vízjárásának alakulásában, de mivel árvizei az osztrák Alpok csapadékviznyait jellemzik, általában véve jó indikátora a Duna osztrák vízgyűjtőjén lehullott (többlet)csapadéknak. A kora tavaszi árvíz említése után az árvizekre igen érzékenyen reagáló welsi számadáskönyvek nem említene Traun árvizet 1526 nyarára vagy őszére vonatkozóan. Ez az információ tovább növeli annak valószínűségét, hogy nyáron a Duna – magyarországi árvizek szempontjából kulcsfontosságú – osztrák mellékfolyóin, hasonlóan a felső, német szakaszokhoz, nem volt jelentősebb áradás. Ugyanakkor az eddig leírtak alapján feltételezhetjük, hogy a német (és talán osztrák) területekre (is) jellemző csapadékos nyár nemcsak a Duna felső, hanem középső szakaszán is uralkodóan magas vízszinteket eredményezett a nyár nagy részében, még ha összességében nem is következett be jelentősebb árvíz.

Edirnetől Mohácsig: tavasz-nyári időjárás és árvizek a Balkánon és Dél-Magyarországon

Elsősorban török forrásokból, így Szulejmán szultán hivatalos hadinaplójából és a szintén egykorú szultáni történetírótól, Kemalpaşazadetől (Şemseddin Ahmet) nyerhetők a hadjárat balkáni és magyarországi időjárási viszonyaira vonatkozóan is értékes adatok.⁶⁹ A források közül minden kétséget kizáróan a legtöbb időjárási és árvízi információ Szulejmán szultán hadinaplójában található: a naplóban Drinápolytól/Edirnetől Mohácsra keresztül Budáig naponta néhány szóban feljegyezték a nap legfontosabb jellemzőit beleértve az időjárást is. Egy-egy esetben – keresztény forrásokban – már a mohácsi csata előtti időszakra vonatkozóan is elérhető időjá-

ráshoz kötődő információ, bár az adatok többsége ebben a forráscsoportban inkább a mohácsi csata körülményeire vonatkozik. A továbbiakban időrendi sorrendben adunk áttekintést a török hadjárat és a mohácsi csata egykorú források által említett időjárási és időjáráshoz köthető hidrológiai eseményeiről (lásd: 6. kép).

Szulejmán hadinaplója az Edirne és Szófia közti úton május 22-én (GN: június 1.) a hegyekben – már a Plovdivből Szófiába vezető úton – jégverésről számol be, majd május 23–24-én (GN: június 2–3.) és 28-án (GN: június 6.) még útközben, május 29–31-én (GN: június 8–10.) pedig már a szófiai tartózkodás alatt említ nagy esőket és a sok eső miatt megáradt patakokon való átkelés nehézségeit. A szultáni sereg magyarországi hadjáratára május legvégén indult el Szófiából: a török források közül Kemalpaşazade említi, hogy a szófiai indulás időpontjában és azt követően „iszonyú hőség” volt, bár a mindennapos esők csillapították a kora nyári hőséget.⁷⁰ Még Szófiában vagy már a Szófia és Niş közötti úton mindössze egyszer, június 3-án (GN: június 13.) említ a szultáni hadinapló jelentős esőt, majd Niş környékén június 9–10-én (GN: június 19–20.). A napló Nişnél külön kihangsúlyozza, hogy ilyen nagy mennyiségű esőt ők (a szultán környezete?) még soha nem láttak. Ekkor már Niştől északra a Morava mellékfolyói jelentősen áradtak, ami szintén a környező hegyekben lehullott nagy mennyiségű csapadékra utal.⁷¹ Vagyis a Gergely naptár szerinti júniusban összesen tíz, jelentős mennyiségű csapadékhullással járó napot jegyeztek fel a hadinaplóban. Ez a duplája a júniusi csapadékos napok átlagos számának Szófiában, de még az általában meglehetősen csapadékos Niş és környékének júniusi átlagaival összevetve is, a csapadékos napok száma (a csapadék mennyiségétől csaknem függetlenül is) legalább 20%-kal haladta meg az utóbbi 15–20 év jellemző átlagait.⁷²

Tomori Pál Péterváradról június 25-én II. Lajosnak írott levelében említi, hogy négy nappal korábban négy törököt sújtott halálra a villám a nagyvezír,

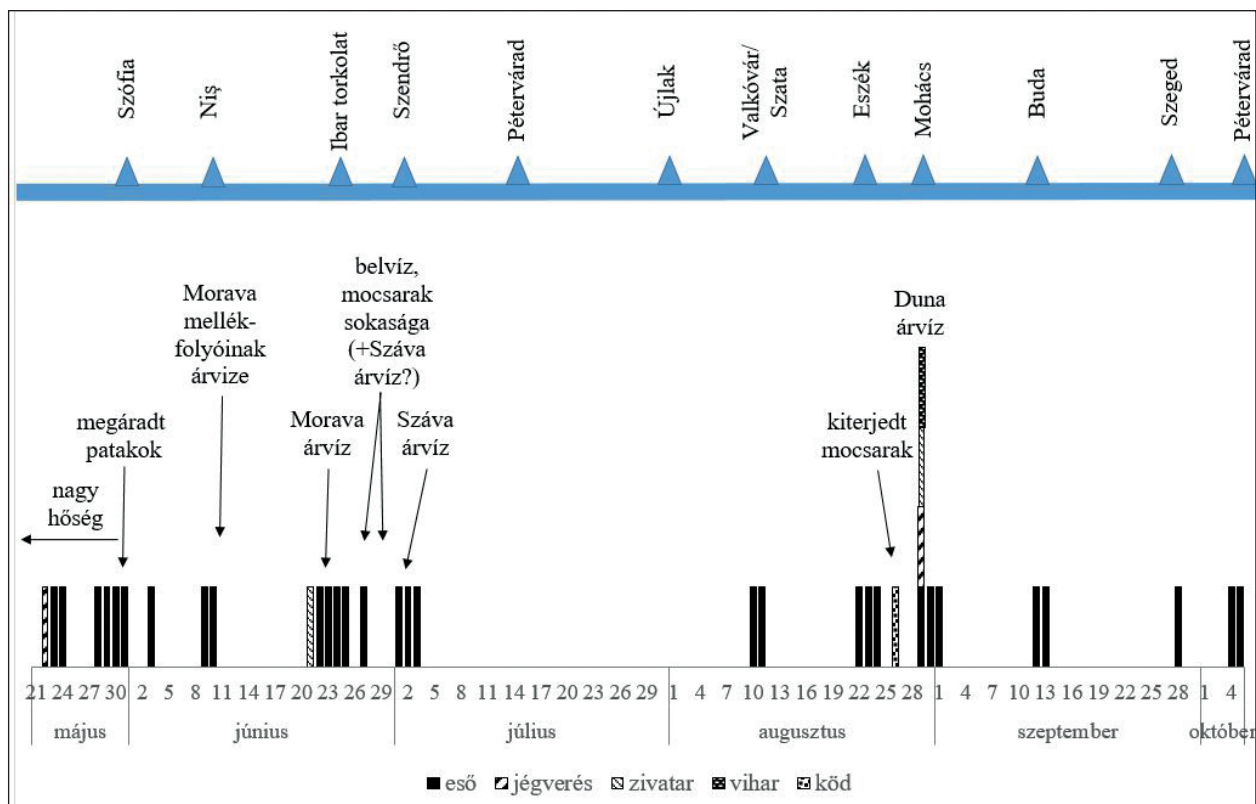
⁶⁸ ROHR 2006.

⁶⁹ Török forrásokra részletesebben: ŞAHİN 2013, 63.

⁷⁰ THÜRY 1893, 208. Az útvonalra lásd még: PERJÉS 1979.

⁷¹ THÜRY 1893, 302–304.

⁷² Lásd például: <https://hu.allmetsat.com/eghajlat/romania-bulgaria.php?code=15614>; <https://en.climate-data.org/europe/serbia/nis/nis-1268/>.

6. kép. Időjárási és főbb hidroklimatikus események a török hadsereg 1526. évi magyarországi hadjárata idején: a szófiai úttól és az indulástól Magyarország elhagyásáig (Julianus naptár szerint: május 22. – október 5.). A kiválasztott helyszínek kronológiai sorrendje a szultán itineráriumát követi

Fig. 6. Weather and hydroclimatic phenomena during the 1526 military campaign of the Ottoman imperial army from the area of Sofia (Bulgaria) until their retreat from Hungary (from 22 May to 5 October according to Julian calendar). The chronological order of placenames follows the sultan's itinerary

Ibrahim pasa táborában.⁷³ A szultáni hadinapló szerint a Morava mentén észak felé haladva június 22-én és 23-án (GN: július 2, 3.) további, rendkívüli mennyiségű eső esett; a Morava árvize miatt az Ibar folyó torkolatától északra sem ezen, sem pedig a következő napon, június 24-én sem tudott a szultáni sereg átkelni a folyón. A főserg előtt haladó Ibrahim pasa is hasonlóan folyamatos esőzésekről, rossz utakról és a vízfolyások áradásai miatt jelentős átkelési nehézségekről számolt be ezekben a napokban: annyi eső esett, hogy a mezőn táborozó katonákat kiöntötte sátraikból, ketten vízbe fulladtak. A napló szerint némely helyen a földből is „jött a víz”, ami jelentős belvízproblémákra utalhat. A további út Szendrő irányában hasonló nehézségek között telt: június 25-én (GN: július 5.) az igen esős idő

miatt még a szultánnak is át kellett költöznie, majd június 27-én (GN: július 7.) már Szendrő közelében a mocsarak sokasága miatt nagy átkelési nehézségekről számolt be a szultáni hadinapló. Július 1–3. (GN: 11–13.) között a napló szerint ismét minden nap esős idő volt, és a Száva folyó is áradt.⁷⁴ A hadinaplóban legközelebb július 14-én (GN: július 24.) említenek esőt Pétervárad előtt, július 31-én (GN: augusztus 9.) pedig már a Duna partján panaszkodnak a rossz útra Újlak (Ilok-Srb) közelében.⁷⁵

A szultáni naplóban még június 22-én feljegyezték, hogy a Száva folyón elkészült a híd (a hídepítők jóval a főserg előtt jártak). Ugyanakkor Antonio Giovanni da Burgio pápai követ június 24-i jelentéséből az derül ki, hogy más folyókhoz hasonlóan a Száva is jelentősen megáradt és elszakította

⁷³ WENZEL 1878, 362. Lásd még: V. KOVÁCS 1971, 528; B. SZABÓ 2006, 63.

⁷⁴ THURY 1893, 305.

⁷⁵ THURY 1893, 307, 310.

a török sereg által megépített hidat, ami miatt új, erősebb híd építése volt folyamatban akkor, amikor a pápai követ levelét megírta a pápai titkárnak. A követ azt is említette, hogy a nagy tömegű víz a hegyekből lezúdulva jelentős területeket öntött el.⁷⁶ Fraknói szerint az árvíz a június eleji nagy esőzések következménye volt,⁷⁷ de az elérhető levélszövegekben ez az információ nem szerepel.

Ha mindez valóban így volt, akkor a hadinapló által később szintén említett szávai árvíz legalább néhány napon keresztül – június 24. és július első napjai között folyamatosan vagy legalább két hullámban – említésre méltó intenzitású lehetett, ami (valószínűleg gyorsan javítható) károkat okozott a hidban. Ezután azonban a szávai átkeléssel kapcsolatban nem említene környezeti problémákat vagy árvizet, vagyis a megerősített híd már ellent tudott állni az árvíznek és/vagy időközben a szávai árvíz is csillapodott. Továbbá, Tomori Pál másnapi, június 25-én (GN: július 5.) írt levelében egyáltalán nem utal a pápai követ által említett Száván levonuló árvíz miatti hídszakadásra, sőt már a török sereg szávai hídon való átkeléséről számol be.⁷⁸ Június 29-ére (GN: július 9.) pedig már a húszezer fős Száván átkelt seregrészről tudósít Tomori tájékoztatása alapján a pápai követ.⁷⁹ Mindez felveti annak lehetőségét, hogy vagy az árvízi esemény, illetve események voltak kevésbé jelentősek, s a hidat hamar kijavították, vagy a Magyarországon a védelem szervezésében oroszánrészt vállaló pápai követ értesülései (esetleg levelének júniusi datálása)⁸⁰ nem voltak teljesen helytállóak. Mivel az akkor éppen Budán időző Burgio meglehetősen jól tájékozott volt, ráadásul folyamatos, napi-heti szintű levelezésben állt az akkor épp Péterváradon tartózkodó Tomorival, ezért inkább az előbbi lehetőség (vagy a datálási probléma) tűnik valószínűbbnek.

Összességében tehát elsősorban a szultán hadinaplójának feljegyzései alapján elmondható, hogy a Magyarország felé vonuló török sereg útját nyár

elején és közepén a Balkán középső és északi részén a szokottnál csapadékban gazdagabb időjárás kísérte és nehezítette. Ezt alátámasztja az OWDA faévgyűrű-alapú, 1526. nyarára vonatkozó csapadék-rekonstrukciója is, mely a térségben szintén az átlagosnál jóval csapadékosabb időjárási viszonyokra utal (lásd 5b. kép).

Augusztus 11-én a szultáni hadinaplóban ismét az éjjel-nappali esőre és az utakra panaszkodtak Valkóvár (Vukovar–Hr) és Szata vagy Szottin (Sotin–Hr) környékén; ugyanakkor dunai árvizet nem említ a napló. Augusztus 20-ára elkészült a híd a Dráva folyón, és megkezdődött az átkelés Eszéknél – a napló nem említ árvizet vagy más környezeti problémát a sereg hídon való átkelése kapcsán,⁸¹ és láthatóan a török hajók is problémamentesen feljutottak a Dunán. Mindez azért különösen fontos, mert egy lehetséges árvíz (illetve a kapcsolódó hídverési vagy átkelési problémák említése) Eszéknél a dunai torkolathoz való közelsége miatt nemcsak a Dráva jelentősebb árvízére hanem – a Duna Eszéknél már érvényesülő visszaduzzasztó hatása miatt – a Duna magas vízszintjére vagy árvízére is utalna. E problémák említésének elmaradása inkább azt látszik alátámasztani, hogy nagy méretű, a híd károsodásával és/vagy az átkelés akadályoztatásával járó árvíz sem a Dráván sem pedig a Dunán nem volt ezekben a napokban, hetekben. Ugyanakkor ez önmagában egyáltalán nem zárja ki például, hogy a Dráva és/vagy a Duna vízszintje magas volt, vagy a két folyó bármelyike (enyhén) áradt.

Augusztus 22–24. (GN: szeptember 1–3.) között a drávai átkelés és Eszék városának felégetése közben ismét rengeteg esőről számol be a hadinapló, mely azonban, úgy tűnik, nem akadályozta a török sereget a város tűzzel való elpusztításában. Augusztus 26-án a naplóban ködöt említene, valamint a kiterjedt vizek, tavak, vízfolyások és mocsarak, valamint ezek hídjai miatti haladási nehézségeket. Az ezt követő napokban a mohácsi csata napjáig már nem utalnak több időjárási eseményre az egykorú források.

⁷⁶ BARTONIEK 1926, 85–85. Lásd még: B. SZABÓ 2006, 61.

⁷⁷ FRANKÓI 1875, 53.

⁷⁸ WENZEL 1878, 362.

⁷⁹ PRAY 1806, 254–260.

⁸⁰ A pápai titkos levéltárban ugyanakkor egy, Száva árvizet említő, Burgio által írt levelet július 1. dátummal szignáltak. Lásd: KALOUS 2007, 618.

⁸¹ THURY 1893, 311–312.

Amint azt az említettek alapján láthattuk, a szultáni sereg haladását a csapadékos, árvizes idő ugyan valamelyest lassíthatta, de megállítani nem tudta balkáni vonulása során. Azt nem tudjuk, hogy a Kárpát-medencében milyen szinten volt esős ezalatt (s később) az időjárás, ugyanakkor az általában véve az átlagosnál esősebb nyár összességében lassíthatta a magyar sereg gyülekezését és mozgását. Az előző évinél az időjárás miatt talán jobb, ugyanakkor a hűvös-csapadékos nyár miatt valószínűleg későbbi aratás/terménybetakarítás és a szállítási nehézségek is késleltethették a mozgósítást, hiszen a seregeknek szükségük volt a betakarított termésre,⁸² különösen, mivel a megelőző aszályos év volt, a német területeken jelentős májusi fagygal, mely talán az 1525. évi magyarországi terméseredményekre is hatással lehetett. Nem beszélve a megelőző, 1524. év rossz közép-európai (különösen sziléziai és lengyelországi) termésére, inségeire, és az 1522–1524. évi pestisjárványra, mely Magyarországot is érintette.

A mohácsi csata időjárása és a Duna

A csata napjának időjárására vonatkozóan több egykorú (vagy közel egykorú) forrás is szolgáltat adatokat. Ezek közül minősége, pontossága és földrajzi szabatosága okán is ki kell emelnünk Brodarics István királyi kancellár, szerémi püspök 1528 körül a mohácsi csatáról írt visszaemlékezését: Brodarics maga is részt vett a csatában, valamint kiterjedt ismeretségei révén első kézből jutott személyesen és levelezéseinek keresztül friss és a lehetőségekhez mérten igen pontos információkhoz.⁸³ Brodarics és a török vagy keresztény történetírók legalább három ponton emlékeznek meg Mohács időjárásáról vagy ahhoz köthető környezeti eseményről, mely időjárási vagy ahhoz kapcsolódó információk más egykorú szerzők munkájában is megjelennek:

1) A csata napján, augusztus 29-én (GN: szeptember 8.) tiszta, derült idő volt. Ezt áttételesen

leírásában ugyancsak megerősíti például a török Celalzade Mustafa Çelebi is.

2) A csatát követő este vagy éjjel hatalmas zápor kerekedett. Ez az adat szintén megjelenik Albrecht Schlik cseh gróf leírásában, Celalzade Mustafa Çelebinél (és a tőle információkat átvevő későbbi történetíróknál), valamint Szulejmán hadinaplójában is (részleteket lásd alább).

3) A Duna áradása miatt a vízszint a Csele-patak torkolata alatt lévő (kis-)Duna partszakaszon a szokásosnál magasabb volt („*qui locus tunc Danubii inundatione aquam solito maiorem habebat*”), illetve később ezt a Duna menti sáros, mocsaras sík területet (dunai árteret) jelöli meg a király halálának helyszínéként, hasonlóan Albrecht Schlikhez (Šlik) és az egykorú ismeretlen levélíróhoz, akik a Duna megáradt mellékágát, illetve a Dunából kiágazó áradó vízfolyást említik, míg Cuspinianus szerint a dunai árvíz miatt keletkezett tóba fulladt a király.

A török elbeszélő források közül Celalzade Mustafa Çelebinek – aki ekkor a nagyvezír, Ibrahim pasa magántitkáráként valószínűleg szintén részt vett a hadjáratban, de mindenképp első kézből szerezte értesüléseit⁸⁴ – a mohácsi csatáról szóló leírásában Brodaricshoz hasonlóan említi a csata utáni éjszakán, vagyis az augusztus 29-ről 30-ára virradó éjjelen bekövetkezett esőt, mely „*elverte a föld porát*”.⁸⁵ Ezzel nemcsak megerősítette Brodaricsnak az éjjeli nagy záporra vonatkozó adatát, hanem a záport megelőző néhány nap száraz viszonyaira is visszautalt – már amennyiben a „*föld pora*” kifejezés nem csak pusztá szófordulat volt. Továbbá, Çelebinek van még egy figyelemkeltő megjegyzése, amikor Mohács mezejére érve említi, hogy a „*Duna vize mint egy tenger*” terült el, a „*föld színét szélesen elborítva*”.⁸⁶ Habár Çelebi a török történetírók jelentős részéhez hasonlóan nem mentes a túlzásoktól (más folyók esetén sem), mindenesetre érdekes, hogy ugyanazt a tenger „metaforát” használja a Mohács mellett elterülő Dunára, mint például a 18. század máso-

⁸² Lásd például: KUBINYI 2006, 359, 382.

⁸³ Levelezésében informátorainak egy része is nyomon követhető, így például Sárffy Ferenc október 19-én Brodaricsnak írott levele a király testének megtalálásáról. Forrás: KASZA 2012, 160. Lásd még: SZILÁGYI 2019, 195–208.

⁸⁴ ŞAHİN 2013, 64.

⁸⁵ Celalzade Mustafa Çelebi: THÜRY 1896, 166.

⁸⁶ THÜRY 1896, 160.

dik felének magyarországi újságjai (így például a „Magyar Hirmondó”) az 1780-as 1790-es évek pesti árvizeire.⁸⁷ Ez egy eléggé feltűnő kijelentés, ha meggondoljuk, hogy ebben az időben az egykorú források tanúsága szerint a Duna főága még a mohácsi szigetvilág keleti felén helyezkedett el, és Mohács mellett csak egy kisebb Duna-ág volt (illetve a szigeten több mellékág, fok és morotva). E kijelentés, már ha nem üres túlzásról van szó, csak egy esetben nyer valódi értelmet: ha a Duna áradása a Mohácsi-sziget alacsony árterét előntve kiterjedt vízfelületet hoz létre az árterben.

Az ekkor Bécsben élő német diplomata, Joannes Cuspinianus – aki a csatát túlélők közül többekkel kapcsolatban állt, és korábban többször járt Magyarországon követségben – szintén megemlíti a mohácsi csatáról még 1526 őszén írott elbeszélésében, hogy a magyar király egy, a Duna áradása miatt keletkezett tóban lelte halálát („*qui....in lacum, quem Danubius inundatione facit, insiliit*”).⁸⁸ Naplójában viszont már csak a tavat említi, az árvizet nem.⁸⁹ A „Duna áradása miatt keletkezett tó” szigorúan véve első látásra inkább egy korábbi árvízre utal, melynek eredménye volt a tó, és nem a csatával egyidejű áradásra. Mivel azonban árteri területről van szó, ez a fajta fogalmazás – különösen mivel a szerző Brodariccsal ellentétben személyesen nem vett részt a csatában és valószínűleg helyismerettel sem rendelkezett – önmagában nem feltétlenül zárja ki a Duna egyidejű (kisebb) áradását.

Albrecht Schlik cseh gróf levelében, melyet a mohácsi csatában részt vett szemtanúk beszámolóí alapján írt, különösen értékes és részletes leírást ad a csatáról és annak időjárási, környezeti körülményeiről: szerinte a király a Duna megáradt mellékágába fulladt bele; ezen a helyen Schlick rokonai is átkeltek a Duna-ágon, de ők – a királlyal ellentétben – szerencsésen túléltek az átkelést. A csata után bekövetkezett, villámlásokkal tarkított zivatarról rokonai egyenesen úgy számoltak be, hogy soha ilyen nagy vihart még nem értek meg.⁹⁰ Külön kihangsúlyozza az éjjeli hideget; majd menekülés közben, Székesfehérvárra érve a városban tapasztalt kenyérhiányt, illetve az elföldelt (szerintük éhenhalt) gyerekeket.⁹¹ Egy további, ismeretlen (talán magyar?) szerzőtől származó egykorú levél hasonlóképp utal azon folyó árvizére, mely a Dunából táplálkozik („*in quodam fluuio qui illis diebus ex Danubio mirabiliter inundaerat, rex submergitur*”), s melyben a király elmerült.⁹² Ezen felül a király mocsárba, tóba vagy Dunába fulladását több további, 1526-ból származó, illetve egykorú forrás is említi,⁹³ ugyanakkor a Duna árvizére nem térnek ki. Végezetül, az egyik legrészletesebb magyar beszámoló a 17. század elejéről, Istvánffy Miklóstól származik, aki részletesen összegyűjtötte s közvetíti a csata utáni éjjelen bekövetkezett záporról szóló információkat, amikor szerinte jégverés is volt, valamint a Duna árvízéről is ír (igaz, szerinte a Karasicában lelte halálát a király).⁹⁴

⁸⁷ Lásd például: Kiss 2007, 271–282.

⁸⁸ CUSPINIANUS 1598, 9. Oláh Miklós (aki maga nem vett részt a csatában) 1530 februárjában a mohácsi csata és a király halálának körülményeit ecsetelve a pápának írott levelében mocsarat (*stagnum*) említ, árvizet nem. Forrás: SZILÁGYI 2018, 100. Ehelyütt külön nem említjük a többi, később készült, egyértelműen korábbi leírásokból táplálkozó munkákat (így például Szerémi György vagy Paulus Jovius emlékiratait/históriáit), mivel ezek a művek nem tartalmazzak új, a szemtanúk és/vagy más, egykorúbb források által nem említett, eredeti elemeket.

⁸⁹ Tagebuch Johannes Cuspinian's. 1502–1527: KARAJAN 1855, 416.

⁹⁰ Ezzel kapcsolatban elviekben felmerülhet a Csele-patak áradásának kérdése is: egy nagy méretű, a patak felső vízgyűjtőjét is érintő esőzés előidézhet villámárvizet a patakon; ez pedig a patak árteri medrében illetve torkolata környékén tovább nehezíthette az árterben (vagy akár annak közelében) való közlekedést. Ugyanakkor a patak áradását egyetlen egykorú forrás sem említi. A cseh gróf részletesebb leírását alapul véve az eső nagyobb része Mohács környékén valószínűleg már a király halála után, az éjszaka folyamán eshetett, ez azonban nem zárja ki azt az eshetőséget, hogy a zápor nyugat felől érkezve már korábban árhumlást idézett elő a patak felső vízgyűjtőjén. Egy ilyen nagy méretű éjszakai esőzés elvileg valóban előidézhetett egy hirtelen árvizet magán a Csele-patakon is, mely a dunai árter közel eső részének vízviszonyaira is hathatott, s a későbbi szerzőknél akár félreértésekre is okot adhatott. Sajnos konkrétumok híján azonban ehelyütt csak találgatni tudunk.

⁹¹ MEILLER 1853, 5–16. lásd még: B. SZABÓ 2006, 121–130.

⁹² KLUGH 1905, 272–278.

⁹³ A csatáról és az azt követő eseményekről részletesen beszámoló török szerzők, így Celalzade Mustafa Çelebi és Katib Mohammed Zaim sem említik a Duna árvizet, habár különösen az utóbbi, Cuspinianus leírásához feltűnően hasonló módon mutatja be a király halálát. Utóbbira lásd: THÜRY 1896, 374.

⁹⁴ ISTHVÁNFI 1622, 82. Lásd még: B. SZABÓ 2006, 187.

A dunai árvizeket – nemcsak a Kárpát-medencében, hanem szinte a teljes ismert Duna szakaszon 1434 és 1595 között – egyedülálló gyakorisággal említő pozsonyi számadáskönyvekben 1526-ra vonatkozóan nem találunk közvetlen utalást árvízre.⁹⁵ Ez azonban önmagában még nem perdöntő bizonyíték: mivel az árvizek elsősorban az okozott károk és a kapcsolódó helyreállítási munkák, vagy az utazás/szállítás/munkavégzés menetében okozott fennakadások miatt kerültek említésre, ezért a kisebb árvizek egy része nem feltétlenül került dokumentálásra.⁹⁶ Ugyanakkor tartós helyi esőzések és/vagy egy kevésbé jelentős dunai árvíz miatti magas talajvízszint – de mindenképpen egy, az átlagosnál nedvesebb megelőző időszak – közrejátszottak abban, hogy Pozsonyban az 1526. évi számadáskönyv tanúsága szerint az alsó városárokban a túlsorduló (vagy az árokból kiömlő) víz okozott károkat, melyet átfogóbb, a teljes városárkot érintő rendezés követett. A munkálatokért a város augusztus 20-án fizetett.⁹⁷ Mivel általában az ilyen jellegű munkák kifizetése rövid időn belül megtörtént, ezért feltételezhetjük, hogy az említett munkát az augusztus 20. előtti napokban, esetleg egy-két héten belül fejezték be, és a munkálatokkal nem vártak hosszú időt a probléma észlelése után. Vagyis az említett probléma, és az azt feltételezhetően előidéző esőzések és/vagy dunai árvíz miatti magas talajvízszint, nagy valószínűséggel még azon a nyáron – talán nyár elején vagy nyár közepén – következett be, de ezen belül teljességgel még egy augusztusi keltezés sem zárható ki.

A csata után: időjárási említések 1526 őszén

Ami a török hadjárat befejező részét illeti, augusztus 30. (vagyis a csata utáni éjszaka) és szeptember 1. (GN: szeptember 10., 11.) éjszakáin és a rákövetkező napon újra folyamatos esőzésekről számol

be Szulejmán naplója Mohácson, illetve a Mohács és Buda közötti menetelés során. Szeptember 12-én (GN: szeptember 22.) Budán esőt, majd szeptember 23-án (GN: október 3.) napnyugtakor ismét (kevés) esőt és vihart említ a napló (lásd 6. kép).

Ugyanezen a napon, azaz szeptember 23-án, a törökök által elkészített Duna-híd (feltehetően pontonhíd) a még mindig rajta menetelő török hadsereg alatt három részre szakadt. Sajnos a hadinapló vagy más forrás a szakadás okáról nem közöl részleteket. Mivel azonban a naplóban általában feljegyezték, ha egy folyami átkelést természeti akadályok nehezítettek vagy megghiúsítottak, így gyaníthatjuk (bár bizonyítani nem tudjuk), hogy a probléma oka talán inkább nagyrészt technikai eredetű (és nem például az esti vihar) lehetett.

Eközben szeptember 28-án (GN: október 8) a szultán hadaival már Szegeden táborozva naplójában megint említi az esőt. Október 4-én (GN: 14) pedig Titelt elhagyva a szultánt kísérő hadseregrész Péterváradon éjszakázott, ahol az éjjel kezdődő eső a következő napon is folytatódott.⁹⁸ Vagyis szeptemberben és október elején nyolc esős napot említ Magyarország nagyjából középső területein a hadinapló – ami körülbelül megfelel (legalábbis a napok számát tekintve) az utóbbi évtizedek átlagának.⁹⁹ Októberben még további két esős napra utal a napló, immár az Al-Duna mellett.

Az 1526. évi őszi időjárással kapcsolatban még legalább egy témát érdemes érinteni, ez pedig a Duna, illetve a mohácsi ártér vizeinek szeptember végi – október eleji apadása, mely lehetővé tette a király testének szisztematikus keresését és megtalálását. A korabeli levelezésből és a történeti elemzések közül kiderül, hogy október közepén (18-án; GN: október 28.) találhattak rá a király testére,¹⁰⁰ ami azt jelenti, hogy a dunai árvíz feltehetően legalább néhány nappal/akár egy-két héttel korábban véget

⁹⁵ KISS 2019, 479–563; KISS 2021.

⁹⁶ Az 1501. augusztusi az egyetlen igazán nagy árvíz, melyre vonatkozóan nem találtunk feljegyzést a pozsonyi számadáskönyvekben, mely jelentős részben az az évi részleges kötethiánynak is betudható; ugyanakkor ez az árvíz jól dokumentált mind a német, mind pedig az osztrák területeken, valamint áttételesen több észak-dunántúli egykorú, okleveles említés is köthető ehhez az árvízhez. Részletesebben: KISS 2020a.

⁹⁷ AMB 1526, K76 (1526), 68: „[Montag nach Assumpcionis Marie] ... Item Mer verlont Statchamerer viij taglon ains per xvij Vng den knechten das sie durch den gantzen statgraben linnen gemacht und graben haben das im Vnter graben das wasser ains tails awsgeloffen ist fa[ci]t j l[i]b[ra]ß[i]lber] xxviii d[enar]”.

⁹⁸ THÜRY 1893, 313, 315–317, 319–321.

⁹⁹ https://www.meteoblue.com/hu/id%C5%91j%C3%A1r%C3%A1s/historyclimate/climatemodelled/kecskem%C3%A9t_magyarorsz%C3%A1g_3050434; https://www.ksh.hu/docs/hun/xstadat/xstadat_evkozi/e_met003.html

¹⁰⁰ Sárffy Ferenc levele Brodarics Istvánnak október 19-én: KASZA 2012, 160–162.

ért. Mivel azonban a török seregek csak szeptember végén–október elején hagyták el az országot, sokkal korábban talán nem is lett volna biztonságos a király tetemének keresése és elszállítása, így az árvíz elvileg ennél akár valamivel korábban is véget érhetett.

A balkáni árvizek és a Duna áradása

Magyar és török források a Duna és a Száva áradásáról számolnak be a csatát közvetlenül megelőző, illetve a csata körüli napokban, ugyanakkor a rendelkezésünkre álló adatok alapján valószínűleg ez az árvíz nem volt nagy méretű. Az utóbbi felvetést áttételesen szintén alátámaszthatja, hogy az osztrák és német források az 1526. évre vonatkozóan nem említenek árvizet a Duna felső, Kárpát-medencétől nyugatra eső szakaszain, sem pedig a német és/vagy az osztrák vízgyűjtőn, illetve a Duna jelentősebb mellékfolyóin sem ismert ez évben nagyobb árvíz. Továbbá a török flottának sem okozott különösebb nehézségeket a Duna vagy a Száva árvize, míg árral szemben kétségkívül problémás lett volna a haladás egy nagyobb méretű árvíz idején. Ugyanakkor mindez egyáltalán nem zárja ki például egy vagy több – akár elhúzódó – magas vízzszinttel járó vagy épp árvizes időszak lehetőségét, melynek során a Duna alacsonyabb maximális vízzszintjénél fogva nem okozott említésre méltó károkat. Augusztus Magyarországon és Közép-Európa nagy részén általában a nyár legszárazabb hónapja; ugyanakkor – különösen ha a nyár megelőző része az átlagosnál jelentősen csapadékosabb volt – ebben a hónapban is előfordul árvíz a Dunán. Például 25 évvel a mohácsi csata előtt, 1501-ben, szintén augusztusban következett be az évezred talán legnagyobb dunai árvize Közép-Európában és valószínűleg Magyarországon is.

Felmerülhet a kérdés, hogy miért nem következett be jelentősebb árvíz Közép-Európában és különösen a Dunán 1526-ban, habár a nyár az átlagosnál egyértelműen csapadékosabb volt? Ennek okai feltehetően egyrészt a csapadék időbeli (viszonylag egyenletes) megoszlásában, másrészt a megelőző időszak, így különösen az 1525. év átlagosnál jelen-

tősen szárazabb, valamint a tél viszonylag hideg és kevésbé csapadékos viszonyaiban keresendők, mely miatt a talaj vízzel való telítettsége feltehetően alacsony volt, és általában a vízgyűjtő terület egészét tekintve jelentős mennyiségű csapadék felvételére is alkalmas lehetett. Az átlagosnál hűvösebb időjárás pedig az Alpokban a nyári olvadás lehetőségét is csökkentette a bajor és különösen az osztrák vízgyűjtőn. Az adott helyzetben azonban Mohácsnál egy vagy több kevésbé jelentős árvíz vagy hosszan tartó magas vízszint/kisebb árhullám – különösen ha ez Mohács környékén is az átlagosnál esősebb és hűvösebb nyári idővel párosult – is igen fontos lehetett a Duna kisebb mellékágai, s általában az ártér megközelíthetősége és járhatósága szempontjából.

Az elérhető források alapján az árvízi helyzet 1526 nyarán, különösen júniusban a Középső- és a Nyugati-Balkán területén, Bulgáriában Szófia környékén és a Morava folyó vízgyűjtőjén volt a legnagyobb mértékű. A Száva áradása (vagy áradásai) jelzi(k), hogy a folyó vízgyűjtőjét szintén érintették a jelentős esőzések; mivel a szávai átkelést ugyanakkor az árvíz lényegesen nem akadályozta (még ha egyszer, rövid ideig károkat is tett a hídban), ezért feltételezhetjük, hogy a kiterjedt esőzések nem a teljes vízgyűjtőt érintették, hanem elsősorban annak déli, boszniai mellékfolyóit. Ezt az elképzelést részben alátámaszthatja az a körülmény is, hogy a Száván minden probléma nélkül haladt a török hajóhad, a Dráván pedig egyáltalán nem említettek árvizet, valamint Eszéknél maga a hídépítés és a török főseregek azt követő átkelése is problémamentesen zajlott. Ez ugyanakkor nemcsak a Dráva, hanem a Duna (nem túl magas) vízzszintjére is utalhat.

Az igen nagy mennyiségű csapadék és elsősorban a Balkán középső és nyugati részére koncentráldott heves esőzések tartós ciklonális helyzetet jeleznek, mely legtöbbször felelőssé tehető a különösen nagy méretű árvizek kialakulásáért a térségben. Az elérhető információk alapján az esemény, némi időbeli eltolódással, tér- és intenzitásbeli hasonlóságokat mutat például a 2014 májusában bekövetkezett nagy méretű Vb eseménnyel,¹⁰¹

¹⁰¹ A római számokkal jelölt európai ciklonpályák közül az Vb a számunkra a legfontosabb, a Genovai-öbölből induló és Közép-Európán áthaladó ciklon útvonala, mely Közép-Európában a nagy kiterjedésű, szélsőségesen nagy csapadékesemények többségének kialakulásáért felelős (például a 2013. júniusi közép-európai árvizekhez vezető csapadékmaximumokért).

amely Yvette ciklon néven vált ismertté.¹⁰² 2014-ben az Yvette már április folyamán nagy csapadékkal járt: szinte minden nap esett kisebb-nagyobb mennyiségű eső. Ezt követően május elején egymás után néhány napos különb-

séggel három rekordméretű csapadékhullás is bekövetkezett, mely pusztító árvizeket idézett elő a nyugat- és közép-balkáni térségben, különösen Bosznia és Szerbia területén – vagyis nagyjából az 1526 május–júniusában is említett régióban.

ÖSSZEGZÉS ÉS KITEKINTÉS

Az 1520-as évek a kis jégkorszak, ezen belül a Spörer naptevékenységi minimumperiódus részét képezi. A Spörer minimum középső, a Kárpát-medencében a nagyjából az 1470-es évek végétől az 1510-es évekig (esetleg az 1520-as évek elejéig) tartó időszaka bővelkedett kemény telekben, árvízi és aszályszélsőségekben. Míg Nyugat- és Nyugat-Közép-Európában a kedvezőtlen időjárású évek az 1480-as és 1490-es években élelmiszer-válságba torkolltak, a Kárpát-medencében jelentős méretű problémák csak az 1490-es évek elejétől követhetők nyomon az egykorú forrásokban. A mohácsi csatát megelőző egy-két évtized gyakori, hosszú (kemény telekkel tarkított) aszályai és azok jelentősebb, akár országos szintű negatív hatásai különösen az 1510-es évek második felétől érzékelhetők.

A mohácsi csatát közvetlenül megelőző években az időjárás nagy évközi változékonysága volt jellemző: a csapadékosabb 1524. és a szárazabb 1525. évet 1526-ban uralkodóan nedves év követte, amely különösen a tavasz végi – nyári időszak átlagosnál jórészt csapadékosabb viszonyaiban követhető nyomon Európa legnagyobb részén, és még inkább a Kárpát-medencében. Az egykorú magyar, közép-

európai és török források a Morava és mellékfolyói jelentős, valamint a Száva és a Duna folyók közepes, illetve kisebb méretű áradásáról számolnak be a nyár korai és középső részében, illetve a mohácsi csata körüli napokban. A csapadékos (tavaszi-)nyári időszak dacára – mely talán az aratást és a hadak magyarországi gyülekezését is késleltette – az átlagosnál hűvösebb időjárás, valamint az intenzív ciklonok (különösen az Vb események) elmaradása miatt Közép-Európában s így a Kárpát-medencében igazán jelentős árvizek nem voltak ebben az évben. Ugyanakkor egyértelműen bizonyítható a Duna (tartósabb) magas vízszintje és áradása a mohácsi csata idején, illetve augusztusban és szeptember elején, még ha az árvíz nagyságrendjét tekintve feltehetően nem is volt jelentős mértékű. Ellentétben a Balkán félszigeti eseményekkel, ahol a forró tavasz végi – kora nyári időszak után valószínűleg pont egy ilyen intenzív ciklon (a 2014. évi Yvette ciklonhoz hasonló Vb esemény) okozhatott heves esőzéseket és árvizeket, különösen június folyamán, döntően a Morava, s részben a Száva elsősorban déli, balkáni vízgyűjtőjén, mely körülmény ugyan valamelyest lassította, de megakadályozni nem tudta a török sereg haladását.

¹⁰² Az Yvette ciklon bemutatására és okainak feltárására: STADTHERR ET AL. 2016.

IRODALOM

ÍROTT FORRÁSOK

- AMB 1526: Archiv hlavneho mesta SR Bratislavy (Archiv der Hauptstadt der SR Bratislava). Magistrát mesta Bratislavy (AMB-A/XXIV.1): Komarna kniha/Kammerbuch: K76 (1526).
- BARTONIEK 1926: Bartoniek E.: *Mohács Magyarországa. Báró Burgio pápai követ jelentései*. Budapest 1926.
- CUSPINIANUS 1598: Cuspinianus, Joannes: *Oratio protreptica, qua Christiani ad bellum Turcicum excitantur...* Francofurtum 1598.
- FRANKNÓI 1875: Franknói, V.: *Oratores pontificii in regis Hungariae curia. 1524–1526*. Budapest 1875.
- ISTHVÁNYI 1622: Isthvanfi, N.: *Historiarum de rebus Ungaricis libri 34*. Cologne 1622.
- KARAJAN 1855: Karajan, T. G.: *Fontes rerum Austriacarum (Österreichische Geschichtsquellen). Scriptores 1*. Wien 1855.
- KASZA 2012: Kasza P. (szerk.): *Stephanus Brodericus – Epistolae*. Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum, Series Nova 14. Budapest 2012.
- MEILLER 1853: Meiller, A.: Brief desselben Ungenannten über den Tod K. Ludwigs in Ungarn in der Schlacht bei Mohacz. In: *Archiv für Kunde österreichischer Geschichts-Quellen* 11. Wien 1853, 5–16.
- ÓVÁRY 1890: Óváry L.: *A Magyar Tudományos Akadémia történelmi bizottságának oklevélmásolatai 1*. Budapest 1890.
- PRAY 1806: Pray, G.: *Epistolae Procerum Regni Hungariae 1*. Pozsony 1806.
- SZILÁGYI 2018: Szilágyi, R. E. (szerk.): *Nicolaus Olahus: Epistolae. Pars. 1: 1523–1533*. Budapest 2018.
- THALLÓCZY–ÁLDÁSY 1907: Thallóczy L. – Áldásy A.: *Magyarország és Szerbia közti összeköttetések oklevéltára 1198–1526*. Magyarország melléktartományainak oklevéltára 2. Budapest 1907.
- THÚRY 1893: Thúry J.: *Török történetírók 1*. Budapest 1893.
- THÚRY 1896: Thúry J.: *Török történetírók 2*. Budapest 1896.
- V. KOVÁCS 1971: V. Kovács S.: *Magyar humanisták levelei XV–XVI. század*. Budapest 1971.
- WENZEL 1878: Wenzel G.: *Marino Sanuto Világkrónikájának Magyarországot illető tudósításai 3*. Magyar Történelmi Tár 25. Budapest 1878.

SZAKIRODALOM

- ANCHUKAITIS ET AL. 2017: Anchukaitis, K. J. – Wilson, R. – Briffa, K. R. – Büntgen, U. – Cook, E. R. – D’Arrigo, R. – Davi, N. – Esper, J. – Frank, D. – Gunnarson, B. E. – Hegerl, G. – Helama, S. – Klesse, S. – Krusic, P. J. – Linderholm, H. W. – Myglan, V. – Osborn, T. J. – Zhang, P. – Rydval, M. – Schneider, L. – Schurer, A. – Wiles, G. – Zorita, E.: Last millennium Northern Hemisphere summer temperatures from tree rings: Part II, spatially resolved reconstructions. *Quaternary Science Reviews* 163 (2017) 1–22.
- B. SZABÓ 2006: B. Szabó J.: *Mohács*. Budapest 2006.
- BENDA 2016: Benda J.: Marhakereskedelem és mészárszékek a késő-középkori Budán, Pesten, Óbudán. *Tanulmányok Budapest Múltjából* 41 (2016) 7–40.
- BLÖSCHL ET AL. 2020: Blöschl, G. – Kiss, A. – Viglione, A. – Barriendos, M. – Böhm, O. – Brázdil, R. – Coeur, D. – Demareé, G. – Llasat, M. C. – Macdonald, N. – Retsö, D. – Roald, L. – Schmocker-Fackel, P. – Amorim, I. – Bělinová, M. – Benito, G. – Bertolin, C. – Camuffo, D. – Cornel, D. – Doktor, R. – Elleder, L. – Enzi, S. – Garcia, J. C. – Glaser, R. – Hall, J. – Haslinger, K. – Hofstätter,

- M. – Komma, J. – Limanówka, D. – Lun, D. – Panin, A. – Parajka, J. – Petrić, H. – Rodrigo, F. S. – Rohr, C. – Schönbein, J. – Schulte, L. – Silva, L. P. – Toonen, W. H. J. – Valent, P. – Waser, J. – Wetter, O.: Current European flood-rich period exceptional compared with past 500 years. *Nature* 583 (2020) 560–566.
- BRÁZDIL ET AL. 2013: Brázdil, R. – Kotyza, O. – Dobrovolný, P. – Řezníčková, L. – Valášek, H.: *Climate of the Sixteenth Century in the Czech Lands*. Brno 2013.
- BRÁZDIL–KOTYZA 1995: Brázdil, R. – Kotyza, O.: *History of Weather and Climate in the Czech Lands 1 (Period 1000–1500)*. Zürcher Geographische Schriften 62. Zürich 1995.
- BRÁZDIL–KOTYZA 2000: Brázdil, R. – Kotyza, O.: *History of weather and climate of the Czech Lands 4*. Brno 2000.
- BRÖNNIMANN 2019: Brönnimann, S.: Last phase of the Little Ice Age forced by volcanic eruptions. *Nature Geoscience* 12:8 (2019) 650–656.
- C. TÓTH 2016: C. Tóth N.: A Magyar Királyság 1522. évi költségvetése. In: *Pénz, posztó, piac: Gazdaságtörténeti tanulmányok a magyar középkorról*. Szerk.: Weisz B. Budapest 2016, 83–148.
- CAMENISCH 2018: Camenisch, Ch.: Two decades of crisis. Famine and dearth during the 1480s and 1490s in Western and Central Europe. In: *Famines in the premodern world (1300–1800). Socionatural entanglements in historical societies*. Ed.: Collet, D. – Schuh, M. Heidelberg–New York 2018, 69–90.
- CAMENISCH ET AL. 2016: Camenisch, Ch. – Keller, K. M. – Salvisberg, M. – Amann, B. – Bauch, M. – Blumer, S. – Brázdil, R. – Brönnimann, S. – Büntgen, U. – Campbell, B. M. S. – Fernández-Donado, L. – Fleitmann, D. – Glaser, R. – González-Rouco, F. – Grosjean, M. – Hoffmann, R. C. – Huhtamaa, H. – Joos, F. – Kiss, A. – Kotyza, O. – Lehner, F. – Luterbacher, J. – Maughan, N. – Neukom, R. – Novy, T. – Pribyl, K. – Raible, C. C. – Riemann, D. – Schuh, M. – Slavin, P. – Werner, J. P. – Wetter, O.: The 1430s: A cold period of extraordinary internal climate variability during the early Spörer Minimum with social and economic impacts in North-Western and Central Europe. *Climate of the Past* 12 (2016) 2107–2126.
- CAMENISCH ET AL. 2020: Camenisch, Ch. – Brázdil, R. – Kiss, A. – Pfister, C. – Wetter, O. – Rohr, C. – Contino, A. – Retsö, D.: Extreme heat and drought in 1473 and their impacts in Europe in the context of the early 1470s. *Regional Environmental Change* 20 (2020) 19.
- CAROZZA ET AL. 2014: Carozza, J.-M. – Devillers, B. – Marriner, N. – Morhange, C.: The Little Ice Age: an ambiguous term. *Méditerranée* 122 (2014) 11–13.
- COOK ET AL. 2010: Cook, E. R. – Seager, R. – Heim, Jr. R. R. – Vose, R. S. – Herweijer, C. – Woodhouse, C.: Megadroughts in North America: placing IPCC projections of hydroclimatic change in a long-term palaeoclimate context. *Journal of Quaternary Science* 25 (2010) 48–61.
- COOK ET AL. 2010a: Cook, E. R. – Anchukaitis, K. J. – Buckley, B. M. – D’Arrigo, R. D. – Jacoby, G. C. – Wright, W. E.: Asian monsoon failure and megadrought during the last millennium. *Science* 328 (2010) 486–489.
- COOK ET AL. 2015: Cook, E. R. – Seager, R. – Kushnir, Y. – Briffa, K. R. – Büntgen, U. – Frank, D. – Krusic, P. J. – Tegel, W. – van der Schrier, G. – Andreu-Hayles, L. – Baillie, M. – Baittinger, C. – Bleicher, N. – Bonde, N. – Brown, D. – Carrer, M. – Cooper, R. – Čufar, K. – Dittmar, C. – Esper, J. – Griggs, C. – Gunnarson, B. – Günther, B. – Gutierrez, E. – Haneca, K. – Helama, S. – Herzig, F. – Heussner, K. U. – Hofmann, J. – Janda, P. – Kontic, R. – Köse, N. – Kyncl, T. – Levanič, T. – Linderholm, H. – Manning, S. – Melvin, M. T. – Miles, D. – Neuwirth, B. – Nicolussi, K. – Nola, P. – Panayotov, M. – Popa, I. – Rothe, A. – Seftigen, K. – Seim, A. – Svarva, H. – Svoboda, M. – Thun, T. – Timonen, M. – Touchan, R. – Trotsiuk, V. – Trouet, V. – Walder, F. – Wazny, T. – Wilson, R. – Zang, C.: Old World megadroughts and pluvials during the Common Era. *Science Advances* 1:10 (2015) e1500561.

- COOK ET AL. 2020: Cook, E. R. – Solomina, O. – Matskovsky, V. – Cook, B. I. – Agafonov, L. – Berdnikova, A. – Dolgova, E. – Karpukhin, A. – Knysh, N. – Kulakova, M. – Kuznetsova, V. – Kyncl, T. – Kyncl, J. – Maximova, O. – Panyushkina, I. – Seim, A. – Tishin, D. – Wazny, T. – Yermokhin, M.: The European Russia Drought Atlas (1400–2016 CE). *Climate Dynamics* 54 (2020) 2317–2335.
- CROWLEY 2008: Crowley, T.: Volcanism and the Little Ice Age. *PAGES* 16:2 (2008) 22–23.
- DOBROVOLNÝ ET AL. 2010: Dobrovolný, P. – Moberg, A. – Brázdil, R. – Pfister, C. – Glaser, R. – Wilson, R. – van Engelen, A. – Limanówka, D. – Kiss, A. – Halíčková, M. – Macková, J. – Riemann, D. – Luterbacher, J. – Böhm, R.: Monthly and seasonal temperature reconstructions for Central Europe derived from documentary evidence and instrumental records since AD 1500. *Climatic Change* 101 (2010) 69–107.
- DUGMORE ET AL. 2012: Dugmore, A. J. – McGovern, T. H. – Vésteinsson, O. – Arneborg, J. – Streeter, R. – Keller, C.: Cultural adaption, compounding vulnerabilities and conjunctures in Norse Greenland. *PNAS* 109:10 (2012) 3658–3663.
- EASTERBROOK 2015: Easterbrook, D. J.: Cause of Global Climate Changes: Correlation of Global Temperature, Sunspots, Solar Irradiance, Cosmic Rays, and Radiocarbon and Beryllium Production Rates. In: *Evidence-Based Climate Science: Data Opposing CO2 Emissions as the Primary Source of Global Warming. Second Edition*. Ed.: Easterbrook, D. J. Amsterdam 2015, 245–262.
- FÜGEDI 1972: Fügedi E.: A bártfai XVI. század eleji bor- és lókvitel néhány kérdése. *Agrártörténeti Szemle* 14:1–2 (1972) 41–89.
- GECSÉNYI 1966: Gecsényi L.: Bártfa város hegyaljai szőlőgazdálkodása 1485–1563. *Agrártörténeti Szemle* 8:4 (1966) 470–483.
- GLASER 2013: Glaser, R.: *Klimageschichte Mitteleuropas: 1200 Jahre Wetter, Klima, Katastrophen*. Darmstadt 2013.
- HERMANN 1905: Hermann Zs.: Államháztartás és a pénz értéke a Mohács előtti Magyarországon. *Századok* 109:2 (1975) 301–334.
- KALOUS 2007: Kalous, A.: Elfeledett források a mohácsi csatáról. Antonio Burgio pápai nuncius jelentései és azok hadtörténeti jelentősége. *Hadtörténelmi Közlemények* 120:3 (2007) 603–621.
- KISS 2007: Kiss, A.: ”Suburbia autem maxima in parte videntur esse deleta” – Danube icefloods and the pitfalls of urban planning: Pest and its suburbs in 1768–1799. In: *From Villages to Cyberspace*. Ed.: Kovács, Cs. Szeged 2007, 271–282.
- KISS 2017: Kiss, A.: Droughts and low water levels in late medieval Hungary II: 1361, 1439, 1443–4, 1455, 1473, 1480, 1482(?) 1502–3, 1506: documentary versus tree-ring (OWDA) evidence. *Journal of Environmental Geography* 10:3–4 (2017) 43–56.
- KISS 2019: Kiss, A.: *Floods and Long-Term Water-Level Changes in Medieval Hungary*. Heidelberg–New York 2019.
- KISS 2020: Kiss, A.: Weather and weather-related natural hazards in medieval Hungary IV: Documentary evidence from 1401–1450. *Economic and Eco-history* 16 (2020) 9–54.
- KISS 2020a: Kiss, A.: A dynamic interplay of weather, biological factors and socio-economic interactions: late 15th-century-early 16th-century crises in Hungary. In: *The Dance of Death in late medieval and Renaissance Europe: Environmental stress, mortality and social response*. Ed.: Kiss, A. – Pribyl, K. Abingdon 2020, 125–145.
- KISS 2020b: Kiss, A.: The ‘great’ 1506–1507 drought and its consequences in Hungary in a (Central) European context. *Regional Environmental Change* 20 (2020) 50.

- KISS 2021: Kiss, A.: Contemporary sources for reconstructing weather and floods: medieval Hungary and the Carpathian Basin. 10 p. *Historicalclimatology.com*. 11.8.2021 <https://www.historicalclimatology.com/features>.
- KISS–LASZLOVSZKY 2013: Kiss A. – Laszlovszky J.: Árvíz hullámok a Dunán? A Duna árvizei és a visegrádi ferences kolostor a késő középkorban és kora újkorban. *Korall* 53 (2013) 36–65.
- KISS–LASZLOVSZKY 2013a: Kiss, A. – Laszlovszky, J.: 14th-16th-century Danube floods and long-term water-level changes in archaeological and sedimentary evidence in the western and central Carpathian Basin: An overview with documentary comparison. *Journal of Environmental Geography* 6:3–4 (2013) 1–11.
- KISS–NIKOLIĆ 2015: Kiss, A. – Nikolić-Jakus, Z.: Droughts, dry spells and low water levels in medieval Hungary (and Croatia) I. The great droughts of 1362, 1474, 1479, 1494 and 1507. *Journal of Environmental Geography* 8:1–2 (2015) 11–22.
- KLUCH 1905: Kluch J.: Adalékok az 1514. évi porlázadáshoz és a mohácsi vészhez. *Történelmi Tár* 4:6 (1905) 272–278.
- KUBINYI 2006: Kubinyi A.: A mohácsi csata és előzményei. In: *Mohács*. Szerk.: B. Szabó J. Budapest 2006, 351–387.
- LAMB 1977: Lamb, H.: *Climate: Present Past and Future 2. Climatic History and the Future*. Abingdon 1977.
- LAPRIDA ET AL. 2009: Laprida, C. – Orgeira, M. J. – Chapori, N. G.: El registro de la Pequeña Edad de Hielo en lagunas Pampeanas. *Revista de la Asociación Geológica Argentina* 65:4 (2009) 603–611.
- LE ROY LADURIE 2004: Le Roy Ladurie, E.: *Histoire humaine et comparée du climat. Canicules et glaciers XIIIe–XVIIIe siècles* 1. Paris 2004.
- LI ET AL. 2009: Li, Y. – Jihong, C.-D. – Liya, Z.: Glaciochemical evidence in an East Antarctica ice of a recent (AD 1450–1850) neoglacial episode. *Journal of Geophysical Research* 114. (2009) D08117.
- LI ET AL. 2021: Li, T.-Y. – Xiao, S.-Y. – Shen, C.-C. – Zhang, J. – Chen, C.-J. – Cheng, H. – Spötl, C. – Huang, R. – Wang, T. – Li, J.-Y. – Wu, Y. – Liu, Z.-Q. – Edwards, R. L. – Yu, T.-L.: Little Ice Age climate changes in Southwest China from a stalagmite $\delta^{18}\text{O}$ record. *Palaeogeography, Palaeoclimatology, Palaeoecology* 562 (2021) 110167.
- LIMANÓWKA 2001: Limanówka, D.: *Rekonstrukcja warunków klimatycznych Krakowa w pierwszej połowie XVI wieku*. Mat Badaw, Seria: Meteorologia 33. Warszawa 2001.
- MANN ET AL. 2009: Mann, M. E. – Zhang, Z. – Rutherford, S. – Bradley, R. S. – Hughes, M. K. – Shindell, D. – Ammann, C. – Faluvegi, G. – Ni, F.: Global signatures and dynamical origins of the Little Ice Age and Medieval Climate Anomaly. *Science* 326 (2009) 1256–1260.
- MATTHES 1939: Matthes, F. E.: Report of Committee on Glaciers, April 1939. *Transactions, American Geophysical Union* 20:4 (1939) 518.
- MATTHEWS–BRIFFA 2005: Matthews, J. A. – Briffa, K. R.: The ‘Little Ice Age’: re-evaluation of an evolving concept. *Geografiska Annaler: Series A, Physical Geography* 87:1 (2005) 17–36.
- MILLER ET AL. 2012: Miller, G. H. – Geirsdóttir, Á. – Zhong, Y. – Larsen, D. J. – Otto-Bliesner, B. L. – Holland, M. M. – Bailey, D. A. – Refsnider, K. A. – Lehman, S. J. – Southon, J. R. – Anderson, C. – Björnsson, H. – Thordarson, T.: Abrupt onset of the Little Ice Age triggered by volcanism and sustained by sea-ice/ocean feedbacks. *Geophysical Research Letters* 39 (2012) L02708.
- NEUKOM ET AL. 2019: Neukom, R. – Steiger, N. – Gómez-Navarro, J. J. – Wang, J. – Werner, J. P.: No evidence for globally coherent warm and cold periods over the preindustrial Common Era. *Nature* 571 (2019) 550–554.

- OWENS ET AL. 2017: Owens, M. J. – Lockwood, M. – Hawkins, E. – Usoskin, I. – Jones, G. S. – Barnard, L. – Schurer, A. – Fasullo, J.: The Maunder minimum and the Little Ice Age: an update from recent reconstructions and climate simulations. *Journal of Space Weather and Space Climate* 7 (2017) A33.
- PAP ET AL. 2020: Pap N. – Gyenizse P. – Kitanics M. – Szalai G.: II. Lajos halálának helye. *Történelmi Szemle* 12 (2020) 73–109.
- PERJÉS 1979: Perjés G.: *Mohács*. Budapest 1979.
- RAKONCZÁS 2014: Rakonczás N.: *Szőlőtermesztés*. Debrecen 2014.
- RHODES ET AL. 2012: Rhodes, R. H. – Bertler, N. A. N. – Baker, J. A. – Steen-Larsen, H. C. – Sneed, S. B. – Morgenstern, U. – Johnsen, S. J.: Little Ice Age climate and oceanic conditions of the Ross Sea, Antarctica from a coastal ice core record. *Climate of the Past* 8 (2012) 1223–1238.
- ROHR 2006: Rohr, C.: Measuring the frequency and intensity of floods of the Traun River (Upper Austria), 1441–1574. *Hydrological Sciences Journal* 51:5 (2006) 834–847.
- ROHR 2007: Rohr, C.: *Extreme Naturereignisse im Ostalpenraum. Naturerfahrung im Spätmittelalter und am Beginn der Neuzeit*. Weimar 2007.
- ŞAHİN 2013: Şahin, K.: *Empire and power in the reign of Süleyman: Narrating the sixteenth-century Ottoman world*. Cambridge 2013.
- SCHMUTZ 2021: Schmutz, W. K.: Changes in the Total Solar Irradiance and climatic effects. *Journal of Space Weather and Space Climate* 11 (2021) 40.
- SIGL ET AL. 2015: Sigl, M. – Winstrup, M. – McConnell, J. R. – Welten, K. C. – Plunkett, G. – Ludlow, F. – Büntgen, U. – Caffee, M. – Chellman, N. – Dahl-Jensen, D. – Fischer, H. – Kipfstuhl, S. – Kostick, C. – Maselli, O. J. – Mekhaldi, F. – Mulvaney, R. – Muscheler, R. – Pasteris, D. R. – Pilcher, J. R. – Salzer, M. – Schüpbach, S. – Steffensen, J. P. – Vinther, B. M. – Woodruff, T. E.: Timing and climate forcing of volcanic eruptions for the past 2,500 years. *Nature* 523 (2015) 543–549.
- SOLTÉSZ 1905: Soltész Gy.: *Az 1494. és 1495. évi királyi számadások művelődéstörténeti vonatkozásai*. Művelődéstörténeti értekezések 18. Budapest 1905.
- STADTHERR ET AL. 2016: Stadtherr, L. – Coumou, D. – Petoukhov, V. – Petri, S. – Rahmstorf, S.: Record Balkan floods of 2014 linked to planetary wave resonance. *Science Advances* 2. (2016) e1501428.
- SZILÁGYI 2019: Szilágyi E. R.: Mohács emlékezete a magyarországi latin nyelvű levelezésekben és beszámolókból a csatát követő évtizedben. In: *Több mint egy csata. Mohács. Az 1526. évi ütközet a magyar tudományos és kulturális emlékezetben*. Szerk.: Fodor P. – Varga Sz. Budapest 2019.
- WHITE 2017: White, S.: *A Cold Welcome. The Little Ice Age and Europe's encounter with North America*. Cambridge, Massachusetts 2017.
- XOPLAKI ET AL. 2011: Xoplaki, E. – Fleitmann, D. – Diaz, H. F.: Medieval climate anomaly. *PAGES News* 19:1 (2011) 4.
- YOUNG ET AL. 2015: Young, N. E. – Schweinberg, A. D. – Brine, J. P. – Schaefer, J. M.: Glacier maxima in Baffin Bay during the Medieval Warm Period coeval with Norse settlement. *Science Advances* 1:11 (2015) e1500806.

THE LITTLE ICE AGE, THE SPÖRER MINIMUM AND MOHÁCS

ANDREA KISS

The 1520s is part of the Little Ice Age period and the Spörer Solar Minimum, whose central part – roughly between the late 1470s to the 1510s – was famous of its unusual climatic variability and weather-related extremes including floods, droughts and hard winters. While in Western and West-Central Europe a subsistent crisis already developed in the 1480s and continued in the 1490s, countrywide problems in Hungary and the Carpathian Basin are detectable in contemporary sources only from the early 1490s. The decades before the Battle of Mohács were particularly rich in prolonged dry periods and droughts (often with hard winters) whose negative consequences – in combination with the increasing economic crisis and military pressure of the Ottoman threat – became more apparent from the 1510s and early 1520s.

The last years before the Battle of Mohács showed a particularly intensive interannual variability of prevailing weather conditions, which could have a negative impact on agricultural production: in Central Europe the predominantly wet 1524 was followed by the mainly dry year of 1525 with a hard winter, and 1526, again with wet character. Caused by prolonged intense rainfalls related to enhanced cyclonic activity over the Western-Balkan in May and June, a significant flood wave developed on the River Morava and its tributaries, while a flood was also observed on the River Sava. These floods somewhat hindered but could not obstruct the progress of the Ottoman army to Hungary. The Danube was in (moderate) flood at the end of August, during and after the Battle, but no significant flood wave developed on the Central European rivers, including the Danube, in 1526.

ÚTTALAN UTAKON

ADATOK A KÉSŐ KÖZÉPKORI BODROG VÁRMEGYE ÚTHÁLÓZATÁHOZ

PÁNYA ISTVÁN*

BEVEZETÉS

A másfél évszázados oszmán hódoltság az Alföld déli részének településföldrajzi képét alaposan átalakította. A falvak, mezővárosok mellett az azokat összekötő utak hálózata is jelentősen megváltozott. A 18. század elejétől elindult a lassú újjáépítés, így helységek sokasága éledt újra a század folyamán. Számtalan, korábban jelentős településnek azonban – Bárbth János néprajzkutató szavaival élve – csupán a „pusztai szendergés” jutott, s soha nem népesült be újra. Jó példa erre a 16. század elején elpusztult Hájszentlőrinc mezőváros, mely a középkor folyamán hosszú évtizedekig adott helyet Bodrog vármegye ítélőszékének. Hasonló sorsra jutott számos, korábban fontos fő- és mellékút is. A központi helyek eltűnése, átrendeződése miatt sok út immár a semmibe vezetett, s vagy a török időkben, vagy

az azt követő békeidőben örökre eltűnt. Jelen tanulmány célja, hogy az olvasó számára az egykori Bodrog vármegye késő középkori úthálózatáról vázlatos képet adjon, és ezzel segítsen megérteni az 1526. évi hadjárat eseményeit. Az elmúlt években a Duna–Tisza közén folyamatosan zajló terepi kutatás mellett komoly előrelépés történt a középkori írott források feltárásában is. A következőkben – tekintettel a terjedelmi korlátokra – egy rövid, alapvetően történeti adatokra épülő összefoglalás következik, melyből nagy vonalakban kiderülnek a megye 14–15. századi úthálózatának sajátosságai. A tanulmány második felét egy adattár alkotja, mely remélhetőleg hasznára válhat a téma iránt érdeklődőknek, és mintául szolgálhat a jövőbeni kutatásokhoz.

SZAKIRODALMI ÁTTEKINTÉS

Bodrog vármegye Árpád-kori (a késő középkorinál közel háromszor nagyobb) területére vonatkozóan Györffy György foglalta össze vázlatosan az úthálózat és a településhálózat sajátosságait.¹ Az általa bemutatott adatok számos ponton felhasználhatók voltak a későbbi, 14–16. századi állapot rekonstrukciójára. Blazovich László az ezredforduló előtt adta közre az Alföld 14–16. századi úthálózatát bemutató tanulmányát. Rövid írásából a főbb – országos jelentőségű – utakkal és a jelentősebb mellékutakkal ismerkedhetünk meg, a regionális jelentőségű és alsóbb rendű utakról azonban kevés szó esik.² Blazovich alapvetően történeti források és újkori

térképek alapján szerkesztette meg a tanulmányához mellékelte térképét, így az ott feltüntetett utak nyomvonala csupán hozzávetőleges. Kubinyi András pedig Blazovich művét felhasználva készítette el korszakalkotó munkáját az Alföld központi helyeiről.³ A mai napig ebben található meg a legrészletesebb összefoglalás a Duna–Tisza köze középkori úthálózatáról és központi helyeiről. Kubinyi a rendelkezésre álló úthálózati térképre történeti és az újkori térképi források alapján helyezte el a középkori városokat, mezővárosokat és jelentősebb vásártartó falvakat, összesen több mint háromszáz helységet. Ahogyan művének bevezetőjében megjegyezte,

* Kecskeméti Katona József Múzeum, Informatikai-Grafikai-Marketing Osztály, panyaistvan@gmail.com

¹ GYÖRFFY 1963, 703.

² BLAZOVICH 1998, 51.

³ KUBINYI 2000.

munkája nem teljes, s ekkora léptékű vállalkozás esetén mindez érthető is. Azt azonban fontos kiemelni, hogy az általa megalkotott csomópont osztályozási rendszer egy-egy régió, megye, kistérség behatóbb vizsgálata esetén pontosabb képet adhat a könyvében közölnél. Kubinyi nem ismer(het)te az elmúlt évtizedekben ismertté vált régészeti-történeti földrajzi eredményeket, melyek alapján számos település létezését lehetett igazolni, illetve topográfiai szempontból is egyre letisztultabb képet alkothatunk a Duna–Tisza köze középkori településhálózatról.⁴ Ez azért fontos, mivel Kubinyi egyik osztályozási szempontja az, hogy az adott csomópont hány másik településsel állt összeköttetésben. Ahhoz, hogy ezt a fontos jellemzőt pontosabban tudjuk kiszámítani, behatóbban kellett regionális és mikrorégiós szinten vizsgálni a középkori forrásokat, térképeket, (hely) történeti forrásokat, illetve régészeti módszerekkel magát a tájat, s benne az egykori településeket.

A Duna–Tisza közének „fehér foltja” a Homokhátság, a középkori kun szállásterület történeti földrajza.⁵ Rosta Szabolcs a Homokhátság (a késő középkori Bodrog területét kis részben érintő) területén számtalan középkori települést azonosított, illetve régészeti terepbejárásokkal és térinformatikai kutatással igazolta az egykori középkori utak 18–20. századi továbbélését.⁶ Ugyanakkor felhívta a figyelmet arra, hogy a középkori forrásokban szereplő települések pontos lokalizációjának hiányában nem lehet az utak nyomvonalát sem meghatározni. Ezért szükség van célzott régészeti kutatásokra a falvak, mezővárosok helyének pontosítására, továbbá intenzív térképészeti-térinformatikai kutatásra. Utóbbi a 18–19. századi kéziratos térképanyag (különösen az I. katonai felmérés) feldolgozását jelenti.⁷ Rosta Szabolcs számos főút azonosítását végezte el sikeresen, így például a mai 5. számú út nyomvonalának

ősiségét is tisztázta. Azt azonban kimondta, hogy a mellékutak rendszerét a forráshiány miatt nem lehet rekonstruálni, azok vonalára az I. katonai felmérésből lehet nagy vonalakban következtetni.⁸

Rosta Szabolcs hátsági kutatásai ösztönözték az újkori Bács-Kiskun megye területének behatóbb régészeti-történeti földrajzi feltérképezését. Az a kezdetektől fogva látható volt, hogy a mai (megye) határok (vagy épp a Rosta Szabolcs által kiválasztott, nehezen lehatárolható természetföldrajzi egység) helyett érdemes – a kutatás területét kitágítva – középkori közigazgatási egységekben gondolkodni. Így indult meg a Duna–Tisza közének komplex, történeti földrajzi-régészeti kutatása, azon belül pedig a település- és az úthálózat elemeinek vizsgálata. A cél az volt, hogy túllépve a korábbi adattárak, térképművek topológiai pontosságán, létrejöjjön a lehetőségekhez mérten egy terepi méréseken, megfigyeléseken alapuló adatbázis.⁹

Az úthálózat kutatása során számos korszerű, az elmúlt évtizedekben megjelent szakirodalom nyújtott módszertani segítséget.¹⁰ Szilágyi Magdolna Dunántúlra kiterjedő vizsgálataiból főleg az utakra vonatkozó források értelmezéséhez, illetve az úttípusok csoportosításához lehetett párhuzamokat találni.¹¹ Stibrányi Máté Fejér megyei kutatásai igazolták, hogy a középkori egyházas helyeket összekötő utak kisebb-nagyobb szakaszai a mai napig megőrződtek a dülőlúthálózat részeként.¹² K. Németh András Tolna megyei vizsgálataival rávilágított arra, hogy a középkori úthálózat kutatói a jelentősebb, mai szóval élve „magasabb rendű” utakra koncentráltak, s kevesebb figyelem jutott az alacsonyabb rendű helyi és regionális utakra.¹³ Ez ösztönözte a Duna–Tisza közén létezett utak adattárának, azon belül is az oklevelekben említett és/vagy régészetiileg igazolható utak adattárának megalkotását.

⁴ A Homokhátságról ROSTA 2014; Solt vármegyéről PÁNYA–ROSTA 2015; PÁNYA 2017; PÁNYA 2017a; PÁNYA 2017b; Bodrog vármegyéről PÁNYA 2019; PÁNYA 2021; a Mohácsi-szigetről PÁNYA 2020.

⁵ GYÖRFFY 1963, 532; ROSTA 2014, 15.

⁶ ROSTA 2009, 179; ROSTA 2010, 101; ROSTA 2014, 288. Hasonlót figyelt meg Békés megyében Szatmári Imre, lásd: BLAZOVICH 1998, 51.

⁷ ROSTA 2014, 288–298.

⁸ ROSTA 2014, 298.

⁹ PÁNYA 2017a, 91.

¹⁰ ASHTON 1985, 138.

¹¹ SZILÁGYI 2012; SZILÁGYI 2014; SZILÁGYI 2014a; SZILÁGYI 2016.

¹² STIBRÁNYI 2008, 189.

¹³ K. NÉMETH 2014, 177.

KÉSO KÖZÉPKORI ÚTHÁLÓZAT

Következőekben a vármegye írott forrásokból ismert jelentősebb 14–16. századi útvonalairól lesz szó.¹⁴ A tanulmány második felében szereplő adattárban ezek, illetve az alacsonyabb rendű, térképen azonosítható utak, hidak és révek adatai találhatók meg. A szövegben az adattárban alkalmazott betűk és számjegyek fognak szerepelni.

A vármegye késő középkori úthálózatát nagyban meghatározta a földrajzi fekvése (*I. kép*).¹⁵ Bodrog vármegye területe a tatárjárás utáni évtizedekben jelentősen lecsökkent. A Györffy György által felvázolt mintegy 7500 km²-ről a 14. század közepére kevesebb, mint harmadára (kb. 2500 km²) zsugorodott.¹⁶ A korábban a Dunától a Tiszáig terjedő megye szélessége megközelítőleg a felére csökkent. A késő középkorban É–D-i irányban kb. 85, K–Ny-i irányban mintegy 55 kilométer volt a legnagyobb kiterjedése. Ezen az Árpád-korhoz képest harmadakkora területen igen sűrű településhálózat alakult ki a 15. századra. Csánki Dezső körülbelül 230 mezővárost és falut számolt, beleértve a megye peremén, hosszabb-rövidebb időre Bodroghoz, vagy valamely szomszédos vármegyéhez tartozó helységeket.¹⁷

A vármegye nyugati határát legnagyobb részt a Duna képezte, mely kereskedelmi és hadi szempontból is fontos közlekedési útvonal volt a középkor folyamán. E légvonalban 85, a folyó kanyarulatait számolva pedig megközelítőleg 140 km hosszú szakaszon hét átkelőről rendelkezünk írott forrásokkal. Bajától északra, mintegy 20 kilométer széles sávban egyedül a tolnai révről vannak megbízható, ám töredékes adataink.¹⁸ A mohácsi csata előtt közvetlenül Szapolyai János Szegedről a Solt vármegyei

Dusnokra lovagolt, hogy onnan – vélhetően a tolnai réven át – átjusson a királyhoz. Az esős idő miatt azonban nem tudott átkelni a mocsarakon, s a vesztes csata hírére visszatért Szegedre.¹⁹

Bajától nyugatra, Bál falunál létezett egy átkelő, mely valószínűleg Szék (mai Bátaszék) felé teremtetett kapcsolatot (A). Tőle délre működött a nagy forgalmú Batai-Szeremléni rév a Duna főágán (B). Ettől keletebbre Kispáli falu szomszédságában vezetett út a Mohácsi-szigetre a Páli révnél (E), majd onnan a Felszekcső–Szekcső közötti révhez (F). A sziget déli végén Küllődnél létezett a következő átkelő (D). A gyászos végű mohácsi csata előtt Tomori Pál itt kelt át csapataival a Dunán.²⁰ Ettől mintegy tíz kilométerre délkeletre feküdt a bodrogi rév (C). Végül a vármegye délnyugati szélén, Apátitól délnyugatra, Szondtól nyugatra működött a Tölgyrév (G). Érdekességként érdemes megemlíteni a beszédes nevű Tatárrév települést, mely Czoborszentmihálytól északnyugatra feküdt a Mosztonga vízfolyásnál. Előbbiektől eltérően csak a nevében volt „rév”. Valószínűleg csupán az 1241-es tatárjárás idejének egyik eseményét őrizte meg a Tatárrév elnevezés.²¹

A Duna mindkét oldalán jelentős utak vezettek. Nyugaton a római időkből fennmaradt limes út haladt, mely a középkor folyamán is fontos hadi és kereskedelmi folyosó volt.²² Nyomvonala Budától Mohácsig lényegében a folyót követte. A legújabb kutatások alapján a Mohácstól dél felé tartó szakasza a mai M60-as út nyomvonalán haladt Láncsók–Nyárad–Majs–Eszék irányába.²³ Keleti oldalán, a folyó bal partján is létezett egy útvonal, mely

¹⁴ Köszönettel tartozom Borbás Benjáminnak a kutatásban felhasznált oklevelek fordításáért.

¹⁵ PÁNYA 2021; BLAZOVICH 1998, 52.

¹⁶ GYÖRFFY 1963, 699; PÁNYA 2019, 329.

¹⁷ CSÁNKI 1894, 212. Összehasonlításképpen Bács-Kiskun megye több mint háromszor nagyobb, 8445.15 km²-nyi területén jelenleg 119 település található. Ha a megye legsűrűbb településhálózatával rendelkező Kalocsa-Sárközt vesszük alapul, ott a kb. 1100 km²-nyi (a késő középkori Bodrognál 2,5-szer kisebb) területen 23 település létezik.

¹⁸ SZAKÁLY 1992.

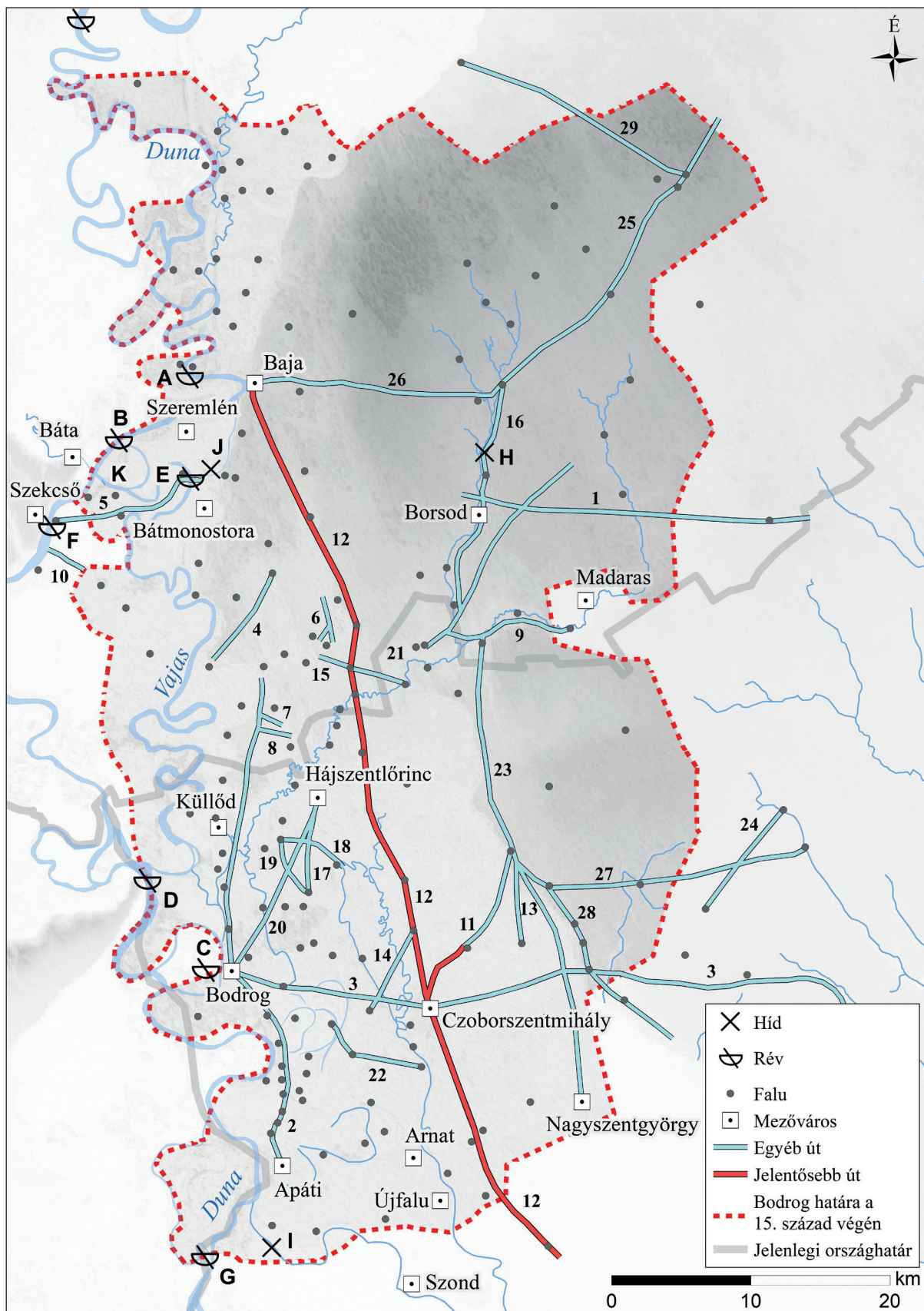
¹⁹ PÁNYA 2017b, 148; BÁNLAKY 1928, 12/B/5. fej.

²⁰ SZALAY 1857, 21. „Tomori Pál Kellődnél költézik az Dunán és siet a királyhoz. Terek Bálint is Kellődnél költézik az Dunán és siet a királyhoz.”

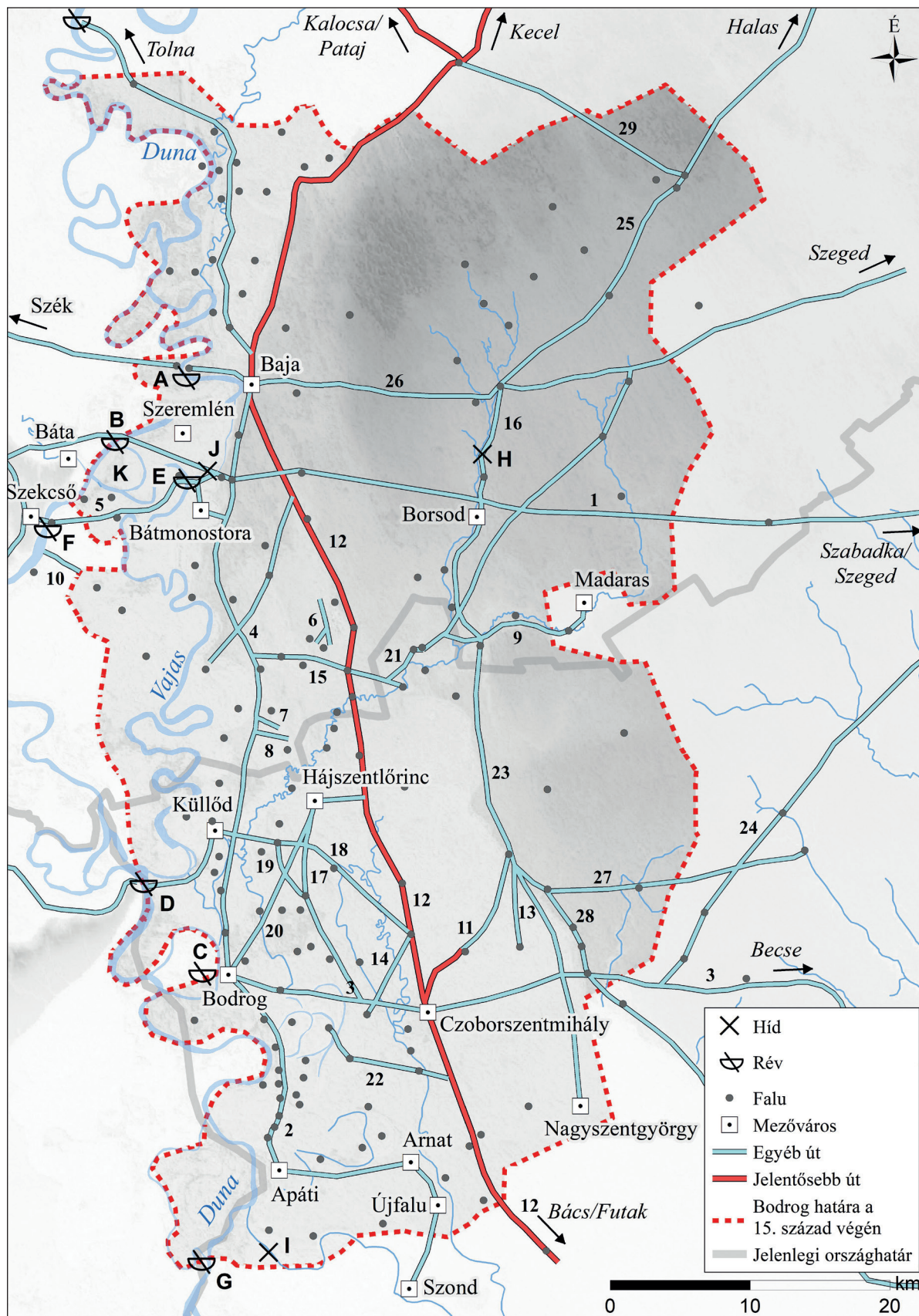
²¹ 1404: MNL OL DL 29219 (Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára Diplomatikai Levéltár); 1520: MNL OL DF 259637 (Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára Diplomatikai Fényképgyűjtemény). Érdekes, hogy Bács vármegyében is létezett egy Tatárrév nevű település, lásd CSÁNKI 1894, 165.

²² LÓKI–SZABÓ 2011, 101; CZÖVEK 1999, 133; VISY 1989; VISY 1999, 243.

²³ GLASER 1929, 264.

1. kép. Írott forrásokból ismert utak Bodrog vármegye 16. század eleji területén (a szerző saját szerkesztése)
 Fig. 1. Roads known from medieval written sources in the early 16th century in Bodrog County (edited by the author)

2. kép. Írott források alapján ismert úthálózat lehetséges kiegészítése Bodrog vármegye 16. század eleji területén (a szerző saját szerkesztése)
 Fig. 2. The supposed road network of Bodrog County in the early 16th century (edited by the author)

az ártéren kialakult településeket kötötte össze (2.). Ez Magyarországon nagy vonalakban a mai 51. számú út, Szerbiában az országhatártól Bezdánig a 15. századi út csapását követhette. Blazovich László térképén ezt jelölte a megye É–D-i főútként.²⁴ Ezzel párhuzamosan, a folyótól változó távolságra haladt egy másik útvonal, melynek szakaszait különféle elnevezésekkel találjuk meg az iratokban. Zombor és Rég között királyi útként, Rég és Kakat, illetve Kajánd és Gara között egyszerűen „útként” emlegették (12.). Északi, Bajától Pest felé tartó szakaszáról nem került elő okleveles említés. Valószínű, hogy a Solt vármegyei Orbágyszentgyörgy (mai Hajós-Pincefalu) magasságáig nagyjából az 51-es út nyomvonalát követte.²⁵ Dél felé Czoborszentmihálytól Bácsra át Futak, illetve a mellett fekvő pétervárad gázló irányába haladt. Ezen út tehát hadi szempontból is kiemelkedő lehetett, ugyanis Futak és Pétervárad fontos gyülekező hely volt a déli hadjáratok idején.²⁶ Emellett uralkodóink közül többen adtak ki okleveleket Futakon, ami jelzi a mezőváros közlekedésföldrajzi jelentőségét is.²⁷ Az út fontosságát egy török kori forrás is bizonyítja. A mohácsi csatát követően a török sereg Budára vonult, majd átkelt a pesti oldalra. Ott a sereg kétfelé vált: a ruméliai hadtest Ibrahim fővezérrel az élén Kecskemét–Félegyháza–Szer–Szeged útvonalon haladt délkelet felé, a sereg másik része pedig a szultán vezetésével menetelt a Duna mentén, a folyót kísérő úton Baja–Czoborszentmihály–Pétervárad érintésével.²⁸ Bajától délre a települések legnagyobb része ekkor pusztult el és később sem

települt újra. Az útvonal továbbra is használatban maradt, azonban a Czoborszentmihály (korabeli délszláv nevén Szonbor, későbbi Zombor) és Baja közötti szakaszon a 16. század derekán a szigetvári, egri és gyulai végváriak miatt nem lehetett biztonságosan közlekedni. A török vezetés ezért az útvonal felügyeletére Gara és Aranyas (mai Vaskúttól délre) falvakba katonaparasztokat telepített.²⁹ Fennmaradt töredékes források alapján lehetséges, hogy – Blazovich véleményével szemben – ez lehetett a „magasabb rendű” út a középkorban, illetve a kora újkorban is. Nyomvonala a mai napig használatban van, Magyarországon Baja és Bács-szentgyörgy között az 5506. számú, Szerbiában pedig a Rasztina és Zombor közötti műút foglalja el a helyét. Érdekes, hogy Czoborszentmihálytól északra ezen útba kapcsolódott be egy másik királyi út, mely É–ÉK-i irányból érkezett a Telecskai-lőszplató irányából (lásd az adattárban a 11. és 23. számú tételeket). Források hiányában nem tudjuk, hogy honnan érkezett, talán Szeged–Szabadka útvonal lehetett.

A vármegye kelet–nyugati irányú útvonalai közül háromról van biztos adatunk. Északon Mátyus-egyháza és Szentgyörgy területén vezetett keresztül a Szeged–Baja közötti út (26.). Ennek nyomvonala részben megegyezhetett a mai 55. számú főúttal. Tőle délre Szabadka–Kunbaja–Büked érintésével haladt az ún. „kálizút” a Duna irányába, s valószínűleg Szeremlénél érte el a folyót (1.). A vármegye déli felén pedig Bodrogról tartott keleti irányba (Czoborszentmihály érintésével?), Becsére egy másik jelentős út (3.).

²⁴ BLAZOVICH 1998, 291.

²⁵ BLAZOVICH 1998, 51; PÁNYA 2017b, 167.

²⁶ 1458: THALLÓCZY-ÁLDÁSY 1907, 242; 1526: DL 82731. A mohácsi csata előtt Tomori Pál dörgedelmes leveleivel a pétervárad gázló mellett fekvő Futakra parancsolta Bács és Bodrog vármegye nemességét.

²⁷ I. Ulászló: DL 13747; V. László: DL 97799; I. Mátyás: <https://matyaskiraly.mnl.gov.hu/> (2021.06.13.)

²⁸ PÁNYA 2017b, 148.

²⁹ WICKER 2008, 22–23; HEGYI 2007, 1287–1289.

MELLÉKLETEK

Írott forrásokból ismert utak

1. 1077-ben Baja (későbbi Kunbaja) leírásánál említették a Kálizutat (*Kaluzwt*).³⁰ Ugyanez 1208-ban Büked határleírásában is szerepelt („*viam, que vocatur Caluzutu*”).³¹
2. 1192-ben Szond birtok határának leírásakor említették (a Bodrog felől) Bács felé haladó nagy utat („*viam magnam que vadit ad Baach*”).³²
Valószínű, hogy ugyanezen út szerepel Besenyő (későbbi Apáti) 1211-ből fennmaradt leírásában. Ekkor az út északi irányba, Száka falu felé tartó szakaszát említették („*ad viam, que ducit ad villam Saca*”).³³
1344-ben Dústelek határleírásában szerepelt az észak felől, Baja irányából Bodrog mezővárosba tartó út („*viam que itur in Bodrugh*”).³⁴
Feltehetőleg ezt említették 1384-ben, Dústelek határvizsgálata során Szántóba vezető útként („*viam ad Zanthow euntem*”).³⁵
3. 1338-ban Papi és Hetes birtokok határának leírásában említették a Bodrog mezővárosból Becse felé tartó nagy utat („*iuxta viam magnam qua itur a Budrugh in Beche*”).³⁶ 1495-ben Rég(szentmárton), Bakacs és Csomoklya határának vizsgálatánál említettek egy „*régebbi és füves utat*”, mely Becséig (*Óbecse/Bečej*) tart („*aliam viam veterem et herbosam, que via tendit ad Bechey*”).³⁷

4. 1344-ben Tóti birtok határának vizsgálatakor említették a Tárnok felé (É–ÉK-i irányú) utat („*quandam viam, que itur ad Tarnok*”).³⁸
5. 1373-ban, egy hatalmaskodás kapcsán említettek egy szabad utat („*libera via*”), mely Szekcső felől haladt a Mohácsi-szigeten kelet felé.³⁹
6. 1384-ben Gara és a tőle nyugatra fekvő Nyavalyád határán említettek egy É–D-i irányú nagy utat („*viam magnam*”).⁴⁰
7. 1384-ben Dústelek határleírásában említették a Dústelekre délről bevezető utat („*viam in villam Dws introeuntem*”).⁴¹
8. 1384-ben Dústelek határleírásában említették a K–Ny-i irányú Visegrádútját⁴² („*viam Wysagradwth dictam*”), mely a Szántó és Dústelek közötti határt képezte egy rövidebb szakaszon. Ez az út nyugat felé, a Duna árterének irányába haladt, ahol nemrégiben egy őskori erődítést sikerült azonosítani.⁴³ Lehetséges, hogy a honfoglalást megelőzően itt élt szláv lakosság nevezte el az erősséget (szláv visegrád ~ „magas vár, fellegvár”), majd a beköltöző magyarság átvette a helynevet.
9. 1428-ban egy hatalmaskodás kapcsán említették a Patala és Eszter közötti szabad utat (*liberam viam*).⁴⁴
10. 1395-ben Felszekcső és Kiscsele között említették a K–Ny-i irányú Markalfútját („*viam Markalfwtcha nominatam*”).⁴⁵
11. 1399-ben Rég birtok leírásában szerepelt a Czoborszentmihályból északkeleti irányba,

³⁰ 1077: IPOLYI 1887, I/4. 579; GYÖRFFY 1963, 708.

³¹ 1208: DL 87639; GYÖRFFY 1963, 714.

³² 1192, 1230: GYÖRFFY 1963, 212; ÁÚO 11. 219.

³³ 1211: ÁÚO I. 116.

³⁴ 1344: DL 87162; DL 87551; DL 87556; AO 28. 174.

³⁵ 1384: ZO IV. 279–286.

³⁶ 1338: AOKM 3. 482; AO 22. 264, 321.

³⁷ 1495: DF 259586.

³⁸ 1344: DL 87162; DL 87551; DL 87556; AO 28. 174.

³⁹ 1373: ZO 3. 492.

⁴⁰ 1384: ZO 4. 279–286.

⁴¹ 1384: ZO 4. 279–286.

⁴² 1384: ZO 4. 279–286.

⁴³ KJM Rég. Ad. 2015. 5409 (Kecskeméti Katona József Múzeum Régészeti Adattára).

⁴⁴ 1428: KAPOCS–KÖHEGYI 1983, 62; ZO 8. 358.

⁴⁵ 1395: ZO 1. 443; DL 8079; KÖFALVI 2006, 231. Markalf személynévhez lásd: DL 8604, Csele erdőt lásd MNL OL S 80 - Duna. - No. 112.

- Szentandrás felé vezető nagy királyi út („*magna via regalis ex parte Zenthmihal ad partem Zenthandras*”).⁴⁶ Valószínűleg ugyanezen, Szentandrás érintő, onnan Páris felé tartó utat említik Szentandrásuta néven 1405-ben Páris leírásában („*ad quandam viam Zenthandrasutha vocatam, ad villam Parys ducentem*”).⁴⁷
12. 1407-ben Rég birtok leírásában szerepelt a Kakat faluból Rég felé tartó út („*viam de villa Kakath egredientem*”).⁴⁸ Ugyanezen út délebbi, Rég és Czoborszentmihály közötti szakaszát királyi útként (*viam regalem*) említhették 1399-ben Rég leírásában.⁴⁹ 1413-ban Kajánd határleírásában szerepelt a Kajándtól Garáig tartó út („*iuxta viam de dicta Kayand ad Gara ducentem*”).⁵⁰
- 1430–1450 körüli időszakból maradt ránk a szondi uradalom határleírásának vázlata, melyben említették a Gergelyi és Szentmárton között haladó nagy utat. Feljegyezték, hogy ezen út mellett Szent Miklós képmása és egy kereszt állt („*Unde transferendo ad magnam viam, ubi etiam est ymago Sancti Nicolai et crux*”). Valószínűleg ugyanezen utat említették ezen iratban a szondi uradalom déli határán, Bercsek falu felé haladó sószállító útként („*ad finem Berchek ad viam, per quam portantur sales*”).⁵¹
- 1369-ben a Gara környékén garázdálkodó latrok akadályozták a sószállítást.⁵² Valószínűleg itt is a Szondnál említett É–D-i irányú sószállító útról lehet szó.
13. 1405-ben Bakacs leírásában említették a Bakacs utcájából kiinduló, Páris birtok felé, északi irányba tartó utat („*medio plateae ipsius villa Bakach per unam viam, qua duceret ad possessionem Parys ad partem aquillonem*”).⁵³
14. 1407-ben Rég leírásában szerepelt a Rég faluból Szántóba tartó nagy út („*unam magnam viam per quam de villa Regh transsiretur ad villam Zantho*”).⁵⁴
15. 1413-ban Kajánd határleírásában említették a faluból nyugat felé vezető utat („*viam de dicta Kayand exeuntem*”).⁵⁵
16. 1208-ban Büked határleírásában, a falu északi szélén említették a Nádágy folyóval (mai Bokodi-Kígyós-csatorna) párhuzamosan, É–D-i irányban haladó nagy utat („*magnam viam*”). Valószínűleg ugyanezen nagy (Patala felől érkező) utat keresztezte a határ a falu déli felén („*magnam viam quae veniet de Potala*”).⁵⁶
- Lehetséges, hogy egy két évszázaddal későbbi iratban ugyanezen út jelenik meg közvetett módon. 1424-ben Bátmonostori Töttös László panaszkodott, amiért Ozorai Pipo familiárisai „*a vad törökök ellen Orswan [Orsova] felé vezető katonai vonulásuk útján*” az ő Mátyusháza és Szentgyörgy birtokait megszállták és elpusztították.⁵⁷ E két birtok Bükedtől északra, a Nádágy két oldalán helyezkedett el, s kettejük között, a vízfolyás mentén haladt az É–D-i irányú út. Észak felé valószínűleg a 26. sz. útba kapcsolódhatott be, dél felé pedig a Nádágyat követve haladhatott Patala felé, majd onnan Czoborszentmihályon át a déli végek felé.
- 17–18. 1436-ban Szőlős határleírásában említettek a település keleti határában egymást keresztező utakat, melyek közül az egyik Hájszentlőrincről Lekcsére, a másik pedig Szőlősről Pákára vezetett („*iuxta quasdam vias per modum crucis habitas et existentes, quarum una de dicta Zenthlewrincz vadit ad dictam possessionem Lekche, alia vero*”).

⁴⁶ 1399: DL 8474; DF 266094.

⁴⁷ 1405: DL 10161.

⁴⁸ 1407: DL 9021.

⁴⁹ 1399: DL 8474; DF 266094.

⁵⁰ 1413: DL 82855; ZO 6. 231.

⁵¹ 1430-1450: DL 34985.

⁵² 1369: ZO 3. 371.

⁵³ 1405: DL 10161.

⁵⁴ 1407: DL 9021.

⁵⁵ 1413: DL 82855; ZO 6. 231.

⁵⁶ 1208: DL 87639; GYÖRFFY 1963, 714.

⁵⁷ 1424: ZO 8. 197.

de prefata possessione Zewles transit ad possessionem Paka”).⁵⁸

19. 1436-ban Szőlős leírásában szerepelt a Szőlöstől Lekse birtok felé haladó út („*viam quae de dicta Zewles, vadit ad dictam possessionem Lekche*”).⁵⁹
20. 1255-ben Szőlős határleírásában említették a Hájszentlőrincből Udvard felé (onnan pedig tovább Bodrog mezővárosba) tartó nagy utat („*magnam viam, inde tendit ad terram cruciferi sancti Nicolai de Udvarth*”).⁶⁰
1436-ban Szőlős határleírásában ugyanezen út jelenik meg, ezúttal Hájszentlőrinctől Bodrogig tartó útként („*magnam viam, per quam de dicta possessione HayZenthlewrincz, itur ad oppidum Bodrogh*”).⁶¹
21. 1357-ben Szentlászló leírásában említették a Szentlászlóról Kajánd felé vezető utat („*viam quae ducit ad Kaiand*”).⁶²
22. 1479-ben Ivánfalván említették az Ordód birtoktól Kengyi birtokig tartó utat („*quandam magnam viam, que de possessione Ordod ducit ad possessionem Kendy in territorio et sub metis dictae possessionis Ivanfalva*”).⁶³
23. 1511-ben Csomoklya birtok határainak leírásában említették a Lengyel birtoktól (Sarok) Szentmárton birtokig tartó út mellett („*viam, que a parte possessionis Lengyel transeat ad possessionem Zenthmarthon*”).⁶⁴
24. 1510-ben Vanna birtok határainak bejárásakor említették a Szentivánról Pacsír birtokig tartó utat („*viam, que de possessione Zenthivan ducit ad dictam possessionem Pachir*”).⁶⁵
25. 1520–1522 körül készült Mátyusháza és Szentgyörgy határleírás vázlata, melyben emlí-

tették a Jankószállásától Mátyusházáig tartó utat („*via venit a descensu Jankozallasa ad possessionem Mathushaza prescripta*”).⁶⁶

26. 1520–1522-ben, Mátyusháza és Szentgyörgy határleírás vázlatában említették a Szentgyörgyből Baja mezővárosba vezető közutat („*viam publicam, qua itur de Zenthgywrgh predicta, ad oppidum Baya*”).⁶⁷ Valószínűleg ugyanezen utat említették egy 1420. évi hatalmaskodás kapcsán, amikor is Bátmonostori Töttös László jobbágysai Mátyusházáról kocsin Szeremlén mezővárosba „*a szokott módon tartott vásárra akartak menni*”, akkor a Haraszi család familiárisai az országúton, a bajai erdőben („*in libera via procedentes, scilicet in silva possessionis Baya vocate*”) rajtuk ütöttek és megverték őket.⁶⁸
27. 1522-ben Vanna határleírásában szerepelt a Vanna birtoktól Okor birtokig vezető út („*viam qua de possessione Wanna praedicta iter ad possessionem Okor*”).⁶⁹
28. 1522-ben Vanna határleírásában szerepelt a Csomoklyától Vannáig tartó út („*viam que de possessione Chomoklya saepedicta ad aliam possessionem Wanna saepifatam duret pertransvenientes*”).⁷⁰
29. 1507-ben két egyenlő részre osztották a Solt vármegye déli szélén fekvő Orbágyszentgyörgy tartozékát, Kegyesföldjét (mai Kéleshalom).⁷¹ Ennek során említették az Orbágyszentgyörgyről a Bodrog vármegyei Szentdemeterre tartó utat („*viam publicam de possessione Orbagyszentgyörgy predicta ducentem, ad aliam possessionem Szentdömötör vocatam prope possessionem Chewsapa*”).

⁵⁸ 1436: DL 88109; CSÁNKI 1894, 190.

⁵⁹ 1436: DL 88109; CSÁNKI 1894, 190.

⁶⁰ 1255: HO 8, 62.

⁶¹ 1436: DL 88109; CSÁNKI 1894, 190.

⁶² 1457: AOKM 5. 36, DL 3898.

⁶³ 1479: DL 18232; DF 266135.

⁶⁴ 1447: DF 259563.

⁶⁵ 1510: DL 59987.

⁶⁶ 1500–1520: DL 83011.

⁶⁷ 1500–1520: DL 83011.

⁶⁸ 1420: ZO 6. 629; KAPOCS–KÖHEGYI 1980, 109–110.

⁶⁹ 1522: DF 259646.

⁷⁰ 1522: DF 259646.

⁷¹ 1507: DL 67339.

Révek

A: Báli rév: kései, 1637-ből származó említését ismerjük: „*Baal-ról ellenben azt jelentették, hogy az Decz alatt jó másfél mérföldre volt, és egykor pedig itt a Dunában közrét létezett. Az in-nensőbb, természetesen Bata felől [nézve], és egyben nagyobb falut is pedig, ahol a révészek dereglyét tartottak fenn, egyszerűen Baal-nak nevezték. A távolabbi falucska pedig, ahol a dereglye kikötött, és ami a kisebbik is volt, Tüvis-kes Baal-nak hívtak.*”⁷² E rév valószínűleg a 16. század folyamán szűnt meg. Tüskés Bál helyén a 17. században délszláv lakossággal jött létre Pandur település.⁷³

B: Batai – Szeremléni rév: a Mohácsi-sziget északi szomszédságában, a Dunán alakult ki feltehetően az Árpád-korban. Bodrog vármegye középső részén a legfontosabb átkelőhely volt a középkorban. Nyugat felé főleg állatokat (marhát), kelet felé Európából feldolgozott árukat (ötvöstermékek, stb.), illetve a Dunántúl keleti felén termelt bort szállították.⁷⁴ Jelentőségét növelte, hogy Bata híres búcsújáróhely volt, ezért számottevő lehetett a réven átkelő zárandokok száma is.⁷⁵ Az árut szállítók megfizették Bata mezőváros apátjának szokásosan szedett valamennyi járadékát, tudniillik „*úgy a vámot és a révpénzt, mint pedig a közönségesen palépénz-nek hívott szekérpénzt*” („*tributum et vadum, quam etiam pecunias essedales, wlgariter palepenz dictas*”).⁷⁶

C: Bodrogi rév: Dunai révje Vörösmart felé teremtetett kapcsolatot. Árpád-kori említéseit ismerjük.⁷⁷

D: Küllődi rév: a Mohácsi-sziget déli csúcsánál alakult ki. Keleti felén Küllőd és Battyán közötti mély fekvésű terület, nyugati felén a kőszeg(váralja)i löszmagaslat helyezkedik el.⁷⁸ Jelentőségét jelzi az is, hogy 1526 augusztusában itt kelt át a Dunán Török Bálint és Tomori Pál, hogy csatlakozzon II. Lajos seregéhez Mohácsnál.⁷⁹ Három évvel később Szapolyai János ugyanitt, azaz „*Köllödnél általkele az Dunán és az mohácsi mezein szemben jön terek császárral.*”⁸⁰

E: Páli rév: Páli birtokkal szemben, a Mohácsi-sziget északkeleti szélén létezett.⁸¹ A kelet felől érkező utak itt érték el a Vajast, s a folyón átkelve folytatódtak a szigeten a Duna túloldalán fekvő Szekcsőig.⁸² 1354-ben említették a bátmonostori uradalom „*Vajason átvezető Paulyporth-nak nevezett révjét, avagy gázlóját*” („*super quodam portu seu transitu [...] Paulyporth vocato, in fluvio Woyas habito*”).⁸³ A 15. században Vajas, illetve Mátyusháza néven is említették („*Wayos aliter Paliporth, portu Pauly porth alio nomine Matyshaza*”).⁸⁴ Egy 1360. évi irat szerint „*Szent Bertalan apostol ünnepe-n, kedden, a Bodrugh-on tartott Bodrog vármegyei nemesi gyűlésünk idején a néhai Töttös mester fia Miklós mester mások közül személyesen kiemelkedve a következőt adta elő: ti. Paulyporth birtokán a Voyos-nak hívott folyón mindig és régtől fogva révvám volt.*”⁸⁵ Innen

⁷² MOLNÁR 2005, 48. „*De Baal vero retulerunt, quod infra Decz illud bono sesqui miliari fuerit, quondamque publicus ibi trajetuctus exstiterit in Danubio. Ac citerior quidem, a parte nimirum Bata majorque pagus, ubi portitores pontonem intenteabant, simpliciter Baal vocabatur; ulterior vero pagulus, ubi ponto applicabatur minorque erat, Tüviskes Baal dicebatur.*”

⁷³ BELLOSICS 1911, 26.

⁷⁴ GULYÁS–PÁNYA–BORBÁS 2020, 69.

⁷⁵ PÁNYA–MORDOVIN–NAGY 2020, 23; BALÁZS KOVÁCS 2015, 225.

⁷⁶ 1505: DL 88936, lásd részletesen GULYÁS–PÁNYA–BORBÁS 2020, 69.

⁷⁷ WEISZ 2013, 90.

⁷⁸ GULYÁS–PÁNYA–BORBÁS 2020, 73; CSÁNKI 1894, 463; GLASER 1929, 264.

⁷⁹ 1526: SZALAY 1857, 21.

⁸⁰ 1529: SZALAY 1857, 30; BORI 1996, 80.

⁸¹ 1368: ZO 5. 116. Lásd még: WEISZ 2013, 295.

⁸² PÁNYA 2020, 105.

⁸³ 1354: DL 87289.

⁸⁴ 1354: DL 87289; DL 87519 – Mátyusháza; 1411: ZO 6. 169. – Páliport; 1512: DL 82343 – Vajas.

⁸⁵ 1360, 1399: ZO 5. 115.

nyugat felé, a Mohácsi-sziget északi részén haladt az út Felszekcsőre (mai Dunafalva), ahol rév volt a Dunán a túloldali Szekcső felé.

- F: Szekcsői rév: 1373-ban említették a Dunán átvezető révet („*portum de Zekchu*”).⁸⁶ Kelet felé Pálipotnál kapcsolódott a Duna–Tisza közti úthálózathoz. Vámot azonban itt nem szedhettek. Egy 1401. évi irat szerint azonban a Felszekcsőt birtokló székesfehérvári káptalan igyekezett beszedni (törvénytelenül) a bátmonostori uradalom jobbágyaitól a vámot, avagy illetéket („*tributum seu telonium*”).⁸⁷
- G: Töl(gy)rév: Szond határának leírásában említették (*Tulreu/Telrew*).⁸⁸ A Duna és a Dráva összefolyásától északra feküdt.

Hidak

- H: 1208-ban Büked (ma Bácsbokod) északi határában említették Pál hídját („*ponte Pauli*”), déli

határában pedig Mihály hídját („*pontem Mychaelis*”) a Nádágy (*Nadagy*, mai Bokodi-Kígyóscsatorna) vízfolyáson.⁸⁹

- I: 1211-ben Besenyő (*Beseneu*, későbbi Apáti) birtoknál említik Cebeth hídját („*pons Cebeth*”) a Vajason („*stagnum Voios*”).⁹⁰
- J: 1344-ben, 1393-ban és 1411-ben Szeremlén (ma Szeremle) és Pongrác között említik András hídját („*pontem Andree*”) a Sár folyón („*rivulum Saar*”, későbbi Szurdokvíz).⁹¹ A kelet felől, Szeged irányából érkező út ezen keresztül folytatódott nyugati irányba, a bátai-szeremléni rév felé.⁹²
- K: 1323-ban említik a Szeremléntől délnyugatra, Bátmonostorától nyugatra fekvő Hódssziget (*Hot-hZygeth*) birtokon a Hidastó (*Hydustou*) nevű halastavat.⁹³ A szigeten jelen ismereteink szerint nem vezetett keresztül jelentősebb út, így csupán közlekedéstörténeti szempontból érdekes, hogy a halastavat épp egy híd után nevezték el.

IRODALOM

ÍROTT FORRÁSOK

AO: *Anjou-kori Oklevéltár* 1–40. Budapest 1990–2014.

AO_{KM}: Nagy I.: *Anjoukori okmánytár. Codex diplomaticus Hungaricus Andegavensis* 3. (1333–1339). Budapest 1883.

ÁÚO: Árpád-kori új okmánytár. *Codex diplomaticus Arpadianus continuatus* 1–12. Pest 1860–1874.

HO 8: Nagy I.: *Hazai okmánytár. Codex diplomaticus patrius* 8. Budapest 1891.

IPOLYI 1887: Ipolyi, A.: *Rationes collectorum pontificorum in Hungaria. Pápai tizedszedők számadásai. 1281–1375.* Monumenta Vaticana Historiam Regni Hungariae Illustrantia I:1. Budapest 1887.

KAPOCS–KÖHEGYI 1980: Kapocs N. – Köhegyi M.: *Szeremle középkori oklevelei a Zichy okmánytárban.* Baja 1980.

KAPOCS–KÖHEGYI 1983: Kapocs N. – Köhegyi M.: *Katymár és környékének középkori oklevelei a Zichy-okmánytárban.* Baja 1983.

KŐFALVI 2006: Kőfalvi T.: *A pécsváradi konvent hiteleshelyi oklevéltára 1254–1526.* Szeged 2006.

⁸⁶ 1373: ZO 3. 492.

⁸⁷ 1401: ZO 5. 269.

⁸⁸ 1173–1196: ÁÚO 9. 61–62, 222–224; 1425: DF 262045; 1430–1450: DL 34985.

⁸⁹ 1208: DL 87639; GYÖRFFY 1963, 714.

⁹⁰ 1211: ÁÚO 1. 116. A Vajashoz lásd: PÁNYA 2021.

⁹¹ 1344: DL 87162; DL 87551; DL 87556; AO 28. 174; 1393: ZO 4. 506; KAPOCS–KÖHEGYI 1980, 48–50; 1411: ZO 6. 111; KAPOCS–KÖHEGYI 1980, 90–96.

⁹² PÁNYA 2020, 105; GULYÁS–PÁNYA–BORBÁS 2020, 23.

⁹³ 1323: ZO 1. 236.

- SZALAY 1857: Szalay L.: *Verancsics Antal m. kir. helytartó, esztergomi érsek összes munkái*. Magyar történelmi emlékek 1–2. Pest 1857.
- THALLÓCZY–ÁLDÁSY 1907: Thallóczy L. – Áldásy A.: *Magyarország és Szerbia közti összeköttetések oklevéltára 1198–1526*. Magyarország melléktartományaink oklevéltára 2. Budapest 1907.
- ZO: *A zichi és vásonkeői gróf Zichy-család idősb ágának okmánytára. Codex diplomaticus domus senioris comitum Zichy de Zich et Vasonkeo* 1–12. Pest 1871–1931.

SZAKIRODALOM

- ASTON 1985: Ashton, M.: *Interpreting the Landscape – Landscape archeology and local history*. London–New York 1985.
- BALÁZS KOVÁCS 2015: Balázs Kovács S.: A régi Sárköz. *A Wosinszky Mór Múzeum Évkönyve* 37 (2015) 217–298.
- BÁNLAJ 1928: Bánlaky J.: *A magyar nemzet hadtörténelme*. Budapest 1928. elektronikus verzió: <http://www.arcanum.hu/hu/online-kiadvanyok/Banlaky-banlaky-jozsef-a-magyar-nemzet-hadtortenelme-2> (2021. április 1.)
- BELLOSICS 1911: Bellosics B.: Hol feküdt Pandúr község? *Bács-Bodrogh vármegyei Történelmi Társulat Évkönyve* 27 (1911) 26–32.
- BLAZOVICH 1998: Blazovich L.: Az Alföld 14–16. századi úthálózatának vázlata. *Tanulmányok Csongrád megye történetéből* 26 (1998) 51–62.
- BORI 1996: Bori I.: *Szerémi György emlékirataiból*. Újvidék 1996.
- CZÖVEK 1999: Czövek A.: Topográfiai adatok a limes Fadd menti szakaszához. *A Wosinszky Mór Múzeum Évkönyve* 21 (1999) 133–149.
- CSÁNKI 1894: Csánki D.: *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában* 2. Budapest 1894.
- GLASER 1929: Glaser L.: Dunántúl középkori úthálózata. *Századok* 63–64 (1929) 257–285.
- GULYÁS–PÁNYA–BORBÁS 2020: Gulyás L. Sz. – Pánya I. – Borbás B.: Palépzérfizetés Szeremlénnél. Adalék a középkor végi borkereskedelem történetéhez. *Wosinsky Mór Múzeum Évkönyve* 42 (2020) 69–90.
- GYÖRFFY 1963: Györffy Gy.: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza* A–Cs. Budapest 1963.
- HEGYI 2007: Hegyi K.: *A török hódoltság várai és várkatonasága* 1–3. Budapest 2007.
- K. NÉMETH 2014: K. Németh A.: Adatok Tolna megye középkori útjainak kutatásához. In: *A múltnak kútja. Fialat középkoros régészek V. konferenciájának tanulmánykötete*. Szerk.: Rác T. Á. Szentendre 2014, 177–188.
- KUBINYI 2000: Kubinyi A.: *Városfejlődés és vásárhálózat a középkori Alföldön és az Alföld szélén*. Dél-Alföldi évszázadok 14. Szeged 2000.
- LÓKI–SZABÓ 2011: Lóki R. – Szabó M.: A Limes-út. In: *A Danube Limes program régészeti kutatásai 2008–2011 között*. Szerk.: Visy Zs. Pécs 2011, 101–106.
- MOLNÁR 2005: Molnár A.: *A bátai apát és népei*. Budapest 2005.
- PÁNYA 2017: Pánya I.: A Solti-szék történeti földrajza. *Történeti földrajzi közlemények* 5 (2017) 84–95.
- PÁNYA 2017a: Pánya I.: Történeti településföldrajzi kutatások Bács-Kiskun megyében 2011–2016. *Településföldrajzi tanulmányok* 6:1 (2017) 91–107.
- PÁNYA 2017b: Pánya I.: Fejér megye solti székének történeti földrajza. In: *Alba regia. Annales Musei Stephani Regis - Szent István Király Múzeum közleményei. C. sorozat* 45. Szerk.: Szöllősy Cs. – Pokrovenszki K. Székesfehérvár 2017, 135–180.

- PÁNYA 2019: Pánya, I.: Possibilities and methods for the reconstruction of the settlement structure of medieval Bodrog county. *Banatica* 29 (2019) 321–352.
- PÁNYA 2020: Pánya I.: A Mohácsi-sziget történeti topográfiája. *Történeti földrajzi közlemények* 8 (2020) 105–120.
- PÁNYA 2021: Pánya I.: Bodrog vármegye története. *Történeti földrajzi közlemények* 9 (2021) 27–43.
- PÁNYA–MORDOVIN–NAGY 2020: Pánya I. – Mordovin M. – Nagy B.: Sic transit gloria mundi – Szeremlén mezőváros története. *Cumania* 29 (2020) 23–80.
- PÁNYA–ROSTA 2015: Pánya I. – Rosta Sz.: A Dunapataj és Solt közötti terület késő-középkori településhálózatának változása. In: *...in nostra lingua Hringe nominant. Tanulmányok Szentpéteri József 60. születésnapja tiszteletére*. Szerk.: Balogh Cs. – Petkes Zs. – Sudár B. – Zsidai Zs. Budapest–Kecskemét 2015, 243–268.
- ROSTA 2009: Rosta Sz.: Új eredmények a kunok Duna–Tisza közí szállásterületének kutatásában. In: *Kun-kép - A magyarországi kunok hagyatéka*. Szerk.: Rosta Sz. Kiskunfélegyháza 2009, 175–216.
- ROSTA 2010: Rosta Sz.: A Kiskunsági Homokhátság középkori település- és úthálózata. In: *Középkori mozaik. Az ELTE BTK Történelemtudományok Doktori Iskola doktoranduszainak tanulmányai*. Szerk.: Nagy B. Budapest 2010, 101–148.
- ROSTA 2014: Rosta Sz.: *A Kiskunsági Homokhátság 13–16. századi településtörténete*. Doktori disszertáció, Eötvös Loránd Tudományegyetem. Budapest 2014.
- STIBRÁNYI 2008: Stibrányi M.: A Sárvíz középkori településhálózatának vázlata, avagy a templom és a hozzá vezető út. In: *Alba regia. A Szent István Király Múzeum évkönyve – Szent István Király Múzeum közleményei. C. sorozat* 37 (2008) 189–202.
- SZAKÁLY 1992: Szakály F.: A mohácsi csatától a szatmári békekötésig 1526–1711. In: *Tolna mezőváros monográfiája*. Szerk.: Glósz J. – V. Kápolnás M. Tolna 1992, 91–174.
- SZILÁGYI 2012: Szilágyi M.: Középkori utak a Dunántúlon. Régészeti és történeti kutatásuk módszerei és lehetőségei. *Magyar régészet – online magazin*, 2012 nyár.
- SZILÁGYI 2014: Szilágyi M.: Római utak a középkori Dunántúlon. Az utak nevei és szerepük a középkori térszervezésben, *Történelmi Szemle* 56:1 (2014) 1–25.
- SZILÁGYI 2014a: Szilágyi, M.: *On the Road: The History and Archaeology of Medieval Communication Networks in East-Central Europe*. Budapest 2014.
- SZILÁGYI 2016: Szilágyi M.: A Dunántúl középkori úthálózatának jellegzetességei. Szombathely útsomóponti szerepe a 13–14. században. In: *Via Sancti Martini. Szent Márton útjai térben és időben*. Szerk.: Tóth F. – Zágórhidi Czigány B. Budapest 2016.
- VISY 1989: Visy Zs.: *A római limes Magyarországon*. Budapest 1989.
- VISY 1999: Visy Zs.: Újabb adatok a limes Paks és Tolna közötti szakaszának kutatásában Limes-út Lussonium – Alta Ripa. In: *Pannoniai kutatások: A Soproni Sándor emlékkonferencia előadásai – Bölcske, 1998. október 7.* Szerk.: Gaál A. Szekszárd 1999, 243–274.
- WEISZ 2013: Weisz B.: *A királyketteje és az ispán harmada: Vámok és vámszedés Magyarországon a középkor első felében*. Budapest 2013.
- WICKER 2008: Wicker E.: *Rácok és vlahok a hódoltság kori Észak-Bácskában*. Kecskemét 2008.

UNTRODDEN ROADS DATA ON THE ROAD NETWORK OF LATE MEDIEVAL BODROG COUNTY

ISTVÁN PÁNYA

This study presents a small detail of the complex, archaeological-historical geographical research of Bodrog County. Data from a total of 29 roads from the Middle Ages and the Early Modern period have survived, and this data can be used to represent them on a map. Based on the settlement conditions of Bodrog County and its surroundings, this schematic picture can be supplemented at several points, the individual road sections can be extended in the direction of a significant settlements. It is important to emphasize that the data presented here about the road conditions of the county can only give a sketchy picture. The study of the medieval sources of the neighboring counties of Csongrád and Bács is currently underway. As a result, data on additional roads are likely to be available, and thus the transport system of the southern part of the Danube–Tisza area (roads of various ranks, customs, ferries and bridges) can be examined in its broader context.

BRODARICS ISTVÁN ÉS ISTVÁNFFY MIKLÓS MOHÁCSI CSATÁRÓL SZÓLÓ LEÍRÁSÁNAK ÖSSZEHAISONLÍTÁSA

VARGA SZABOLCS*

A tanulmányban Brodarics István és Istvánffy Miklós mohácsi csatáról szóló szövegeinek a kapcsolatáról lesz szó.¹ Közismert, hogy Brodarics részt vett az ütközetben, így 1528-ban készült beszámolója – ha nem is a legkorábbi, ám – a legfontosabb forrása a csatáról készült történetírói alkotásoknak, és így alapidokumentuma az elmúlt közel kétszáz év csatarekonstrukciókkal kapcsolatos kutatásainak is.² Istvánffy Miklós ugyanakkor az egyike azoknak a kora újkori humanistáknak, akik Brodarics „ösgesztáját” használva írtak a csatáról.³ Igaz, hogy nem az első „felhasználó”, de amellett, hogy a legterjedelmesebb szöveget hagyta ránk, még egy dologban különleges a többi tollforgatóhoz képest: baranyai nemesi család sarjaként, a végvári harcokba vastagon belekóstoló katonaként valós kapcsolata lehetett a leírtakhoz, ismerte a szereplőket, azok leszármazottait, és a dunántúli nemesi társadalomban mélyen beágyazva évtizedeken át hallgathatta a túlélők ilyen-olyan történeteit. Mivel máig hiányzik Istvánffy grandiózus művének a kritikai kiadása, így sok esetben nem tudjuk, hogy a végvári harcok plasztikus leírásának történeteit honnan szedegette össze, a mohácsi csatáról szóló szövege azonban épp alkalmas az összevetésre Brodarics *Verissima Historia* című művével, amelyet biztosan forgatott. Néhány évvel korábban arra jutottam, hogy Istvánffy komoly forráskritikával kezelte Brodarics írását, számos helyen korrigálta, vagy éppen kiegészítette,⁴ és sok olyan adat olvasható nála, ami az összszövegből hiányzik. Ezeket gyakorlott cancelláriai alkalmazottként szerezhette egyrészt kü-

lönböző oklevelekből, amelyekhez nagy számban fért hozzá, másrészt szóbeli visszaemlékezésekből. Utóbbi több izgalmas kérdést is felvet, így például a szóbeli emlékezet erejét, hiszen sok esetben csak három-négy évtizeddel a csata után találkozhatott Istvánffy az egyes történetekkel, de – és ez a legfőbb kutatói kérdés – vajon mennyire tekinthető a *Verissima Historia* bővített kiadásának a *Historiae de rebus ungaricis*?

Istvánffy leírását ismertsége okán gyakran elemezték, általában a különböző tematikus antológiákban is szerepel,⁵ legutóbb B. Szabó János is használta a mohácsi csatáról szóló elemzésében, és megállapításai sok esetben figyelemre méltóak. Ezek közé tartozik például a királyi testőrség harca a magyar tábornok megtámadó oszmán csapatokkal, illetve a Szulejmán ellen indított utolsó kétségbeesett roham leírása.⁶

A jelen elemzés korántsem teljeskörű, hiszen a két szöveg filológiai összevetésére nem vállalkoztam, és az egész hadjáratból csak a csatára vonatkozó részek érdekeltek, így jócskán marad még elvégzendő feladat a két szöveggel kapcsolatban. Itt most csak az érdekel, hogy Istvánffy vajon mennyiben használható a csata rekonstrukciójához, adatai miben – és amennyiben megfogható, miért – térnek el a *Verissima* általa is pontosan ismert állításaitól.

Istvánffy művének nyolcadik könyvében szerepel a mohácsi csata leírása. A részletektől eltekintve megállapítható, hogy már az előzményeknél ügyesen szerkesztette bele a Brodaricsnál olvasottakat a saját szövegébe. Erre azért utalok, mert elsőként

* Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Történettudományi Intézet, Varga.Szabolcs@abtk.hu

¹ Készült az NKFIH K 136590 pályázat, a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj és az ÚNKP Bolyai+ Ösztöndíj támogatásával.

² Brodaricsra lásd: KASZA 2015. A mű értékelésére: TÓTH 2019, 83–87. A datálásra: KASZA 2014.

³ TÓTH 2019, 136–143.

⁴ VARGA 2018, 78–86; TÓTH 2019, 137–140.

⁵ B. SZABÓ–FARKAS 2020, 244–262.

⁶ B. SZABÓ 2015, 105, 108, 115–116.

arra kell választ találnunk, hogy vajon miként kezeljük Istvánffy dátumait és földrajzi leírásait. Ehhez nézzük meg a király Budáról való elindulását. Brodarics szerint II. Lajos július 24-én távozott a palotából (ne feledjük, ő is a kíséretéhez tartozott), míg Istvánffynál a július 15-e olvasható.⁷ A változtatásra nincsen magyarázat, lehetne egyszerű nyomdai hiba, ám ez nem túl valószínű. Az e napokban kelt oklevelekből azonban kiderül, hogy a kancellár jól emlékezett, hiszen július 17-én a király még Budáról keltezett levelet Selmechánya városának.⁸ Július 19-én Brodarics István kancellár a király nevében és parancsára állított ki oklevelet,⁹ ám egy másik, e napon kiállított oklevélen ott található Lajos szignója,¹⁰ július 22-én még szintén, ám július 24-én már Érdről küldte Turkovics Miklós fehérvári harmincadost – 1541-ben budai bírót – Pozsonyba.¹¹ A datálás tekintetében tehát inkább a kortárs Brodaricsra hagyatkozhatunk.

A másik általánosabb kérdés a helyismeret, ugyanis Istvánffy ebben is többször „felülbírája” elődjét. Erre szintén jó példa Érd, mely a kancellár szerint két mérföldre van Budától, míg utódja egy mérföldet ír.¹² Persze érdemes mindig fenntartásokkal kezelni a középkori távolságokat, honnan mérik, miben számolnak stb., de az érdi kastély¹³ és a budai palota között korabeli útvonaltól függően körülbelül húsz kilométer volt a távolság. A mérföld mértékegység szintén nem egyértelmű, ugyanis még a magyar mérföldben is több számítás létezik: a középkor folyamán tíz-tizenegy ki-

lométer, míg később általánossá vált a pontosabb 8553,6 méter,¹⁴ és bár itt valószínűbb az előbbi, nem lehet kizárni a rövidebb távval való számítást sem. Istvánffy adata azonban biztosan nem jó, és ne feledjük, hogy amíg Brodarics számtalanszor megtehetette ezt a távot, neki mindez már egy ismeretlen, sosem látott vidék volt.

A biztonság kedvéért nézzük meg, máshol miként számol Brodarics. A Balaton szerint tizenhárom mérföld hosszú,¹⁵ ami a korabeli kiterjedés szerint az akkori nyugati végét lezáró Zalavártól, illetve Hídvégtől a keleti végpont Akarattyáig az északi oldalon minimum százötven kilométer, míg délen a rendkívül változatos partvonal miatt legalább ennyi, de inkább több.¹⁶ Ebből az következik, hogy a kancellár inkább a rövidebb távban adhatta meg a távolságot, ám ez a sok bizonytalanság miatt nem perdöntő. A következő ilyen adatunk, miszerint Budától Tolna mezőváros tizenhat mérföldre van,¹⁷ már sokkal konkrétabb. Ez a táv ugyanis a korabeli úton százharminchárom kilométer, és ez a rövidebb hosszúsággal majdnem teljesen megegyező 8312 méternek felel meg. Pécs kapcsán annyit közöl, hogy valamivel több mint négy mérföldre fekszik a Dunától és három mérföldre a Drávától.¹⁸ Ma Pécs és Drávaszabolcs között harminchárom kilométer a távolság, míg Mohács – ahol a Duna a legközelebb kanyarog a püspökvároshoz – negyven kilométer. Ez alapján már nem annyira egyértelmű Brodarics számítása, hiszen így mérföldenként tizenegy kilométer jön

⁷ A Brodaricstól származó idézeteket Kulcsár Péternek a Magyar Remekírók sorozat Humanista Történetírók című kötetében megjelent fordításában közlöm (BRODARICS 1977). Latin eredeti: „*quod a se fieri posset, XXIII. Julii Buda exiguo comitatu egreditur*” BRODERICUS 1581, 762. Magyarul: BRODARICS 1977, 302; Istvánffynál „*Itaque ad XV. Julii, qui dies XII. Apostolis dicatus est, assumpto secum Palatino, ac Archiepiscopo Strigoniensi, cum tribus circiter millibus hominum Buda excessit*” ISTHVANFI 1622, 118. Istvánffy latin szövegének magyar fordítását, amennyiben szükséges, a Tállyai Pál-féle fordításban idézem: ISTVÁNYFY 2001, 210. Mindkét szerzőnél használok az eredeti latin szöveget, illetve megadom egy általam jónak tartott fordításban is a helyét. A problémás értelmezéseket külön jelzem.

⁸ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Diplomatikai Levéltár (MNL OL DL) 234827.

⁹ MNL OL DL 286432.

¹⁰ MNL OL DL 108204.

¹¹ MNL OL DL 241327.

¹² „*duobus milliariis a' Buda distans, Erd loco est nomen*” BRODERICUS 1581, 762; BRODARICS 1977, 302–303. „*quod Erdum vocant, uno ab Urbe milliari consedit*” ISTHVANFI 1622, 118; ISTVÁNYFY 2001, 210.

¹³ BUZÁS 2013.

¹⁴ BOGDÁN 1991, 696.

¹⁵ „*alterum tredecim milliarium in longitudinem protensum*” BRODERICUS 1581, 760; BRODARICS 1977, 297.

¹⁶ GLASER 1932, 161–162.

¹⁷ BRODERICUS 1581, 761; BRODARICS 1977, 299.

¹⁸ „*quatuor milliariis, vel paulo amplius a Danubio, tribus a Dravo remotam*” BRODERICUS 1581, 761; BRODARICS 1977, 299.

ki. Tovább nehezíti a tisztánlátást, hogy Mohács és a Dráva között szintén kicsivel több mint négy mérföldet ad meg, pedig Valpóig ötven, Eszékgig hatvan kilométer a távolság.¹⁹ Eszéktől a Dráva torkolata szerinte két mérföld, és ez a folyón – ami ezen a szakaszon akkor és most is hajózható – körülbelül tizenhét kilométer.²⁰ Mindezek alapján Brodaricsnál az egy mérföld nyolc és fél illetve bő tíz kilométer között váltakozik, és így érdemes számolni a mohácsi csata leírásánál megadott távolságokkal.

A királyi hadjárat bemutatása során Istvánffy szabadon bányáz Brodarics szövegével, hiszen, amíg utóbbi belülről, a király mellett élte végig az eseményeket, addig ő már kívülről, távolról, és mások elmondásaira támaszkodva kívánta rekonstruálni azt. Istvánffy több kitekintéssel él, például részletesen ír Pétervárad elestéről,²¹ valamint a fennmaradt okleveles forrásokból alig ismert szlavóniai eseményekről.²² Ugyancsak említésre méltó Istvánffynak azon megjegyzése, mely szerint a király Macedóniai Miklós Újfaluban lévő házában szállt meg a csata előtti napokban.²³ Brodarics ezt csak a Macedóniak birtokaként említette,²⁴ és a *proplatinus* által közölt plusz információk alapján valószínű, hogy ez a *domus* a Macedóniaiak Bozsok (ma Palotabozsok) határában álló kúriájára vonatkozik.²⁵ Lajos augusztus 23-án még innen keltezte sürgető levelét Batthyány Ferenc horvát–szlavón bánnak,²⁶ és innen vonult át a következő nap Mohácsra (egyelőre még nem a táborba, hanem a pécsi püspök városszéli kúriájába), hogy a seregben uralkodó forrongó hangulatot lecsendesítse.²⁷

Az események itt rendkívül gyorsan követik egymást, ezért röviden érdemes rendet vágni az időrendben. Augusztus 23-án éjjel Tomori Pál táborából – amely a királyi tábortól délebbre terült el, miként erről később lesz szó – Podmaniczky Mihály azzal a hírrel érkezett a királyhoz Újfaluba, hogy a török seregek zöme átkelt a Dráván, és így az összeütközés elkerülhetetlenné vált.²⁸ Lajos rövid tanácskozás után Brodaricsot küldte a királyi táborba – azaz nem Tomorihoz, ahonnan az üzenet érkezett –, hogy az előkelőket meggyőzze a visszavonulásról Frangepán Kristóf és Szapolyai János javaslatainak megfelelően. Brodarics sehol nem említette a közeledő segélycsapatok nagyságát, Istvánffy azonban fontos többletként konkrét számokat említ a művében. Nála olvasható először, hogy „Erdélyből bizonyos számú, közel negyvenezer fegyveres népet, mások Horvátországból tizenöt-ezer, mindkétféle fegyveres vitézlő népet” hoznának magukkal.²⁹ E – ma már tudvalevőleg jócskán felülbecsült – számokat³⁰ Istvánffy tehát máshonnan merítette, talán éppen a csata után gyorsan lábra kelt híresztelésekből mentek át olyan makacsul a közbeszédbe,³¹ hogy évtizedekkel később teljes magabiztossággal vethette papírra.

A következő kulcsfontosságú esemény, amely aztán végérvényesen a csata vállalására szorította a magyar hadvezetést, az az augusztus 24-én a mohácsi püspöki kúriában megtartott haditanács volt, ahol a király és szűkebb környezete utoljára próbálta meggyőzni a többieket a csata elhalasztásáról. Drámai jelenetek játszódtak le itt, így nem véletlen, hogy ez a *Verissima* egyik legjobban felépített

¹⁹ BRODERICUS 1581, 761; BRODARICS 1977, 299.

²⁰ BRODERICUS 1581, 761; BRODARICS 1977, 299.

²¹ ISTHVANFI 1622, 119; ISTVÁNYFFY 2001, 209–210.

²² ISTHVANFI 1622, 119; ISTVÁNYFFY 2001, 211. Az események rekonstrukciója: VARGA 2008, 1115–1120.

²³ „*Verum ipse Rex, in Villanova Nicolai Macedonii domo, cum familiari suo comitatu paucisque aliis sese continebat...*”. ISTHVANFI 1622, 123; ISTVÁNYFFY 2001, 216.

²⁴ „*Rex adhuc se in Nova villa Macedoniorum, quae inter Batham et Mohaczium est...*” BRODERICUS 1581, 766. „*A király mindaddig kevesed magával a Bába és Mohács közt fekvő Macedónújfaluban tartózkodott...*” BRODARICS 1977, 310.

²⁵ VARGA 2018, 80–81.

²⁶ MNL OL DL 107946 fol. 57–58.

²⁷ NÉGYESI 2020, 28–31.

²⁸ BRODARICS 1977, 310–311; BRODERICUS 1581, 766.

²⁹ ISTVÁNYFFY 2001, 217. „*Expectandum donec ipsi advenirent, quorum alter ex Transsilvania iustum exercitum quadraginta circiter millium armatorum, alter ex Illyrico quindecim utriusque armaturae militum adducturus sit.*” ISTHVANFI 1622, 123.

³⁰ B. SZABÓ 2011, 166.

³¹ Lengyelországban a csata után úgy tudták, hogy Szapolyainak tízezer katonája volt. B. SZABÓ–FARKAS 2020, 339.

része.³² A tanácskozás során újra felmerült, hogy Frangepán és Szapolyai megérkezéséig el kell kerülni az ütközetet. Ennek kapcsán csak Istvánffynál olvasható az a történet, mely szerint ezen a gyűlésen megjelent Pekry János, aki 1520-ban Beriszló Péter katonájaként esett oszmán fogságba, és most onnan szökött vissza övéihez. Ő arról számolt be, hogy bár nem szívesen kelt félelmet a magyar seregben, de az ellenség hatalmas túlerőben van, és ha a kezűket hátra is kötöznék, akkor is három napig tartana, hogy a király serege levágja őket.³³ Figyelemre méltó, hogy miközben Istvánffy hosszú szöveget ad Pekry szájába, a szemtanú Brodarics meg sem említi a személyét.³⁴ Úgy tűnik, hogy Istvánffynak ez az állítása sem pontos. Létezett ugyanis egy Pekry János, aki – miként az a szövegben is szerepel – Pekry Lajos testvére volt,³⁵ ám ő nem esett 1520-ban török fogságba, ugyanis 1520-ban és 1523-ban is sztenicsnyáki várnagyként írt levelet, 1525-ben pedig Tahy János szolgálatában bukkant fel.³⁶ Tovább gyengíti a történetet, hogy Tahy – és erről Brodarics is beszámolt – a szlávón seregekkel együtt csak augusztus 26-án érkezett meg a táborba,³⁷ így – amennyiben Pekry vele volt – 24-én nem vehetett részt a tanácskozáson. Igaz, szintén Istvánffytól tudjuk, hogy a szállás előkészítése okán Pekry Lajos előbb ért a királyi táborba, így elképzelhető, hogy esetleg már 24-én is ott volt, és a fivére mellette tartózko-

dott, de mindez igazolhatatlan.³⁸ Az bizonyos, hogy Istvánffy történetében fontos szerepet tölt be Pekry János, akinek a haláláról is beszámolt.³⁹ A vele kapcsolatos történet pedig egy, a csatáról általában jól informált személytől származhat, aki tudott a haditanácsban zajló vitáról, ám maga az oráció, miként Pekry előtörténete fiktív, amely az Istvánffy által hallott elbeszélésben a mondanivaló hitelesítésére szolgálhatott csupán.

Pedig Istvánffy odafigyelt arra, hogy pontosítsa a saját információi alapján Brodarics adatait. Szintén ezen a tanácskozáson Tomori ugyanis úgy nyilatkozott a király kérdésére, hogy amíg a magyaroknak húszezer, addig az ellenségnek háromezrezer katonája van, igaz, az utóbbiból csak hetvenezer fő a valódi fegyverforgató.⁴⁰ Istvánffynál Tomori már csak százötvenezer katonát említ, míg a harcedzetek kapcsán elfogadja elődje állítását.⁴¹ Hasonlóan igazítja ki Perényi Ferencnek a magyar veszteségekre vonatkozó jóslatát, és ír húszezer helyett huszonhatezer vértanúról.⁴² Istvánffy tehát a legjobb tudása szerint módosította Brodarics adatait.

A csatát megelőző három nap történéseit Istvánffy alapvetően szintén a *Verissima* szövegéből vette át, csupán néhány helyen tér el tőle. Egyrészt, amíg Brodarics pontosan leírja a táborba érkező Erdődy Simon és Péter katonáinak számát és külön kiemeli azok felszereltségét,⁴³ Istvánffy éppen hogy csak

³² BRODARICS 1977, 312–314; BRODERICUS 1581, 767–768.

³³ ISTVÁNFFY 2001, 218–219. „...tantum esse hostium numerum, ut si omnes ligatis post terga manibus vincirentur, ita ut nec gladios stringere, nec armis sumptis se tueri possent: a tantulis tamen copiis, quas rex haberet, tridui spacio vix trucidari atque interfici posse viderentur” ISTHVANFI 1622, 124.

³⁴ ISTVÁNFFY 2001, 218–219, 228; ISTHVANFI 1622, 124, 131.

³⁵ „Fratris germani eius Ludovici, qui Francisci Battiani in Illyrico legatus erat.” ISTVÁNFFY 2001, 218–219, 228; ISTHVANFI 1622, 124, 131.

³⁶ (1520. 09. 29.) MNL OL DL 104387; (1523. 09. 08.) MNL OL DL 25685; PÁLOSEALVI 2010, 75.

³⁷ BRODARICS 1977, 316; BRODERICUS 1581, 768.

³⁸ ISTVÁNFFY 2001, 220. „Circa eosdem dies Ludovicus Picrius, a' Battiano praemissus, ut in castris locum deligeret.” ISTHVANFI 1622, 125.

³⁹ ISTVÁNFFY 2001, 228; ISTHVANFI 1622, 131.

⁴⁰ „Ad primum respondit, tam in castris regiis, quam in suis [...] non esse suo iudicio supra viginti millia armatorum. In castris vero hostium dixit se certo intelligere ad 300000. hominum. [...] Instanti regi rursus percunctando, quotnam credere hostium millia esse bello aptiora et selectiora? respondit 70000.” BRODERICUS 1581, 767. A Zsámboky János által kiadott szövegben tehát számokkal kiírva 70.000 szerepel, ám a magyar fordításban valamilyen módon csak 60.000 fő szerepel. BRODARICS 1977, 313.

⁴¹ „Itaque Rex Tomoraeum pugnae avidum a propositio dehortaturus interrogat, quantum numerum hostium haberi in castris putaret, centum quinquaginta millia hominum respondit.” ISTHVANFI 1622, 125.

⁴² Brodaricsnál a kiadott szövegben 2000 szerepel, de egyértelmű, hogy a teljes seregre gondol „2000 Hungarorum martyrium (nondum enim hunc numerum exercitus excedebat)” BRODERICUS 1581, 768. Istvánffynál: „eum die, quo pugnabitur, viginti sex millium Martyrum Ungarorum celebri memoriae” ISTHVANFI 1622, 126.

⁴³ „cum septingentis amplius equitibus, viris, equis, armis decenter instructis” BRODERICUS 1581, 768.

megemlíti jöttüket.⁴⁴ Ebben minden bizonnyal jelen van Istvánffynak a családdal szembeni ellenszenve, amely az Erdődyek egyéb említésekor is kitapintható. Másrészt Istvánffy szerint Batthyány Ferenc dalmát–horvát–szlavón bán – miként azt előbb láttuk – előre küldte Pekry Lajost, hogy katonáinak szállást szerezzen a királyi táborban, és azt üzenté, hogy három napon belül megérkezik, míg ugyanekkor Frangepán Kristóf és Korbáviai János a horvátokkal Körös város közelében járt.⁴⁵ A bán augusztus 23-án a Dráva jobb partján fekvő Monoszlóról keltezte egyik levelét,⁴⁶ így ez az értesülés adatokkal igazolható, ám a horvát csapatok még a csata napján is Zágráb mellett voltak, így semmi esetre sem táborozhattak a megadott időben az Istvánffy által említett helyen. Szintén apró újdonság csebi Pogány Zsigmond említése a szlavón nemesek között, róla ugyanis Brodarics hallgat. Az információk alapján valószínű, hogy mindezeket Istvánffy ugyanabból a közegből vette, ahonnan a többi délvidéki története származott.

A tanácskozások során gyakran felmerült a király védelmének kérdése, és több lehetőség elvetése után arra jutottak, hogy Ráskay Gáspár, enyingi Török Bálint és Kállay János feleljen az uralkodóért. Mindez már Brodaricsnál is olvasható, ám Kállay esetében Istvánffy hozzátette, hogy „*cognomento Miles*”, azaz Vitéz előnévű.⁴⁷ A kiegészítés helytálló, ugyanis a családnak a 16. század végén is több ága volt, a Lajos király mellé kirendelt testőr pedig valóban „*Johannes Vitez de Kiskallo*” aláírással szignálta egy 1525-ben kelt levelét.⁴⁸ Istvánffy ezt az általa jól ismert oklevelekből ugyanúgy tudhatta, mint szájhagyomány útján.

A magyar taktika és hadrend leírásában is szerepel néhány eltérés a két szövegben. Brodarics szerint többen, köztük a szerb „*Radisch, Bosich et Paulus Bakyth*” is egy szekérvár építését javasolta, és utóbbi azt állította, hogy három ütközetben is részt vett, melyet Szulejmán vívott.⁴⁹ A névsor nyilvánvaló szövegromlás, hiszen Radics Bosics egy személy, méghozzá a sajkások vezetője⁵⁰ – miként ekkor Bakics szintén naszádoskapitányként szolgál –, ezt tehát Istvánffy helyesen korrigálja. Ám az pillanatnyilag igazolhatatlan többlet, miszerint mindketten részt vettek – és Istvánffy itt is módosít az eredeti szövegen – Szelim szultán csatáiban.⁵¹ Mivel Istvánffy szerint később Bosics elesett a csatában, ami biztosan téves információ, így ez alapján inkább az tűnik valószínűnek, hogy a szerző a módosításaival ez esetben is – az idő távlatából – rontott a szövegen. Persze adatok híján nem zárható ki teljesen, hogy Bakics harcolt volna Csaldiránál (1514), Mardzs Dabiknál (1516) és Rajdanijja (1517) mellett Szulejmán apja oldalán,⁵² hiszen Bélay Barnabás magyar követ kíséretében erre adódott mód balkáni nemeseknek.⁵³ Mivel Istvánffy tudott e követségről,⁵⁴ így lehet, hogy mindez csak az ő kombinálása, és talán az állt a háttérben, hogy Szelim ezen szárazföldi ütközeteti szolgálhattak kellő tanúsággal a taktikát és hadrendet illetően Mohácsnál.

Más lapra tartozik, ám mégis itt érdemes megemlíteni, hogy a második magyar hadoszlopban a király előtt állók élére rendelt Tharczay Miklósról Istvánffy kiegészítésképp megjegyezte, hogy Sáros vármegyei, nagy erejű nemes volt.⁵⁵ Bár Tharczay nevével bőven találkozhatott oklevelek lapjain, ezt

⁴⁴ „*Simon episcopus Zagradiensis cum Petro Erdodio fratre, copias suas adduxere*” ISTHVANFI 1622, 125.

⁴⁵ ISTVÁNYFY 2001, 220; ISTHVANFI 1622, 125.

⁴⁶ MNL OL DL 104477.

⁴⁷ ISTHVANFI 1622, 126.

⁴⁸ MNL OL DL 47631.

⁴⁹ „*Radisch, Bosich et Paulus Bakyth: ex quibus posterior tribus leigitimus proeliis a' Solymano cum hoste commissis, interfuisse se dicebat.*” BRODERICUS 1581, 769.

⁵⁰ BARTA 1995, 27. Bosicsot Szerémi is megemlítette, mint aki szintén a visszavonulást javasolta a királynak. B. SZABÓ–FARKAS 2020, 375.

⁵¹ „*Paulo Bakithio et Raditio Bositio, qui aliquot legitimis Turcarum principis Selimi praeliis interfuisse dicebantur.*” ISTHVANFI 1622, 126. Istvánffy szerint azonban Bosics életét vesztette. ISTHVANFI 1622, 131.

⁵² ÁGOSTON 2021, 126, 130.

⁵³ TARDY 1983, 75.

⁵⁴ ISTHVANFI 1622, 50.

⁵⁵ „*e provincia Sarossiensis vir nobilis et fortis praeerat*” ISTHVANFI 1622, 127. Igaza van, ugyanis a király Tharczayt 1519. február 14-én kinevezte Sáros megye ispánjának. MNL OL DL 69111.

a vele kapcsolatos konkrét megjegyzést inkább csak szóbeli elbeszélésekből ismerhette.

Ezek után nézzük meg a csatatér és a keresztény táborok leírását. A kérdés az elmúlt években a tudományos érdeklődés homlokterében állt, de itt most ezekre csak utalás szintjén térek ki.⁵⁶ A két szerző az alábbi információkat osztja meg a mohácsi tájról. Brodarics szerint Mohácsot „mindenünnen hatalmas síkság veszi körül, amit sem domb, sem erdő nem szakít meg. [...] keletről a Duna kisebb ága, délről több mint négy mérföldnyi távolságban a Dráva folyó, melytől Mohácsig részint szőlősdombok, részint bizonyos mocsaras helyek húzódnak. És éppen ezen a szakaszon volt nem messze Mohácstól egy víz, amit ezért pocsolyának is, folyónak is nevezhetünk, a lakosság Krassónak hívja...”⁵⁷ Majd egy kicsit később, immár a keresztény hadrend ismertetésekor újra visszatért a helyszín bemutatására: „A hely, ahol a had felsorakozott, Mohácstól egy, az ott folyó Dunától fél mérföldre volt. Ezen a helyen – mint imént írtuk – nagy és széles mezőség húzódott, melyet erdő, cserjés, víz, domb sehol sem szakított meg, mindössze balra, az említett hely és a Duna között volt egy mocsaras és iszapos víz, sűrű náddal benőve, ahol később sokan odavesztek.”⁵⁸

Istvánffy mindehhez semmit nem tesz hozzá. A két szöveghelyet egyszerűen összeszerkeszti, és nála is Mohácsot „széles mezőség vettétvén közül, sem erdők, sem tövises bokrok akadályt nem tévén, melyet mindazonáltal folyóvíz, kit a lakosok Karassónak hínak, kétfelé választ, oly mocsáros és tócsináló, hogy ha szintén szorgalmasan ránézz is, nem tudnád mely felé folyjék, nádas és sásas helyektől és mély sártól járhatatlan, ha nem csak télen, mikor megfagy.”⁵⁹ Nem tudunk arról, hogy járt volna ezen a vidéken, így kénytelen volt elképzelni az írottak alapján a tájat.

Erre a nagy kiterjedésű, több mint 50 négyzetkilométeres lapályra érkezett meg 1526. augusztus közepe körül Tomori Pál mintegy tízezer fős seregével, miután keletről Küllődnél átkelt a Dunán, és a Karasicától délre letáborozott.⁶⁰ Sajnos nem tudunk pontosabban a helyről, de az adatokból Baranyavár környéke valószínűsíthető, mintegy húsz kilométerre Mohácstól, ahol 1687-ben, stratégiai csomópontként szintúgy táborozott egy jelentős Habsburg haderő.⁶¹ A terv valószínűleg az volt, hogy az oszmán sereget a Karasica előterében, a mocsaras területen valamilyen módon feltartóztatják, ám ez végül elmaradt.

A mező északi végén, Mohács közelében augusztus 20-án kezdődött meg a magyar tábor kialakítása. Augusztus 24-én az ehhez közeli mohácsi kúriában került sor a fentebb már említett haditanácsra, amikor elterjedt a hír, hogy a szultáni sereg csak két mérföldre van a királyi tábortól.⁶² A következő napon Tomori serege, miután megütközött az oszmán elővédekkel, visszavonult a királyi tábor mellé, Mohácstól fél mérföldre.⁶³ Ide érkezett meg hajón Budáról a sereg után küldött hadfelszerelés, ágyúk és lőpor. Ez a tábor Brodarics alapján négy-öt kilométerre lehetett a kikötőtől, így Kölkedtől nyugatra feltételezhető. Innen vonultak ki augusztus 26-tól kezdve minden nap, hogy csatarendbe álljanak és készüljenek a közelgő ütközetre.

A csatarend kapcsán már citáltam, ám jelentősége miatt megismétlem, hogy Brodarics szerint „a hely, ahol a had felsorakozott, Mohácstól egy, az ott folyó Dunától fél mérföldre volt”.⁶⁴ Ebből nyilvánvaló, hogy a magyar hadrend állt fel Mohácstól délre 8,5-10 kilométer távolságra, és maga a csatatér, legalábbis, ahol a csata első fázisa zajlott, ettől biztosan délebbre, délnyugatabbra volt. Mindez igaz a magyar hadrenddel szemben levő dombra,

⁵⁶ B. SZABÓ–SUDÁR–VARGA 2020.

⁵⁷ BRODARICS 1977, 309; BRODERICUS 1581, 769.

⁵⁸ BRODARICS 1977, 319; BRODERICUS 1581, 770.

⁵⁹ ISTHVANFI 1622, 122; ISTVÁNFY 2001, 215.

⁶⁰ BRODARICS 1977, 309; BRODERICUS 1581, 765. A topográfiára további irodalommal lásd: PÁNYA 2020.

⁶¹ Hadtörténeti Intézet és Múzeum (HIM) H III c 182/26.

⁶² BRODARICS 1977, 312–313. „Hostis autem in propinquo esset, non nisi duobus ad summum milliariis a castris regiis remotus.” BRODERICUS 1581, 767.

⁶³ NÉGYESI 2020, 30; BRODARICS 1977, 315; BRODERICUS 1581, 768. Istvánffy 2-3000 lépést emleget. „illa a Tomoreo ad eundem locum, duobus aut tribus passuum millibus infra Mohacium retraheretur”. ISTHVANFI 1622, 126.

⁶⁴ „Locus, ubi acies fuit constructa, recesserat a Mohaczio milliari uno, a Danubio praeterfuerit milliario medio.” BRODERICUS 1581, 770.

valamint az annak oldalában álló templomos Földvár falura, amelyet Istvánffy teljesen kihagy a leírásából, hiszen csak egy hosszú dombról ír.⁶⁵ Nem kételkedve Brodarics hitelességében, Földvár települést Sudár Balázssal 17. századi források alapján a mai Udvar környékére lokalizáltuk, és ugyanerre az eredményre jutott B. Szabó János és Végh András is középkori iratok adataiból.⁶⁶ Istvánffy tudatos hallgatása azonban jelzi, hogy a 16. század második felében a túlélők elbeszéléseiben Földvár mint a csata helyszíne nem lehetett túl hangsúlyos, és nem véletlen, hogy Brodaricson kívül egyetlen forrás sem említette.

Rendkívül izgalmas az augusztus 29-i csata lefolyásának eltérő történetmesélése. Egyrészt vannak benne kisebb kiegészítések. Például az tudott dolog volt, hogy a királyi hadtest közepén Drágffy János tartotta az uralkodó zászlaját, azonban azt már csak Istvánffy tette hozzá, hogy erre Szűz Mária aranyos képét hímezték.⁶⁷ A szerző elég ilyen láthatott a különböző udvari ceremóniakon, hogy e lobogót konkrét forrás híján is ismerje. Jóval fajsúlyosabb, hogy csak Istvánffytól értesülünk arról, miszerint a tábort szekérvárral vették körbe, őrzésére pedig kétezer embert rendeltek. A király környezetében tartózkodó Brodarics ezt nem láthatta, és mivel katonai tapasztalata sem volt, talán fel sem merült benne, hogy mi történhetett a táborhelyen. A magyar sereg leírásában a főpap szintén nem említette meg, hogy az első és második hadrend közé nyolcvan, szekerekre szerelt löfegyvert állítottak fel. Minderről Istvánffytól értesülünk,⁶⁸ miként arról is, hogy a Perényi Péter vezette balszárnny tízezer katonából állt.⁶⁹

Az első magyar támadást Földvár említését leszámítva azonos módon meséli el a két szerző, képeiben és szófordulataiban Istvánffy bőven merít a *Verissima* szövegéből. Mindkét helyen olvasha-

tunk Báthori Andrásról, aki látva az első sikereket, általános támadásra kérte a királyt, minek következtében Lajos el is indult kíséreeivel a harcvonalba. Innen azonban elválnak a két történet, ugyanis Brodarics a roham megtorpanása után urát szem elől veszítette, majd rövidesen elhagyta a csatateret, miközben a harc még javában tartott. Ezzel szemben Istvánffy részletesen beszámolt a magyar rohamról, és arról, hogy többen eljutottak a szultán közelébe. Amíg Brodarics utólag csupán mint egy véleményt említette, hogy a király az első sorokban harcolt, Istvánffy határozottan erről számolt be,⁷⁰ és ő az oszmán tűzfegyverek rémisztő hatása mellett már egyértelműen annak tudta be a vereséget, hogy a harcolók között elterjedt a híre a magyar tábor felpredálásának.

A magyar tábor elleni támadásról Istvánffy beszámolójából tudjuk meg a legtöbb részletet. A hétezer főnyi oszmán seregrészt – a létszámról Brodaricsnak nem volt tudomása – Báli nándorfehérvári bég vezette, szétverte az ellene küldött sereget, majd letarolta a védőket és felpredálta a sátrakat. Rövid időre még a király mellől odavezényelt Kállay János is fogságba esett, de társai végül kimentették, majd együtt visszatértek a csataterre, hogy megkeressék az uralkodót. Ezt a mozzanatot csak olyan személy ismerhette, aki maga is tevékeny részese volt az eseményeknek, így a magam részéről nem lennék meglepve, ha ez magától Kállaytól indult volna el, aki az 1530-as években elkötelezett Szapolyai-párti nemesként jó eséllyel találkozhatott Miklós apjával, Istvánffy Pállal is, bár mindez természetesen csak feltevés. Majdnem biztos azonban, hogy Istvánffy más túlélőktől is csipegetett fel történeteket. A tábor megrohanásakor ugyanis bőven írt a király konyhamesterének, Éliás Gondollusnak utolsó perceiről. Az idős korában is erős férfit az edényei között ölték meg társaival együtt, míg Szegedi Antal⁷¹ ferences szerzetes, a király gyóntatója

⁶⁵ „*Erat inter Ungaros et hostium castra collis quidam in longum porrectus.*” ISTHVANFI 1622, 128.

⁶⁶ SUDÁR–VARGA 2020; B. SZABÓ–VÉGH 2020.

⁶⁷ „*ingens vexillum Divi Virginis Matris imagine deaurata conspiciendum*” ISTHVANFI 1622, 127.

⁶⁸ „*Tormenta currulia mediocria, quae ad octoginta habebantur, inter primam et secundam aciem idoneo in loco collocata erant.*” (ISTHVANFI 1622, 127).

⁶⁹ „*In hoc agmine, quod decem millia armatorum habebat.*” ISTHVANFI 1622, 126–127.

⁷⁰ ISTHVANFI 1622, 128.

⁷¹ Az azonosítás bizonytalan, Magyar Kálmán Segesdi Nagy Antal mariánus provinciálist sejtje a név mögött. MAGYAR 2013, 97–136.

csak hosszas küzdelem után, az arcán egy mély sebbel tudott lóra pattanva elmenekülni.⁷² Az élményszerű beszámolók feltételezik, hogy Istvánffy közvetlen szemtanúktól vagy másodkézből ismerte meg ezeket a történeteket, és biztosan volt közöttük olyan, akit a táborban ért az oszmán támadás. Érdeemes megemlíteni, hogy Brodarics menekülés közben látta a feldúlt tábor és a szanaszét heverő hullákat, ám többet nem tudott az itteni eseményekről.⁷³

A csata utolsó szakaszáról Brodaricsnak már nem volt biztos ismerete, ő is a túlélők beszámolóira volt kénytelen hagyatkozni. Ugyanezt tette hét évtizeddel később Istvánffy is, akinél több apró részlet megfigyelhető. Az ütközet az elmenekülő főpap szerint másfél óráig tartott, Istvánffy azonban napnyugtáig tartó három órás harcot említett.⁷⁴ Mivel a csata 17 óra körül kezdődött, és a nap 20 óra után szállt alá, így állítása megállja a helyét. Ezek szerint az első menekülők távozása után még legalább másfél órán át tartott a küzdelem, mielőtt a magyar sereg összeroppant volna, és ezt az oszmán források is megerősítik.

A menekülők sorsáról szintén Istvánffytól értesülhetünk bővebben. A tizenhatezer gyalogosból az éjjeli felhőszakadást kihasználva kétezren jutottak ki a csataterrről. Egyik parancsnokuk, a ciprusi Hannibál lóra pattanva vágatott el.⁷⁵ Brodarics szerint a „gyalogosokból igen kevés menekült meg, volt pedig mintegy tizenkét-tizenháromezer gyalogos, akik vezetői között alig maradt meg más a ciprusi Hannibálon kívül”.⁷⁶ Látható, hogy Istvánffy saját létszámmal operált, nem fogadta el a kancellár adatait. Báthori István nádor és alsólivdai Bánffy János,

valamint szolgálk, Kecskés Pál és Bakács Sándor megmenekülése szintén csak Istvánffynál maradt fenn, sőt, még arról is tudomása volt, hogy utóbbi a megmenekülése emlékére építtetett egy templomot Keresztelő Szent János tiszteletére.⁷⁷ Neki köszönhetően ismerjük Móré Fülöp pécsi püspök halálának, illetve Thelekessy Imre (1508–1560) – későbbi felső-magyarországi főkapitány – megmenekülésének történetét. Utóbbit minden bizonnyal magától Thelekessytől vette, hiszen más szemtanúja nemigen lehetett egy öt üldöző oszmán főemberrel vívott párviadalának.⁷⁸ Végezetül pedig ugyancsak az ő műve őrizte meg Korlátkövy Péter halálának a leírását. Brodarics nyomán megemlíttette néhány török fogságba esett magyar nemesnek, Szekcsői Herceg Miklósnak, Majtény Bertoldnak és Imreffy Mihálynak a nevét,⁷⁹ sőt arról is volt tudomása, hogy az előbbi Ibrahim – talán a neve miatt – gazdagon megajándékozva bocsátotta el, míg a másik kettő váltságdíj fejében szabadult, akárcsak a lengyel Ján Príleský és Ján Maczeyowsky királyi udvarnokok.⁸⁰ Apróságnak hat, de Istvánffy „halott-katalógusa” rövidebb, mint Brodaricsé, ám, miközben nagybátyja kapcsán nem ír semmi személyeset, addig a fentebb már említett Pekry Jánosról itt is megemlékezett.⁸¹ Ugyancsak nála maradt fenn az azóta népi folklórrá váló történet Kanizsai Dorottyáról, aki saját költségén temettette el a szanaszét fekvő áldozatokat.⁸²

Fontos megemlíteni, hogy Istvánffy nem tudott a csata utáni tömeges kivégzésről, pedig Brodarics világosan fogalmazott, amikor arról írt, hogy a csatát követő napon ezeröttszáz foglyot fejeztek le a győz-

⁷² ISTHVANFI 1622, 129.

⁷³ BRODARICS 1977, 324.

⁷⁴ „A szabályos ütközet körülbelül másfél órán át tartott.” BRODARICS 1977, 324. „Duravit certamen iustum per unam fere et medium horam.” BRODERICUS 1581, 772. Ugyanez Istvánffynál: „Annakokáért az nap le akarván szállani, mikor szüntelenül három óráig vittannak vala.” ISTVÁNYFY 2001, 226. „Itaque iam sole in occasum tendente, quum tribus horis continue pugnatum esset.” ISTHVANFI 1622, 129.

⁷⁵ ISTVÁNYFY 2001, 226.

⁷⁶ BRODARICS 1977, 326.

⁷⁷ ISTVÁNYFY 2001, 227; ISTHVANFI 1622, 129–130. Bakács Sándor Bánffy Jánosnak adta át a lovát, és a történet hitelességét a Bakácsok nemeslevelének megerősítése is bizonyítja. MNL OL R 64 1. tétel, no. 233. (1622. 08. 15.)

⁷⁸ ISTVÁNYFY 2001, 228; ISTHVANFI 1622, 130.

⁷⁹ Imreffy esete oklevelekkel is igazolható. 1527. febr. 20-án Mária királyné Ferdinándtól pénzt kért Imreffy váltságdíjára. ÖStA HHStA UA AA Fasc. 3. Konv. A. fol. 53.

⁸⁰ ISTVÁNYFY 2001, 229; ISTHVANFI 1622, 131–132.

⁸¹ ISTVÁNYFY 2001, 228; ISTHVANFI 1622, 130.

⁸² ISTVÁNYFY 2001, 229; ISTHVANFI 1622, 131–132.

tes sereg előtt, és alig néhány embert hagytak meg váltságdíjért cserében, illetve információk végett.⁸³ Ő azonban ezek szerint senkitől nem hallott ehhez kapcsolódó személyes történetet – ami nem csoda, hiszen nem sok szemtanú maradt –, és talán emiatt bírálta felül elődjét. A kivégzés ténye megkérdőjelezhetetlen, kortárs oszmán források is említik.⁸⁴ Mindenesetre a műve megírása idején ez nem volt téma, a brutális tömeggyilkosság emlékezete – ha volt is ilyen – elhalványult.

Végezetül a király haláláról szóló két beszámoló közötti eltérésről szólnék röviden. Brodarics leírását jól ismerjük, de azért érdemes ismét elővenni. „*Abban a vizenyős mélységben is jó néhányan pusztultak el, mert később ott, Mohács fölött fél mérföldnyire egy falucska állt, melyet Cselének nevezünk, és amely környék akkor a Duna áradása miatt a szokásosnál több víz alatt állt, egy meredélyes szakadéokban találták meg a király testét, akiről némelyek azt mondták, hogy maga is ott esett el, itt fulladt vízbe lovastul úgy, ahogy volt, fegyverben, amely helyen sokan mások is elvesztek, és a közelben megtalálták Trepka András és Aczél István testét.*”⁸⁵ Istvánffy szerint a „*királ kevesedmagával [...] Mohácsot jobb kéz felől hagyván, hamar lovakon Pécs felé igazodék. De mikoron az Karassó sós és sáros folyásában Mohács és Csellye falu között bizonytalan és sáros csekély folyásában érkezett volna, és az történet szerint akkor a megáradott Duna*

vizével s hertelen záporosövel [...] megáradott volna”, és midőn Lajos megpróbált rajta átkelni, a túlsó part töltéséről a ló visszaesett és maga alá temette lovasát.⁸⁶ Bár élénk vita zajlott az elmúlt években II. Lajos halálának helyéről, Brodarics beszámolója továbbra is hitelesnek tűnik, nincs okunk mást gondolni.⁸⁷ Istvánffy korában azonban mindez még nem kanonizálódott, és bőven foroghattak más történetek közszájon, Istvánffy pedig ebből egyet elfogadhatóbbnak tartott Brodarics leírásánál.

Összességében elmondható, hogy Istvánffy számos helyen saját információkkal toldotta meg Brodarics beszámolóját, melyeket hallomás útján szerzett, vagy veteránok és örökösök kérvényeiben olvasott a kancellárián.⁸⁸ Adataiban azonban jóval pontatlanabb elődjénél, és a földrajzi leírások alapján a baranyai helyismeret sem jelentett számára valódi előnyt. Néhány esetben ugyanakkor pontosabb és részletesebb a *Verissima* szövegénél, különösen a délvidéki események taglalásakor, a csata kapcsán a tábor lerohanásánál, valamint az egyes menekülők történeteiben. Ahol Istvánffynak jó adatközlői voltak, ott minőségileg képes volt meghaladni a kortárs beszámolót, így fontos alapforrása az eseményeknek. Másrészt pedig a *Historiae* egy fontos pillanatfelvétele a mohácsi csata kanonizációs folyamatának, melynek a mű maga is fontos részévé vált az 1622. évi megjelenését követően.

⁸³ BRODARICS 1977, 325; BRODERICUS 1581, 772.

⁸⁴ B. SZABÓ–FARKAS 2020, 337, 418.

⁸⁵ BRODARICS 1977, 324–325. „*regis corpus [...] fuit postea repertum in hiatus quodam terrae praerupto, supra Mohaczium, milliaro medio sub pago, quem Czelie vocamus.*” BRODERICUS 1581, 772.

⁸⁶ ISTVÁNYFFY 2001, 227; ISTHVANFI 1622, 130.

⁸⁷ Minderre lásd: B. Szabó János e kötetben olvasható tanulmányát. További szakirodalommal: VARGA 2020, 57–71.

⁸⁸ Példa erre kápolnai Pálffy Zsigmond 1582-ben kelt kérvénye, melyben apja, Lőrinc tetteit írta le, miszerint II. Lajos a hadjárat alatt őt küldte pénzért Budára. ÖStA HKA HFU RN. 44. Konv. 1582. márc. fol. 248–249.

IRODALOM

ÍROTT FORRÁSOK

- B. SZABÓ–FARKAS 2020: B. Szabó J. – Farkas G. F. (szerk.): *Örök Mohács: Szövegek és értelmezések*. Budapest 2020.
- BRODARICS 1977: Brodarics I.: Igaz történet a magyarok és Szulejmán török császár mohácsi ütközetéről. In: *Humanista történetírók*. Szerk.: Kulcsár P. Budapest 1977, 289–329.
- BRODERICUS 1581: Brodericus, S.: De conflictu Hungarorum cum Solymano Turcarum imperatore ad Mohach historia verissima. In: *Antonii Bonfinii Rerum Ungaricarum Decades Quatvor Cum Dimidia: His accessere Ioan. Sambuci...* Frankfurt 1581, 757–774.
- ISTHVANFI 1622: Isthvanfi, N.: *Historiarum de rebus Ungaricis libri 34*. Cologne 1622.
- ISTVÁNFFY 2001: *Istvánffy Miklós Magyarok dolgairól írt históriája*. Tállyai Pál XVII. századi fordításában. I/1. 1–12. könyv. Sajtó alá rendezte: Benits P. Budapest 2001.
- TARDY 1983: Tardy L.: *Régi magyar követjárások Keleten*. Körösi Csoma Kiskönyvtár 11. Budapest 1983.

SZAKIRODALOM

- ÁGOSTON 2021: Ágoston, G.: *The Last Muslim Conquest. The Ottoman Empire and its Wars in Europe*. Princeton–Oxford 2021.
- B. SZABÓ 2011: B. Szabó J.: *A mohácsi csata*. Budapest 2011.
- B. SZABÓ 2015: B. Szabó J.: *Mohács. Régi kérdések – új válaszok. A Magyar Királyság hadserege az 1526. évi mohácsi csatában*. Budapest 2015.
- B. SZABÓ–SUDÁR–VARGA 2020: B. Szabó J. – Sudár B. – Varga Sz.: Földvártól Cseléig. Régi kérdések, új válaszok a mohácsi csatával kapcsolatos történeti kutatásokban. *Rubicon* 31:4 (2020) 60–69.
- B. SZABÓ–VÉGH 2020: B. Szabó J. – Végh A.: A Mohács és Dánóc közé eső térség késő középkori birtok- és településstruktúrája. In: *Eke mentén, csata nyomában. A mohácsi csata kutatásának legújabb eredményei. Tanulmánykötet Szűcs József tiszteletére*. Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia 17. Szerk.: Haramza M. – Kovaliczky G. – Bertók G. – Simon B. – Galambos I. – Türk A. Budapest 2020, 49–73.
- BARTA 1995: Barta G.: Egy elfelejtett hadszíntér 1526–1528. *Történelmi Szemle* 37:1 (1995) 1–35.
- BOGDÁN 1991: Bogdán I.: *Magyarországi ür-, térfogat-, súly- és darabmértékek 1874-ig*. Magyar Országos Levéltár kiadványai 4. Levéltartan és történeti forrástudományok 7. Budapest 1991.
- BUZÁS 2013: Buzás G.: Sárkány Ambrus érdi udvarháza. *Archaeologia – Altum Castrum Online. A Magyar Nemzeti Múzeum visegrádi Mátyás Király Múzeumának középkori régészeti online magazinja*. Visegrád 2013.
- GLASER 1932: Glaser L.: Középkori hadiútak Dunántúlon. *Hadtörténelmi Közlemények* 33:1 (1932) 158–164.
- HOLUB 1909: Holub J.: A Kisasszonyfalvi Istvánffy család. *Turul* 27:3 (1909) 112–123.
- KASZA 2014: Kasza P.: Egy elveszett kiadás nyomában: Brodarics István Historiájának első kiadásáról. In: *Clio inter arma: Tanulmányok a 16–18. századi magyarországi történetírásról*. Szerk.: Tóth G. Budapest 2014, 39–65.
- KASZA 2015: Kasza P.: *Egy korszakváltás szemtanúja. Brodarics István pályaképe*. Pécs–Budapest 2015.
- MAGYAR 2013: Magyar K.: Ferences rendi, XIII–XVI. századi somogyi kolostorok a történeti és a régészeti kutatások alapján. In: *Nyolcszáz esztendő a ferences rend. Tanulmányok a rend lelkiségéről*,

történeti hivatásáról és kulturális-művészeti szerepéről. Művelődéstörténeti Műhely – Rendtörténeti Konferenciák 8:1–2. Szerk.: Medgyesy S. N. – Ötvös I. – Öze S. Budapest 2013, 97–136.

NÉGYESI 2020: Négyesi L.: Mohács felé félúton. *Rubicon* 31:1 (2020) 24–32.

PÁLOSFALVI 2010: Pálosfalvi T.: A Szencsei és Pekri családok a 15. században és a 16. század első harmadában. *Turul* 83:3 (2010) 65–79.

PÁNYA 2020: Pánya I.: A Mohácsi-sziget középkori topográfiája. *Történeti Földrajzi Közlemények* 8:3–4 (2020) 103–119.

SUDÁR–VARGA 2020: Sudár B. – Varga Sz.: A mohácsi kistérség települései a 17. század utolsó negyedében. In: *Eke mentén, csata nyomában. A mohácsi csata kutatásának legújabb eredményei. Tanulmánykötet Szűcs Józseftiszteletére.* Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia 17. Szerk.: Haramza M. – Kovaliczky G. – Bertók G. – Simon B. – Galambos I. – Türk A. Budapest 2020, 33–48.

TÓTH 2019: Tóth G.: Bűnbakképzés és propaganda. Az 1526. évi török hadjárat és a mohácsi csata a kora újkori történetírásban (I. rész: a 16. század történetírása). In: *Több mint egy csata: Mohács. Az 1526. évi ütközet a magyar tudományos és kulturális emlékezetben.* Szerk.: Fodor P. – Varga Sz. Budapest 2019, 75–148.

VARGA 2008: Varga Sz.: Az 1527. évi horvát–szlávón „kettős királyválasztás” története. *Századok* 142:5 (2008) 1075–1135.

VARGA 2018: Varga Sz.: Genius loci: Az Istvánffyak Baranyában. In: *„A magyar történet folytatója”: Tanulmányok Istvánffy Miklósról.* Szerk.: Ács P. – Tóth G. Budapest, 2018, 59–87.

VARGA 2020: Varga Sz.: Megjegyzések II. Lajos király halálához. *Történelmi Szemle* 42:1 (2020) 57–71.

COMPARISON OF ISTVÁN BRODARICS AND MIKLÓS ISTVÁNYFFY’S ACCOUNTS ON THE BATTLE OF MOHÁCS

SZABOLCS VARGA

The study attempts to define to what extent can Miklós Istvánffy’s historic work about the battle of Mohács be regarded as an authentic source. Therefore, I have compared it with the eye witness István Brodarics’s report. The investigation has revealed that the latter is a lot more precise, regarding especially the dates, geographical descriptions and the events in the king’s circle. Istvánffy often changed the original text on the basis of information of unknown origin, and it is obvious that he was neither in Buda, nor near Mohács personally. However, he talked to many people who had survived the battle, and thus, he used stories that Brodarics had not been familiar with but whose genuineness historians can prove from other sources. Istvánffy brought new data mainly on the Slavonian events, the pillage of the Christian camp and incidents relating to the flight of certain people. It is interesting to note that he did not mention the mass execution following the battle or the village called Földvár that can be important for determining the locale of the battle.

MAGAM MENTSÉGÉRE: MÉG EGYSZER II. LAJOS HALÁLÁNAK HELYSZÍNÉRŐL

B. SZABÓ JÁNOS*

II. Lajos király halálának helyszíne kapcsán 2016-ban publikáltam első ízben a saját felismeréseimet, melyeket azt követően kibővítve, a problémát több irányból is körbejárva 2018. november 22-én Pécsen, a „Magyar Politikai Földrajzi Konferencia. Military Landscape Baranyában” című konferencián tartott előadásom alkalmával öntöttem végső gondolati formába. Az előadás írott változata nem sokkal később, 2019 tavaszán nyomtatásban is megjelent a *Hadtörténelmi Közlemények* című tudományos periodikában.¹

Az ebben foglaltak 2019 nyaratól több ízben többféle kritikát is kaptak a MTA–PTE Kiválósági Együttműködési Program „Mohács 1526–2026: Rekonstrukció és Emlékezet” kutatási projektünk egyes tagjaitól, ezek a megjegyzések a „Mordortól Mohácsig. A mohácsi csata történelmi földrajzi kutatása” című tanulmánykötetükben nyerték el végső formájukat. Néhány felvetésükre igyekszem most – a téma magam részéről történő lezárásaképpen – pontokba szedve reagálni.

1.

Az első állítás a következő: „*Verancsics Antal történelmi iratai között maradt fenn egy beszámoló II. Lajos király haláláról, miszerint »Lajos király az hadból megfutamik, ki csakugyan ottan Cselenel egy fogban a sarban vesze«. Ennek alapján B. Szabó feltételezi, hogy a Csele torkolatánál lehetett az a kilenc piscina, azaz halastó célra használt, félig mesterséges képződmény, ami az alapot szolgáltathatta a tudósításhoz.*”²

Nos, bármennyire is megtisztelő lenne számomra, ezt nem én feltételeztem, hanem Kiss Béla, a közismert mohácsi történelemtanár és megbecsült helytörténész kutató – amint azt már a 2018 novemberében megtartott pécsi előadásomban is említettem. Az én feltevésem – Andrásfalvy Bertalan definíciója nyomán – pusztán arra szorítkozott, hogy a Csele-torkolat közelében, a Duna mentén lehetett valami fok, azaz vagy természet által, vagy mesterségesen kialakított vízfolyás, ami mesterséges duzzasztás, vagy a Duna áradása miatt jóval komolyabb vízi akadállyá vált, mint egyébként a patak lett volna. Erre kínált egyfajta lehetőséget Kiss Béla feltevése is:

„*A Csele patak és torkolatvidékének gyakori bejárása, valamint egy 1323-ból származó perirat alapján talán kielégítő választ adhatunk a fenti kérdésre. Előbbi okiratból megtudjuk, hogy a mohácsiak »a nyúlzigeti apácák Cseley birtokán hatalmaskodást követtek el.« »Halastavaikat elfoglalták.«! Még ma is láthatók az egykori halastavak nyomai. Ezek bizonyára a birtokháborítás után 200 évvel, a mohácsi csata idején már gondozatlanok és a gyakori esőzések következtében mocsarasokká váltak. Sajnos, eddig csak kettőnek elmosódott maradványait találtuk meg. A többi a mohácsi csata alatt elpusztult Csele községgel együtt elmosta a Duna.*”³

Az előbb említett 2018. évi konferencián többek között épp Pap Norbertet és kollégáit kérdeztem Kiss állításainak igazságtartamáról. Közülük ott egyedül Gyenizse Péter reflektált érdemben: nem tudjuk, mert bármi volt is egykor a Csele torkolatában, azt már elmosta a Duna. Pap Norbert viszont ott és akkor nem tartotta fontosnak megosztani velem személyes véleményét, amelyre a 2. és 3. pontban válaszolok.

* Budapesti Történelmi Múzeum, Középkori Osztály, e-mail: szabo.janos@btm.hu

¹ B. SZABÓ 2016, 41; ZAGYI–SZABÓ 2019, 19–21; B. SZABÓ 2019; VARGA 2020.

² PAP 2020, 237.

³ KISS 1976, 510.

2.

„A feltételezés legfontosabb alapvetése, hogy a Dunának a Csele-patak térségében létezett a nyugati partján ártéri területe. B. Szabó helyesen idézi Andrásfalvy Bertalan megfogalmazását a fokok mibenlétét illetően: a fokok az ártérhez kapcsolódó jelenségek. Ahol viszont nincs ártér, ott nem alakulhatnak ki fokok sem. A B. Szabó által felvetett elképzelés problémás lehet, mert a Csele-patak környezetében a Duna nyugati oldalán magas a part. Itt egyébként napjainkban ugyanúgy magaspart figyelhető meg, melyet a Duna áradások idején évezredek óta folyamatosan rombol, nem pedig előnt. Mivel a két part közötti magasságkülönbségnek tektonikai okai vannak, amely hosszabb ideje alakult ki, ezért okkal feltételezhetjük, hogy 1526-ban is ugyanez volt a környezeti helyzet.”⁴

Felmerült tehát a kérdés, hogy lehetett-e 1526-ban még bármiféle „ártér” a Duna nyugati partján. A 18. század végén készült első ábrázolásokon, illetve a 19. század eleji ábrázolásokon és térképeken – még a Pap és szerzőtársai által bemutatottakon is – úgy tűnik igen, hiszen a Csele ma már szintén nem létező, alacsonyan fekvő torkolati része még jól kivehető, sőt az úgynevezett „Alsó-malmot” és a hozzá tartozó vízvezető árokrendszert is láthatjuk rajtuk.⁵ A folyó fölé magasodó löszplató csak ettől a térségtől északra került közelebb a folyóhoz, de úgy tűnik, az ilyen szakaszokon is volt még a 16–17. században a nyugati part mentén „némi mozgástér”, Szekcsőnél például a komplett török palánk elfért rajta.⁶

Ez cáfolja Pap állítását, és más kutatásokból még a Csele-patak torkolatának radikális, ám jóval későbbi átalakulása is adatolható. „Az antropogén beavatkozások – bár mindig is jelen voltak – igazán markáns változásokat csak a XIX. században, a nagy folyószabályozások idején hoztak. A Mohácsi-szigetet övező Duna-ágak szabályozási munkálatairól a Duna-Mappáció levéltári anyagai tanúskodnak. Melczel János (1828) »munkálkodó Ingenieur« szelvényleírásaiban egy mesterséges árok kiásásáról olvashatunk, amelyet korábbi tervek alapján Bata városának védelmében hoztak létre. A bátai kanyarulat átvágásával, és egy új meder kialakításával szeretnék volna megóvni az árvizektől gyakran sújtott települést. A bátai-ágot tehermentesítendő új meder (vezérárok) kialakításához nem tartották elegendőnek a Szekcsői-Duna munkavégző képességét, ezért a szélesebb Baracskai-Duna vizének egy részét – sarkantyúk rendszerével – a Szekcsői-ágba terelték. A műveletet követően a Szekcsői-Duna vált szélesebbé, több mint kétszeresére nőtt, amíg a Baracskai-ág a felére csökkent. Az új Duna szakasz eróziós-akkumulációs képessége megváltozott, hiszen a korábbi medernek egy jóval nagyobb víztömeget kellett levezetnie, amely fokozta a parteróziót.”⁷ Ez alapján kijelenthető, hogy sem az eddig ismert történeti, sem a földrajzi megfigyelések nem mondanak ellent az általam leírtaknak.

3.

„Kilenc halastó a ma a Mohácsi-síkságon mintegy 700 méter hosszúságú (az akkoriban 100–200 méterrel hosszabb) Csele-patak mellett el sem fért volna, és rendkívül szembetűnő nyomai lennének még napjainkban is. A Csele ugyanis egy löszplatón vágja magát keresztül. A lösz egy olyan laza üledék („sárga föld”), amely a pleisztocén végén hulló porból keletkezett a nagy szárazföldi jégtakarók közelében, a hideg sztyep-

pén vagy félsivatagi környezetben. Ebből fakadóan azokon a helyeken, ahol ilyen van a felszínen, biztosak lehetünk abban, hogy ott vízzel borítottság nem volt az elmúlt 10 ezer évben, a vízi üledékek ugyanis jól elkülöníthetők a lösztől.

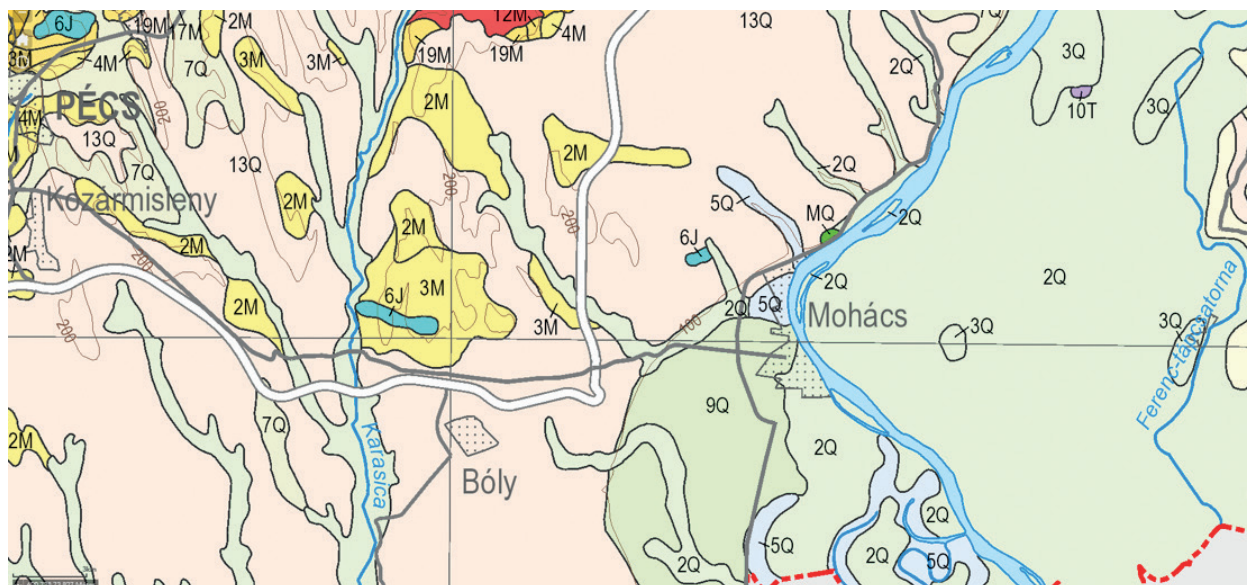
A (halas)tónak a vízen kívül az is feltétele, hogy egy vízzáró réteg meggátolja a víz elszivárgását. Ez a mi területünkön praktikusán csak agyag lehetne.

⁴ PAP 2020, 237–238.

⁵ PAP 2020, 66, 226, 228.

⁶ DÉNES 2016; a Duna nyugati partján található fokokról: B. SZABÓ–SUDÁR–VARGA 2020, 66–68.

⁷ KONKOLY 2015, 182.

1. kép. Mohács környékének földszerkezete Magyarország hivatalos felszíni földtani térképén
Fig. 1. The soil structure in the environs of Mohács on the official surface geological map of Hungary

Ha viszont kialakult a tó, akkor ott vízi üledékek halmozódnak fel. Ezeknek viszont ugyancsak nyoma lenne a területen az üledékrétegekben. Mivel ilyen üledékeknek nincsen nyoma, így a Csele-patak mellett halastavakat sem feltételezhetünk.”⁸ Gondolatmenetük végén ez az állítás rendkívül meglepő Magyarország hivatalos felszíni földtani térképének ismeretében.⁹

Vajon az ezen szereplő adatok „nyomnak” számíthatnak-e a kutatók számára? A Mohácstól északra

eső területeken ugyanis – így a Csele völgyében is – kék színnel jelölték a lösz mellett az 5Q kódjelű talajfajtát. A kód feloldása: „5Q - Mocsári üledékek.” Ha a pécsi földrajztudósok szerint nincsen üledékre utaló nyom ezen a tájon, akkor ez a jelölés vajon mire utalhat itt? Netán Pap Norbert állítását ezen a ponton a földtudomány rég ismert eredményei már meg is cáfolták?

4.

Érvrendszerem egyik fontos pontja volt a szultáni hadinapló egyik adata, miszerint a csata után néhány nappal a szultáni had is áthaladt egy olyan vízi akadályon, amelyen csupán egy keskeny híd vezetett keresztül, s ez jelentősen megnehezítette a sereg továbbhaladását. Ezt a naplóban elfoglalt helyzete alapján én a Cselén átvezető hídként azonosítottam, ami a kései keresztény beszámolók szerint a menekülő magyar sereg számára is komoly problémát jelentett:

„25. [26.=szeptember 3.] hétfő, szeptember 4. Miután a várost – melyben egy palota is volt – felgyújtották, elvonultak onnan, s a délutáni ima idején értek az állomásra. A padisah is felkerekedett.

Átkeltek egy tavon, melynek vize a ló farát verdeste, és megszálltak. Mivel csak egy helyen volt egy kis híd, s a málhásállatok vízen való átkelése nem volt lehetséges, ma a seregnek csak tizedrésze kelt át.”¹⁰

Utóbb felmerült a kérdés, hogy van-e, lehet-e kontrollforrás egy ilyen jellegű helyre? Pap és szerzőtársai ugyanis tévesnek minősítették a lokalizációt és kötetük jegyzeteiben így reflektáltak az általam felvonultatott forrás jelentőségére:

„Felmerülhet, hogy a szultáni hadinapló itt a király halálának legendás helyszínét, a Cselét írja körül. A Mohácstól alig néhány kilométerre lévő Csele-patak azonban gyalogosan még egy óra

⁸ PAP 2020, 239.

⁹ <https://map.mbfisz.gov.hu/fdt100/> (Letöltve: 2020. május 25.)

¹⁰ Az oszmán szultán hadinaplója, Fodor Pál fordítása: B. SZABÓ–FARKAS 2020, 246.

sincs. Éppen ezért úgy véljük, az említett állomás a Mohácstól mintegy 20 km-re elterülő, a forrás leírásának jellegében is megfelelő Sárvíznél volt, Bata közelében. Ez a távolság optimális, mivel gyalogosan 4–6 óra menetidőt vehetett igénybe. Ha a sereg legkésőbb 10 és 11 óra között elindult, akkor a mintegy 100 méteres szintkülönbség mellett éppen ikindi idejére meg is érkezhettek a Sárvízhez.”¹¹

Az előző jegyzetben pedig ez áll: „A Sárvízen átvezető négy hidat az oszmán hadinaplók visszatérően emlegetik. Szulejmán nemcsak 1526-ban, hanem 1529-ben, 1541-ben és 1543-ban is erre vonult. A leírások összevetéséből kiderül, hogy a Sárvíz milyen komoly akadályt jelentett.”¹²

A szultáni hadinapló 1526. évi újabb bejegyzéséből azonban kitűnik, hogy ez bár valóban így volt, ám ezen a komoly akadályon – legalábbis a Sárvíz esetében – nem egyetlen hídon való átkeléssel jutott túl az oszmán sereg már 1526-ban sem:

„27. [28.=szeptember 5.] szerda. Átkelés három hídon és megszállás. A padisah nem kelt át, hanem

a túlsó parton szállt meg. Közepes távolságra eső állomás.

28. [29.=szeptember 6.] csütörtök, Távoli állomás. A Tolisz nevű városon átvonulva még jó darabig mentünk, majd megszállás a Duna partján.”¹³

Azon ugyan eltűnődhetünk, hogy a mohácsi tábor elhagyása után mozgásba lendülő oszmán sereg mekkora utat tehetett meg egy nap alatt a málha felszedése és lerakása között, s ez a mozgás vajon minden további nélkül összevethető-e egy kényelmes gyalogos kirándulás sétatempójával. Ám az bizonyosnak tűnik, hogy az általam bemutatott forrásban szeptember 3-ánál, a Mohács elhagyása után szereplő „egyhidas” akadály 1526-ban aligha lehetett azonos a Sárvízen átvezető – a későbbi években is említett – több hídból álló rendszerrel, ahová csak egy nappal később jutott el az oszmán sereg.

Mindezek alapján úgy vélem egyelőre nincs okom az előadásomban és a cikkemben megfogalmazott következtetések revideálására.

¹¹ PAP 2020, 176. 171. j.

¹² PAP 2020, 166. 169. j.

¹³ Fodor Pál fordítása: B. SZABÓ–FARKAS 2020, 246.

IRODALOM

- B. SZABÓ 2016: B. Szabó J.: *A mohácsi vész*. Budapest 2016.
- B. SZABÓ 2019: B. Szabó J.: II. Lajos halálának helyszíne: táj és orális hagyomány. *Hadtörténelmi Közlemények* 132:2 (2019) 443–453.
- B. SZABÓ–FARKAS 2020: B. Szabó J. – Farkas G. F. (szerk.): *Örök Mohács: Szövegek és értelmezések*. Budapest 2020.
- B. SZABÓ–SUDÁR–VARGA 2020: B. Szabó J. – Sudár B. – Varga Sz.: Földvártól Cseléig. Régi kérdések, új válaszok a mohácsi csatával kapcsolatos történelmi kutatásokban. *Rubicon* 31:4 (2020) 60–69.
- DÉNES 2016: Dénes J.: *Szekcső várai*. <https://dnaploja.wordpress.com/2016/10/26/szekcső-varai/> (Letöltve: 2020. május 25.)
- KISS 1976: Kiss B.: II. Lajos halála. *Vigilia* 41 (1976) 507–512.
- KONKOLY 2015: Konkoly S.: Középkori vár vagy római erőd? Rejtélyes nyomok a Mohácsi-szigetről. In: *Ingenia Hungarica 1. Kárpát-medencei Szakkollégiumi Konferencia*. Főszerk.: Horváth L. Budapest 2015, 177–204.
- PAP 2020: Pap N. (szerk.): *Mordortól Mohácsig. A mohácsi csatátáj történelmi földrajzi kutatása*. Budapest 2020.
- VARGA 2020: Varga Sz.: Megjegyzések II. Lajos király halálához. *Történelmi Szemle* 62 (2020/1) 57–71.
- ZAGYI–SZABÓ 2019: Zagyi N. – Szabó R. (szerk.): „*Military landscape Baranyában*”. XI. Magyar Politikai Földrajzi Konferencia Absztraktkötete. Pécs 2019.

IN MY DEFENCE: ONCE MORE ON THE SITE OF LOUIS II'S DEATH

JÁNOS B. SZABÓ

I first published my thoughts about the site of Louis II's death in 2016 where I claimed that the ruler might have died in an inlet located in the Danubian estuary of the Brook Csele. I presented my opinion at the conference titled *Magyar Politikai Földrajzi Konferencia. „Military Landscape Baranyában”* and held in Pécs in 2018, where it was left uncriticised. However, as of the summer of 2019, certain members of the research project MTA–PTE New National Excellence Program *Mohács 1526–2026. Reconstruction and Remembrance* have dismissed the idea and have claimed that having fled eastward across the Danube, the Hungarian king died on Mohács Island. They have published their view in the collection of studies titled *From Mordor to Mohács. Historical and Geographical Research of the Battle of Mohács*. This study is attempting to react on some significant claims made in the book.

First, they have declared that there was not a lower strip of land on the right bank of the Danube in the early modern period, and thus they disputed the existence of artificial mill and fish ponds. They have also denied the idea that the bridge described in Suleyman's campaign diary was in this location, and they have placed it in a much northern location, next to the Sárvíz. However, an investigation of historical, archaeological and geographical evidences reveals that a wide plain existed along the right bank of the Danube until the 19th century that the data of the sources on the king's death might refer to.

TÁMPONTOK A MOHÁCSI-DUNA MEDRÉNEK 1526-OS REKONSTRUKCIÓJÁHOZ

SZÁVOSZT-VASS DÁNIEL*

A mohácsi csatátér földrajzi kutatásában, egyelőre csak lábjegyzetként, de felbukkant a Riha-tó neve, mint az egyik lehetséges kiindulási pont a mohácsi Duna-ág 1526-os állapotának rekonstruálásában. De hogyan gyarapíthatja ismereteinket a mohácsi

csatáról egy holtág a Mohácsi-sziget közepén? Ami ráadásul a bal parton, legalább négy kilométerre keletre található Mohácstól és legalább tíz kilométerre a csatától, azaz nem lehetett semmilyen szerepe a csata lefolyásában.

KÉT ELLENTÉTES NÉZŐPONT, EGY KÖZÖS CÉL

A mohácsi-csata 1526. augusztus 29-én zajlott le Mohács városától délnyugatra, a Duna jobb partján elterülő ármentes teraszsíkságon. A csata helyszínének földrajzi meghatározása kapcsán a Duna is említése került, úgy mint az eseményeket keleti irányból lezáró határvonal. Brodarics István, a csata túlélő szemtanúja több szempontból is ír a Dunáról, elsősorban mint viszonyítási pontról, másrészt pedig fontos részleteket oszt meg a vízállással, illetve a meder relatív szélességével kapcsolatban, valamint megemlékezik számos vitéz halálának helyszínéről, akik a legkülönbözőbb módokon veszték a folyó habjaiba.¹ Írásában azonban nem említette, hogy a Duna mohácsi ágától keletre, a Mohácsi-szigeten bármiféle harci cselekmény zajlott volna, illetve a menekülők ebben az irányban találhattak-e kiutat a vesztes csata végén történt üldözések során. Miközben a történészek és a régészek azért szeretnék meghatározni a korabeli Duna-medrek helyzetét, hogy megtalálják, illetve pontosítsák a csata helyszínét, a hidrológusok abban bíznak, hogy a csatátér kutatása segíthet abban, hogy pontosabb képet alkothassunk a korabeli Duna-medrek helyzetéről, és a Duna-táj fél évezred alatt bekövetkezett változásairól. Tehát annak ellenére, hogy látszólag elkülönül a két tudományterület nézőpontja, a ku-

tatómunkából mindkét fél kölcsönösen új tudományos eredményekre számít.

A Mohácsi-sziget mint a csata egyik fontos epizódjának helyszíne 2020-ban került a figyelem középpontjába, miután Pap Norbert, Gyenizse Péter, Kitanics Máté és Szalai Gábor arra a következtetésre jutott, hogy II. Lajos kíséretével menekülés közben esetleg lovon átúsztathatott a mainál jóval keskenyebb Mohácsi-ágon, és a király ott lelte halálát az árvíz által elöntött szigeten, kilábalás közben.² Ez a cikk figyelemreméltó alaposítással tárta fel a korabeli forrásokat, elemezte a domborzat jellegzetességeit, a névanyagot, és hozta összefüggésbe mindezeket a csata eseményeivel. Cikkükben azonban a Duna korabeli mederrekonstrukciójára nem tettek kísérletet, megelégedtek a meder szélességének elvi meghatározásával. A szerzők a „Mordortól Mohácsig” című kötetben, valamint a „Mohácsi vita” honlap 14. kérdésében 50 méterben állapítják meg a Mohácsi-Duna 1526-os szélességét: „A folyómeder bővülésének üteme ugyanakkor arra utal, hogy a nyugati Duna-medre nagyságrendekkel [sic!] volt sekélyebb és keskenyebb, mint napjainkban.” Valamint: „Az, hogy milyen széles lehetett a 16–17. századi Mohácsi-Duna, már jóval komplikáltabb kérdés, amelyre terapi vizsgálatok, mérések híján egyelőre nem tudunk

* Dunai Szigetek, dunaiszigetek@gmail.com

¹ BRODARICS 1983, 32, 53.

² PAP ET AL. 2020a, 230.

*egyértelmű választ adni, csak közelítő becsléseink vannak róla. Ezért szakmai becslésként átlagosan 50 méter szélesnek határoztuk meg.*³

E hipotézisre válaszul született meg a Dunai Szigetek blogon a „Tüllépni a Csele-patakon?”⁴ című bejegyzés, melyben javaslatot tettem arra, hogy a jóval szélesebb Riha holtág geomorfológiai és hidrológiai vizsgálatával esetleg pontosabb következtetést lehetne levonni a Mohácsi-Duna-ág középkor végi mederviszonyaira. A Riha medrének jelenlegi szélessége ugyanis jóval több a meghatározott 50 méternél: 210–700 méter. Ezt a legalább négyszeres eltérést fontos lenne megmagyarázni, hiszen egy ilyen paraméterekkel rendelkező kanyarulat nem fűződhetett le egy 50 méter széles Mohácsi-Dunáról. Amennyiben a holtág már a mohácsi csata előtt lefűződött, felmerül a kérdés, hogy milyen földrajzi okból szűkült negyedakkorára a szélessége 1526-ra? Ha pedig a csata után fűződött le, akkor arra kell választ adni, hogy milyen szélsőséges hidrológiai tényezők vezettek oda, hogy még Magyarország rendszeres térképezése előtt, azaz alig 150–200 év alatt a meder szélessége négyszeresére bővült. A Riha holtág kormeghatározása, természetföldrajzi és hidrológiai vizsgálata magában rejtheti a lehetőségét annak, hogy jobban megérthessük a király halálának körülményeit, pontosítsuk annak helyét, megválaszoljuk a csatatérre felvonuló seregek mozgását, utánpótlási kérdéseit, valamint kizárható lenne egy égtáj a csata menekülő útvonalai közül.

Felmerülhet a kérdés, hogy az 50 méteres mederszélesség a közép-, vagy a nagyvízi mederre értendő. Hiszen Brodarics leírása szerint a csata időpontjában a Dunán egy árhullám vonult le, azaz

a nagyvízi medret részben vagy egészében víz töltötte ki.⁵ Mohács térségében a középvízi és a nagyvízi meder szélessége között jelentős különbség van. A Vizslaki-rét és Hercegszántó, valamint Altinum és a Dávodtól délre található öblözet között a nagyvízi meder szélessége a 21 kilométert is meghaladja. Éppen ezért árvízi helyzetben az 50 méteres mederszélesség egy rendkívül alacsony becslés lenne. Ugyanakkor egy árvízi helyzetben középvízi mederre számított becslés értelmezhetetlen, hiszen nem vonható le belőle következtetés a menekülő király és kísérei előtt lévő akadály valódi nagyságára. Mekkora lehetett a vízállás a Dunán a csata napján? Mekkora területek álltak víz alatt? Látszólag a lehetetlenre vállalkozik, aki erre félezer év távlatából kíván válaszolni, de szerencsére ehhez is akadnak támpontok. E támpontokat a Riha kanyarulatfejlődése kapcsán mutatom be, az ártéri szintek kérdésére pedig röviden az írás második részében térek ki.

Az írás elején fontos tisztázni, hogy a szövegben előforduló meder kifejezés alatt *per definitionem* a folyó középvíze által kitöltött hosszanti mélyedést értem.⁶ Ettől meg kell különböztetni az árteret, azaz a nagyvízi medret; azt a területet, amelyet az árvíz levonulása során rendszeresen elborít, és amelyet a mértékadó árvízszint, vagy az eddig előfordult legnagyobb árvízszint közül a magasabb jelöl ki.⁷ 1526-ban (oklevelek és térképek tanúsága szerint a középkorban és az újkor egy részében is) a Duna nyugati ága keskenyebb volt a mai állapotnál, és ugyancsak keskenyebb volt a Baracskai-(Öreg-) Dunánál. Tágabb értelemben ez közmegegyezés tárgyat képezheti, azonban korántsem mindegy, hogy a Mohácsi-ág *mennyivel* volt keskenyebb akár a mostani állapotnál.

EGY NÁDAS KIFLI – AVAGY A RIHA-TÓ JELLEMZŐI

Napjainkban a Riha-tó a Mohácsi-sziget legnagyobb állóvize, annak ellenére is, hogy erősen mocsarasodik, és a környezetében zajló mezőgazdasági művelés következtében szennyeződik.⁸ A Riha kifli alakú víz-

testét a környező területekről nehezen lehet észrevenni. Ennek oka a terület morfológiájában keresendő; a környező szántóföldek térszíne a tó medrének peremén megtörik. A markáns mederperemet egy keskeny

³ Mohácsi vita, 14. kérdés <http://www.mohacsvita.hu/felvetesek-es-valaszok/30-kerdes-14/> (Utolsó megtekintés: 2021. szeptember 5.)

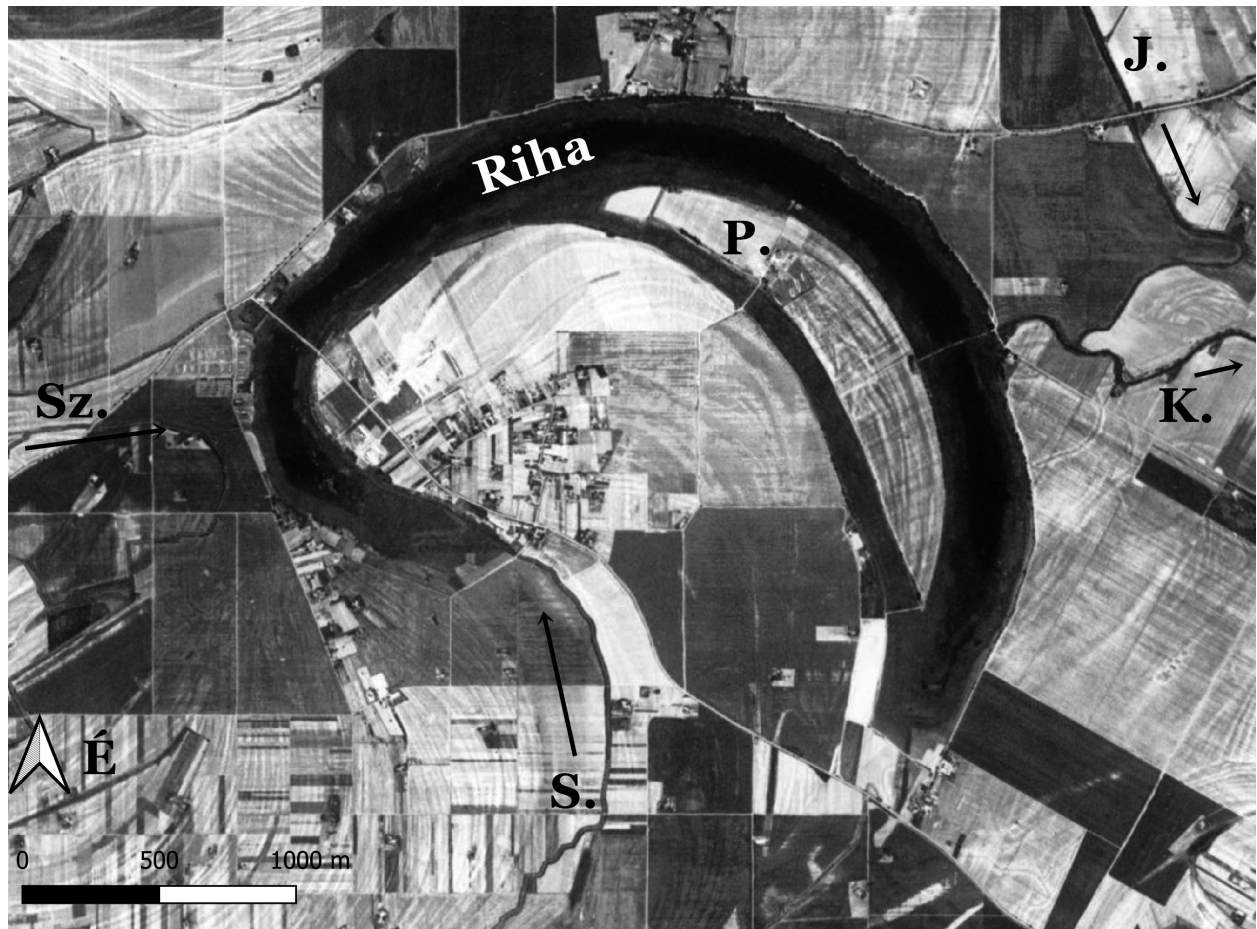
⁴ <https://dunaiszigetek.blogspot.com/2020/01/tullepni-csele-patakon.html> (Utolsó megtekintés: 2021. szeptember 5.)

⁵ BRODARICS 1983.

⁶ BORSY 1998, 173.

⁷ 1995. évi LVII. törvény a vízgazdálkodásról <https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=99500057.tv>

⁸ PÉCZ 2016, 115.

1. kép. A Riha-tó környezete és vízutánpótlási irányai 1960 körül (Sz.: Szomovác, P.: Por-sziget, J.: Jécs-fok, S.: Sáros-ér, K.: Kutas-fok)
Fig. 1. The environs of the Riha lake and its water supply directions around 1960

galériaerdő kíséri, amely szinte teljes területében körülöleli a holtágat. Ennek szintje az EOTR szintvonalak⁹ alapján kissé több mint 84 méter, míg a tó víztükre nagyjából 83 méteren van. Jelenleg a tó felületének jelentős részét nádas borítja. A tómeder paraméterei annak függvényében változhatnak, hogy beleértjük-e a széles nádasal borított felszínét is, vagy csak a nyílt vízfelületet. E két nézőpontból adódhatnak félreértések, például a Mohácsi vita honlapon a szerzők csak a nyílt vízfelületet számolták bele a meder szélességébe (50–150 méter).¹⁰ Ha azonban a meder egykori peremét kirajzoló két galériaerdő közötti nádasat is beleszámítjuk, a meder szélessége megnégyszerező-

dik (210–700 méter), ami már megközelíti a Mohács-környéki Duna-szakasz jelenlegi szélesség értékeit.¹¹ Nyílt vízfelülete a nádasok és a galériaerdő nélkül körülbelül 65 hektár. Amennyiben ezeket is beleszámoljuk, a tó területe 230 hektárra növekedik, amiből ki kell vonni a meder keleti részében elterülő Por-sziget 50 hektáros kiterjedését. Ez utóbbinak a mellékága feliszapolódott, egész hosszában növényzet, főleg nád és fűzfabokrok borítják. A lefűződés után sokáig egységes vízfelületet először 1938-ban osztották két részre egy Újmohácsról Rihára vezető töltéssel.¹² Egy további töltés a Por-szigetet köti össze a tőle keletre fekvő parttal.

⁹ Egységes országos térképrendszer, 15-313 szelvény.

¹⁰ „A gond az, hogy azóta a Riha is sokat változott, de tény, hogy a méretei (50–150 méter széles) nagyságrenddel kisebbek a mai mohácsi Duna-ág méreteinél.” Mohácsi vita, 14. kérdés <http://www.mohacsivita.hu/felvetesek-es-valaszok/30-kerdes-14/> (Utolsó megtekintés: 2021. szeptember 5.)

¹¹ A mohácsi révnél a Duna szélessége középvíz idején kb. 360 méter, a Csele-patak torkolatánál kb. 780 méter, melybe a Szabadság-sziget és annak mellékága is beleértendő.

¹² BMFN, 394 (223:328).

2. kép. Övzátöny (kukorica) és sarlólapos (belvíz) sorozat a szántóföld alatt
Fig 2. Point bar (corn) and swale (water) series under arable land

1733-ban Mohács mezőváros összeírásában találunk utalást a Riha-tóra vonatkozóan: „*Van a szigeten néhány halastó: a Riha vagy Nagy tó nevezetű, mely 100 öl hosszú és 25 öl széles.*”¹³ Tehát mai értékre átszámítva a tónak kb. 190 méter hosszúnak és 50 méter szélesnek kellett lennie 1733-ban. Amennyiben ezt az értéket készpénznek vesszük, szükséges megmagyarázni mi történt ezt követően. Ugyanis ötven évvel később, az első katonai felmérés szelvényén a Rihát már nagyjából a mai méretében ábrázolják.¹⁴ Ez az ábrázolás sem teljesen pontos, de a kanyarulat íve felismerhető, ívének hossza és szélessége pedig mérhető. Ez alapján 1783-ban a holtág szélessége 200–300 méter lehetett. Hossza bizonytalanabb, ugyanis a térkép rajzolója egészen a Baracsikai-Dunáig meghosszabbította, de a mai ívét figyelembe véve is 6 kilométer körüli értéket kapunk. Lehetséges, hogy 1733–1783 között a tó medrét ilyen mértékben kimosta volna egy áradás? Esetleg emberi erővel kikotorták? Mindkét verzió nagyon valószínűtlen. A természetes tágulás és mélyülés azért, mert ellentmondásban lenne a holtág

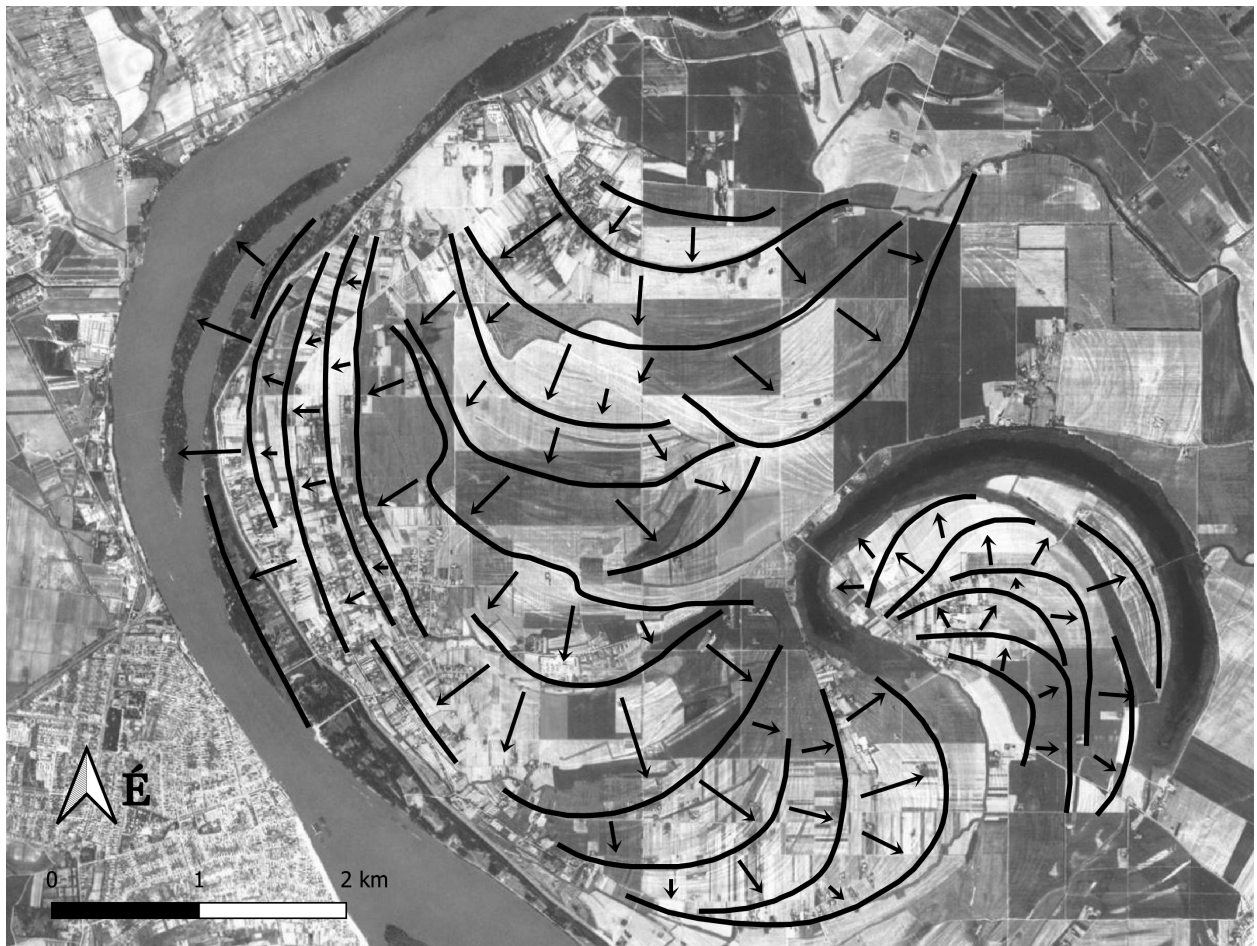
lefűződése után lezajló természetes folyamatokkal. A holtág szélessége, hossza és mélysége ugyanis a lefűződés után folyamatosan csökkent. Az árvizek által behordott és lerakott hordalék, a növényzet terhódítása a part irányából mind egy irányba mutat: a holtág fokozatosan feliszapolódott. Mivel a Riha már nem szállított annyi élővizet, ami ilyen mértékű medereróziót okozhatott volna, a meder természetes tágulása nem tűnik valószínűnek. Ugyanilyen valószínűtlennek tűnhet egy árvízjárta területen fekvő halastó emberkéz általi „kibővítése”. Ha ilyen nagyszabású munkát zajlott volna a püspöki birtokon, annak bizonyára maradt volna nyoma korabeli feljegyzésekben. A fentiek alapján az 1733-as beszámoló adatait érdemes kritikával kezelni.

Korábban, egészen az árvízvédelmi töltések megépítéséig, a Riha élő kapcsolatban volt mind a Baracsikai-, mind pedig a Mohácsi-Dunával.¹⁵ Általánosságban elmondható, hogy a Mohácsi-sziget felszíne kelet felé lejt, azaz magas vízállás esetén a Mohácsi-Duna vize a fokokon megcsapolódva, részben a Rihán keresztül is átömlött

¹³ FRICSY 1979, 169.

¹⁴ <https://maps.arcanum.com/hu/map/europe-18century-firstsurvey/?layers=163%2C165&bbox=2077439.5324680775%2C5776196.702886521%2C2113804.44867475%2C5789630.51060764> HM HIM BIXa 527 (HM Hadtörténeti Térképtár Hadtörténeti Múzeum és Intézet)

¹⁵ Pánya István kutatásai alapján a Baracsikai-Dunát a középkorban Vajas (*Wayas, Voyos, Vayas, Sebesvayas*), Vajas nevű Duna (*Danubio Vayas vocato*), vagy egyszerűen Dunaként/Sebesdunaként (*Danuby/Sebesduna*) említették. Lásd: PÁNYA 2020, 108; PÁNYA 2021, 77.

3. kép. A Riha kanyarulatfejlődésével összefüggésbe hozható övezatok fejlődése a Mohácsi-szigeten
 Fig 3. Point bar development on the Mohács Island associated with the meander development of the Riha oxbow

a Baracsikai-ágba.¹⁶ Hogyan kell ezt elképzelni? A főág mentén az ártérre kilépő folyó lerakja hordalékát, és úgynevezett folyóhátakat épít. Ezeket a környezetéből kiemelkedő, töltésszerű felszíninformákat időnként fokok szakítják meg, ahol a folyó vize képes közlekedni a meder és az ártér között. Miközben a fokokban jellemzően két irányban közlekedik a víz, azaz áradáskor árvizet vezetnek az ártérre, majd apadásnál ugyanitt ürül az ártér pangóvíze a Duna-ágba, a Mohácsi-sziget felszínéből adódóan a Mohácsi-Duna árvizei a Baracsikai-Duna felé vezették vizüket. A Mohácsi-sziget Bár és Mohács közötti szakaszán számos ilyen fok található ma is, a népnyelv a legjelentősebbeket névvel is ellátta.

Közülük az egyik legfontosabb a Kanda-fok, mely az újkorban északról indulva, a (J)Écs-fokon, majd a Kutas-fokon keresztül érte el a Rihát.¹⁷ Ez utóbbi árvíz idején keleti irányból töltötte a holtágot, aztán apadás idején az ellenkező irányba, a Disznóvízen és a Konyicza-fokon keresztül a Budzsáknál ömlött a Baracsikai-Dunába. Említésre méltó még a Szomóc és a Simon-fok a Riha nyugati oldalán. Délen fontos megemlíteni a Sáros-eret, amely a lefűződött kanyarulat feltöltődött felső szakaszának nyomvonalát követi.

A fokokon át a szigetre kilépő árvizek a Rihától nyugatra nem egyenletes felszínen terültek szét. Egymással nagyjából párhuzamos, a folyó folyá-

¹⁶ Az 1876-os árvíz alkalmával még csak a Baracsikai-ág mentén volt töltés a szigeti oldalon, ami visszaduzzasztotta a nyugatról érkező víztömeget. A töltés 16 ponton szakadt át, bemosva a töltés anyagát a Baracsikai-ágba. Lásd: KÁROLYI 1973, 247.

¹⁷ „Belé szakad tudniillik ez a Fok a Lökbe, melynek a Rihával és az Alsó Dunával, ezeknek pedig a Baratskai Dunából jövő Kútas-sal és oda kiszakadó Kónitzával vagyon öszveköttetése.” Duna Mappáció leírása 1827. Dec. 1. MNL OL S 81 Vízrajzi Intézet, iratok, 1/B.

sírányára merőleges félkörív formájú hosszanti halmok és mélyedések váltakoztak 1–2 méteres szintkülönbség-intervallumokban. Ezek az úgynevezett övzátóny-sarlólapos sorozatok, melyeket a folyók kanyarulatfejlődése hoz létre. Képződésük periodikus, a kanyarulatok domború oldalán jönnek létre. Az övzátónyok a hordalék-felhalmozódás térszínei, a köztük lévő mélyedést nevezzük sarlólaposnak. Légi felvételeken (lásd: 1. kép; 3. kép) könnyű ezeket elkülöníteni; a szerves

anyagban dúsabb sarlólaposok sötétebbek, míg a homokos-iszapos üledékből felépülő övzátónyok világosabb színűek. Az árvizek jellemzően a sarlólaposokon keresztül közlekedtek, rendszeres átöblítéssel szélesedhettek és csatorna-szerű mederré is fejlődhettek, melyben a szigeten mozgó vizek közlekedtek. Az övzátóny-sarlólapos sorozatok kérdésköre át is vezet minket a következő témánkhoz: hogyan alakult ki, és hogyan fűződött le a Riha a Mohácsi-Dunáról.

EGY GONDOLATKÍSÉRLET: A RIHA LEFÜZÖDÉSE

Abban a pillanatban, amikor a Riha kanyarulata átszakadt és lefűződött a Duna Mohácsi-ágáról, a környező táj felszínfejlődése megdermedt a Mohácsi-szigeten. A „megdermedt táj” felszíninformái, üledékei magukban hordozzák a lehetőséget a lefűződés időpontjának hozzávetőleges megállapítására. A Rihánál megdermedt táj többé-kevésbé megőrizte a Duna lefűződés kori paramétereit: többé a meder szélességét, a kanyarulat főbb elemeit és mérőszámait, kevésbé a lefűzött kanyarulat mélységét és hosszát. Ez az állapot azóta megváltozott, ugyanis a Duna későbbi kanyarulatfejlődése helyenként elmosta a korábbi formákat, megnehezítve a mederrekonstruksiót, elsősorban a vizsgált területünk déli részén, Kölkedről keletre és délre. Lefűződése után a Riha egyik napról a másikra a Duna egyik élővizet szállító fő ágából állóvízzé vált, azaz a medrében lerakódott üledékek szemcseméretében, szerves anyag-tartalmában éles váltás következett be. Létrejött egy üledékhatár, amelynek (kor)meghatározásával következtetni lehet a Riha lefűződésének időpontjára, valamint az azóta lezajlott feltöltődés ütemére.

Jelenleg a Riha lefűződésének pontos dátuma nem ismert. Nem ismerünk olyan térképet, amely a Rihát élő mederként ábrázolná. A folyó szisztematikus, mérnöki módszerekkel történő felmérése a 18. században kezdődött, de ezek egy része meglehetősen bizonytalan a Mohácsi-szigettel kapcsolatban, ami összefüggésben lehet a sziget járhatatlan viszonyaival. Mivel Lázár deák térképéig visszamenőleg nem találni olyan térképet, amely ezt a markáns

kanyarulatot főmederként ábrázolná, feltételezhethetnénk, hogy a lefűződés már a Mohácsi csata előtt lezajlott. Egy 1339. január 16-án, Visegrádon kelt oklevél alapján fennáll a lehetősége annak, hogy a Riha már a 14. században is holtág volt:¹⁸

*„...ezért először az ő oklevelük tartalma szerint kezdték bejárni Jeneu és Nana birtokokat és elkülöníteni azokat a püspöki birtokoktól. A Duna Ny-i partján egy mélyedésben levő régi fal, amely falat és helyet az apácák képviselői Feuldwar-nak nevezték; a Duna Keleti partja; Holt-Duna; a Holt-Dunából egy tóba vezető árok; Holt-Duna, ahol az apácák képviselői azt mondták, hogy a Feuldwar-tól kezdődő földet és a Holt-Duna körülárkolt felét egészen Sebusfok-ig Morian használta, s az ő végrendeletéből került az apácákhoz...”*¹⁹

Hétszáz év távlatából azonban nagyon nehéz teljes bizonyossággal megfeleltetni az oklevélben szereplő „Holt-Dunát” a mai Rihával. Amennyiben igaz, hogy ez a kanyarulat már a 14. század előtt (talán a középkori klímaoptimum idején vagy annak végén) a már említett paraméterekkel lefűződött, szükséges magyarázatot adni arra, hogyan szűkülhetett a Mohácsi-Duna medre a csata idejére 50 méter szélességűre éppen a csapadékosabbá váló kis jégkorszak idején.

Az alábbiakban egy gondolatkísérletként megpróbálom rekonstruálni, hogyan nézhetett ki a táj a Riha lefűződése előtt, közben és után. Ebben segítséget adhat néhány támpont, például a Mohácsi-szigeten fennmaradt övzátóny-sarlólapos sorozat, a Mohácstól északra alámosott nyugati part, a Riha

¹⁸ PÁNYA 2020, 109.

¹⁹ AO 1999, 30.

fentebb részletezett paraméterei, valamint a rendelkezésre álló források és a szakirodalom.

A Riha történetének fonalát ott vesszük fel, amikor még csak egy túlfejtett kanyarulat volt a mai Mohácstól keletre.²⁰ Ekkor még Bár és Mohács között, nagyjából a Csele-patak torkolatánál egy, a mainál tompább szögű kanyart írt le a Duna. Az EOTR szelvények által kirajzolt övzátöny-sarlólapos sorozatok alapján ennek a régi medernek a nyomvonala körülbelül 900-1000 méterrel lehetett keletebbre a maitól. A folyó sodorvonala Bár alatt közelítette meg leginkább a dombsági tájat, majd a mai mohácsi gabonátároló környékén elkanyarodott keletre. Azonban korántsem bizonyos, hogy Mohácstól északra a Duna sodorvonala akkor is az ármentes térszint mosta alá. Leírások szerint ugyanis Mohács városát és palánkvárát a török időkben nyugatról egy széles, mocsaras meder ölelte körül, melyet a „Mordortól Mohácsig” kötetben a szerzők a Büdös-árokka leleltetnek meg.²¹ Szélessége miatt nem valószínű, hogy a mohácsi palánk mesterséges árkáról van szó, sokkal inkább egy természetes mélyedésről, mederről. Elhelyezkedése, paraméterei alapján akár egy Duna-meder is lehetett. Közvetlenül az ármentes térszín szélét kirajzoló magaspárt tövében húzódott, és habár északi részét a város terjeszkedése során részben feltöltötték, egykori nyomvonala napjainkban is megfigyelhető. A Sokác révtől kiindulva Kölked felé tartott, útközben felvéve a Bég-patakot. 1778-ban még keskeny vízfolyást ábrázoltak a helyén.²² Mivel Mohács városa a középkorban nagy valószínűséggel magasártéren jött létre, a tőle nyugatra található meder már a Riha előtt lefűződhetett, ugyanis ez utóbbi kanyarulatfejlődési periódus az alacsony ártéri szintekbe vágódhatott be. Ebből a Mohácstól nyugatra található mederből a Duna nyugati irányú kanyarulatfejlődése jelentős szakaszt moshatott el északon. Mivel az elmosott szakasz nem nyomonozható, kérdéses az

is, hogy ekkoriban a Csele-patak merrefelé folyt? A Riha kanyarulatát formáló, élő főágba torkollott, avagy birtokba vette a Büdös-árkot? Utóbbi esetben még az is előfordulhat, hogy a Csele-patak ebben a régi Duna mederben folyt Mohács felé, és torkolata valahol Kölked és Mohács között lehetett. Ezt az állapotot a Duna nyugatra vágódása szakíthatta meg, amikor lefejezte a Csele-patak déli szakaszát egy kaptúrával.²³ Az bizonyos, hogy a Csele-patak még 1526-ban is kilométerekkel lehetett hosszabb, és a torkolata jóval közelebb lehetett Mohács városához. Fontos megemlíteni, hogy a Mohácstól nyugatra elterülő egykori Duna meder, a Büdös-árok tulajdonságai alapján sok tekintetben megfelel a király halálát leíró forrásokban szereplő földrajzi jellemzőknek (a Duna egyik ága, mocsár, tó, fok, meredek part hasadéka, mély kiöntés, sőt: Csele-patak). Földrajzi vizsgálata mindenképpen tovább gazdagíthatja a korabeli tájról szóló ismereteinket.

De kanyarodjunk vissza a Rihához! Amikor a Riha még csak egy túlfejtett kanyarulat volt, a Duna Mohácstól északra kanyarodhatott el keleti irányba, azaz nem érintette a város mai területét. Ezután keresztezte a mai Riha-tavat a töltésút környékén, majd nagy ívben visszakanyarodott Kölked felé. Bizonytalan, hogy ekkoriban a kölkedi ármentes nyúlványtól északra vagy délre tartott.²⁴ A bizonytalanságot az okozza, hogy miközben Moháccsal szemben a szigeten és a várostól délre, Kölked felé megvannak a Riha lefűződésével kapcsolatba hozható övzátöny-sarlólapos sorozatok, addig a két Béda, valamint a Mocskos-Duna kanyarulatfejlődése elmosott minden lehetséges kapcsolódási pontot a délebbre fekvő ártér, pl. a Vizslaki-rét hasonló formakincsével. Amennyiben Kölkedtől északra kanyarodott a Duna, ez lehetett az a folyóág, amelyik *Altinum* erődjének keleti falát elpusztította valamikor a népvándorlás korában, vagy azt követően. *Altinum* római erődjének ugyanis hiányzik a keleti,

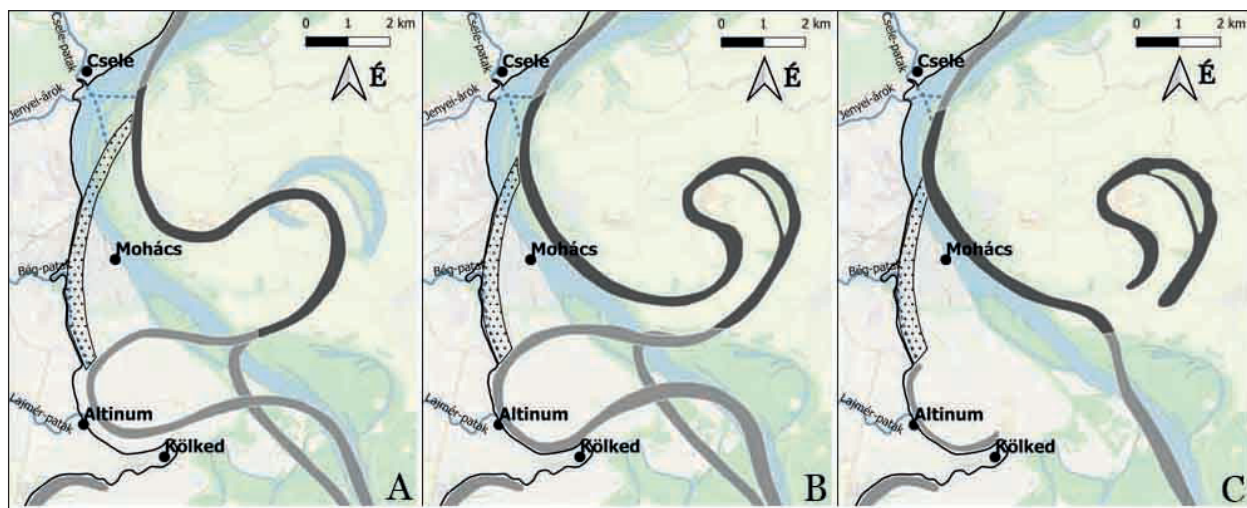
²⁰ A folyókanyarulatok fejlődéséről és típusairól lásd: LACZAY 1982.

²¹ PAP ET AL. 2020, 136.

²² MNL OL S 11 - No. 1118. *Explicatio Mappa Oppidi Mohács praecipuorum in eo aedificiorum, cum decursu penes Danubii, per eudem Oppido illeitorum damnorum, et tandem ponendorum Remediorum.*

²³ Egy kaptúra akkor alakul ki, amikor egy regresszióval hátráló vízfolyás elér egy szomszédos völgyet, az abban található vízfolyást a maga irányába téríti el, lecsapolva a szomszédos völgy vízfolyását.

²⁴ „Az árvíz ezen két Sectiót, a Kölkedi Intravillanumot és kerteknek egy részét kivén, egészen elborítja. Ezen vízbe zárt Kölked helysége olyan dombos helyen fekszik, hogy senki nem is hallotta, hogy valamikor az árvíz bejött volna a faluba.” (Duna Map-páció leírása 1827. Dec. 1. MNL OL S 81 Vízrajzi Intézet, iratok, 1/B.)

4. kép. A Riha lefüződésének elméleti rekonstrukciója. A) A túlfejlett kanyarulat állapota; B) Lefüződés előtti állapot; C) Lefüződés utáni állapot (sötéttel a rekonstruálható, világossal a feltételezett Duna meder; pöttyözött szakasz a Büdös-árok nyomvonala, szaggatott vonal: feltételezett patakmeder nyomvonala). Alaptérkép: OpenStreetMap

Fig 4. Theoretical reconstruction of the formation of the Riha oxbow. A) Status of the overdeveloped Danube bend; B) Status before the Riha bend cutoff; C) Status after the Riha bend cutoff (dark line: reconstructible Danube riverbed, light line: presumed Danube riverbed, dotted line: the Büdös ditch, dashed line: presumed stream bed). Basemap: OpenStreetMap

Dunára néző fala. Mivel az erőd közvetlenül a Duna ártere fölé magasló dombon épült, feltételezhető, hogy ezt a Duna alámosta, majd leomlasztotta.²⁵ A régészek ennek a falszakasznak ugyan nyomát sem találták, de amennyiben feltételezzük, hogy a római erődfal megvolt körben, és azt karban is tartották, akkor a Duna eróziós tevékenységének a római hatalom megszűnése, Kr. u. 400 után még tartania kellett. Ebből az következik, hogy a Duna a kora népvándorlás korában még közvetlenül Kölkedtől északra mosta alá az ármentes magaspartot.

Amennyiben ez a kanyarulat Kölkedtől dél felé tartott, úgy a Duna kanyarulatfejlődésének egy másik periódusa alakította ki a jelenleg Mohács és Kölked között található magaspartot. Azért sem mindegy, milyen irányban folyt Kölkedhez képest a Duna, mert ha Kölkedtől északra írt le kanyarulatot, akkor a Riha kanyarulatának átvágódása során nem egy, hanem két holtág jött létre; a Riha keleten és egy nyugaton, Altium tövében.

Miközben a Duna sodorvonala a Csele-patak torkolatával szemben fokozatosan nyugat felé toldott el, pusztítva a dunántúli partot és a Büdös-árok északi részét, addig Mohács mellett a kanyaru-

lat délkeleti irányban mozdult el, jól felismerhető övzatony-sarlólapos sorozatot hagyva maga után. Ahogy a Riha egyre inkább érett, majd túlfejlett kanyarulattá vált, úgy mosta alá a Mohácsi-szigeten a korábbi kanyarulatfejlődés során lerakott hordalékot, és vándorolt északkelet felé, egészen az élesdi tanyák 86 méter magas kiemelkedéséig. A pusztuló partokból származó bőséges hordalékból létrejött a Por-sziget a domború kanyarulat partéle mellett. Innen a folyó délnyugat, azaz Kölked felé tartott. A meder további azonosítását megnehezíti, hogy a lefüződés során és után a Duna elmosta a jobb parti szakaszt. Annyi bizonyos, hogy a Riha kanyarulatát és a hozzá kapcsolódó fosszilis felszíninformákat egy legalább akkora vízhozamú folyó alakította ki, mint a mai Tisza a torkolati szakaszánál. Azaz a Mohácsi-ág középkori vízhozama a jelenlegi 2180 m³/sec átlagos vízhozam legalább harmadát, legfeljebb felét tehette ki.²⁶

Ha a „mikor fűződött le a Riha?” kérdésre nem is tudunk még tudományos igényességű választ adni, a „hol szakadt át?” kérdésre valamivel könnyebb magyarázatot találni. Ez a pont valahol a Mohácsi-sziget területén lehetett, a mai 1443. folyamkilo-

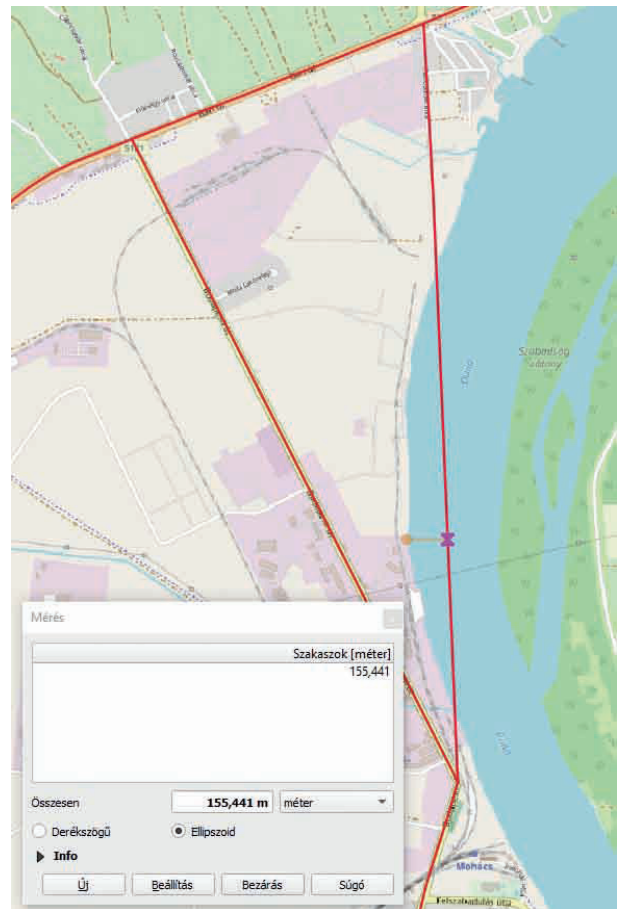
²⁵ SZABÓ-KOVALICZKY-LÓKI 2018, 86–91.

²⁶ ERDŐSI-LEHMANN 1974, 53.

méternél, a Czigány-zátony alsó-középső részével átellenben. Itt is akad némi bizonytalanság, ugyanis a Duna egy későbbi kanyarulatfejlődése, a Mohácsi-sziget testébe nyugat felől bevágó Mocskos-Duna elmoshatott egy szakaszt a Riha egykori medréből.

A Riha lefűződése legnagyobb valószínűséggel egy nagyvízi eseményhez kötődött, amikor az egyre vékonyodó dunántúli földhídon átbukó, áradó víztömeg megbontotta a laza hordalékot, és egy mélyülő, új medret vájt magának. Az egyre szélesedő mederben az egyre nagyobb vízhozam egyre nagyobb anyagmennyiséget mozgatott meg, így a teljes lefűződés 1-2 év alatt teljesen végbemehetett.²⁷ A folyamatot gyorsította, hogy körülbelül 11-12 kilométerrel rövidült meg a folyó, és az új szakaszon számottevően megnőtt a folyó esése, ezáltal a hordalékszállító képessége is. Ez a megnövekedett munkavégző képesség azt eredményezhette, hogy az új szakasz felett, Mohács térségében a meder mélyülni kezdett. Mivel a Duna Mohács felett már eddig is pusztította a nyugati partot, ez a folyamat valószínűleg felgyorsult, és okozhatott olyan jelentős alámosást, mint például a mohácsi palánk keleti részének leomlása Brandstetter 1608-as látogatása előtt néhány évvel.²⁸

Miután a Riha lefűződött, a Duna új medre mentén két oldalt folyóhátakat alakított ki, a holtág két végére közel merőlegesen. Ezeken egyre ritkábban jutott át a Duna, de árvíz idején hordalékával azonnal elkezdte tölteni a folyóhoz legközelebb eső mederrészeket. Az alsó mederrészen feltehetően még sokáig létezhetett egy fok, melyen keresztül a Riha vize apadás idején visszajutott a főágba. A lefűződött meder körülbelül fele hosszúságában töltődött fel napjainkig, miközben a nyílt vízfelület a Dunától legtávolabb eső holtágrészbe szorult vissza. A Duna kanyarulatfejlődése ezután két különböző irányt vett. Kölkedtől északra, Bár és Mohács térségében a már említett nyugati irányú elmozdulás, valamint a Mohácsi-ág főággá válása volt a két fő mozzanat. Ezzel szemben Kölkedtől délre folytatódott a Riha

5. kép. Az 1823-ban elmosott budai országút és a jelenlegi partvonal közötti legnagyobb távolság.

Alaptérkép: OpenStreetMap

Fig 5. The maximum distance between the road to Buda (destroyed by the Danube in 1823) and the current river bank.
Basemap: OpenStreetMap

kanyarulathoz hasonló meanderezés. Erre utal a Külső-, és Belső-Béda, valamint a Mocskos-Duna kanyarulata, melyek nagy részben elrombolták a korábbi kanyarulatfejlődés által létrehozott felszínformákat, megnehezítve azok azonosítását.

Mohácstól északra a nyugati part elmosódása a Riha lefűződése után is folytatódott, egészen a 19. század végéig, amikor ezt megakadályozandó létrehozták a partvédművet. A nyugati irányú meder elmozdulásra utalhatnak a Mohácsi-szigeten a Szabadság-sziget

²⁷ TÖRY 1952, 262, 318. A bogysizlói 8 kilométeres mesterséges átvágás 1852–1856 alatt teljesen kiképződött, a sükösi és érsekcsanádi átvágások esetében a Duna néhány év alatt birtokba vette a kialakított 25 méteres fenékszélességű vezérárkot.

²⁸ „Délben a Tolnátlól három mérföldnyire eső Mohácsra érkezünk, és a vár alatt egy kellemes ligetben kötöttünk ki. Orátor úr itt megtekintette a várat, amelyet a paksihoz és a tolnaihoz hasonlóan csak egy sárral betapasztott magyar kerítés, vagyis palánk vesz körül, kis sarokerődítésekkel, benne szintén sárral ragasztott és deszkából készült kis szoros házakkal, és [amely] annyira közel fekszik a Dunához, hogy a víz néhány éve benyomta a palánkot, ezért azt beljebb kellett helyezni.” (BRANDSTETTER 2001, 30–31.)

északi csúcsától Újmohács felé tartó, közel észak–déli irányú övzatonny-sarlólapos sorozatok. Az eltolódás ütemét csak becsülni lehet, de szerencsére erre is vannak támpontjaink. 1823. augusztus első napjaiban a Csele-patak és Mohács közötti postaút (ma: Cselepatak utca) alámosta és átszakította a Duna.²⁹ A mohácsiak a 18. század végétől kezdve dokumentálhatóan panaszkodtak a folyó oldalazó eróziója miatt, de a hatóságok elégtelen beavatkozásai miatt a postaút elpusztult. A forgalom ekkor még egy ideig a szántóföldön került ki a szakadást, majd végül áthelyezték a mai Budapesti út nyomvonalára.³⁰

Mennyire lehetett gyors ez a folyamat? Az elmosódás, ezáltal a Duna sodorvonalának nyugati irányú elmozdulásának ütemére konkrét adatok alapján lehet következtetni. A mohácsi palánkvár pusztulásából kiindulva a kutatók szerint az utóbbi évszázadokban a mohácsi révnél 150–250 méter

széles területet moshatott el a Duna.³¹ Az elmosódás a 18. században folytatódott, erre utalnak a mohácsi sóhivatal előtti partszakasz partvédművének ábrázolása 1775-ből.³² A Csele-patak torkolata alatt az elmosódás üteme ennél sokkal nagyobb volt. Saját számításom alapján csak a postaút átszakadása és a partvédmű megépítése között eltelt kb. 50 év alatt a part legalább 150 métert hátrálhatott nyugat felé, ami éves szinten átlagosan három méternek felel meg.³³ Nyilván ez az ütem évente változhatott, de a folyamatot felgyorsíthatta a Mohácsi-ág főággá válása.³⁴ Amennyiben régészeti módszerekkel sikerülne igazolni, hogy az 1823-ban elpusztult út volt az, amelyen II. Lajos király seregével a csatába érkezett, vagy azt, hogy ez az út volt konkrétan a római limesút, évszázadokkal visszamenőleg lehetne következtetni a Duna oldalazó eróziójának ütemére.

ÁRTÉRI SZINTEK A MOHÁCSI-SZIGETEN

A Duna medrének szélességével kapcsolatban talán a legfontosabb kérdés, hogy mekkora lehetett az árvíz szintje 1526 augusztusának végén Mohácson. A kapott válasz ugyanis arra a kérdésre is felelhet, hogy milyen széles volt a Dunának ez az ága a csata idején. Vízállásadatok híján és a mederben fél ezer év alatt bekövetkezett változások miatt az árvíz szintjére csak közvetett információkból lehet következtetni. Mivel a források nem említik, hogy Mohács városa víz alatt lett volna a csata idején, és a hadifelszerelés kirakódását a városi kikötőnél meg tudták oldani, az árvíz szintje nem valószínű, hogy elérte a magasártéri szintet, amelyen a város és a kikötő felépült. Érdeemes lenne megvizsgálni, milyen abszolút magasságban volt a magasártéren fekvő város középkori járószintje, ugyanis ehhez az értékhez képest meg lehetne határozni, melyik volt az az abszolút szint, amelyet az árvíz biztosan nem ért el és nem haladott meg.

A korábbi szakirodalmak egyöntetűen ártérnek írják le a Mohácsi-sziget teljes területét, amelyet az árvizek évente elöntöttek.³⁵ Ez a megfogalmazás azonban túlságosan általános, és nem írja le pontosan a Mohácsi-sziget domborzati viszonyait. Szükséges ezt az egységesként kezelt árteret szétválasztani két további szintre; alacsony és magas ártérre. Ezeket a Duna nulla pontjához viszonyított relatív magasságuk alapján lehet meghatározni.

Pécsi Márton szerint a Mohácsi-sziget szelvényében a Duna két ártéri szintjét szinte lehetetlen elkülöníteni egymástól.³⁶ Szerinte az alacsony és magas ártéri szintek közti különbség mindössze 2–3 méter. A Mohácsi-sziget legmélyebben fekvő térszínei az egykori Duna-medrek, holtágak. A Duna folyamatos mederváltozásai számos olyan holtágat hoztak létre, mint a Riha vagy a Földvári-tó. Az ármentesítés előtt többségük tó vagy mocsár volt, de közülük néhány még a mezőgazdasági művelés ellenére nap-

²⁹ ERDŐSI–LEHMANN 1974, 378.

³⁰ ERDŐSI–LEHMANN 1974, 375–386.

³¹ ERDŐSI–LEHMANN 1974, 253.

³² PÁNYA–KÖNIG 2020, 149.

³³ <https://dunaiszigetek.blogspot.com/2020/04/lajos-kiraly-elmosott-orszagutja.html> (utolsó megtekintés 2021. szeptember 5.)

³⁴ FALUDI–NEBOJSZKI 2008, 50.

³⁵ ERDŐSI–LEHMANN 1974, 29–31; PÉCSI 1959, 184; FALUDI–NEBOJSZKI 2008, 47.

³⁶ PÉCSI 1959, 184.

jainkig is vizenyős mélyedés maradt. E szint felett következik az alacsony ártér, amely a Duna nulla pontja felett 5-6 méterrel magasabban terül el. Ez az övzátöny-sarlólapos sorozatokkal jellemezhető sík táj teszi ki a sziget területének legnagyobb részét.³⁷ Pécsi Márton szerint a Mohácsi-szigeten a magasártér szintje 8-9 méterrel van a Duna 0 pontja felett.³⁸ A magasárteret csak a rendkívüli árvizek öntik el, így az emberi megtelepedésre alkalmas lehet ez a térszín. Magasárterre települt a középkorban Mohács városa és számos más középkori falu is a

Mohácsi-szigeten, annak ellenére, hogy a sziget területének csak egy elenyésző része tartozik ehhez a szinthez. E szint felett beszélhetünk ármentes térszínről, amely a Mohácsi-sziget esetében egyetlen apró, de annál érdekesebb területre korlátozódik; a kb. 91 méteres tengerszint feletti magasságot elérő vári-pusztai mészkő előbukkanásra. Fontos leszögezni, hogy az ártéri szintek viszonylagosak, a folyó esését követik. Magasabb abszolút tengerszint feletti magasságban vannak északon Bajánál, mint a sziget déli részén, a határnál vagy Szerbiában.³⁹

1. táblázat. Dunai ártéri szintek abszolút magassága a Mohácsi-sziget térségében
Table 1. Absolute altitude of Danubian floodplain levels around the Mohácsi Island

Vízmérce	Fkm	Duna 0 pont	Magasártér	Alacsonyártér	Mértékadó árvízszint (2014) ⁴⁰
Baja	1487,7	80,99 m.B.f ⁴¹	89–90 m.B.f	86–87 m.B.f	90,88 m.B.f
Mohács	1446,9	79,195 m.B.f	87–88 m.B.f	84–85 m.B.f	89,04 m.B.f
Déli államh.	1429,8				88,27 m.B.f

Időben és térben is változhatott az árterület kiterjedése, például a középkori klímaoptimum idején a magasártér területe terjeszkedhetett az alacsony ártér rovására, valamint ármentes területté válhatott a magas ártér magasabb helyzetben lévő része. Azaz a viszonylag száraz és meleg éghajlat miatt nőhetett a megtelepedésre alkalmas terület nagysága. Ezek a folyamatok pedig megfordulhattak a kis jégkorszak idején, amikor a hűvösebb, csapadékosabb éghajlat növekvő dunai árvízszinteket eredményezett, és a Mohácsi-sziget középkori településeit lakhatatlanná tették az árvizek.

A Mohácsi-sziget középkori településhálózatának kutatása alkalmas arra, hogy pontosítsa az ártéri terület domborzatáról alkotott ismereteinket. Pánya István írásában tíz középkori települést azonosított, melyek kizárólag a Mohácsi-sziget északi részére korlátozódtak.⁴² Közülük a Bátával szemközi Töttöst a Duna oldalazó eróziója azóta elmoshatta, de a másik kilenc település helyét és szintjét régészeti módszerekkel azonosítani lehet. Ha a Pánya-

féle cikkben a térképen jelölt középkori települések helyét összevetjük a mai abszolút magasságadatokkal, azt láthatjuk, hogy jórészt a 87–89 m.B.f. intervallumba esnek. Egyetlen kivétel van, Vári-pusztá, korábbi nevén Szembécs/Zsémbec, ahol előbukkan a triász korú alaphegység legkeletebbi mészkőröge. Ezt már a római korban is bányászhatták, de a bányaművelés után is 90 méter feletti szintet mérhetünk itt, a Baracska-Duna partján.⁴³ Ez a térszín feltehetőleg már a középkor során ármentes lehetett, miközben a települések 87–89 méteres települési szintje nagy valószínűséggel kirajzolja a Mohácsi-sziget tíz különálló foltból álló magasárterét. Ez alatt, az alacsony ártéren folyhatott gazdálkodás valamilyen formában, azonban a dunai árvizek rendszeresen elöntötték ezt a térszínt, így majdnem biztosan 1526. augusztus 29-én is.

Bizonytalan, hogy a csata idején, Mohácstól északra, a Duna jobb partján mekkora lehetett a magas, illetve az alacsony ártér kiterjedése. Ha csak a mai viszonyokból indulunk ki, akkor ez a két szint gyakor-

³⁷ ERDÖSI–LEHMANN 1974, 31.

³⁸ Jellemzően az adott vízmérce szempontjának (0 szint) abszolút magasságát értjük a Duna 0 pontja alatt.

³⁹ A mértékadó árvízszint alapján a Duna esése Baja és a déli államhatár között 4,5 cm/km (261 cm/57,9 km).

⁴⁰ BM rendelet a folyók mértékadó árvízszintjeiről 74/2014. (XII. 23.) <https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=a1400074.bm> (utolsó megtekintés 2021. szeptember 5.)

⁴¹ A balti alapszint feletti abszolút magasság.

⁴² PÁNYA 2020, 111.

⁴³ KONKOLY 2018, 94.

latilag nem is létezett. Amennyiben belekalkuláljuk, hogy a Mohácsról nyugatra fekvő Búdös-árok északi része és a Csele-patak torkolati szakasza jóval hosszabb volt, akkor valamekkora alacsony- és magasárteret itt is feltételeznünk kell. Mivel Mohácsról délre az alacsony ártér közvetlenül az ármentes

térszín határát kirajzoló magaspart tövében húzódik, egyértelműnek tűnik, hogy a csata napján mind az *altinumi* kanyarulat, mind pedig a Vizslaki-rét víz alatt volt.⁴⁴ Ez a vízborítás pedig egyértelműen lehatárolja a mohácsi csatateret keleti irányból, Mohács városától északra és délre is.

ÖSSZEFOGLALÁS

A Riha kétségtelenül a Mohácsi-Duna lefűződött kanyarulata. Ezt a mohácsi-szigeti szántóföldek alatt meglapuló övzátöny-sarlólapos sorozat egyértelműen bizonyítja. Lefűződési ideje ismeretlen, de néhány támpont alapján meghatározható. Ilyen támpont lehet a dunántúli régészeti lelőhelyek vizsgálata, például az *altinumi* várfal leomlásának időpontja, a Duna-meder nyugati eltolódásával összefüggésbe hozhatóan a mohácsi palánk újkori pusztulása a 16–17. század fordulóján, valamint a budai országút 1823. évi elmosódása Mohácsról északra. További támpontokat nyújthat a mohácsi-szigeti övzátöny-sarlólapos sorozatok részletes vizsgálata, mely által részletesen rekonstruálható lenne a Riha kanyarulatfejlődése. Ezen támpontok alapján becslésem szerint a Riha lefűződése valamikor a 6. század és a 17. század vége között történt.

A Riha medrének lefűződés korabeli paraméterei kétségbe vonhatják a Mohácsi-Dunának a csata idejére meghatározott 50 méteres szélességet, melyet más szempontból ugyancsak cáfol a Brodarics István által leírt dunai árhullám. Ennek szintje majdnem biztos, hogy nem érte el a magasártéri szintet, amelyre például Mohács mezővárosa is települt tíz másik mohácsi-szigeti tele-

püléssel együtt. Legvalószínűbb ugyanakkor, hogy II. Lajos király halálának pontos helyét a mai Duna mederben, a Szabadság-sziget területén, esetleg valahol a balparti övzátönyoknál kellene keresni. Utóbbi esetben sem azért, mert a király kíséretével esetleg átúsztathatott az 50 méternél jóval szélesebb Mohácsi-Dunán, hanem azért mert a Duna kanyarulata ezen a szakaszon jelentős mértékben nyugat felé tolódott el. Félézer év alatt alámosta a nyugati partot, elpusztítva a csata színteréül szolgáló ármentes térszín peremét minimális becslés alapján is több száz méter szélességben. A konkrét helyszínt a Duna félézer évvel ezelőtti állapotának meghatározásával lehet pontosítani, ám az hogy a király konkrétan a korabeli Csele-patakba, a Mohácsi-Duna jobb partján, vagy egy lefűződött Duna-ágba (Búdös-árok), esetleg egy halastóba veszett oda, az elmúlt félézer év kanyarulatfejlődése miatt nem azonosítható. A cikkben leírt eszmefuttatás támpontjainak konkretizálása további geográfiai kutatást igényel, például fúrásminták adatainak kormeghatározását. A cikkben kifejtett elmélet igazolása vagy cáfolata egyaránt közelebb vihet a csatater pontosabb megismeréséhez a csata közelgő 500. évfordulója kapcsán.

⁴⁴ Lásd: PAP ET AL. 2020, 141. 10. ábra. Ugyanakkor Gábris Gyula felhívja a figyelmet arra is, hogy ugyanez a morfológia figyelhető meg az ármentes térszínen is, ahol az ősi Duna-meder alámosása révén a dombság tövében mélyebb térszín figyelhető meg, mint a síkság közepén vagy keleti szélén. GÁBRIS 1980, 250–251.

IRODALOM

ÍROTT FORRÁSOK

- AO 1999: Piti F.: *Anjou-kori Oklevéltár 23. 1339.* Budapest–Szeged 1999.
- BANDSTETTER 2001: Brandstetter, M.: *Utazás Konstantinápolyba 1608–1609.* Budapest 2001.
- BRODARICS 1983: Brodarics I.: *Igaz leírás a magyaroknak a törökkel Mohácsnál vívott csatájáról.* Budapest 1983.
- FRICSY 1979: Fricsey Á.: A pécsi klérus birtokainak telepítésügyi összeírása 1733-ban. *Baranyai helytörténetírás. A Baranya Megyei Levéltár évkönyve 1978 (1979)* 151–204.

SZAKIRODALOM

- BMFN: Pesti J. (szerk.): *Baranya megye földrajzi nevei 2.* Pécs 1982.
- BORSY 1988: Borsy K. (szerk.): *Általános természetföldrajz.* Budapest 1998.
- ERDŐSI–LEHMANN 1974: Erdősi F. – Lehmann A.: *Mohács földrajza.* Mohács 1974.
- FALUDI–NEBOJSZKI 2008: Faludi G. – Nebojszki L.: A Mohácsi-sziget kialakulása és vizeinek történelmi változásai. *Hidrológiai Közlöny* 88:4 (2008) 47–57.
- GÁBRIS 1980: Gábris Gy.: A mohácsi csatamező. *Föld és Ég* 15:8 (1980) 249–252.
- KÁROLYI 1973: Károlyi Z.: A Duna-völgy vizeinek szabályozása. In: *A magyar vízszabályozás története.* Szerk.: Ihrig D. Budapest 1973.
- KONKOLY 2018: Konkoly S.: A Mohácsi-sziget, mint potenciális termálvíz és szénhidrogén lelőhely. *Móra Akadémia* 5 (2018) 91–112.
- LACZAY 1982: Laczay I.: A folyószabályozás tervezésének morfológiai alapjai. *Vízügyi Közlemények* 64:2 (1982) 235–255.
- PÁNYA 2020: Pánya I.: A Mohácsi-sziget középkori topográfiája. *Történeti földrajzi közlemények* 8:3–4 (2020) 105–120.
- PÁNYA 2021: Pánya I.: A Vajas folyó a történeti forrásokban. *Hidrológiai közlöny* 101:2 (2021) 72–80.
- PÁNYA–KÖNIG 2020: Pánya I. – König F.: Adatok Mohács török kori erődítéseinek elhelyezkedéséhez. In: *Eke mentén, csata nyomában. A mohácsi csata kutatásának legújabb eredményei. Tanulmánykötet Szűcs József tiszteletére.* Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia 17. Szerk.: Haramza M. – Kovaliczky G. – Bertók G. – Simon B. – Galambos I. – Türk A. Budapest 2020, 143–156.
- PAP ET AL. 2020: Pap N. – Gyenizse P. – Kitanics M. – Szalai G.: Az 1526. évi mohácsi csata helyszíneinek földrajzi jellemzői. In: *Mordortól Mohácsig. A mohácsi csatáj történeti földrajzi kutatása.* Szerk.: Pap N. Budapest 2020, 123–168.
- PAP ET AL. 2020a: Pap N. – Gyenizse P. – Kitanics M. – Szalai G.: II. Lajos halálának helye. In: *Mordortól Mohácsig. A mohácsi csatáj történeti földrajzi kutatása.* Szerk.: Pap N. Budapest 2020, 211–248.
- PÉCZ 2016: Pécz T.: *A Riha-tó természetvédelmi értékelése az Európai Unió Víz Keretirányelve alapján.* PhD értekezés, Pécsi Tudományegyetem. Pécs 2016.
- PÉCSI 1959: Pécsi M.: *A magyarországi Duna-völgy kialakulása és felszínalaktana.* Budapest 1959.
- SZABÓ–KOVALICZKY–LÓKI 2018: Szabó M. – Kovaliczky G. – Lóki R.: Altinum – Erőd a Római Birodalom kapujában. *Várak, kastélyok, templomok* 14 (2018) 86–91.
- TÖRY 1952: Töry K.: *A Duna és szabályozása.* Budapest 1952.

REFERENCE POINTS FOR THE RECONSTRUCTION OF THE MOHÁCS-DUNA RIVERBED IN 1526

DÁNIEL SZÁVOSZT-VASS

As the 500th anniversary of the Battle of Mohács approaches, an increasing number of studies are trying to clarify the uncertainties surrounding the battle. One aspect of this is the reconstruction of the landscape of the period, including the Danube River, which bordered the battlefield from the east and which has been in the focus of research, especially in connection with the death of Louis II. of Hungary. Reconstructing the Danube riverbed 500 years ago is difficult because of the erosion and accumulation caused by the river's meandering, but there are some points of reference that can help us in our research. The Riha oxbow preserved the parameters of the Danube when it was cut-off. Studying these parameters allow us to draw conclusions about the medieval state of the Mohácsi branch. There are also other references, which can help us in our research, such as the series of intact pointbars on the left bank, the level of the higher floodplain marked by the medieval settlement network on the Mohács Island, the pace of erosion on the concave right bank north from Mohács that cut off the road to Buda in 1823, and the missing eastern wall section of the Roman Altinum fortress near Kölked, presumably washed away by the Danube sometime after the collapse of the Roman Empire in Pannonia.

A DUNA DOMBORZATFORMÁLÓ HATÁSA MOHÁCS KÖRNYÉKÉN ÉS AZ 1526. ÉVI MOHÁCSI CSATA

VICZIÁN ISTVÁN*

BEVEZETÉS

1526-ban a mohácsi csata a Duna ármentes teraszfel-színén, a Mohácsi teraszos síkon zajlott. A csatával kapcsolatban és általában a Duna menti síkság településeinek fejlődésére nézve érdekes kérdés, hogy a vele szomszédos dunai ártéren milyenek voltak az egykori földrajzi viszonyok. Továbbá az is kérdés, hogy a folyó mely ágai voltak élők, milyen volt a meder és a folyó ártere, hol voltak mocsaras területek, a csata óta eltelt időszakban mekkora részt mosott el a Duna a part menti területekből, és hogy mennyire használhatók a 18–19. századi térképek és a mai légi felvételek a 16. századi környezetrekonstrukciójához.

Az öt évszázaddal előttünk létezett táj mára jelentősen átalakult. A folyó magyarországi szakaszai közül talán a Mohácsi-sziget és a tőle északra fekvő Sárköz területén történtek a legnagyobb vízrajzi változások az elmúlt évszázadokban. Itt a meder erősen kanyargóvá, meanderezővé válik, helyenként több ágra szakad, az oldalazó erózió miatt partja jelentősen hátrál, ártere széles lesz, a folyó hatalmas mennyiségű üledékkel tölti fel az árterét, a folyamszabályozásokat követően pedig a medre jelentősen bevágódott.

Megkezdett kutatásaink hosszabb távú célja, hogy részleteiben megismerjük a domborzat- és tájfejlődés történetét a vizsgált Duna-szakasz környékén. Cikkünk a kutatások első eredményeit mutatja be. Tanulmányunkban a Duna árterével, a tágan értelmezett Mohácsi-szigettel foglalkozunk.

A geomorfológiai vizsgálat azzal a szándékkal készült, hogy következtetéseket fogalmazzunk meg az 1526. évi földrajzi állapotokra nézve. A rekonstrukció során elsősorban a geomorfológiai adottságok és folyamatok felől közelítjük meg a témát. Vizsgáljuk a domborzati viszonyokat, a felszínfejlődést meghatározó tényezőket, földtani, tektonikai adottságokat, a felszinformáló folyamatok jellemzőit és ezek hatásterületét. A terepi megfigyelések mellett részletes topográfiai térképlapok, archív térképek, légi felvételek adatait, történeti, kartográfiai, régészeti forrásokat használunk, ezeket egymással összefüggésben értelmezzük. Elemezzük a mai tájban és a különböző régi ábrázolásokon megfigyelt domborzati formákat és ezek alapján következtünk a korabeli környezeti viszonyokra.

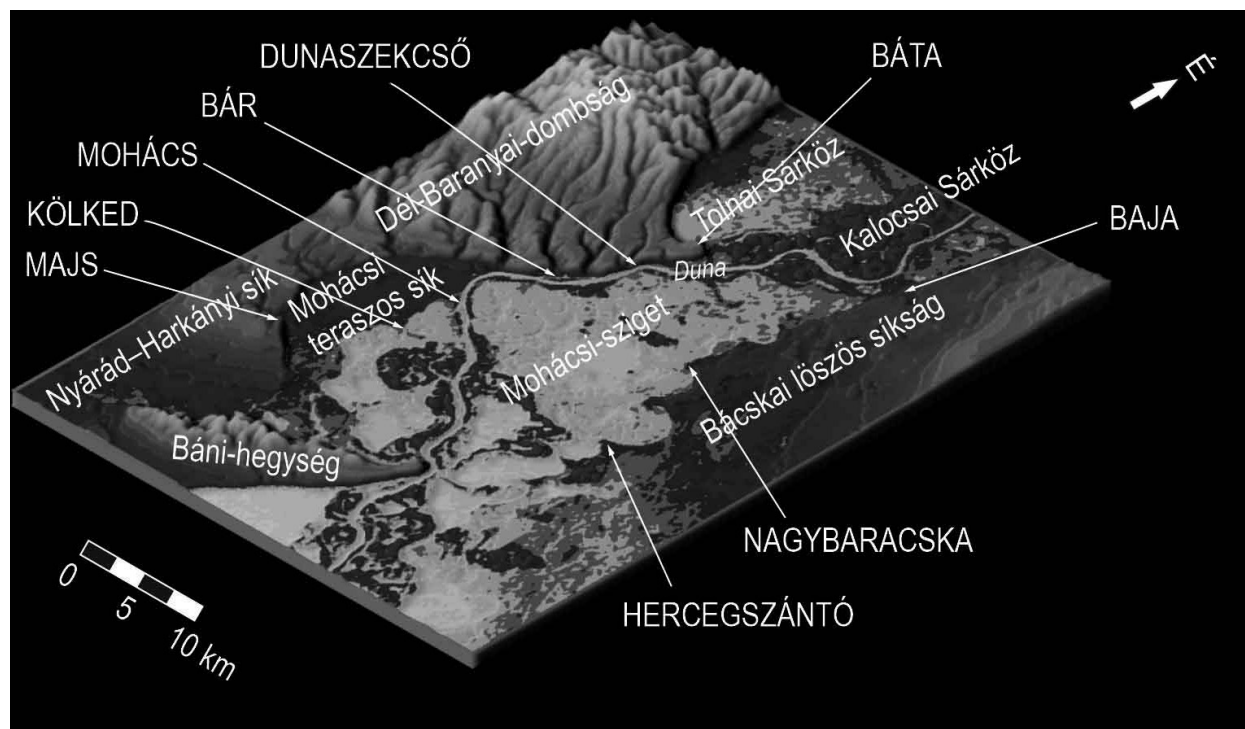
A VIZSGÁLT DUNA-SZAKASZ HELYZETE, KIALAKULÁSA

A vizsgált terület elsősorban a Mohácsi-szigetet és a tőle nyugatra fekvő Mohácsi teraszos sík peremét teszi ki (1. kép). E kistájakat északról a Tolnai-Sárköz és a Kalocsai-Sárköz határolja, nyugaton a Dél-Baranyai-dombság és a Nyárad–Harkányi sík, keletről a Bácskai löszös síkság, délen a Báni-hegység, illetve a Duna és a Dráva torkolatvidéke zárja le.

Mohács környékének földtani viszonyait a pleisztocén döntő részében a Sárvíz és más dunántúli víz-

folyások keletre terjeszkedő hordalékkúp-síksága határozta meg, melynek felszínét löszös üledékek fedték. A Duna ekkor még távolabb, a mai Budapest–Szeged vonalon folyt. A folyó csak a pleisztocén würm glaciális időszakának közepétől, mintegy 30–40 ezer éve van jelen a mai Mohács környezetében, a folyó ekkor hagyta el korábbi északnyugat–délkeleti irányú folyásirányát, és vette fel a ma is jellemző észak–déli irányt.¹ A folyásirány változása elsősorban

* Csillagászati és Földtudományi Kutatóközpont Földrajztudományi Intézet, viczian.istvan@csfk.org

1. kép. A Mohácsi-sziget és környékének domborzati modellje (SRTM adatok alapján szerkesztette Viczián I.)
 Fig. 1. Elevation model of Mohács Island and its surroundings (by I. Viczián based on SRTM digital elevation data)

a Kalocsai-, Bajai- és Mohácsi-süllyedékterületek süllyedése miatt következett be, e területek vonzótták magukhoz a Dunát. A mederáthelyeződés során a folyó a régi és a mai Duna-meder közti területet letarolta. A mai Duna-Tisza közti síkvidék északi részét erodálta, déli területeit, a Bácskai löszös síkságot viszont érintetlenül hagyta. A nyugatra tolódó Duna-meder alámosta a lösszel fedett Mezőföld és Dunántúli-dombság peremét. Így alakultak ki a magaspártok több tíz méter magas, meredeken leszakadó formái Érdtől Bárig a Duna jobb partja mentén, illetve a Mohácsi teraszos sík nyugati peremén a Lánycsók, Nagynyárad, Majs vonalon. Ez utóbbi szakaszt leszámítva a partfalak hátrálása a holocénben (a 11 700 évvel ezelőtt kezdődő és napjainkig tartó időszak) is folytatódott. A hatalmas munkavégző képességű pleisztocén folyó medre jelentősen bevágódott, széles völgytalpat alakított ki, kavicsos hordalékaanyagát a Mohácsi teraszos sík és a Mohácsi-sziget területén is feltárták a mélyfúrások.²

A pleisztocén utolsó szakaszában a folyó még a mainál magasabb tengerszint feletti helyzetben formálta árterét. A pleisztocén–holocén átmenetet jellemző éghajlatváltozás következtében a folyók vízhozama többszörösére nőtt,³ ennek megfelelően a Duna is jelentősen bevágódott. A meder mélyebb szintre szállt, a folyó elhagyta korábbi árterét és a mélyebb fekvésű térszínen új árteret formált ki. A régi ártér megmaradt területéből alakult ki a II/a. számú, ármentes folyóvízi terasz. E teraszhoz tartozik nyugaton a Mohácsi teraszos sík, keleten a Bácskai löszös síkság nyugati pereme.

A mélyebb szinten kialakult mai holocén ártér megegyezik a Mohácsi-szigettel és a folyó menti alacsonyabb fekvésű területekkel. Az ártér döntő része az alacsony- és magasártéri szintet képviseli. E szinteket igen nehéz egymástól elkülöníteni, tekintve, hogy a meanderező folyó az árteret teljesen bejárta, üledékeit és felszínformáit átdolgozta.⁴

¹ JASKÓ–KROLOPP 1991, 71; GÁBRIS–NÁDOR 2007, 2765–2771.

² PÉCSI 1959, 256.

³ KISS ET AL. 2015, 148.

⁴ PÉCSI 1959, 356.

FÖLDTANI, DOMBORZATI ADOTTSÁGOK ÉS ANTROPOGÉN HATÁSOK

A mélyfúrások adatainak elemzése⁵ és a geofizikai mérések⁶ szerint a Sárköz területén (a Mohácsi-szigettől északra) Kalocsánál és Bajánál katlanszerű süllyedések, Bátánál viszont sasbércszerű kiemelkedés, a Mohácsi-sziget alatt pedig egy újabb süllyedéktérület található. Kialakulásukban a korábbi szerkezeti vonalak mentén felújult tektonikai mozgások lassú süllyedései, vetődések és horizontális szerkezeti elmozdulások egyaránt szerepet játszottak.⁷ E süllyedések a hullámtéri felhalmozás egyik legkedvezőbb adottságú és legnagyobb területű térségei. A süllyedéktérületek együttesen a hazai folyóvízi felhalmozásra alkalmas felszínek hetvenöt százalékát adják.⁸

A Duna üledékeinek vastagsága Kalocsánál és Bajánál a 70–80 métert, a Mohácsi-sziget déli részén pedig a 60 métert is meghaladja.⁹ A folyóvízi üledékréteg kivékonyodik Bátánál, ahol az ártérbe ékelődik a Dunántúli-dombság keleti nyúlványa.¹⁰ Itt az alaphegységet jelentő mezozoós karbonátos kőzetek, illetve az azokra települt harmadidőszaki üledékek a mai Duna-meder mindkét oldalán felszínközeli helyzetben vannak. Bátától északkeletre, ahol az 1859 előtti mederátvágás előtt a Duna folyt, az alaphegység egyben a folyómeder sziklatalpát is képezte.¹¹ Ettől még keletebbre a Mohácsi-sziget északi részén Dunafalvánál az alaphegység a felszíntől 10–15 méter mélyen fekszik, Váripusztá környékén felszíni előfordulása is ismert. A Baracscai-Duna jobb partján fekvő váripusztai dolomitos-mészkő sziklaszirtekre több szerző is felhívta a figyelmet.¹² Rajta 4. századi, Valentinianus-kori, római kikötőerőd maradványai találhatók.

A Mohácsi-sziget északi részén vannak magasabb fekvésű, ritkábban elöntött, megtelepedésre alkalmas térszínek is. A magasabb fekvésű északi és a mélyebb fekvésű déli részek kettőssége megfigyelhető középkori települések topográfiai viszonyaiban is.¹³ A felszín általános déli irányba való alacsonyodása mellett fennáll a felszín északnyugatról délkeletre való lejtése is. A szigetet korábban rendszeresen elöntő árvek ezért jellemzően délkeleti irányba vonultak le a területről gravitációs úton a Baracscai-Duna felé.¹⁴ Itt a Mohácsi-sziget délkeleti részén, a Baracska és Hercegszántó vonalon a legvastagabb a süllyedésben felhalmozódott folyóvízi összlet is, tehát a süllyedés is itt a legerősebb.¹⁵ A sziget középső részén vannak olyan mély fekvésű területek, mint például a Riha-tó, ahonnan a víz nem tud gravitációs úton távozni.¹⁶

A Mohácsi-sziget felszínközeli rétegeit a Duna folyóvízi üledékei, alluviális anyaga alkotja. Az üledékek szemcsemérete letről a felszín irányába fokozatosan csökken, ami a folyó egyre csökkenő munkavégző képességét mutatja. Ez az üledékösszlet egyetlen, a würmtől napjainkig tartó üledékföldtani ciklust képvisel.¹⁷ A legalsó réteget a Duna pleisztocén-végi kavics és homok anyaga alkotja, e felett holocén homokos öntésiszap és öntésiszap rétegek következnek, az ártéri laposokban agyagos, tözegecs üledékek vannak. A Duna a vizsgált szakaszán kavicsot ma már nem szállít, csak finomabb hordalékokat. A bajai Duna-híd alatt évente átlagosan ötmillió tonna iszap-agyag hordalék vonul át.¹⁸ A görgetett hordalék átlagos szemcseátmérője Mohácsnál az 1 mm-t is alig éri el, jellemzően finom homokból áll.¹⁹

⁵ JASKÓ–KROLOPP 1991, 65–82.

⁶ DRASKOVITS 1982, 38–39; DRASKOVITS–JÓSA 1986, 57–66; SZENTHE 2003.

⁷ JASKÓ–KROLOPP 1991, 65–82; PETROVSZKI 2013, 74.

⁸ LOVÁSZ 2013, 254.

⁹ ERDÉLYI 1955, 160; JASKÓ 1990, 52–56.

¹⁰ JASKÓ–KROLOPP 1991, 65–82.

¹¹ SZENTHE 2003.

¹² SZABÓ 1867, 133–141; LÓCZY 1912, 677–678; SZEDERKÉNYI 1962, 28–32; SZEDERKÉNYI 1997; SZENTHE 2003; KONKOLY 2012, 1–21; KONKOLY 2015, 13–44.

¹³ PÁNYA 2020, 105–120.

¹⁴ BUZETZKY 2002, 116–124.

¹⁵ JASKÓ 1990, 52–56.

¹⁶ BUZETZKY 2002, 116–124.

¹⁷ PÉCSI 1959, 325; JASKÓ 1990, 52–56.

¹⁸ BUZETZKY 2002, 111.

¹⁹ TAMÁS 1999, 45.

A Duna jelenlegi medre csak a legfelső iszap- és homokrétegekbe vágódik be, a kavicsos rétegeket nem éri el. A Paks alatti szakaszon, így a Mohácsi-sziget területén is, a Duna már nem volt képes kavicsot szállítani a holocénben, pleisztocén kavicsos üledékei pedig a süllyedések eredményeként már jóval a mai folyómeder szintje alá kerültek.²⁰ A medret körülvevő homokos, iszapos üledékeket a folyó oldalazó eróziójával könnyen pusztítja, könnyen vesz fel új hordalékanyagot a mederoldalból. Ebből adódóan a vizsgált medrek kevésbé stabilak, gyorsan változó meanderező mintázatot vesznek fel.

A Mohácsi-sziget területén e mintázatot tektonikai, szerkezeti hatások is módosították. A vizek mindig a legalacsonyabb térszint jelentő helyi erózióbázis irányába tartanak, ezért az állandó és időszakos medrek folyásirányára a süllyedékterület leginkább süllyedő részei gyakorolnak hatást.

A süllyedő terület önmagában is a meanderező mintázat kialakulását segíti. A süllyedékterületre érkező folyó esése és munkavégző képessége megnő, ezért a mederben felerősödnek a turbulens áramlások, ami beindítja a meanderezést. A folyó mindig törekszik egyenletes és csökkenő lejtést elérni, ahol a maximális vízhozamot minimális sebesség mellett szállíthatja.²¹ Ahol a völgy lejtőszöge a süllyedés miatt megnő, ott erre a hatásra a Duna válaszképp kanyargó és ezáltal hosszabb medret alakít ki, és így a lejtését és folyási sebességét is csökkenteni tudja. A Mohácsi-sziget déli részén a Mohács, Udvar, Nagybaracska, Hercegszántó települések által meghatározott részen a legszélesebb az ártér területe, a Dunamedrek kanyargóssága, a meanderek kiterjedése is itt a legnagyobb. Az a geomorfológiai jelenség, hogy az ártéren átfolyó időszakos medrek délkeletre tartanak, azt jelzi, hogy a területen belül a Baracska-Duna déli szakaszára jellemző a jelentősebb süllyedés. Ezt igazolja az is, hogy itt a legvastagabb a folyóvízi üledékösszlet vastagsága.

A medrek folyásirányában a környékre jellemző északnyugat–délkeleti és az erre merőleges törésvonalak irányai is megmutatkoznak. Ez a tektonikai meghatározottság a Dunántúli-dombság völgyeinek északnyugat–délkeleti irányában sokkal inkább szembetűnő, de a Duna Baja–Mohács (és Majs a pleisztocénben) vagy a Mohács–Apatin szakaszának meghatározottsága is ezekhez az irányokhoz köthető.

A meder és az ártér fejlődési folyamatát jelentősen befolyásolták, átalakították a 19. század legelejétől zajló folyószabályozási, ár- és belvízmentesítési munkálatok. Az 1800-as évek elejétől fokozatosan kiépült az árvízvédelmi töltések rendszere, először a Duna melletti öblözetekben, majd fokozatosan a sziget majdnem egészére kiterjedően. Az 1820-as években a folyó túlfejlődött kanyarjait több helyen átvágták. 1870-ben elzárták a Baracska-Duna felső torkolatát, az 1850-ben épített bezdáni és az 1875-ben elkészült bajai zsilipek hatására a baracska-Duna folyamág jórészt elvesztette eróziós képességét, az ártér döntő részét csatornákkal, szivattyútelepek építésével mentesítették a belvítől.²² A Duna felsőbb szakaszait és a mellékvízfolyásokat is szabályozták. A Baracska-Duna és az átvágott meanderek fokozatosan feliszapolódnak. Az egymedrűvé vált Duna fokozott erővel támadta a jobb partján fekvő dombság és folyóterasz peremét Mohácsnál, ezért ott partvédő művek, sarkantyúk kiépítése vált szükségessé. A meder jelentősen, 1,5 métert vágódott be, ami együtt járt az ártéri talajvízszint süllyedésével is.²³ A kiegyenesített, csatornaszerű meder gyorsan vezeti le a vizet. Az egykori ártér kilenc tizedét árvédelmi töltések védik, a sziget területét már nem fenyegeti az árvíz. A Duna szerepe a vizsgált terület felszínformálódásában mérsékelte vált.

A Mohácsi-szigetet nyugatról határoló ágat Mohácsi-Dunának, a keletit Baracska-Dunának nevezzük tanulmányunkban. Somogyi a Mohácsi-Duna medret kanyarogva bevágódó, a Baracska-Dunát kanyarogva feltöltő szakaszjellegűnek határozta meg.²⁴

²⁰ PÉCSI 1959, 325; SOMOGYI 1974, 27–28.

²¹ TIMÁR–TELBISZ 2005, 48–54.

²² BUZETZKY 2002, 107–110; KÁROLYI 1973, 245–248; FALUDI–NEBOJSZKI 2008, 47–57; HERVAI–LÓCZY 2009, 51–60; HERVAI–NAGY–KONKOLY 2020, 47–60; HERVAI 2020; KÁROLYI 1973, 245–248.

²³ KALOCSA–TAMÁS 2003, 251–257.

²⁴ SOMOGYI 1983, 229.

FELSZÍNFELJÖDÉSI FOLYAMATOK, GEOMORFOLÓGIAI FORMÁK

Egyes geomorfológiai formák domborzatukban és üledékeikben sok információt őriznek meg kialakulásuk környezeti adottságairól, a múltbéli tájról és az abban ható felszínfejlődési folyamatokról, míg más formák elpusztulnak vagy teljesen átalakulnak, és a bennük őrzött ismeret is elvész. A mohácsi csata környezetének rekonstrukciója szempontjából ezért fontos a geomorfológia folyamatokat, formákat, kialakulásuk, fejlődésük idejét megismerni.

A Duna medermintázata a Mohácsi-sziget térségében fonatosan szövevényes (anasztomizáló), ezen belül a Mohácsi- és Baracska-Duna egyenként pedig meanderező mintázatú volt természetes állapotában. Az anasztomizáló mintázat több egymás mellett futó és egymással oldalirányban is kapcsolatot létesítő, többé-kevésbé kanyargós ágak együttesét jelenti. Természetes állapotukban a medrek között az ártérből kimetszett szigetek jönnek létre, melyeket a nagyobb árvizek rendszeresen elöntenek. Ugyanez a mintázat jellemezte a Dunát a vizsgálati területünkől északra fekvő Sárközben, a Kalocsai és Bajai-süllyedékek, illetve délen a határon túli süllyedékek területein is. E területeken a Duna fő medrén kívül elsősorban az ártér keleti oldalán elhelyezkedő Vajasnak hívott vízfolyások képviselték a párhuzamos medreket a vizsgált időszakban. A Vajas a középkorban még mindenütt élő, hajózható vízfolyás volt, de egyedül a mohácsi szakasz esetében merül fel, hogy a Vajasnak is nevezett Baracska-Duna a nyugati ággal megegyező vagy annál szélesebb mederrel rendelkezett volna a vizsgált időszakban.²⁵ Kisebb-nagyobb párhuzamos medrek egészen a folyószabályozási, vízrendezési munkálatokig léteztek a süllyedékterületeken.

Az anasztomizáló jelleg, a medrek szétválása elsősorban ott valósul meg, ahol a folyó belép a süllyedékterületekre; a medrek egyesülése pedig rendszerint a süllyedékterület folyásirány szerinti alsó végénél következik be. A medrek egyesülése és szétválása szempontjából tehát nagy jelentősége van a süllyedékterületeket elválasztó „küszöbök-

nek”. Ilyen a Mohácsi-sziget északi részén az ártérbe benyúló és az ártér alatt is húzódó báti küszöb (az alaphegység felszíni és felszínközeli előfordulása) amihez a sziget magasabb fekvésű, ármentes térszínei is tartoznak Szeremle és Váripusztá környékén. A sziget déli részén pedig a síkságból kiemelkedő Báni-hegység képezi a küszöböt. Ez utóbbi „hegység” már a pleisztocénben is akadályt képezett a Duna számára. A mai Mohácsi teraszos sík nyugati, déli határának íves vonala a Duna akkori medrének a hegység északi előterében kanyarodó Lánycsók, Nagynyárad, Majs, Darázs vonalával egyezik meg. A küszöböknel a Duna árterre is leszűkül, míg a süllyedékterületek belső részén szélesebbé válik. A Mohácsi süllyedékterületen a Mohácsi- és a Baracska-Duna egyesülésének és találkozásának pontos helye az említett küszöbök környékén folyamatos változásban volt: északon a Bába, Dunaszekcső, illetve Baja, Bátamonostor települések által meghatározott övben, délen a Kölked és Hercegszántó vonaltól délre eső területen valósult meg.

2. kép. Müller Ignác térképének részlete 1769-ből²⁶
Fig. 2. Detail of Ignác Müller's map, 1769

²⁵ PÁNYA 2021, 72–80.

²⁶ Müller Ignác térképének részlete 1769, MNLOL S167-No.78/1-4. (*Mappa geographica novissima Regni Hungariae...*) <https://maps.hungaricana.hu/hu/HTITerkeptar/409/?list=eyJxdWVyeSI6ICJXHUwMGZjbGxlcAxNzY5In0>

3. kép. Marsigli kéziratós térképének részlete 1702-ből a Mohácsi-sziget területéről²⁷

Fig. 3. Detail of Marsigli's manuscript map, 1702 depicting the Mohács Island

Árvizek idején a Mohácsi- és Baracscai-Duna két állandó medre mellett további időszakos, észak–déli irányú medrek alakultak ki, ezek jellemzősen az ártér mélyebb fekvésű területein vezettek keresztül. Számos 17–18. századi térkép (például Marsigli, Coronelli, Müller) ábrázol egy harmadik párhuzamos medret a sziget tengelyében (2. kép), és e medrek a későbbi térképeken, illetve a mai domborzati viszonyokban is felismerhetők. A korszak térképén e harmadik medertől nyugatra fekvő területeket nevezik Mohácsi-szigetnek, míg a tőle keletre fekvő részeket Brigitta-sziget névvel illetik. Az ártéren átvonuló víztömeg többé-kevésbé időszakos medreinek folyásirányát elsősorban a fokok, lefűződött folyómedrek, feltöltődő meanderek, ártéri laposok helyzete határozta meg. Nagyvizek után az ártér mélyebb részein még sokáig visszamaradhattak időszakos, sekély tavak, vizenyős területek. A párhuzamos

medrek között, a vízállás és a domborzati viszonyok függvényében további, oldalirányú kapcsolatok is kialakultak. A legkorábbi ismert ábrázolásuk Marsigli 1702-es kéziratós térképén látható (3. kép). A megelőző időszak ismert térképei nem ábrázolták e medreket. A Mohácsi-sziget nehezen járható, lápos, mocsaras, jórészt lakatlan vidékét csak egy egységes felszínű szigetként, vagy a terület vizes jellegét mutató szimbolikus jelekkel ábrázolták. Ilyen a Mohácsi-sziget részletes topográfiai térképe is 1685-ből, amit a Karlsruhe-i levéltárban őriznek.²⁸

A meanderező medrek szinuszosan kanyarognak, a kanyarok külső, homorú ívén a part pusztul, a kanyar belső, domború részén övzátony épül, az ártér állandó lassú átalakulásban van. A folyó sodorvonala a kanyarok külső, domború íve felé tér ki, ahol a meder kimélyül, partját alámossa, meredek meder-, illetve partoldalt alakít ki. A meander belső, homorú ívén a meder sekélyebb, rajta a vízáramlás lelassul, energiát vesz, ezért hordalékának egy részét lerakja, övzátonyt épít belőle. A kanyar homorú oldala fokozatosan gyarapodik, újabb és újabb övzátonyok és a köztük lévő íves mélyedések (sarlólaposok) sorozatát alakítja ki. A kanyar két oldalán lejátszódó ellentétes folyamat, a folyó oldalazó eróziója és akkumulációja a kanyarokat tágtítja, a kanyar ívhosszának növekedését okozza. A tágan értelmezett Mohácsi-sziget felszínének döntő részét övzátony-sarlólapos sorozatok alkotják. A meanderek kanyarjai az ártéri síkságon szabadon fejlődve egyre tágasabbakká válnak, idővel túlfejlődött kanyarokat alakítanak ki, ezek végül lefűződnek a mederről, amikor a kanyar alsó és felső mederszakasza közel kerül egymáshoz és a kanyar nyaka átszakad. Ilyen lefűződött meanderből képződött morotvató például a Riha-tó Újmohácstól keletre. A folyószabályozás keretében levágott folyókanyarulatok mesterséges morotvák, mint például a Batai Öreg Duna, a Mocskos-Duna és Béda-Duna Kölkednél, a Sárkány-Duna Darázsnál. A morotva tavak idővel egyre keskenyebbé válnak, elmocsarasodnak, feltöltődnek, ártéri laposokká alakulnak, de íves formáik sokáig megmaradnak a domborzatban, mielőtt belesimulnak az ártérbe, vagy mielőtt a kö-

²⁷ DEÁK 2006. K031 térkép.

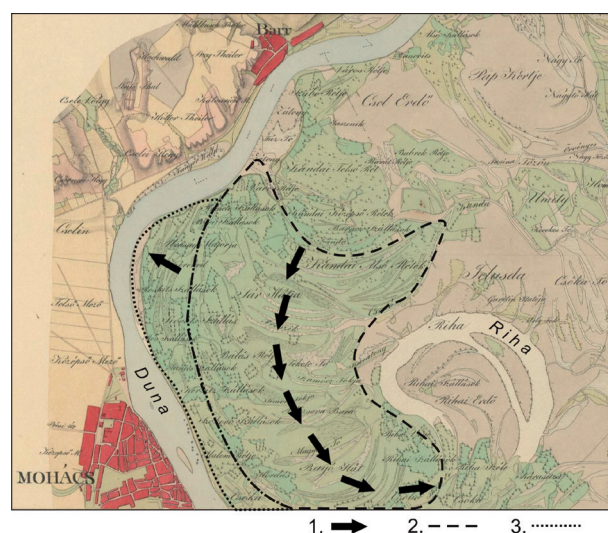
²⁸ DÓKA 1986, 70–71.

vetkező meanderképződési szakasz medre átformálja területüket.

A meanderező folyók oldalazó eróziójukkal, táguló és vándorló kanyarjaikkal az ártér széles területeit járják be, a medrek szabadon fejlődhetnek. Az ártér peremén, ahol a folyó magaspartok és meredek partoldalak mellett folyik, a magasabb térszínnek akadályozzák a meanderek szabad fejlődését. Tömegéből és ellenállóbb anyagából adódóan a Baranyai-dombság pereme lassabban, a Mohácsi teraszos sík némileg gyorsabban hátrál a folyó oldalazó eróziójának eredményeként. A Baranyai-dombság pereme átlagosan 40 méterrel magasodik a Duna fölé, a Mohácsi-teraszos sík pedig 5–10 méterrel. A partfal hátrálását – a Duna más hazai magaspartjaitól eltérően – a folyó meanderező jellege határozza meg. A Mohácsi-Duna a Baranyai-dombság peremét jelentő magaspart lábánál folyik Bába és Bár között. A folyószabályozási munkálatok előtt Bárt közvetlenül veszélyeztette a Duna és az itt belé torkolló Sárvíz oldalazó eróziója. Ez az állapot látható még az első katonai felmérés szelvényén. Az 1820-as gyűrűsháji és bárri Duna-meder átmetszés, illetve a Sárvíz új medrének kialakítása következtében a vízfolyások már távolra kerültek a településtől. Bába és Dunaszekcső között a folyó homorú kanyarszakaszai mentén a Duna lassan gyarapodó ártéri síksága húzódik a magaspart előterében. Dunaszekcsőnél a Duna kanyarjának külső íve mentén a folyó a magaspartot mossa alá, a magaspart hátrál, a Várhegy oldalában rogyásos suvadások, tömegmozgásos folyamatok zajlanak,²⁹ és különböző magaspart típusok alakulnak ki.³⁰ Dunaszekcső déli végétől Bár déli határáig ismét egy gyarapodó ártéri sík következik, területét a Belső-réti-patak hordalékkúpja is növeli. Bár déli határa után újra a parterózióknak van kitéve a dombosság, illetve a Mohácsi teraszos sík pereme és a Csele-patak torkolatvidéke. A területet partvédő művek védik a gyors pusztulástól. A Mohács alatti szakaszon a Duna a Mohácsi teraszos sík peremétől távol, alluviális síkságának tengelyében folyik. A teraszos sík határát a Duna egykori meanderei által alámosott meredek partoldalak jelölik ki. A folyó egykori me-

andereinek ívét ártéri öblözetek őrzik. Ilyen öblözet van Mohács és Kölked között, Kölked és Udvar között, Dályok és Izsép valamint Darázs északi előterében. A térképi és történeti források alapján e területek az elmúlt évszázadokban a feltöltődés különböző szakaszaiban lévő, többnyire mocsaras, magas talajvízállású vagy sekély morotvákkkal tagolt térszínek voltak, melyek területét a nagyobb árvizek visszatérően elöntötték.

Az övzátonyok képződésének két meghatározó formáját a meder folyóvölgy lejtésirányára merőleges tágulása, illetve a meanderek folyásirányban lefelé történő vándorlása jelenti. A két meanderfejlődési folyamat együttes hatásaként további összetett formák is kialakulhatnak. A medrek lejtésirányra merőleges tágulása, övzátony-sarlólapos sorozatának építése elsősorban a Mohácsi-sziget, a dunai ártér középső, déli, délkeleti részeire, ártéri öblözeteire

4. kép. A Riha-tó övzátonyai és a Csele-patak torkolatvidéke a „Duna Atlas” térképén 1834-ben (részlet).³¹ Jelmagyarázat: 1: A medervándorlás és övzátonyépülés iránya; 2: A Riha-Duna folyásirányban lefelé vándorló meder övzátonyainak területe; 3: A Duna meder folyóvölgy lejtésirányára merőleges tágulásának területe

Fig. 4. The point bars of the Riha meander and the confluence of the Danube and the Csele stream as shown on the map of the Danube Atlas, 1834 (detail).

Legend:
1: direction of meander migration and point bar formation;
2: the area of point bars of the Riha Danube developed by the down-valley translation type meander migration;
3: the area of point bars of the Riha Danube developed by channel bend expansion (increasing sinuosity and widening of the bend)

²⁹ KRAFT 2012, 93–104.

³⁰ MOYZES–SCHEUER 1978, 212–226.

³¹ Rauchmüller 1834: Duna Atlas (A Duna térképe Pozsonytól – Orsováig), részlet. Hadtörténeti Intézet és Múzeum B IX b 134 <https://maps.hungaricana.hu/hu/HTITerkeptar/2121/view/?pg=34&bbox=1791%2C-8059%2C4901%2C-6357>

jellemző. A kanyarok fejlődését itt az is elősegítette, hogy a medret finomabb szemcseméretű holocén üledékek veszik körbe, melyek kevésbé korlátozzák a meanderek szabad fejlődését, mint az északnyugati részen, ahol a folyó a Baranyai-dombság, illetve a Mohácsi terasz peremét mossa alá. Ez előbbi területek a süllyedék központja felett fekszenek.

A meanderek folyásirányban lefele történő, déli irányú vándorlására a Dunának a Riha-tó lefűződése előtti mederfejlődése lehet jó példa. A Riha morotvató a Duna Moháccsal átellenes oldalán helyezkedik el. Tőle északra az újmohácsi Kandafoktól, Paprét és Ordas dűlőktől a Mohácstól délre fekvő Cigányzátany alsó részének vonaláig nagyjából nyugat-kelet irányú, déli irányban egyre fiatalabb övzátanyok 6-7 kilométernyi sorozata található (4. kép). Ezek ívei jól mutatják, ahogy a Mohácsi-Duna egykori keletre forduló kanyarjának kezdeti szakasza fokozatosan egyre délebbre tolódott. Az így kialakult övzátany-sarlólapos sorozat délre terjeszkedésének a Riha-tó lefűződése vetett véget. A Riha esetében a jobb part nehezebb erodálhatósága okozza a bal parti nagyobb, aszimmetrikus kanyarok kialakulását, ellaposodó meanderek fejlődését. Az északról délre fiatalodó övzátany-sorozat részben abból a hordalékanyagból épült, amit a folyó a kanyar külső ívén, a mohácsi part alámosásával nyert. Az övzátany-sorozat épülésének, fokozatos délebbre tolódásának megfelelően a túlsó parton, a kanyar külső ívén a magaspartot alámosó szakaszon is fokozatosan egyre délebbre vándorolt az eróziónak leginkább kitett partszakasz. A partpusztulás először a Baranyai-dombság keleti nyúlványait érintette, majd a teraszfelszín peremét mosta alá a mohácsi szakaszon.

A meanderező folyók akkumulációs felszínformái közül a korábban ismertetett övzátany épülése mellett egy másik forma, a folyóhát épülése is jellemző. Amíg az övzátany egy mederben képződő,

laterális akkumulációs forma, ami a meander belső ívén egész évben fejlődik, addig a parti hát egy medren kívüli, vertikális akkumulációs ártéri forma, ami csak nagyvíz idején fejlődik a folyó mindkét partján. A parti hát – vagy folyóhát – akkor épül, amikor a folyó kilép középvízi medréből. Az ártéren a felszín érdessége miatt a vízsebesség lelassul, a folyó hordaléka egy részét lerakja. Először a durvább hordaléktól szabadul meg a mederhez közeli sávban, míg a távolabbi területekre csak egyre finomabb szemcseméretű és egyre kisebb mennyiségű hordalékokat képes szállítani. Az ártér legtávolabbi részeire csak az árteret borító vízből kiülededő, lebegtetett hordalék iszap és agyag anyaga jut el. A folyót kísérő természetes gát felszínét a visszatérően jelentkező árvizek fokozatosan magasítják. A parti hátak a folyó mindkét oldalán, de különösen a külső ív mentén szegélyezik a medret, a meder felé meredekebb, az ártér távolabbi részei felé laposabb lejtővel bír. A parti hátat megszakító természetes kapukat fokoknak nevezzük, amin keresztül a víz az ártér belső részeinek ártéri laposaiba, egykori feltöltött medreinek maradványaiba és más mélyfekvésű területekre juthat el. Az ártérről a medrekbe visszajutó víz szintén a fokokon keresztül tér vissza a folyóba. A fokok sok esetben olyan szakaszokon alakulnak ki, ahol egy korábban lefűződött meander régi medre húzódik a folyóhát alatt, vagy ahol egy fejlődő meander alámossa, erodálja a folyóhátat. A fokok, meanderek, ártéri laposok rendszerének nagy jelentősége volt a szigetre egykor jellemző ártéri gazdálkodás megteremtésében. Ilyen fok volt a Mohácsi-Duna mentén például a Kanda-fok a Bárral szemben lévő parton. Ez az árvizek idején a Riha-tótól északra fekvő területen keresztül, délkeletre folyva vezette vissza a vizet a Baracska-, illetve a Mohácsi-Dunába. Útja során igazodott az ártér mélyebb fekvésű részeihez, egykori feltöltött meanderek íves formáihoz.

ARCHÍV TÉRKÉPEK ÉS A FELSZÍNFORMÁK KIALAKULÁSI IDEJE

A domborzati rekonstrukcióhoz szükséges ismerünk, hogy egy adott felszínforma, például egy meander, hogyan és mennyi idő alatt alakul ki, illetve mennyi ideig ismerhető még fel a tájban? E témában érdemes megvizsgálni a területet ábrázoló régi térképeket és összehasonlítani az elmúlt évtizedek

légifelvételeivel. Az adott esetben azonban látnunk kell, hogy a korai térképek kevésbé adnak megbízható képet a terület geomorfológiai, hidrográfiai viszonyairól. A Mohácsi-sziget első ábrázolását jelentő Lázár deák kéziratos térképe még a mohácsi csata előtt 1514-ben készült, első kiadása 1528-ban látott

napvilágot, immár a mohácsi csatát ábrázoló jele-
nettel kiegészítve.³² Ezen a Duna Bába alatt két ágra
szakad, és a mainál lényegesen délebbre, Apatinnál
egyesül újra, a Mohácsi medret pedig határozottan,
mintegy negyven százalékkal nagyobbra jelöli a
Baracska-Dunánál. A következő szűk két évszázad
térképein így Giacomo Gastaldi (1546), Wolfgang
Lazius (1556), Domenico Zenoi (1566), Mathias
Zündt (1567), Cornelis de Jode (1595), Nicander
Philippus Fundanus (1595) Theodor de Bry (1596),
Abraham Ortelius (1570), Zsámboky János (1571),
Gerardus Mercator (1585), John Speed (1627), Johan
Blau (1635, 1664), Dancker Danckerts (1657),
Jacob Sandart (1664), Václav Hollar (1664), Johann
Hoffmann (1664), Frederick Witt (1670, 1683),
Alexis-Hubert Jaillot (1673), Adrianus Poesseniers
(1683), Nicolas Berey (1684), Nicolaes Visscher
(1696), Carel Allardt (1697), George Willdey (1700),
Pieter és David Mortier (1705) Magyarország tér-
képein rendre a Mohácsi-Duna a szélesebb, esetleg
azonos méretű a két meder. A Duna medrek tulajdon-
ságai azért is nagyon hasonlóak a fenti ábrázolásokon,
mert e térképek bizonyos értelemben mind a Lázár
deák féle térkép javított, kiegészített, átszerkesztett
változatai, és nem új felmérések alapján készültek.³³
A 18. század legelejétől a 19. század közepéig tar-
tó időszak térképei, mint például Luigi Fernando
Marsigli (1702, 1726), Johann Christoph Müller
(1709), Peter Schenk (1717), Johann Baptist Homann
(1718), Gabriel Bodenehr (1730), Mikoviny Sámuel
(1753), Müller Ignác (1769), Karacs Ferenc (1798),
Hell Miksa (1802), Lipszky János (1804–1808),
Szendrői Aszalay József (1830–38), Schedius Lajos
– Blaschnek Sámuel (1833–36) már egyre részlete-
sebb képet adnak a területről, és a két fő ág mellett
idővel egy harmadik ágot is feltüntetnek.³⁴ Ezek a
térképek is meglehetősen pontatlanok, elnagyoltak a
medrekre és a sziget hidrográfiai viszonyaira vonat-
kozóan. A kevés helyi vagy regionális léptékű térkép
alapján sem lehet kellően alátámasztott megállapítá-
sokat tenni a két meder egykori méretére vonatko-
zóan. Igazán részletes, felmérésen alapuló ábrázolást

azonban csak az ezt követő időszak térképei adnak,
de ezek már döntően abból az időszakból származ-
nak, amikor a vízrendezési, folyószabályozási mun-
kák és azok folyódinamikai, geomorfológiai
hatásai miatt a meder és ártérfejlődés természetes
menete már nem vizsgálható. A folyó Baracska-
ágának lezárása, a mederátvágások, az árvízvédelmi
töltések építése, a folyó bevágódásának hatására a
meanderfejlődés lehetőségei beszűkültek, megszűnt
a levágott vagy lefűződött medrek vízrajzi kapcsola-
ta a Dunával, e medrek nem fejlődtek tovább, és az
áradások időszakos medrei sem formálták át a tájat.³⁵
A szabályozott meder, valamint az egyre ritkább árté-
ri elöntések miatt a Mohácsi-sziget ártéri formáinak,
meandereinek, övzatonyainak természetes, szabad
fejlődése lényegében leállt, és így a felszínformák
egy jó része az akkori állapotban konzerválódott.
A II. katonai felmérés térképén feltüntetett formák,
medrek, meanderek, övzatonyok, morotvák, idősza-
kos medrek ezért többnyire jól megfeleltethetők a
mai légi felvételeken megfigyelhető domborzati for-
mákkal. A Mohácsi-szigetre a továbbiakban inkább
csak a lassú feltöltődés vált jellemzővé, de az árvízi
előntések elmaradása miatt ez sem jelentős. Az árté-
ri formák esetében tehát elsősorban a vízrendezési,
folyószabályozási munkák előtti időszakra alkal-
mazható a természetes felszínfejlődés ismérvei alap-
ján végzett domborzatrekonstrukció.

A Mohácsi- és a Baracska-Duna vonalát is szá-
mos egykori morotva, és a feltöltődés különböző
fázisaiban lévő meander-maradvány szegélyezi, és
az árteret fokozatosan, időszakos medrek, magasparkok
előterében kialakult ártéri öblözetek teszik válto-
zatossá. Arra vonatkozóan, hogy a szabályozások
előtti korokban mennyi idő telik el egy meander ki-
alakulásától annak lefűződéséig, már történtek vizs-
gálatok a Duna – sok tekintetben hasonló adottságú
– sárközi szakaszán. A vizsgálat jellemzően azt az
időszakot elemezte, amikor a Dunának egy fő med-
re létezett e szakaszon. Ott egy meander-képződési
ciklushoz körülbelül 150 évre volt szükség a közel
homogén anyagú térszínen, zavartalan állapotban.³⁶

³² PAPP-VÁRY–HRENKÓ 1990, 54–55; KLINGHAMMER 2008, 204.

³³ KLINGHAMMER 2008, 204; PLIHÁL 2009, 20–126.

³⁴ FALUDI–NEBOJSZKI 2008, 50–52; PLIHÁL 2009, 156–223.

³⁵ KALOCSA–ZSUFFA 1997, 191–192.

³⁶ SOMOGYI 1974, 31.

Az ártér formakincse, a lefűződött meanderek adottságai alapján a Mohácsi-sziget esetében azonban minimum két állandó folyómederrel kell számolni a vizsgált és az azt megelőző időszakokban. Tekintve, hogy a Mohácsi-sziget esetében a kétmedrű állapotot vizsgáljuk, érdemes példaként hoznunk még a hasonló földtani adottságú, de kisebb vízhozamú és lassabb folyású Tiszát, ahol ez a folyamat legalább 300 évet igényel.³⁷ Ez utóbbi szám közelebb állhat a vizsgált szakasz meander-képződési ciklusainak időkeretéhez.

A Mohácsi-sziget domborzatában több egymást követő meander-képződési ciklus formái láthatók. Nem ritka, hogy egymás mellett, illetve egymáson kettő vagy még több meander-generáció fosszilis felszínformáit figyelhetjük meg. Ezek alapján feltételezhetjük, hogy a Mohácsi-sziget domborzatában felismerhető egykori meanderek maradványai és övzátony-sarlólapos sorozatai akár több mint egy évezred folyóvízi eseményeinek emlékeit őrizték meg. A felszínformák jó része tehát az 1526-os események előtt keletkezett, így alkalmasak a vizsgált időszak kutatására és az ártérfejlődés természetes folyamatai időigényének, életútjának vizsgálatára.

A Mohácsi-sziget egyik legépebben megmaradt és ezért feltehetően az egyik legfiatalabb természetes morotvája a Riha-tó. A Riha név első okleveles említése és térképi ábrázolása csak a 18. századból ismert. Az 1783-ban készült első katonai felmérés térképlapján is szerepel a név, de ott a meander helyzete meglehetősen pontatlanul van ábrázolva. A morotva korára vonatkozóan egy 1339-ben kelt oklevél alapján Pánya István³⁸ valószínűsíti, hogy e forrásban szereplő Holt Duna megegyezik a Rihával. Az oklevél megemlékezik a Holt Dunából egy tóba vezető árokról is. Ez a körülmény is utal arra, hogy nem egy akkor frissen lefűződött meanderről van szó. Ezek alapján elképzelhető az is,

hogy a Riha lefűződése 700 vagy akár ezer évvel napjaink előtt történt meg. A Rihánál idősebb meander-maradványok még ennél is sokkal idősebb formák. A Riha közvetlen északi előterében is felismerhető egy korábbi meanderív, egy másik a Rihától 1,5 km-re keletre található, Homoródtól északkeletre, amit a II. katonai felmérésen Kutasfok és Disznóvíz névvel, a III. katonai felmérésen Lökfok névvel jelöltek. A folyó lentebbi szakaszai mentén is folytatódnak az egykori feltöltődött medrek, a korábbi meander-képződési ciklusok felszínformái.

A Mohács és a Karasica völgye közti, jobb parti, ártéri öblözetekben több meander-képződési ciklus medrei, övzátony-sorozatai ismerhetők fel a domborzatban. A fiatalabb meanderek tágulása és vándorlása az idősebb, már lefűződött meanderek övzátony-sarlólapos területeinek rovására történt. Némely meder pedig a teraszos sík terhére bővítette a Duna árterét. A Kölkedtől északra és délre fekvő öblözetek esetében is valószínű, hogy a teraszperemen elhelyezkedő római kori lelőhelyek építésük idején az élő Dunameder partja mellett, az ármentes térszín peremén épültek. Az ekkor kialakult tereplépcső, illetve az öblözetek peremét egykor alámosó meanderek övzátonyai, sarlólaposai most is felismerhető geomorfológiai formák. Ezek alapján mondhatjuk, hogy a meanderező Duna folyóvízi felszínformái másfél-két évezred folyóvízi eseményeire „emlékeznek”. A magasártéri térszín pedig további egy évezreddel korábbi állapotokról hordoznak információt.

A Mohácsi-szigetet is magába foglaló holocén ártéren tehát a geomorfológiai formák igen hosszú időtartamra „látnak vissza.” Az 1526. évi csata (és más korok és időszakok) környezet- és geomorfológiai rekonstrukciója szempontjából tehát a jól megválasztott övzátony sorozatok tudományos vizsgálata még sok lehetőséget tartogat.

A MOHÁCSI-DUNA JOBB PARTI ÁRTERE ÉS A TERASZPEREM FÉL ÉVEZREDDDEL EZELŐTT

A vizsgált terület felszínformái alapján a Mohácsi-szigetet egykor átölölő két Duna-meder, a Mohácsi- és a Baracska-Duna rekonstruált meandereinek, morot-

váinak, ártéri öblözeteinek morфомetriai paraméterei (ív hossz, húr hossz, kanyargósság, amplitúdó) közel azonosak, ami két közel azonos méretű és vízhozamú

³⁷ SOMOGYI 2000, 167.

³⁸ PÁNYA 2020, 109.

1. 2. ○

5. kép. Dunaszerdahely környéki Duna-szakasz vízrajzi és a terület úttérképe 1798-ból.³⁹

Jelmagyarázat: 1: A Dunán való átkelést biztosító út vonala;
2: A dunai átkelés helyei, révek, gázlók

Fig. 5. The hydrographic and road map of the Danube section around Dunaszerdahely, 1798.

Legend: 1: road providing crossing over the Danube River;
2: crossing points on the Danube, ferry crossing, shallows

vízfolyás létrejöttét, az ártér felszínformáiban megőrzött évszázadok, évezredek időszakából.

A két mederre egykor jellemző meanderező mintázat változékonysága azonban megengedi, hogy hosszabb-rövidebb időszakokra egyik meder meghatározóvá, vagy épp szerényebb vízhozamúvá váljon. Arra vonatkozóan, hogy a csata időpontjában melyik meder volt a nagyobb, a különböző források egymással ellentétes adatokat szolgáltatnak. A közvetlenül a vízrendezések előtt készült térképek többsége a Baracska-ágot jelöli szélesebbnek vagy

egyforma szélesnek mutatja a két medret.⁴⁰ A legrégebbi térképek és több későbbi térkép is a Mohácsi-ágot jelölik nagyobbak. Brodarics István a mohácsi csata szemtanúja szerint a két ág közül 1526-ban a Mohácsi-Duna medre volt a keskenyebb.⁴¹ A vízrendezések hatására, 1828 után a Mohácsi-Duna vált a főmederré.⁴² Arra nézve, hogy mikor melyik meder volt a főág, számos egymástól különböző nézet létezik.⁴³ Egyetértés csak abban van, hogy a Mohácsi-Duna a 19. század elején elkezdődött folyószabályozási, vízrendezési munkákat követően vált főmederré, az azt megelőző évszázadban pedig a Baracska-ág volt a nagyobb.

A 19. század eleji vízügyi beavatkozások következtében a Mohácsi-ágban kétszeresére nőtt a vízhozam,⁴⁴ ami felgyorsította a parteróziót, megváltozott a magaspart hátrálásának hatásterülete, és a partformálás addigi igen lassú változásai felgyorsultak. A kanyarátvágások miatt a Mohács alatti szakaszon a meanderező jelleg jóformán megszűnt, az ártérfejlődés új, emberileg meghatározott irányt vett. A mohácsi csata idejében jellemző környezet megismeréséhez a folyót ért antropogén hatásokat és azok felszínfejlődési következményeit is fel kell tárnunk.

A Bács és Mohács közti szakasz

A folyóvízi változásokat a régészeti lelőhelyek helyzete alapján is vizsgálhatjuk. A római kori *Lugio*, a későbbi *Florentia* erődje (és tőle északra pedig a középkori erődítmények) a dunaszekcsői magaspart peremén épültek. A folyó túlsó partján, Dunafalván pedig *Contra Florentiam* római kikötőerődje állt.⁴⁵ E két part menti erőd elhelyezkedése egy maihoz mérhető nagyságú, de annál 100-150 méterrel szerényebb mederszélességet jelöl ki a római korra. Ma mindkét építmény maradványait veszélyezteti a Duna. A jobb parton *Lugiot* és a limes utat a magaspart hátrálása, a bal parton *Contra Florentiamot* a Duna parteróziója

³⁹ Quits Antal 1798. Szekesfehervar környéki Duna-szakasz vízrajzi és a terület úttérképe. „Abrosz, amelyben azon faluk, melyek a szekesfehervari helységgel határosak, úgy nem különben a révnek, onnét vezet út, és távolabb fekvő helységeknek fekvéseit is szemlélni lehet.” (Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára Div. XIII. - No. 290., <https://maps.hungaricana.hu/hu/MOL-Terkeptar/5318/>)

⁴⁰ FALUDI-NEBOJSZKI 2008, 47–57; KONKOLY 2015, 28–31.

⁴¹ BRODARICS 1983, 73.

⁴² KONKOLY 2015, 31.

⁴³ KONKOLY 2015, 28–31.

⁴⁴ KONKOLY 2012, 170.

⁴⁵ KÓHEGYI-NOVOTNY 1968, 39–48.

6. kép. A Csele-patak torkolatvidéke Mohács kataszteri térképén 1865-ből⁴⁶
 Fig. 6. The confluence of the Csele stream and the Danube on the cadastral map of Mohács, 1865

⁴⁶ MNL OL S7-031. téka – Mohács - 10-112./11 <https://maps.hungaricana.hu/hu/MOLTerkepar/15304/>

7. kép. A Belső-réti-patak yazoo medre a második katonai felmérésen

Fig. 7. The yazoo section of the Belső-réti stream on the map of the second military survey

pusztítja fokozatosan a folyószabályozások óta, ami a meder szélességének növekedésére és más folyódinamikai változásokra vezethető vissza.

A két erőd fontos eleme volt annak a római kereskedelmi és hadiútnak, ami a Dunán való átkelést a Mohácsi-sziget északi részén át biztosította. Az út a szigeten érintette a várpusztai kikötőerődöt,⁴⁷ majd Baracskánál keresztezte a folyót és innen vette útját a Maros torkolata, majd *Dacia* provincia felé. Az átkelés helyei és az út nyomvonala igazodott a Duna dunaszekcsői és baracscai gázlóihoz és közöttük a Mohácsi-sziget magasabb fekvésű területeihez. Az említett gázlók az avar korban is léteztek. Feltehetően az avarok is itt keltek át a folyón, és innen kiindulva szállták meg a Dunántúl területét.⁴⁸ Dunaszekcső neve is egy gázlóra utal, az ómagyar szekcső – sebesen, fodrozva haladó víz, sellő, zuhatag, gázló – földrajzi köznévből származik, amely a szökik, ugrik gyakorító képzős szökös származékának a folyamatos melléknévi igenevétől különült el az -s képző affrikálódásával.⁴⁹ A dunai gázlókat és az átkelést lehetővé tevő út átöröklött vonalát egy 1798-ban kelt részletes térkép is jelöli még (5. kép). E térkép alapján a Mohácsi-Dunán való átkelés ekkor még a Dunaszekcső alatt elhelyezkedő zátonyszigetet északi végénél található gázlónál volt lehetséges. A Duna kanyarjának külső íve mentén leginkább pusztuló

magaspartszakasz a mainál feljebb, Dunaszekcsőtől több mint 1 km-re északra volt, ahogy az első katonai felmérés térképe is mutatja. Részben e pusztuló magaspartból származott az említett zátonysziget anyaga is. A folyószabályozás következtében a Duna meandere (és zátonyszigete) folyásirányban lejjebb vándorolt, így a parterózióknak, partmozgásoknak leginkább kitett magaspartszakasz is áttevődött a dunaszekcsői Várhegy területére. Ezzel együtt viszont a település északi és déli szomszédságában, a kanyar belső ívében belül gyarapodásnak indult a jobb parti ártér Dunaszekcső és Báta, illetve Dunaszekcső és Bár között. A folyó meanderező jellegének megfelelően a lejjebbi szakaszokon is a meder külső íve mentén volt meghatározó az oldalazó erózió hatása, a partfalak hátrálása, ártéri síkok területének csökkenése. Ilyen szakaszok voltak Bár területén, illetve lejjebb a Csele-patak torkolatvidéke és Mohács déli területei által meghatározott partszakaszon.

Mohács északi részén a Dunába torkolló Csele-pataknak és a folyónak közös ártéri síksága van. Ennek területe már a mohácsi csata idejében is pusztuló partszakasz volt, hiszen a Duna kanyarjának külső íve mentén helyezkedett el. E jobb parti ártéri sík hátrálása a 19. század eleje óta erősebbé vált, ami ellen már akkoriban is védekeztek a Duna medrében épített sarkantyúk építésével. A Csele-patak a dombság peremi részén bevágódó völgyszakasszal rendelkezik, majd alatta egy szakaszon a dunai ártéri síkon folyik át. A középkorban malmokat hajtottak a vízzel, a tájhatár előtt malomárkot alakítottak ki a természetes mederből jobbra kiágaztatva. Az itt működő malom és a malomárok a vizsgált időszakban is létezett,⁵⁰ és számos későbbi térkép is ábrázolja (3–4. kép). Legteljesebben egy 1846-ban (vagy a térképre írt kézírás alapján 1892-ben) készült felmérés mutatja (6. kép). Ezen a térképen már „romjaiban”, de jól látszik a Dunával párhuzamosan folyó patakmedrek rendszere az ártéri síkon. E medrek korábban a Csele alsó szakaszának yazoo típusú medrei lehettek, melyek irányja igazodott az egykori övzátonyok íveihez is. A yazoo típus ott alakul ki, ahol a mellékvízfolyás nem tud rövid úton a fővízfolyásba torkolni, mert

⁴⁷ KONKOLY 2015, 93–117.

⁴⁸ KOVRIG 1955, 38.

⁴⁹ KISS 1994, 13.

⁵⁰ B. SZABÓ 2019, 443–453. Valamint lásd még B. Szabó János írását ebben a kötetben.

8. kép. Egykori folyómeder és meredek partoldala Új-Mohács és Ó-Mohács között az első katonai felmérés szelvényén, illetve ugyanaz a terület a google műholdfelvételen
 Fig. 8. Former riverbed and its steep bank between Új-Mohács and Ó-Mohács on the map of the first military survey, and the same area on the google satellite image

útját állja a folyóval párhuzamos magasabb folyóhát, így medre eltérül és csak a lejjebbi szakaszokon talál kapcsolatot a folyóval. Ilyen hidrográfiai helyzet látható például a második katonai felmérés lapján a Bártól északra fekvő jobb parti ártéri síkon, ahol a Belső-réti-patak 2,5 km hosszan halad párhuzamosan a Dunával (7. kép). A Csele esetében a 17. század végére (3. kép) a folyóhát már elpusztult a parterózió hatására, a Csele yazoo medreit részben elmosta, részben birtokba vette a Duna. A Csele felsőbb szakaszának bevágódó medre, illetve az ártér mocsaras patak- és folyómedrei lehetnek azok a vízfolyások, amelyekről a különböző források megemlékeznek II. Lajos király halálának helyszínével kapcsolatban.⁵¹ Azt, hogy a Csele torkolatvidéke mennyit veszített területéből a csata óta, csak becsülni tudjuk. Ez párszáz méter lehet. A nyugati part fokozatos hátrálásával párhuzamo-

san azonban a keleti, bal parton, a kanyar belső íve mentén övzátanyok épülése zajlott. A meder közel azonos szélességű maradt, tehát az elmosott terület szélessége hozzávetőleg megfelel a túlparti elhordás területének. Ott, a Riha egykori nyugat–kelet irányú övzátany sorozataira merőlegesen közel észak–déli irányú övzátanyokkal gyarapodott a bal part területe 500–1000 méter szélességben (4. kép), a meder keleti oldalához közel pedig a Szabadság-sziget 150–200 méter széles zátonyszigete képződött. Amíg a bal parti területen a kelet–nyugati futású övzátany sorozatok alapján a Riha korát, addig az észak–déli övzátanyosorozat alapján a meder nyugati irányú eltolódását lehet megvizsgálni. Pontos koradatok híján csak feltételezhető, hogy a meder akár a mai Duna szélességének megfelelő távot, körülbelül 500 métert is nyugatabbra tolódhatott a vizsgált időszak óta.

⁵¹ B. SZABÓ 2019, 443–453; B. SZABÓ–SUDÁR–VARGA 2020.

Mohács és az ártéri öblözetek

A Csele-patak torkolata közelében és attól délre a Duna ártéri öblözetek sorozatát alakította ki, amikor kanyarjainak külső íve mentén a Mohácsi teraszos sík peremét mosta alá a holocén során. Ilyen öblözet születését látjuk jelenleg a Csele-patak és a Mohács közti területen. Itt most a legerősebb a teraszperem hátrálása, illetve ez sokkal erősebb is lehetne, ha azt a folyószabályozási műtárgyak és hatásaik nem gátolnák. A Mohács alatti részen a folyó már nem a teraszperem mellett folyik, illetve folyt az archív térképeken is vizsgálható időszakban, hanem attól távol, az öblözetek alluviális síkságán át.

Két ártéri öblözet találkozásánál, az alámosott teraszperem íveinek metszésében, ártérbe nyúló földnyelvek is keletkezhetnek. Mohács és Kölked is ilyen helyen épültek, és ez a geomorfológiai helyzet a jellemző a Baracska-Duna menti településekre is. Mohács és Kölked esetében a földnyelvek nyakát át is szakította egykor a folyó az árvizei idején, ezáltal a települések szigetszerű elhelyezkedésbe kerültek. Mohácsot nyugatról egy feltöltődő meder választotta el a terasz felszínétől a vizsgált időszakban.⁵² Az öblözet északi részén egy olyan medermaradvány rekonstruálható, ami a mai Mohács területét kettéválasztja, a hajóállomás – II. Lajos utca – Árok utca vonalában. Például még az első katonai felmérés szelvényén (8. kép) is jól látszik, hogy ennek az egykori medermaradványnak a sávja választja el Új-Mohács és Ó-Mohács területét. A meder jobb partján az alámosott teraszfelszín meredek partoldala is rekonstruálható, a meder vonalában lévő építkezések alapozásakor pedig mélyártéri üledékek és vastag mesterséges feltöltés jelenik meg.

E Mohácsot nyugatról határoló mederről Henrik Ottendorf német utazó térképet készített és leírást közölt 1663-ban: „*A helységtől jó puskaövénsnyire körös-körül mocsaras hely terül el, amely úgy látszik a Dunából jön és oda ömlik vissza, s így a helységet nem csekély mértékben megerősíti. A mocsáron át hidat építettek, mindjárt a helység kapujával szemben, mert a mocsár nagyon mély, és nem lehet átlovagolni rajta.*”⁵³

Mohácsot tehát nyugatról egy keskeny mocsaras sáv védte, keleten pedig szorosan a folyópart mellett feküdt. Azért is válhatott halászfaluvá, majd kikötővé, mert nem választja el széles mocsaras ártéri terület a folyótól, mint a teraszperem legtöbb szakaszát. Mohács keleti oldalát a vizsgált időszakban is alámosta a Duna, a város erősítésére (1559 után) épített palánkvár területéből is legalább 50 métert mosott el azóta.⁵⁴

A Mohács és Kölked közti öblözet

A Mohács és Kölked közti ártéri öblözet területén egy vagy több meander-képződési ciklus formái, övzátony sorozatai ismerhetők fel. A teraszperem vonala nem egyetlen ívet képez, hanem helyenként megtörik, két-három meanderív egybeolvadt együttesét rajzolja ki. Az ívet egy folyásirányban lefele vándorló és nyugatra táguló meander hozta létre, illetve egy ilyen meander tágíthatta még tovább a korábbi meander-képződési ciklusok során kialakult öblözetet. Az övzátonysorozat délnyugati irányba fejlődött, ebből adódóan a teraszperem déli, délnyugati meredek partoldalai és az ez alatti meander-maradványok a legfiatalabb folyóvízi felszínformák. Az öblözet középső és déli részén a Duna övzátony-sarlólapos sorozatai még jól felismerhetők. A terület lecsapolása és az árvízvédelmi töltések megépítése előtt itt, a kölkedi földnyelv északi határa mellett volt a mocsaras terület legmélyebb fekvésű része. Az öblözet ártéri, mocsaras jellegét egészen a legutóbbi időkig megtartotta. Az öblözet területét Mohács és Kölked között a Bég-patak keresztezte. Medre helyenként átvágta magát az ártér övzátonyain, más szakaszokon hosszan követte egyik-másik övzátony vonalát. Az első katonai felmérésen úgy ábrázolják, hogy a patak a kölkedi földnyelvet átvágva átjutott a Vizslaki öblözet területére is. A további térképeken a patak elvész a Mohács–Kölked öblözet mocsaraiban. A patak így egész évben tovább erősítette az ártér vizes jellegét. A vízfolyást ma mesterséges csatornában Mohácstól északra vezetik a Dunába, míg az öblözet szántóföldi művelésű mentett ártéri terület.

⁵² SZÁVOSZT-VAS 2020.

⁵³ KÖNIG-PÁNYA 2018, 24–29.

⁵⁴ KÖNIG-PÁNYA 2018, 24–29.

Arra vonatkozóan, hogy mikor lehetett itt a teraszperemet alámosó élő Duna-meder, többek között az itt lévő régészeti lelőhelyek topográfiai helyzete adhat útmutatást (9. kép). Az öblözet délnyugati részén, a teraszos sík peremén, Kölkedtől északnyugatra, a Hajlokpárt területén található *Altinum* római katonai tábor a pannóniai limes egyik erődjé, melyet az elsőtől az negyedik század végéig használtak. A Hadrianus császár idejében gerendákból épült erődítést később kőből átépítették és sarokbástyákkal erősítették meg. Az építmény északkeleti sarka elpusztult, feltehetően elmosta a Duna.⁵⁵ A castellumot övező település (*vicus*) ismert része a tábortól délre egy nagyobb, északnyugatra pedig egy kisebb területen fekszik.⁵⁶

A *vicus* északi határánál torkollott a Dunába a mai Babarc és Nagynyárad felől érkező Lajmér-patak. A Mohácsi teraszos sík területén felismerhető az egykori patakmeder bevágódó medre és azok az egykori mocsaras foltok, amik a patak árterén léteztek. A teraszperem után a patak az ártéri öblözet területére érkezik, itt kezdetben feltehetőleg a partot alámosó Dunába folyt, a Duna meander lefűződése után pedig az egykori Duna-meder mocsarába veszett. Az ártéri öblözet területén keresztülhaladó medre nem ismerhető fel.

VIZSLAKI ÖBLÖZET, KÖLKEDTŐL DÉLRE ESŐ ÖBLÖZETEK

A Kölkedtől délre lévő ártér geomorfológiai viszonyait számos egykori meander egymásba érő felszinformái, meanderei, övzátóny-sarlólapos sorozatai, folyóhátjai és a nyugatról érkező patakmedrek határozzák meg a Vizslaki-, a Bédai-, a Gerecháti- és a Karasica-öblözetek területén. A teraszperem vonala egymásba kapcsolódó ívekből áll, ami jelzi, hogy a partoldal alámosását nemcsak egyetlen nyugatra táguló meander végezte, hanem több egymás után következő meanderciklus medrei formálták, illetve több egyidőben létező nagy meander és a nagy meandereken kialakuló kisebb meanderek is alakították. Az ártéri öblözetek közül az 1526. évi mohácsi csatával összefüggésben a Vizslaki-öblözetet foglalkozunk részletesebben. Ez a Kölked, Sátorhely, Udvar és Dályok települések közelében található, a Kölkedtől délre eső öblözetek közül a

A Lajmér-patak vizét az 1930-as években Nagynyárad közelében egy csatorna kialakításával a Borza-patakba vezették.

Abból az általánosan megfigyelt jelenségből kiindulva, hogy a folyómenti területeken az emberi megtelepedés legtöbb esetben a folyóhoz közel, az ármentes térszín peremén helyezkedik el, gondolhatjuk, hogy a Mohácsi-Duna a római korban, a tábor építését megelőzően is az öblözet déli, délnyugati peremén folyt. A limes más szakaszain is igaz, hogy az út a Duna jobb partjához közeli ármentes peremeken vezet. A meander akkoriban fűződhetett le, amikor felhagyták a területet a római korban. A *castellum*ot vagy még az élő főmeder, vagy a már lefűződött mederben árvíz idején levonuló víz moshatta alá. A római kort követően élő Duna-ág nem folyhatott itt, mert az a teraszperemen lévő római lelőhelyeket elmosta volna. Azt, hogy a római korban itt még élő folyómeder volt-e, az öblözet övzátóny sorozatainak további vizsgálataival, üledékeinek kormeghatározásával lehet eldönteni. Annyi azonban nagy valószínűséggel kijelenthető, hogy a mohácsi csata idejében az öblözetben a teraszperem íve már alapvetően ugyanott futott, mint ma, a Duna ártéri síkja pedig alacsonyártéri, mocsaras terület volt.

leginkább nyugati fekvésben. Az öblözet belső részén található a Vizslaki-rét lefűződött, feltöltődő meander-íve az ártér nyugati peremén. A 17. századi és azt követő ábrázolások mind mocsaras területnek mutatják a Vizslaki-rétet és az attól keletre fekvő árteret. Egyes ábrázolások szövegesen is utalnak arra, hogy a teraszperem alatti sávban a Duna egykori medre található. Amennyiben a geomorfológiai fejlődési folyamatok természetes irányát figyelembe vesszük, akkor a megelőző évszázadokban még ennél erősebb lehetett a víz jelenléte a területen, sekély tavak, mocsaras ártéri laposok, feltöltődő meanderek formájában.

Athanasio Georgiceo 1626-ban történt utazása alapján így írja le a Mohácstól délre eső területeket, a Vizslaki öblözet területét és a partján álló Törökdombot: „*Innen [Mohácstól] elindulva jobb*

⁵⁵ VIRÁGOS 2007, 231.

⁵⁶ KATONA-GYÖR 2003, 132–134.

oldalon nagyon szép tájat láttunk, bal oldalon pedig egy igen nagy tavat vízimadarakkal, bár csak kevés helyen volt benne víz. Ezt a tavat áradáskor a Duna fel szokta tölteni, és amikor pedig apad a folyó, bizonyos tavacskákból nagyon sok halat hagy hátra. E mellett a tó mellett, Mohácstól mintegy egy mérföldnyire volt egy kis domb, amelyet a janicsárok készíttettek, amikor itt táborozott Szulejmán szultán, beásva magát, amint ma is meglátszik, amikor a népe legyőzte a nevezett Lajos királyt.”⁵⁷

A mocsaras környezet fennmaradásához az is hozzájárult, hogy a Borza-patak az ártéri öblözet déli, mélyfekvésű részébe torkollott. Az ártér talajvízszintje a Duna vízállását követi, de a teraszos sík felől is kap utánpótlást. A terület jelenleg mentett ártér, részben szántóföldi művelés alatt áll, részben pedig ártéri puhafás erdők, mocsaras foltok tarkítják.

Az egykori Vizslaki-Duna övzátonysorozata a Béda-Dunáig tart, a Bédától keletre már fiatalabb meander-képződési ciklus, a Belső-, és Külső-Béda-Duna és a mai Duna meanderei és övzátony-sarlólapos sorozatai figyelhetők meg. Az öblözet közepén a Béda-Duna jelentős méretű folyóhátat épített partjai mentén.⁵⁸

A teraszperemhez közel, Sátorhelytől 2,5 km-re délkeletre, az ártéri öblözet ívének közepén egy római kori régészeti lelőhely ismert. Az itt futó limes út keleti oldalán állt egy őrtorony (9. kép), amely a 4. században Constantinus Magnus és I. Valentinianus császár bronz veretei által keltezett késő római időszakban épült.⁵⁹ A *burgus*nak az adta a stratégiai jelentőségét, hogy innen lehetett megfigyelni a hadiutat és az öblözet területét.⁶⁰ A megfigyelőtorony később Törökdomb néven az 1526-os csatával kapcsolatban

is szimbolikus jelentőséget kapott.⁶¹ A lelőhely keleti peremét részben alámosta a Duna.

Az öblözet északi íve felett egy másik jelentős régészeti lelőhely található Kölked Feketekapu területén (9. kép). Ott egy avar kori települést és a temetőjét tárták fel, ami 1,1 km hosszan és 80–200 m szélességben terül el a teraszperemen, az egykori Duna partja mellett.⁶² A települést főként germán, feltehetően gepida lakosság lakta a 6. század végétől a 8. század végéig.⁶³ A jelentős avar kori település feltehetően a Vizslaki-Duna élő medre mellett épült.

A teraszperemen található régészeti lelőhelyek alapján feltételezhető, hogy a teraszperem és az alatta körülbelül 5 méterrel fekvő ártér a római korban már az emberi megtelepedést meghatározó földrajzi tényező lehetett. Az avar kort követően pedig már nem volt jelen olyan folyóvízi hatás, ami a teraszperem hátrálásához érdemben hozzájárult volna. A fentiekből következik, hogy a mohácsi csata idejében a teraszperem vonala alapvetően a mai perem vonalával egyezett meg. A Duna öblözeteiben pedig mocsaras ártéri környezet volt jellemző, az egykori mederben sekély morotvató lehetett.

A római lelőhelyek alapján feltehető, hogy a római korban vagy annak egy részében (4. század) a Kölkedtől északra és délre lévő öblözetekben egy időben is meanderezhetett a Duna. A Mohács–Kölkedi Duna hamarabb alakult ki és hamarabb is fűződött le, mint a Vizslaki-Duna. Utóbbi négy évszázaddal volt tovább élő medre a Dunának. Ez magyarázhatja azt, hogy a Mohács–Kölkedi öblözetben az egykori meanderek, övzátonyok maradványai kevésbé épek, mint a Vizslaki-Duna környezetének felszínformái.

⁵⁷ TÓTH 1998, 854.

⁵⁸ GYENIZSE–VARGA 2020, 32–33.

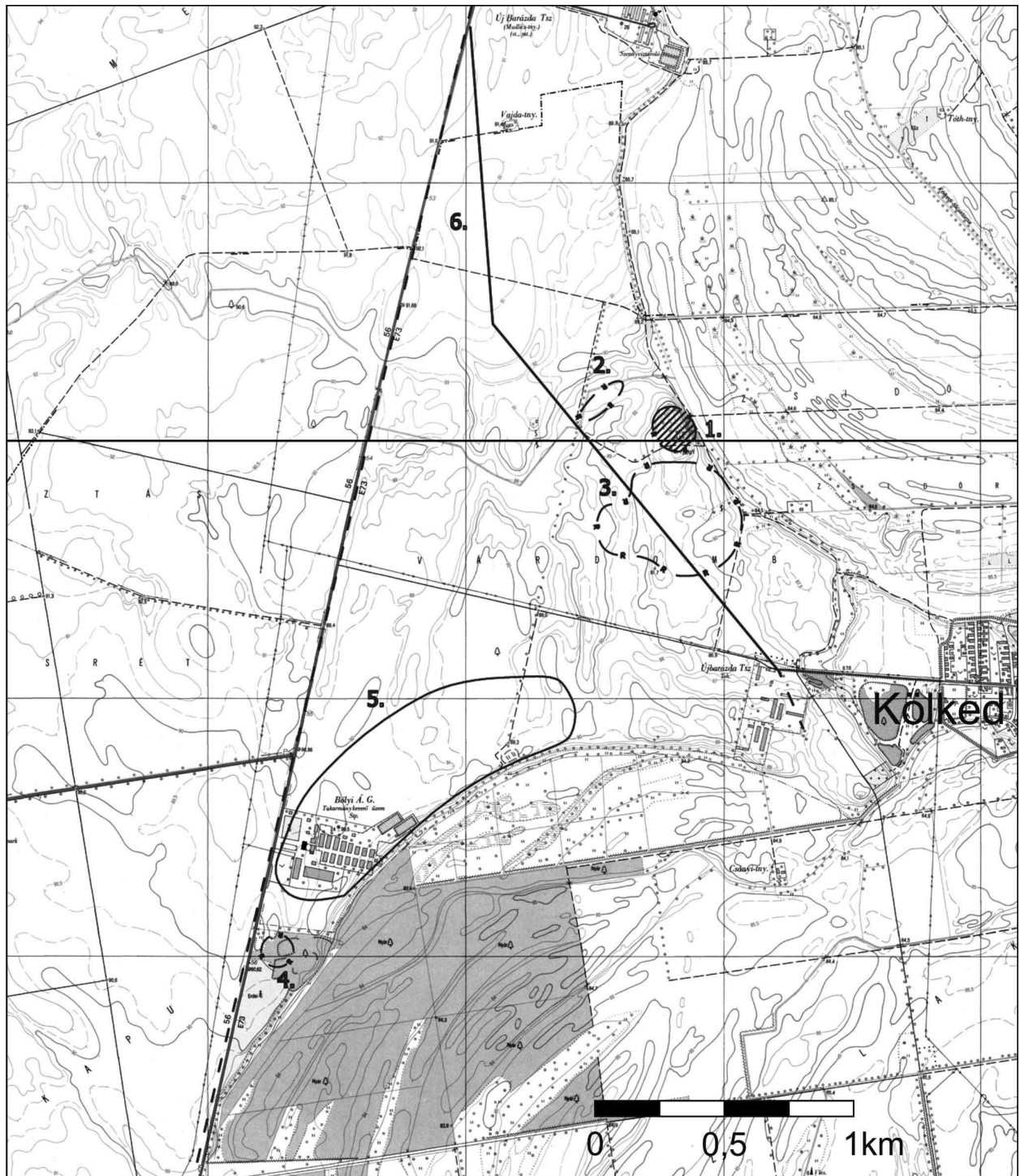
⁵⁹ VISY 2000, 99.

⁶⁰ VISY 2000, 99; VIRÁGOS 2007, 230–231.

⁶¹ PAP ET AL. 2018, 340.

⁶² HAJNAL 2009, 91; BERTÓK–POLGÁR 2011, 920.

⁶³ KISS 1979, 185–192; KISS 1996, 1–412; KISS 2001, 1–188.

9. kép. Régészeti lelőhelyek elhelyezkedése a Mohács–Kölkedi és a Vizslaki öblözet peremén (VIRÁGOS 2007 alapján).⁶⁴
 Jelmagyarázat: 1: Altinum castellum; 2–3: Római vicusok; 4: Római burgus (Törökdomb); 5: Avarkori település; 6: Római út
 Fig. 9. Location of archaeological sites at the edge of the Mohács–Kölked and Vizslak embayments
 (according to VIRÁGOS 2007). Legend: 1: Altinum castellum, 2–3: Roman vici, 4: Roman burgus (Törökdomb),
 5: settlement and cemetery from the Avar period, 6: Roman road

⁶⁴ VIRÁGOS 2007, 231.

ZÁRÓ GONDOLATOK

A vizsgált geomorfológiai formák és folyamatok alapján képet kaphattunk a Mohácsi-Duna árterének és a Mohácsi sík teraszperemének fél évezreddel ez előtti környezeti viszonyairól. A folyószabályozási munkálatok előtt, az árter természetes felszínfejlődését a Mohácsi-Duna meanderező jellege határozta meg. A meanderfejlődés eltérően zajlott le a löszös dombsági területek előterében, a folyóteraszok mentén és a holocén árter belső részein.

A csatát követő időszakban jelentős parteróziót, parthátrálást rekonstruáltunk Dunaszekcsőn, a Csepel-patak torkolatánál és Mohács területén. A Mohács alatti szakaszon a teraszperem vonala érdemben nem változott az elmúlt fél évezredben. A Mohács és Kölked közti öblözetben az élő folyómeder feltehetően a 4. század végéig, a Kölked alatti Vizslaki-öblözetben pedig a 8. század végéig mosta alá a teraszperemet. A Riha-tó lefűződése pedig a 12. század végére becsülhető. Ezek alapján következtethetünk arra, hogy a Mohácsi-Duna esetében körülbelül 400 évente tör-

ténik egy jelentősebb meanderlefűződés. Az egykori medrek maradványai és övzátony-sarlólapos sorozatai pedig akár több, mint egy-két évezredig felismerhetőek maradnak az árter domborzatában. A vizsgált öblözetek és morotvák környezetében a mocsaras ártéri környezet a lefűződést követően is megmaradt, egészen a 19. század elején kezdődő folyószabályozási munkálatok érvényesüléséig.

A meanderfejlődés történetére vonatkozó becslült koradatok történeti, régészeti források értelmezésével és a geomorfológia folyamatok időszükségletének ismeretében születtek. E korok szükségszerűen sok bizonytalansággal terheltek, így a terület kelően megalapozott rekonstrukciójára még nem vállalkozhatunk. A korabeli viszonyok és az azóta bekövetkezett környezeti változások nyomon követéséhez további környezettudományi kutatások, geomorfológiai alapon kiválasztott felszínformák üledékeinek vizsgálata és abszolút korának meghatározása szükségesek.

IRODALOM

ÍROTT FORRÁSOK

- BRODARICS 1983: Brodarics I.: *Igaz leírás a magyaroknak a törökkel Mohácsnál vívott csatájáról*. Ford.: Kardos T. Budapest 1983.
- DEÁK 2006: Deák A. A.: *Térképek a félhold árnyékából*, CD digitális kiadvány. Esztergom 2006.
- TÓTH 1998: Tóth I. Gy.: Athanasio Georgiceo áruhás császári megbízott útleírása a magyarországi török hódoltságról, 1626-ból. *Századok* 132:4 (1998) 837–858.

SZAKIRODALOM

- B. SZABÓ 2019: B. Szabó J.: II. Lajos halálának helyszíne: Táj és orális hagyomány. *Hadtörténelmi Közlemények* 132:2 (2019) 443–453.
- B. SZABÓ–SUDÁR–VARGA 2020: B. Szabó J. – Sudár B. – Varga Sz.: Földvártól Cseléig. Régi kérdések, új válaszok a mohácsi csatával kapcsolatos történeti kutatásokban. *Rubicon* 31:4 (2020) 60–69.
- BERTÓK–POLGÁR 2011: Bertók G. – Polgár B.: A mohácsi csatater és a középkori Földvár falu régészeti kutatása. *Hadtörténelmi Közlemények* 124:3 (2011) 919–928.
- BUZETZKY 2002: Buzetzky Gy.: A Duna menti területek hidrológiája. In: *Duna-Dráva Nemzeti Park*. Szerk.: Iványi I. – Lehmann A. Budapest 2002, 107–124.
- DÓKA 1986: Dóka K.: A karlsruhei térképek vízrajzi tanulságai. *Vízügyi Közlemények* 68:1 (1986) 64–77.
- DRASKOVITS 1982: Draskovits P.: Vízkutatás a Mohácsi-szigeten. *A Magyar Állami Eötvös Loránd Geofizikai Intézet 1981. évi jelentése* (1982) 38–39.
- DRASKOVITS–JÓSA 1986: Draskovits P. – Jósa E.: A Duna hordalékkúpjának kutatása a Mohácsi-szigeten. *A Magyar Állami Eötvös Loránd Geofizikai Intézet 1985. évi jelentése* (1986) 57–60.

- ERDÉLYI 1955: Erdélyi M.: A Duna-völgy nagyalföldi szakaszának víztároló üledékei. *Hidrológiai Közlöny* 35:5–6 (1955) 159–169.
- FALUDI–NEBOJSZKI 2008: Faludi G. – Nebojszki L.: A Mohácsi-sziget kialakulása és vizeinek történelmi változásai. *Hidrológiai Közlöny* 88:4 (2008) 47–57.
- GÁBRIS–NÁDOR 2007: Gábris Gy. – Nádor A.: Long-term fluvial archives in Hungary: response of the Danube and Tisza rivers to tectonic movements and climatic changes during the Quaternary: a review and new synthesis. *Quaternary Science Reviews* 26 (2007) 2758–2782.
- GYENIZSE–VARGA 2020: Gyenizse P. – Varga G.: A Mohácsi-sík és környéke geomorfológiai viszonyai, valamint ezek szerepe a mohácsi csatában. In: *Mordortól Mohácsig. A mohácsi csatáj történeti földrajzi kutatása*. Szerk.: Pap N. Pécs 2020, 23–50.
- HAJNAL 2009: Hajnal Zs.: Házak a Kölked-Feketekapui avar kori telepen. *Archaeologiai Értesítő* 134 (2009) 91–116.
- HERVAI 2020: Hervai A.: *A Mohácsi-sziget talajvíz rendszerének átalakulása a tájátalakítások következményeként*. PhD-értekezés, PTE TTK, Pécs 2020.
- HERVAI–LÓCZY 2009: Hervai A. – Lóczy D.: A Mohácsi-sziget tájhasználatának történeti megközelítésben. In: *Környezetünk természeti-társadalmi dimenziói – Tanulmánykötet Fodor István tiszteletére*. Szerk.: Szabó Kovács B. – Tóth J. – Wilhelm Z. Pécs 2009, 51–60.
- HERVAI–NAGY–KONKOLY 2020: Hervai A. – Nagy D. – Konkoly S.: Landscape transformations on Mohács Island following river regulations. *Podravina* 37:19 (2020) 47–60.
- JASKÓ 1990: Jaskó S.: A Dunavölgy neotektonikájának építésföldtani és környezetvédelmi vonatkozásai. *Földtani kutatás* 33:4 (1990) 45–60.
- JASKÓ–KROLOPP 1991: Jaskó S. – Krolopp E.: Negyedidőszaki kéregmozgások és folyóvízi üledékfelhalmozódás a Duna-völgyben Paks és Mohács között. *A magyar állami földtani intézet évi jelentése az 1989. évről* (1991) 65–82.
- KALOCSA–TAMÁS 2003: Kalocsa B. – Tamás E.: A folyamszabályozás morfológiai hatásai a Dunán. In: *Élet a Duna-ártéren tudományos tanácskozás összefoglaló kötete*. Szerk.: Somogyvári O. Pécs 2003, 251–257.
- KALOCSA–ZSUFFA 1997: Kalocsa B. – Zsuffa I.: A Duna magyar szakaszának vízállásváltozásai. *Hidrológiai Közlöny* 77:4 (1997) 183–192.
- KÁROLYI 1973: Károlyi Z.: A Duna-völgy vizeinek szabályozása. In: *A magyar vízszabályozás története*. Szerk.: Ihrig D. Budapest 1973, 245–248.
- KATONA–GYÖR 2003: Katona-Győr Zs.: „Altinum Castellum,” in The Roman Army in Pannonia. In: *An Archaeological Guide of the Ripa Pannonica*. Ed.: Visy Zs. Budapest 2003, 132–134.
- KISS 1979: Kiss, A.: Das Gräberfeld und Siedlung der awarenzeitlichen Bevölkerung von Kölked. *Folia Archaeologica* 30 (1979) 185–192.
- KISS 1994: Kiss L.: A Felvidék víznevei. *Magyar Nyelv* 15 (1994) 1–18.
- KISS 1996: Kiss, A.: *Das awarenzeitliche gepidische Gräberfeld von Kölked-Feketekapu A*. Monographien zur Frühgeschichte und Mittelalter-archäologie 2. Studien zur Archäologie der Awaren 5. Innsbruck 1996.
- KISS 2001: Kiss, A.: *Das awarenzeitliche Gräberfeld von Kölked-Feketekapu B* 1–2. Monumenta Avarorum Archaeologica 6. Budapest 2001.
- KISS ET AL. 2015: Kiss, T. – Hernesz, P. – Sümeghy, B. – Györgyövcics, K. – Sipos, Gy.: The evolution of the Great Hungarian Plain fluvial system – Fluvial processes in a subsiding area from the beginning of the Weichselian. *Quaternary International* 388 (2015) 142–155.

- KLINGHAMMER 2008: Klinghammer I.: Lapok a magyar térképészet történetéből. *Földrajzi Közlemények* 132:2 (2008) 201–212.
- KONKOLY 2012: Konkoly S.: Újabb adatok Zsembéc várának lokalizációjához. *Modern Geográfia* 7:2 (2012) 1–21.
- KONKOLY 2015: Konkoly S.: Sembech középkori várának lokalizációja. (A geográfia eszközeivel egy történeti rejtély nyomában). In: *Opuscula historica 1. Tanulmányok a XIV. és XV. Eötvös Konferenciáról*. Szerk.: Ternovác B. Budapest 2015, 13–44.
- KOVRIG 1955: Kovrig I.: Adatok az avar megszállás kérdéséhez. *Archaeológiai Értesítő* 82 (1955) 30–44.
- KÖHEGYI–NOVOTNY 1968: Köhegyi M. – Novotny I.: Adatok és megjegyzések a Contra Florentiam római kori kikötőről. *Janus Pannonius Múzeum Évkönyve* 1967 (1968) 39–48.
- KÖNIG–PÁNYA 2018: König F. – Pánya I.: A mohácsi török palánkvár. In: *Várak, kastélyok, templomok. Évkönyv 2018*. Szerk.: Kósa P. Kökény 2018, 24–29.
- KRAFT 2012: Kraft J.: Dunai magaspart dunaszekcsői részletének rogyásos suvadásai. In: *Mérnökgeológia-Közettechnika 2011*. Szerk.: Török Á. – Vásárhelyi B. Budapest 2012, 93–104.
- LÓCZY 1912: Lóczy L.: A Villányi és Báni hegység geológiai viszonyai. *Földtani Közöny* 17 (1912) 677–78.
- LOVÁSZ 2013: Lovász Gy.: A jelenkori tektonika hatása a Duna, a Tisza és a Dráva hidrológiai folyamataira. *Földrajzi Közlemények* 137:3 (2013) 248–256.
- MOYZES–SCHEUER 1979: Moyzes A. – Scheuer Gy.: A dunaszekcsői magaspart mérnökgeológiai vizsgálata. *Földtani Közöny* 108 (1979) 213–226.
- PÁNYA 2020: Pánya I.: A Mohácsi-sziget középkori topográfiája. *Történeti földrajzi közlemények* 8:3–4 (2020) 105–120.
- PÁNYA 2021: Pánya I.: A Vajas folyó a történeti forrásokban. *Hidrológiai Közöny* 101:2 (2021) 72–80.
- PAP ET AL. 2018: Pap N. – Fodor P. – Kitanics M. – Morva T. – Szalai G. – Gyenizse P.: A mohácsi Törökdomb. *Történelmi Szemle* 60:2 (2018) 325–345.
- PAPP-VÁRY–HRENKÓ 1990: Papp-Váry Á. – Hrenkó P.: *Magyarország története régi térképeken*. Budapest 1990.
- PÉCSI 1959: Pécsi M.: *A magyarországi Duna-völgy kialakulása és felszínalkata*. Budapest 1959.
- PETROVSZKI 2013: Petrovszki J.: *A Pannon-medence meanderező vízfolyásainak kanyarfejltség elemzése – Neotektonikai és folyódinamikai következtetések*. PhD-értekezés, ELTE Geofizikai és Űrtudományi Tanszék. Budapest 2013.
- PLIHÁL 2009: Plihál K.: *Magyarország legszebb térképei*. Budapest 2009.
- SOMOGYI 1974: Somogyi S.: Meder- és ártérfejlődés a Duna sárközi szakaszán az 1782-1950 közötti térkép-felvételek tükrében. *Földrajzi Értesítő* 23:1 (1974) 27–36.
- SOMOGYI 1983: Somogyi S.: A magyar folyóhálózat szakaszjelleg-típusai. *Földrajzi Közlemények* 31:3–4 (1983) 220–229.
- SOMOGYI 2000: Somogyi S.: Az egykori árterek vízrajzi átalakulásának hatása a domborzat fejlődésére. In: *A XIX. századi folyószabályozások és ármentesítések földrajzi és ökológiai hatásai*. Szerk.: Somogyi S. Budapest 2000, 165–170.
- SZABÓ 1867: Szabó J.: Földtani Jegyzetek Batina-Bán és a Mohácsi-szigetről 1865. April 3-5. In: *Magyarhoni Földtani Társulat Munkálatai* 3. Szerk.: Hantken M. Budapest 1867, 133–141.
- SZÁVOSZT-VAS 2020: Szávost-Vas D.: Sziget Mohács alatt. <https://dunaiszigetek.blogspot.com/2020/08/sziget-mohacs-alatt.html> (megnyitva 2021. 10. 27.)

- SZEDERKÉNYI 1962: Szederkényi T.: A baranyai Duna menti mezozoós szigettrögök földtani viszonyai. *Földtani Közlöny* 94:1 (1962) 28–32.
- SZEDERKÉNYI 1997: Szederkényi T.: *A Vári-pusztta I. számú fúrás fúrómagjainak földtani, kőzettani leírása. Zárójelentés a Vári-pusztta I. sz. vízkutató fúrás vizsgálati eredményeiről.* Baja 1997.
- SZENTHE 2003: Szenthe I.: *Adalékok a Mohácsi-sziget földtani felépítéséhez.* <http://www.kbfi-triasz.hu/Adalekok-a-Mohacsi-sziget-foldtani-felepiteséhez/23/> (megnyitva 2021. 10. 27.)
- TAMÁS 1999: Tamás E.: A Dunaújváros–Mohács közötti Duna-szakasz lebegtetett hordalék járásának vizsgálata. *Hidrológiai Közlöny* 79:1 (1999) 41–47.
- TÍMÁR–TELBI SZ 2005: Tímár G. – Telbisz T.: A meanderező folyók mederváltozása és az alakváltozás sebessége. *Hidrológiai Közlöny* 85:5 (2005) 48–54.
- VIRÁGOS 2007: Virágos, R.: Continuity and change in early Medieval landscapes in Western Hungary: possibilities for research. *Annual of medieval studies at Central European University Budapest* 13 (2007) 213–240.
- VISY 2000: Visy Zs.: *A Ripa Pannonica Magyarországon.* Budapest 2000.

FLUVIAL GEOMORPHOLOGY OF THE MOHÁCS DANUBE FLOODPLAIN AND THE BATTLE OF MOHÁCS IN 1526

ISTVÁN VICZIÁN

The research aim is to reconstruct the geomorphological and hydrographical conditions of the Danube's floodplain in the wider area of Mohács at the time of the battle of 1526. The natural and anthropogenic factors that drove the surface development were explored. The landforms, as well as the temporal and spatial characteristics and changes of the surface processes were studied. Before the river regulation works, the Danube had an anastomosing river channel pattern in the area of the Kalocsa–Mohács depression. The main channels of the river, including the Mohács Danube, had a meandering pattern. The floodplain changed relatively rapidly, with noticeable changes over a few centuries. However, the landforms allow us to determine the course of surface evolution as far back as one or two millennia. The meander development occurred differently in the inner parts of the floodplain, at the foothills of the Baranya hills and along the Mohács terrace plain. Significant lateral channel migration was reconstructed at Dunaszekcső, at the mouth of the Csele stream and in the area of Mohács from the post-battle period. In the section below Mohács, no significant changes occurred along the brink of the terrace over the last half-millennium. In the embayment between Mohács and Kölked, the bank had been eroded by the active river channel until the end of the 4th century, and in the Vizslaki embayment below Kölked until the end of the 8th century. Subsequently, these embayments were characterised by a marshy floodplain environment lasting until the river regulation works were implemented gradually from the beginning of the 19th century.

AZ ÁRTÉRI NÖVÉNYZET ÉRTÉKELÉSE TEREPI ÉS IRODALMI ADATOK ALAPJÁN A MOHÁCSI CSATATÁJ KUTATÁSÁBAN

VARGA ANNA*

BEVEZETŐ GONDOLATOK

A mohácsi csatával kapcsolatos kutatásokban egyre nagyobb szerepet kapnak a különböző tudományágak kérdései, módszertani jellemzői és eredményei.¹ Az adott kor környezeti adottságai, a terület növényzete, vízrajzi és domborzati viszonyai, illetve a tájhasználat módja kihatott a csata minden elemére és résztvevőjére, így a katonák közlekedésére, a láthatósági viszonyokra, a menekülési lehetőségekre, az élelmiszer-ellátásra, és alapvetően meghatározta a közlekedést és szállítást biztosító jószágállomány legeltetését is.

Az 1526. évi csata témájában kutató kollégákkal folytatott beszélgetések során, illetve az irodalmak áttekintésével fokozatosan kirajzolódott előttem, hogy érdemes lenne a növényzettel és tájhasználattal kapcsolatos kérdéseket hangsúlyosabban megvizsgálni nemcsak a konkrét csatatér rekonstrukció esetében, hanem egy nagyobb léptékű csatatáj kutatás során is.² Az eddigi – elsősorban a geográfiai, történeti földrajzi megközelítésű – csatatáj kutatások

további pontosítását és kiegészítését szolgálhatja egyéb, szintén a tájjal foglalkozó szakterületek bevonása.³ Tanulmányomat ezért elsősorban gondolatindítónak szánom, melyben az alábbi szempontokra szeretnék rávilágítani:

1) A növényzeti adatok értékelése mélyebb és részletesebb információval tud szolgálni a történeti földrajzi kutatásokban.

2) A növényzet és tájhasználat összefüggése, illetve maguknak a növényzeti adottságoknak az értékelése újabb összefüggésekre világíthat rá. Például hol és hogyan tudták takarmányozni, legeltetni és elszállásolni az itt átvonuló hadsereg ellátásához nélkülözhetetlen jószág állományt.⁴

3) A folyószabályozások előtti idők növényzeti és geomorfológiai emlékét is őrző területek – mint például a bogyiszlói Kasztói őstölgyes fáslegelő – terepi megismerése, illetve természeti és kulturális örökségként való számontartása.⁵

A CSATATÁJ

Mohács csatatájának vizsgálata során talán a leggyakrabban említett forrás és hivatkozás a Brodaries István szemtanú leírásában fellelhető tájjellemzés,

melyből egy mocsaras és fátlan táj képe rajzolódik ki az olvasó számára: „*Mint fentebb már mondtunk, ezen a helyen óriási, széles síkság terül el, sem erdő,*

* Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Néprajz – Kulturális Antropológia Tanszék, varga.anna@pte.hu

¹ Köszönettel tartozom Béres Sándornak és Máté Gábornak a gondolatindító beszélgetésekért, továbbá Dénes Andreának a kézirat átnézéséért és irodalmi javaslataiért! Köszönöm Bogyiszló községnek és lakóinak a támogatását és a kutatásaimban való együttműködésüket! A Kasztói őstölgyes fáslegelőre vonatkozó kutatások 2016–2018 között a Bogyiszlói Általános Iskolával közösen a „Kasztó-projekt” keretében folytak, illetve 2020-tól kezdődő NKFIH PD 135651 2020–2023, „Közös erdő- és legelőhasználat megváltozásának táji és társadalmi folyamatai a 18. és 19. században és jelenkori hatásai a Dél-Dunántúlon” projekt keretében valósul meg. HARAMZA ET AL. 2020; PAP 2020, 22.

² Időközben a pécsi Janus Pannonius Múzeum munkatársával, Dénes Andrea botanikussal folytatott beszélgetésekből kiderült, hogy már felmerültek a csatával kapcsolatos botanikai kérdések, és remélhetőleg e tudományág is megjelenik a kutatásokban.

³ PAP ET AL. 2020, 251.

⁴ BÉRES 2020.

⁵ Az egykori növényzetet és tájhasználatot részben őrző területek terepi megismerése elősegítheti a hadtörténeteszek gondolkodását a környezeti kérdésekről.

1. kép. Bogyiszló (Tolna megye) határában a Kasztói őstölgyes fáslegelőn álló holtfa és élő terebélyes kocsányos tölgyek (*Quercus robur*), az „őstölgyek”. Fotó: Varga Anna, 2016

Fig. 1. On the outskirts of Bogyiszló (Tolna county) in the Kasztó ancient wood pasture, there are deadwood and live *Quercus robur* oaks (*Quercus robur*), the „ancient oaks”. Photo: Anna Varga, 2016

sem cserjék, sem víz, sem domb nem bontotta meg, csak bal felől, közötté és a Duna között volt egy iszapos, mocsaras víz, sűrű sással és nádassal....”⁶

Arról, hogy Brodarics pontosan mit is láthatott, milyen növényzet és tájhasználat volt jellemző a 16. században elsősorban a történeti földrajzi megközelítésű tanulmányok foglalkoznak. A csatatáj lehetséges morfológiájával és jellegzetességeivel foglalkozik a 2020-ban megjelent „Mohácstól Mordorig. A mohácsi csatatáj történeti földrajzi kutatása” című tanulmánykötet.⁷ Illetve szintén 2020-ban, a csatatáj rekonstrukciójára vonatkozó, Pap Norbert első szerzőségével készült több szerzős cikk és arra válaszként megszületett kritikai

módszertani cikk B. Szabó János és Máté Gábor szerzőségében.⁸ A fentebb említett tanulmánykötetben jelent meg Gyenizse Péter és Morvai Tamás tanulmánya, melyben a Mohácsi-sík környékének a tájváltozását elemezik a 16–20. század között. Ez a cikk jó kiindulópont arra, hogy a történeti földrajzi adatokat további botanikai, tájhasználati, történeti tájökölógiai információval kiegészítve, a fátlan és fás élőhelytípusok azonosításával, és lehetséges használatuknak, illetve a növényzetre, tájra tett hatásával egy pontosabb kép táruljon fel a csatatájra vonatkozóan.⁹ Molnár és Biró 2010-ben megjelent cikkében jó iránymutatást ad botanikai célú tájtörténeti elemzések elkészítésre, melyben

⁶ SZENTPÉTERY 1903, 42.

⁷ PAP 2020a.

⁸ B. SZABÓ–MÁTÉ 2020.

⁹ BIRÓ–TÓTH 1998; BIRÓ–MOLNÁR 2008; MOLNÁR–BIRÓ 2010.

2. kép. Egykori fokmeder és méretarányának egy terepjáró a Kasztói őstölgyes fáslegelőn, fotó: Varga Anna, 2016
Fig. 2. A former riverbed and scale of an off-road vehicle in the Kasztói ancient wood pasture. Photo: Anna Varga, 2016

a növényzet rekonstruálására egy komplex feltárási módszer alkalmazását javasolják. Ennek során a terepi felmérések mellett, múltbéli növényzetre és tájhasználatra vonatkozó adatok gyűjtését javasolják interjúk, tájra vonatkozó irodalmak, térképi és levéltári adatok feldolgozásával. A térségben botanikai célú tájtörténeti kutatást a Nagyharsányi-hegyre vonatkozóan Dénes Andrea készített, mely szintén jó példa a komplex módszertani szemlélet alkalmazására.¹⁰

A mohácsi csatatájra vonatkozó kutatásokat több dolog nehezíti. Egyrészt hiányoznak a tájra vonatkozó részletes írott, térképi források, másrészt magának a tájnak a megváltozása és átalakulása sem ismert részletesen.¹¹ A csatatájjal kapcsolatos tanulmányok mind rámutatnak arra, hogy Mohács térségében is, ahogy nagyobb folyók mentén, így a Duna árterére is a finom léptékű geomorfológiai vál-

tozatosság volt jellemző, mely a vízjárással és tájhasználattal együttesen határozta meg a növényzet jellegét. A 16. század óta bekövetkezett éghajlati változások mellett a legnagyobb hatással a különböző jellegű emberi tevékenységek voltak. A 19. század elejétől kezdve a folyószabályozás következtében az ártéri területek lecsökkentek, a területek kiszáradása-kiszáritása megindult, és fokozatosan felszámolták a tájat átszelő csatornahálózatot. Az egykori változatos vízjárást, mikrodomborzatot, ártéri gazdálkodást és növényzetet az elmúlt évszázadokban folytatott tájátalakítások (folyószabályozás, művelési ág váltások, német típusú erdőgazdálkodás bevezetése és dominánssá válása, a mezőgazdaság gépesítése, illetve az invazív fajok megjelenése és elterjedése) teljesen átalakították, és már csak maradványai találhatók meg a térségben.¹²

¹⁰ DÉNES 2015.

¹¹ Lásd: Máté Gábor e kötetben olvasható tanulmányát, illetve GYENIZSE–MORVA 2020, 102.

¹² ANDRÁSFALVY 2007; GYENIZSE–MORVA 2020; LÁJER 2008, 15–16.

MOHÁCSI CSATATÁJ ÁRTÉRI TERÜLETEIRE VONATKOZÓ BOTANIKAI KUTATÁSOK

A térségre vonatkozó növényzeti adatokat közlő cikkeket, írásokat áttekintve kirajzolódik, hogy a botanikai kutatások, terepbejárások inkább a Duna menti természetközeli területekre koncentráálódtak, feltételezhetően a Mohácsi-sík szárazabb, magasabban fekvő részeinek szántófölddé váló átalakítása miatt. A teljesség igénye nélkül említem meg a csatatáj kutatásokhoz az alábbi Mohács és környékére vonatkozó botanikai publikációkat.¹³

A területről botanikai szempontból általánosan elmondható, hogy a Mohácsi-sík az Alföld flóraidék (*Eupannonicum*) Déli-Alföld flórajárásához (*Titelicum*) tartozik növényföldrajzi szempontból. A Magyarország Élőhelyeinek Térképi Adatbázisa (MÉTA) által is használt földrajzi kistájak rendszerében Alföldi Nagytáj Dunamenti-síkság középtájon belül a Mohácsi-sziget és Mohácsi teraszos sík kistáj része.¹⁴ A mohácsi teraszos sík legjellegzetesebb élőhelytípusai közé tartoznak a keményfás ártéri erdők, a jellegtelen üde gyepek, a fűz-nyár ártéri erdők és a mocsárrétek; míg a Mohácsi-szigetnek a keményfás ártéri erdők, a fűz-nyár ártéri erdők, a fragmentális mocsári és/vagy hínárnövényzet mozaikok álló és folyóvizek partjánál, az őshonos fafajú puhafás jellegtelen vagy pionír erdők és az üde és nedves cserjések.¹⁵

A növényzetre vonatkozó tanulmányok sorában fontos kiemelni Andrásfalvy Bertalannak a Mohács környékére vonatkozó írásait, melyben a történeti adatokkal együtt értelmezte a hagyományos ökológiai tudást hordozó adatokat, melyekből jól kirajzolódik az ártéri növényzet sokszínűsége, elhelyezkedésének és használatuknak a rendszere.¹⁶

A térség növényzetére vonatkozó első botanikai adatok a 18. század végéről származnak.¹⁷ Kitaibel Pál a 18. és 19. század jeles kutatója, a Kárpát-medence számos vidékét bejárta és utazásai közben végzett botanikai, geológiai és néprajzi megfigyeléseiről részletes naplót vezetett, Baranya megyében 1799-ben és 1803-ban járt.¹⁸ A mohácsi csatateret Dunaszekcső-Eszék útvonala során, illetve a Villányi-hegység és a Dráva-sík menti bejárásai során érintette. Kitaibel Pálnak Mohács területére vonatkozó botanikai megfigyelése nincsen, a települést iránymutatóként használta a leírásokban.¹⁹ Kitaibel az 1803. évi útja során érintette a Karasica és a Dráva árterét, melyről az alábbiakat jegyezte fel: „*Csatorna segítségével a Karasicát úgy szabályozták, hogy a kiöntéseket el tudják kerülni és sok száz holdat nyertek így azokon a helyeken, ahol egészen a Dunáig mocsarak voltak. Heleochloa alopecuroides tömegesen van az út mentén. [...]* A motskai mocsárban főleg nád nő. Ebből a mocsárból 1.100 hold a dárda, közel 400 hold pedig a bellyei uradalomé. Az újonnan épített és megnagyobbított csatorna mellett lehet látni azt, hogy a televény IV2—3 lábnyi és ez alatt halvány barna színű mésztörmelékkel kevert márga van.”²⁰

Az ártéri területekkel kapcsolatban kiinduló munkának tekinthető az a kötet, melyben az 1989-ben Tájjvédelmi körzeté nyilvánított Mohácstól az országhatárig húzódó terület botanikai és zoológiai értékeire és adottságaira vonatkozó adatokat foglalták össze.²¹ Ebben jelent meg az „Adatok a Béda-Karapancsa Tájjvédelmi Körzet flórájához” című írás, melyben a területen az elmúlt kétszáz évben

¹³ LEHMANN 1974, 66–79; KEVEY ET AL. 1992; KEVEY–TÓTH 1992; KEVEY 2017; LÁJER 2003; LÁJER 2007; LÁJER 2008; ANDRÁSFALVY 2007; MME 2021.

¹⁴ GYENIZSE–MORVA 2020 Mohácsi-sík megnevezést használ a területre. Ezt követve én is ezt használom.

¹⁵ LÁJER 2008, 15–16. www.novenyzetiterkep.hu (Utolsó megtekintés: 2021. október 4.)

¹⁶ ANDRÁSFALVY 2007, 25–61, 227–232.

¹⁷ KEVEY ET AL. 1992.

¹⁸ GOMBOCZ–HORVÁT 1939; MENDLY 2009.

¹⁹ Nagyharsányi hegyről: „*Mohács látható megszámlálhatatlan seregével a községeknek. (Baja, Zombor, etc.)*” Kitaibel, 1799. (GOMBOCZ–HORVÁT 1939, 30); „*Báron túl Mohács felé ismét bőségesen nő: Ajuga Laxmanni a szőlőknél és virágzó Acer tataricum.*” Kitaibel, 1799 (GOMBOCZ–HORVÁT 1939, 39).

²⁰ Kitaibel, 1808 (GOMBOCZ–HORVÁT 1939, 45).

²¹ UHERKOVICH 1992.

gyűjtött botanikai kutatások rövid történetét és a területen előforduló növényfajokat foglalják össze.²² Ezt egészítik ki a Mohácsi-sziget és a környékbeli ártéri erdők társulástani viszonyaival foglalkozó tanulmányok.²³ Ezzel a kérdéssel Kevey Balázs foglalkozott több tanulmányában, eredményeiből jól látható, hogy maga a Duna menti erdőség is milyen változatos, és miképp alkalmazkodik a morfológiai és vízjárási viszonyokhoz. A fátlan területek botanikai jellemzőit a MÉTA-adatbázisból, illetve más cikkekből lehet megismerni.²⁴ Az egész térségre vonatkozóan a 2002–2005 között zajló országos növényzeti felmérésből (MÉTA), illetve a szintén országos Flóradatbázisból kaphatunk információkat.

Ezen tanulmányok és felmérések alapján is megállapítható, hogy a térségben már régóta végeznek alapos területbejárást a botanikusok és ökológusok, akiknek a terepi tapasztalatai, illetve az adatokon kívüli, területleíró megjegyzései is adatokkal szolgálhatnak a csatatáj kutatásban, mint például a vizenyős területek morfológiai változatosságát követő növényzettípusok megismerése, azoknak az ember és jószág általi átjárhatóságának a kérdésköre, melyre a cserjeszint megléte vagy hiánya, borítottsága szolgáltat jó mértéket.²⁵

A jelenkori ártéri erdőkre általánosan jellemző magas cserjeszint borítás, illetve többnyire idegenhonos fajokkal (pl. *Acer negundo* és a *Fraxinus pennsylvanica*, *Amorpha fruticosa*) való betöltődése inkább a 20. század közepétől vált egyre általánosabbá az egész országban, így a Duna mentén is. Mindezek háttérében főleg a tájhasználat, vagyis a gazdálkodási mód megváltozása, illetve felhagyása áll. Az erdők szerkezetében és feltételezhetően a fajkészletében is a legnagyobb változást a

19. század eleje, közepe óta elterjedő és mára általánossá vált szálfa üzemmód, illetve német típusú erdőgazdálkodási rendszer elterjedése eredményezte. A 16. századi erdők jellegére a mai erdők állományából csak az adott erdőrészletre vonatkozó tájtörténeti, erdőhasználati információkkal együtt lehet érdemben következtetni.²⁶

Ahogy az erdők, úgy a gyepek esetében is a tájhasználat típusa illetve intenzitása határozza meg a jellegét. Az ártéri gyeses területeket leginkább kaszálóként, legelőként, illetve kaszálóként és legelőként hasznosították. Valójában ma is ilyen céllal hasznosítják, csak más eszközökkel, illetve többnyire más állatfajtákkal és villanykarámmal legeltetnek. Az ártéri gyepek esetében kiemelten fontos megemlíteni, hogy ezekre a területekre többnyire jellemző volt a szórványosan, ligetesen előforduló bokrok és fák illetve facsoportok. A ligetes gyepeket, használatától függően fás kaszálónak vagy fás legelőnek definiálja a botanika.²⁷ A legnagyobb ilyen típusú terület jelenleg a térségben a kölkedi Nagy-rét, mely a Béda-Karapancsa Tájegység és Natura 2000-es terület részét is képezi.²⁸ A területet a Duna–Dráva Nemzeti Park kezeli, és szürkemarhákkal legeltetik.

Általánosságban elmondható, hogy az ártéri gyeses élőhelyek, ahol megőrződtek és a vízjárás is rendszeres maradt, ott jelentős szerkezeti és fajkészletbeli változás alapvetően nem történt az elmúlt évszázadokban.²⁹ A legjelentősebb módosulást a gyepterületek területének lecsökkenése okozta, mely a lecsapolás és azt követő szántófölddé, ültetett erdővé való alakítás, illetve a legeltetés és kaszálás felhagyása következtében történő becserjésedés, beerdősülés következménye. Az utóbbi

²² KEVEY ET AL. 1992; KEVEY–TÓTH 1992.

²³ KEVEY–TÓTH 1992; KEVEY 2017.

²⁴ KEVEY–TÓTH 1992; LÁJER 2003; LÁJER 2007.

²⁵ A fehérynár ligetek cserjeszintjére az alábbi fiziognómia és fajösszetétel jellemző: „A cserjeszint erősen fejlett. Magassága 2–5 m, borítása legtöbbször 40–70%, ritkábban kevesebb is lehet (20–30%). Állandó (K IV–V) fajai a *Cornus sanguinea*, a *Crataegus monogyna*, valamint a tájidegen *Acer negundo* és a *Fraxinus pennsylvanica*. Nagyobb tömegben (A–D: 3–4) is ugyanez a négy faj fordul elő. Az alsó cserjeszint (újulat) változatosan fejlett, borítása 5–60%. Állandó (K IV–V) fajai a következők: *Cornus sanguinea*, *Populus alba*, *Quercus robur*, *Rubus caesius*, *Viburnum opulus*, valamint a tájidegen *Acer negundo* és a *Fraxinus pennsylvanica*. Közülük nagyobb borítást (A–D: 3) csak a *Rubus caesius* ér el.” KEVEY 2017.

²⁶ ANDRÁSFALVY 2007; BIRÓ–MOLNÁR 2008.

²⁷ BÖLÖNI ET AL. 2011, 359–362.

²⁸ MME 2021.

²⁹ A Közép-Tisza vidékén végzett botanikai célú tájtörténeti kutatás során bebizonyosodott, hogy a jelenkori ártéri gyepterületeknek a 88 százaléka volt gyepek 1880-ban is, míg az erdőknek csupán 13 százaléka volt erdő ugyanakkor. VARGA 2007.

évtizedekben, az országos trendekhez hasonlóan e térségben is az idegenhonos fajok terjedése okoz

további változást és jellegvesztést az eddig jobbára természetközeli élőhelyek esetében.³⁰

ERDŐK, LEGELŐK DEFINÍCIÓJA ÉS HASZNÁLATA (EGYKOR ÉS MA)

Az erdők és gyepek történetének és jelenkori helyzetének vizsgálata során kiderül, hogy ezek a viszonylag egyértelműnek tűnő megnevezések mennyire mást jelenthetnek a különböző történeti időszakokban. Sőt a különböző társadalmi csoportok, szakterületek és még az azonos szakterületen dolgozó személyek is másként határozzák meg mind a mai napig.³¹ Az eltérések az erdő esetében a lombkorona nyitottságában, zártságában, ligetességében, a terület méretében vagy éppen eredetében (természetes vagy ültetvény), valamint fajösszetételben (öshonos, idegenhonos), illetve a gazdálkodási módjában (faanyag termelés, legeltetés) rejlik.

A gyepek esetében a különböző definíciók a fás szárú növényzet vagy vízborítottság nagyságában, a gyeperedetében (ösgyep, azaz nem volt szántva, esetleg parlag eredetű) illetve használatában térnek el a leginkább. A történeti forrásokban is gyakran előforduló erdei legeltetés, vagy éppen legelőerdő, fáslegelő kifejezések is sokrétű meghatározással bírnak, nemcsak elméletben, hanem gyakorlatban is igen nagy eltéréseket mutathatnak egymástól.³²

Andrásfalvy a fentebb említett Duna mente népének ártéri gazdálkodását bemutató könyvében említi azt az egész országra és erdőtípustól függetlenül is érvényes megállapítását, hogy a 19. század előtt az erdőket és legelőket nem lehetett egyértelműen különválasztani: „*A legelő szót a XIX. század elejéig ritkán használták önmagában. Ennek egyik oka az, hogy addig a legeltetést nem korlátozták bizonyos adottságú területre. A legelő szó tehát nem jelentett egy bizonyos adottságú és hasznosítású területet, mivel a határ minden részét legeltethették. Számos példát láthattunk az erdők bemutatásánál*

arra, hogy az erdő szóval a XVIII. században és a XIX. század elején nemcsak a fával benőtt területet, hanem a közlegelőként, közös használatban tartott fás területeket is jelölték. [...] Az erdők a XVIII. század végéig mindenhol marhaélő földnek, fákat kellett megóvni a marha szájától. [...] A tilos erdők pedig az uraság kizárólagos használatára, elsősorban makkoltatásra vagy épületfa-termelésre kijelölt területek voltak.”³³ Az erdei legeltetés kapcsán fontos kiemelni, hogy az erdőben való legeltetés szinte pásztoronként és erdőállományonként különbözhetett. Erdei legeltetés alatt értették azt is, ha évente csak egyszer-egyszer ment be az állat, de azt is, amikor egész év során ott delelt, ezért az erdei legeltetés hatásának értékelése során fontos, hogy a lehetőségekhez mérten minél részletesebben ismertté váljon a tájhasználat rendszere. Általánosan az állapítható meg az erdei legeltetés növényzetre tett hatását elemző nemzetközi irodalmak, illetve Kárpát-medencei terepi kutatások során, hogy a legeltetés közvetlenül leginkább a gyepszintet befolyásolja, a terület elfüvesedését, a pázsitfűfélék elszaporodását segíti elő, mindamellett, hogy a cserjeszint borítása is csökkenhet. A lombkorona nyitottságát a fák kivágásával is felgyorsíthatták, mely a legeltethető gyeperányát növelte az erdőben, továbbá hosszútávon az újulatot is befolyásolhatta.³⁴ Mindezek a változások ökológiai következménnyel is bírnak: azt vélelmezzük ugyanis, hogy a magyarországi újkori erdők szerkezete és fajkészlete lényegesen eltérő lehetett a mai erdőkétől. Nyíltabbak és változatosabb szerkezetűek lehettek a mai szálerdő-állományokhoz képest.³⁵

³⁰ LÁJER 2008, 15–16; KEVEY 2016.

³¹ DEMETER 2016; VARGA 2018.

³² A fáslegelő, legelőerdő és erdei legeltetés elmúlt 200 éves történetének, illetve jelenkori helyzetének értékelése során nyilvánvalóvá vált, hogy ezen definíciók a különböző szakterületek között különbözhetnek, de ezen belül még az egyes szakemberek egyazon tájegységen belül is máshogy neveznek meg egy ligetes vagy zártabb erdőfoltokkal bíró legelőterületet, vagy éppen egy erdőművelési ágba tartozó területet, melyet éppen legeltetnek. VARGA 2018.

³³ ANDRÁSFALVY 2007, 356–357.

³⁴ VARGA 2018; ÖLLERER ET AL. 2019; VARGA ET AL. 2020; DEMETER ET AL. 2021.

³⁵ BARTHA 2003.

3. kép. Birkák delelnek az összeérő lombkoronájú őstölgyek alatt a Kasztói őstölgyes fáslegelőn. Fotó: Varga Anna, 2016
 Fig. 3. Sheep rest under the converging canopy of ancient oaks, Kasztó ancient wood pasture. Photo: Anna Varga, 2016

Mindebből arra lehet következni, hogy ha egy területet erdőként vagy legelőként jellemeznek, abból a lombkorona borításra, a terület átjárhatóságára nem minden esetben lehet egyértelműen következtetni. Visszaulva az erdők használatára, feltételezhető, hogy egész más szerkezettel és

fajkészlettel bírtak, mint a mai Duna menti erdők többsége, melynek jellegét és használatát az elmúlt 200-250 esztendőben alapvetően változtatta meg a folyószabályozás, az üzemtervezett erdőgazdálkodás és az idegenhonos inváziós fajok elterjedése.³⁶

A MOHÁCSI CSATA KORÁNAK ÁRTÉRI NÖVÉNYZETI JELLEGÉNEK MEGŐRZŐJE, A BOGYISZLÓI KASZTÓ ŐSTÖLGYES FÁSLEGELŐ

A Duna mentén a folyószabályozás és a német típusú, üzemtervezett erdőgazdálkodás bevezetését megelőző időköt idéző területek szinte alig maradtak fenn a magyarországi szakaszon.³⁷ A mohácsi csata, illetve az azzal kapcsolatos hadmozdulatok által érintett Alsó-Duna menti szakaszon természetközeli állapotokat leginkább a Duna–Dráva Nemzeti

Parkhoz tartozó Gemenci és a Béda-Karapancsa Tájegység (korábbi neve Tájvédelmi Körzet) őrizte meg.³⁸ Emellett egyedülállónak számít a természetvédelmi védettséggel jogi értelemben nem bíró, Gemenctől északra fekvő Bogyzsló község határa, és azon belül is a Kasztói őstölgyes fáslegelő, mely több szempontból is érdekes lehet a csatával

³⁶ ANDRÁSFALVY 2007; BALÁZS KOVÁCS 2014; KEVEY 2016; LAKATOS 2017.

³⁷ KEVEY 2016.

³⁸ UHERKOVICH 1992; BALÁZS KOVÁCS 2014; PÉCZ 2016.

kapcsolatos kutatásokban, illetve az ahhoz kapcsolódó értékfeltárásban.³⁹ Ez a gondolat egyrészt az Andrásfalvy Bertalan által leírt és a falu emlékeztében mai napig megőrződött török kori történetekből származik, melynek visszatérő motívuma a védelmet adó mocsár, erdő és a nagy, terebélyes fák.⁴⁰

„A törökök idejében oda menekültek; egy fűzfára az egyik ember felmászott, ott bújt el. A lovát meg a fűzfához kötötte. Az a ló ott kapált, messze hangzott a csogása [? –AB] az ember meg leszólt a fáról, hogy ne kapáljon »Kánya te! Kánya be!« ”⁴¹

„A Duna menti rengetegben meghúzódó hajdúk valóban fák tetején készítették el búvóhelyüket, ahol az árvízről, szúnyogoktól is mentve voltak, s a mocsaras környezetet messze belátták. Ezek a tanyák védelmet nem, csak búvóhelyet nyújtottak, s ezért fontos volt a közelgő veszély idejében való felismerése. Ezeket a figyelőhelyeket nevezték góréknak. [...] Ilyen górékat készítettek a pásztorok még a XIX. század végén, ha kint tanyáztak a nedves talajú, ingoványos erdőkben. Itt a bogyiszlói rengetegben gyűltek össze azok a hajdúk is, akik a Dunán leereszkedve 1606-ban sikeresen támadták meg és égették fel a török szekszárdi és tolnai palánkjait és a palánkok körül lévő parasztházakat.”⁴²

Az utóbbi történet helyszínének számító Kasztó, a magyarországi Duna mente utolsó legeltetett ártéri östölgyes fáslegelője, ahol egy területen belül jelenleg is megfigyelhetőek terebélyes, idős fák (melyekhez hasonló fákon kiválóan lehet megbújni veszedelem idején), az egykori ártéri erdő- és legelőgazdálkodás élő gyakorlata, az egykori fokok medrei, és az ártéri tavak rendszere, valamint az ártéri kertek maradványai is. A jelenkori településtől a Duna irányában helyezkedik el az egykori köz-

ségi legelőből megmaradt körülbelül 100 hektáros legelőrész, melyet Kasztói östölgyes fáslegelőként nevezek. A helyi lakosok többnyire Kasztónak nevezik, a használatát nem emelik ki külön. A települést még a 19. században is körbeölelő erdős, mocsaras területéről fokozatosan vágták ki a fákat. A Kasztói területen álló faállomány ennek az összefüggő és erdőt képező keményfás ligeterdőnek a maradványa, a ma még látható fák pedig az utolsó képviselői az 19. századi ártéri erdőknek.⁴³

A területen egy 2016-ban készített felmérés alapján közel nyolcvan idős kocsányos tölgy és nyolc-kilenc idősebb vadrőzsa található.⁴⁴ A távolról egysíkúnak tűnő terület gazdag ártéri morfológiával bír, mivel több egykori foknak a három-tíz méter széles medre, medermaradványa is átszeli. A terület nevét adó tómeder fölött kimagasodó részen egykori ártéri kerteknek a helyei is felfedezhetőek. A két fokmedernek a partján is látható nyúlványok híd-pilléreként értelmezhetőek vagy egykori halászati tevékenységgel hozhatók kapcsolatban.⁴⁵ A területen halászathoz használt ólom súlyokat, illetve 1940-es évekből származó lövedékeket találtak. Ez utóbbiak eredetét Sánta József (1926) bogyiszlói lakos mesélte el, aki fiatal korában levontként részt vett lögyakorlatokon a területen. Szintén dokumentált, hogy a Kasztón áthúzódó medrekben és tóban még az 1960-as években is volt halászható mennyiségű víz, és a szarvasmarháknak úszva kellett átkelniük egyik partról a másikra.⁴⁶

Jelenleg a terület magántulajdonban van, és az egyik részét villanypásztorral őrzött szarvasmarhákkal legeltetik, másik felét pedig kaszálják, majd kaszálás után juhokkal legeltetik bogyiszlói pásztorok. A terület kedvelt kiránduló és fotózási helyszín

³⁹ Bogyiszló település a 16. században alföldi település volt, mocsarak és erdők övezték a Duna partján, Tolna városával szemben. Az 1853-ban a Tolna városát érintő Duna kanyar levágásával (ma Tolnai Holt-Duna), és a helyi elnevezés alapján Ásott Duna (mai Duna ág) kiásásával a település és közvetlen határa szigetté vált, és földrajzilag a Dunántúlra került át, közigazgatásilag pedig 1936-ban helyezték át Pest-Solt-Kiskun vármegyéből Tolna megyébe. ANDRÁSFALVY 2007, 98–104.

⁴⁰ Nagy méretű, terebélyes fák nyílt, ligetes területen tudnak kifejlődni. BÖLÖNI ET AL. 2011. Történeti mondák és helynevek szerepéről a Mohács 1526 kutatásokban: MÁTÉ 2020; GÖZSY–VARGA 2020.

⁴¹ ANDRÁSFALVY 2007, 101.

⁴² ANDRÁSFALVY 2007, 101.

⁴³ Farkas Sándor, szül. 1931, bogyiszlói lakos elmondása alapján.

⁴⁴ A Bogyiszlói Általános Iskola 2016–2017-es tanév során a Kasztó-projekt keretében mérte fel a fáslegelő fáit. VARGA 2020.

⁴⁵ A szekszárdi Wosinszky Mór Múzeum régész munkatársaival közös terepbejárás során tekintettük meg a fokmedrek partján egymással szemben elhelyezkedő földnyúlványokat és magasabban fekvő részekben lévő téglalap alakú, egykori kertet körbeölelő földhányást 2017-ban. <https://archeodatabase.hnm.hu/hu/node/79554>

⁴⁶ Tózer Ferenc bogyiszlói lakos, egykori pásztor szóbeli közlése.

4. kép. Búvóhelynek is alkalmas terebélyes kocsányos tölgyek megmaradt példányai a Kasztói őstölgyes fáslegelőn.

Fotó: Varga Anna, 2017

Fig. 4. Remaining ancient oak trees, which are suitable for hiding, Kasztó ancient wood pasture. Photo: Anna Varga, 2017

a helybéliek és a távolabbról érkezők számára is. Az utóbbi években egyre növekszik azon idős fák száma, melyek betegségek és kiszáradás miatt ki-dőlnek, feltételezhetően a biológiai koruk és a talaj fokozódó szárazsága miatt. A terület így elveszti a jellegét meghatározó terebélyes, hatalmas fákat, mindamellett, hogy a területről teljesen hiányzik a közép és fiatal korosztály a tölgyekből és a vad-körtékből. A nagy fák tövében, a terület szegélyén és az elpusztuló idősfák helyén is elsősorban inváziós fásszárú fajok állománya található meg, mint például fehér akác (*Robinia pseudoacacia*), gyalogakác (*Amorpha fruticosa*), fosóka szilva (*Prunus domestica* subsp. *syriaca*), illetve az őshonos fajok

közü a fekete bodza (*Sambucus nigra*) és a galagonya (*Crataegus* sp.). Az ártéri gazdálkodás emlékét megőrző jelleget más dunántúli alföldi térségekben is megfigyelhető tendencia, a gyepterületek szántó-földdé való alakítása is veszélyezteteti.⁴⁷ Mindezek következtében a terület hasonló sorsra juthat, mint a többi egykori ártéri gazdálkodás által formált és használt terület, melyek mára teljesen elveszítették ártéri tájra jellemző morfológiai maradványaikat is.⁴⁸ Ezen okokból is a Kasztói őstölgyes fáslegelő, mint kiemelkedő természeti, kulturális és történelmi értékkel is bíró terület helyi (tulajdonosok, terület használók által) és országos szintű hivatalos elismerése egyaránt fontos lenne, mint az árté-

⁴⁷ DÉNES-PÁLFAI 2001.

⁴⁸ Lásd 9. lábjegyzet.

ri gazdálkodás emlékhelye.⁴⁹ A terület hosszú távú megőrzésének kulcsa a hivatalos elismerés mellett a fáslegelő gazdálkodás folytatása a gyeppel fenntartásának, odafigyelő legeltetésének, a fiatal csemeték ültetésének és gondozásának a biztosításával.

Általánosságban elmondható, hogy a fáslegelők fafaj összetétele, illetve szerkezete a táji adottságok mellett a mindenkori hasznosításhoz igazodik. Az öregfás (östölgyes jellegű) fáslegelők szerkezete és fajösszetétele több száz éve meghozott gazdálkodásbeli döntéseket tükröz. A területek történeti értelmezésénél fontos kiemelni, hogy az ősfás fáslegelők

közül szinte kivétel nélkül valamennyi érintve volt a 19. század során végbement legelő és erdő elköltöztetés folyamatában, melynek következtében a területhatárok mellett, a használat intenzitása is megváltozhatott. Ennek ellenére a fáslegelők használata és céljai jelentősen nem változtak meg az utóbbi évszázadok során, ezért, ahogy a kora újkorban, úgy most is a gyepszint legeltetése során a fás szárú növényzet (cserjék, fák) a jószág és a legeltetést végző személy számára árnyékot és menedéket, illetve kiegészítő takarmányt (vadgyümölcs, makk, lomb) és élelmiszert (vadgyümölcsök) nyújt.⁵⁰

ÖSSZEFOGLALÁS

A mohácsi csatával kapcsolatos kutatásokban az egykori és jelenkori növényzet jellegének részletes megismerése hozzásegíthet a csatát pontosabb rekonstrukciójában. Továbbá információval szolgálhatnak a botanikai és tájhasználati adatok a csatában résztvevő, illetve élelmiszer ellátásban fontos szerepet játszó jószágok legeltetésének, a növényzet nyújtotta védelem vagy éppen az akadályok megvitatásában. A mohácsi csatát egykori ártéri növényzete a folyószabályozás, a szántóföldi művelés elterjedése és a német típusú erdőgazdálkodás térnyerése miatt az elmúlt kétszáz esztendőben lényegében eltűnt. Mára

szinte csak a természetvédelmi oltalom alatt álló területeken maradtak meg olyan állományok, melyek az egykori ártéri jelleget megőrizték. Kivételt képez ez alól a Duna mentén egyedülálló, de hivatalos védelemmel nem bíró boggyiszlói Kasztói östölgyes fáslegelő, melynek területén a folyószabályozások előtti ártéri világ geomorfológiáját, tájhasználatát és növényzeti örökségét egyaránt lehet tanulmányozni, és mint az ártéri gazdálkodás történeti emlékhelye kiemelt fontosságú lehet a mohácsi csata és az ahhoz kapcsolódó hadmozdulatok, történések megértésében is.

IRODALOM

ÍROTT FORRÁSOK

LAKATOS 2017: Lakatos A. (szerk.): *A kalocsai érseki uradalom erdőinek kezelési utasítása a 18. század végén*. Kalocsa 2017.

SZAKIRODALOM

ANDRÁSFALVY 2007: Andrásfalvy B.: *Duna menete népének ártéri gazdálkodása*. Budakeszi 2007.

B. SZABÓ–MÁTÉ 2020: B. Szabó J. – Máté G.: Észrevételek a történeti források interpretációs lehetőségeiről és az interpretáció határaitól a mohácsi csatamező új földrajzi kutatása kapcsán. *Történelmi Szemle* 62:1 (2020) 189–201.

BALÁZS KOVÁCS 2014: Balázs Kovács S.: *Gemenc kincsei. Tájak, növények, állatok*. Baja 2014.

BARTHA 2003: Bartha D.: Történeti erdőhasználatok Magyarországon. *Magyar Tudomány* 110:12 (2003) 1566–1577.

⁴⁹ Az országban több természetvédelmi szempontból országos jelentőségű védett fáslegelő is található, mint például a Bükk Nemzeti Park Igazgatóság területén, a Cserépfalui fáslegelő; Az Aggteleki Nemzeti Park Igazgatóság területén az Erdőbényei fáslegelő és a Duna–Dráva Nemzeti Park Igazgatóság területén a Csokonyavisontai fáslegelő. VARGA 2018.

⁵⁰ BELÉNYESY 2011; VARGA ET AL. 2017.

- BELÉNYESY 2011: Belényesy M.: *Az állattartás a 14. században Magyarországon. Fejezetek a Középkori anyagi kultúra történetéből* 1. Budapest 2011, 19–58.
- BÉRES 2020: Béres S.: Észrevételek az állatok hadászati szerepéről és a lovasság harcáról a mohácsi csata idején. In: *Eke mentén, csata nyomában. A mohácsi csata kutatásának legújabb eredményei*. Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia 17. Szerk.: Haramza M. – Kovaliczky G. – Bertók G. – Simon B. – Galambos I. – Türk A. Budapest 2020, 157–166.
- BIRÓ–MOLNÁR 2008: Biró M. – Molnár Zs.: Vizes élőhely rehabilitáció előkészítése történeti térképek felhasználásával a Borsodi-Mezőség Tájvédelmi Körzet területén. In: *A történeti felszínborítás térképezése a Tisza-völgyben*. Szerk.: Flachner Zs. – Kovács A. – Kelemen É. Budapest 2008, 81–83.
- BIRÓ–MOLNÁR 2009: Biró M. – Molnár Zs.: Az Alföld erdei a folyószabályozások és az alföldfásítás előtti évszázadban. In: *Az elmúlt 500 év környezeti eseményei történeti és természettudományi források tükrében*. Szerk.: Kázmér M. Budapest 2009, 169–206.
- BIRÓ–TÓTH 1998: Biró M. – Tóth T.: A 18–19. század vegetációjának rekonstrukciója az elmúlt ezer év tájhasználatának tükrében a Hármaskörös mentén. *Crisicum I. A Körös-Maros Nemzeti Park Igazgatóság Időszaki Kiadványa* 1 (1998) 18–34.
- BÖLÖNI ET AL. 2011: Bölöni J. – Szomorad F. – Varga Z. – Kun A. – Molnár Zs. – Bartha D. – Tímár G. – Varga A.: P45 – Fáslegelők, fáskaszálók, legelőerdők, gesztenyeligetek. In: *Magyarország élőhelyei. Vegetációtípusok leírása és határozója*. Szerk.: Bölöni J. – Kun A. – Molnár Zs. Vácrátót 2011, 359–362.
- DEMETER 2016: Demeter, L.: Biodiversity and ecosystem services of hardwood floodplain forests: Past, present and future from the perspective of local communities in West Ukraine. In: *Indigenous and Local Knowledge of Biodiversity and Ecosystem Services in Europe and Central Asia*. Ed.: Roué, M. – Molnár, Zs. Paris 2016, 6–21.
- DEMETER ET AL. 2021: Demeter, L. – Molnár, Á. P. – Bede-Fazekas, Á. – Öllerer, K. – Varga, A. – Szabados, K. – Tucakov, M. – Kiš, A. – Biró, M. – Marinkov, J. – Molnár, Zs.: Controlling invasive alien shrub species, enhancing biodiversity and mitigating flood risk: a win-win-win situation in grazed floodplain plantations. *Journal of Environmental Management* 295 (2021) 113053.
- DÉNES 2015: Dénes A.: A Villányi-hegység tájhasználatának történetéhez. Tájhasználat a 20. századig és nagyharsányi területtörténetek botanikai megközelítésből. *A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve* 53 (2015) 11–26.
- DÉNES–PÁLFAI 2001: Dénes A. – Pálfa L.: Pusztuló ártéri rétek az Ormánságban. In: *Gyepgazdálkodásunk helyzete és kilátásai. Debreceni Gyepgazdálkodási Napok* 17. Debrecen 2001, 80–83.
- GOMBOCZ–HORVÁT 1939: Gombocz E. – Horvát A. O.: Kitaibel Pál Baranyában. *Ciszterci Rend pécsi Nagy Lajos-gimnáziumának Értesítője* 1938–1939 (1939) 21–72.
- GÖZSY–VARGA 2020: Gözsy Z. – Varga Sz.: A mohácsi csata emlékezete Pesty Frigyes helynévgyűjtésében. In: *Eke mentén, csata nyomában. A mohácsi csata kutatásának legújabb eredményei*. Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia 17. Szerk.: Haramza M. – Kovaliczky G. – Bertók G. – Simon B. – Galambos I. – Türk A. Budapest 2020, 223–235.
- GYENIZSE–LÓCZY 2020: Gyenizse P. – Lóczy D.: A Mohácsi-sík vízrajza és annak hatása a Mohácsi csatára. In: *Mordortól Mohácsig. A mohácsi csatáj történeti földrajzi kutatása*. Szerk.: Pap N. Budapest 2020, 51–89.
- GYENIZSE–MORVA 2020: Gyenizse P. – Morva T.: A Mohácsi-sík és környéke felszínborításának és területhasználatának változása a 16–20. század között. In: *Mordortól Mohácsig. A mohácsi csatáj történeti földrajzi kutatása*. Szerk.: Pap N. Budapest 2020, 101–122.

- GYENIZSE–VARGA 2020: Gyenizse P. – Varga G.: A Mohácsi-sík és környéke geomorfológiai viszonyai, valamint ezek szerepe a mohácsi csatában. In: *Mordortól Mohácsig. A mohácsi csatátáj történeti földrajzi kutatása*. Szerk.: Pap N. Budapest 2020, 23–50.
- HARAMZA ET AL. 2020: Haramza M. – Kovaliczky G. – Bertók G. – Simon B. – Galambos I. – Türk A. (szerk.): *Eke mentén, csata nyomában. A mohácsi csata kutatásának legújabb eredményei*. Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia 17. Budapest 2020.
- KEVEY 2016: Kevey B.: Ártéri erdők és cserjések. In: *Az erdőgazdálkodás hatása az erdők biológiai sokféleségére*. Szerk.: Korda M. Budapest 2016, 459–484.
- KEVEY 2017: Kevey B.: A Mohácsi-sziget fehérenyár-ligetei (*Senecioni sarracenici-Populetum albae* Kevey in Borhidi et Kevey 1996). *Botanikai Közlemények* 104:1 (2017) 131–146.
- KEVEY ET AL. 1992: Kevey B. – Oroszné Kovács Zs. – Tóth I. – Borhidi A.: Adatok a Béda-Karapancsa Tájvédelmi Körzet flórájához. In: *A Béda-Karapancsa Tájvédelmi Körzet élővilága*. Dunántúli Dolgozatok. Természettudományi Sorozat 6. Szerk.: Uherkovich Á. Pécs 1992, 13–25.
- KEVEY–TÓTH 1992: Kevey B. – Tóth I.: A béda-karapancsai Duna-ártér gyertyános-tölgyesei (*Quercus robori-Carpinetum*). In: *A Béda-Karapancsa Tájvédelmi Körzet élővilága*. Dunántúli Dolgozatok. Természettudományi Sorozat 6. Szerk.: Uherkovich Á. Pécs 1992, 27–40.
- LÁJER 2003: Lájér K.: A Béda-Karapancsa Tájegység növényzetéről. In: *Élet a Duna-ártéren – természetvédelem sokszemközt című tudományos tanácskozás összefoglaló kötete. (Érsekszanád 2003. október 17–19.)*. Szerk.: Somogyváry O. Baja 2003, 176–190.
- LÁJER 2007: Lájér K.: *A Mohácsi teraszos sík edényes flórájának alapvonásai*. Baja 2007.
- LÁJER 2008: Lájér K.: Mohácsi sziget, Mohácsi-teraszos sík. In: *Magyarország földrajzi kistájainak növényzete*. Szerk.: Király G. – Molnár Zs. – Bölöni J. – Csiky J. – Vojtkó A. Vácrátót 2008, 15–16.
- LEHMANN 1974: Lehmann A.: Mohács és környéke felszínének arculata. In: *Mohács földrajza*. Szerk.: Erdősi F. – Lehmann A. Mohács 1974, 29–36.
- MÁTÉ 2020: Máté G.: A tájjal kapcsolatos népi emlékezet struktúrája és jelentősége a mohácsi csatater kutatásban. In: *Eke mentén, csata nyomában. A mohácsi csata kutatásának legújabb eredményei*. Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia 17. Szerk.: Haramza M. – Kovaliczky G. – Bertók G. – Simon B. – Galambos I. – Türk A. Budapest 2020, 209–221.
- MENDLY 2009: Mendly L.: Kitaibel Pál Baranya megyei utazásainak ásványtani és bányászati vonatkozásai. *Bányászattörténeti Közlemények* 7 (2009) 55–69.
- MME 2021: *Magyar Madártani és Természetvédelmi Egyesület (2021) Natura 2000 adatbázis: Béda-Karapancsa*. <https://www.mme.hu/natura-2000-teruletek/hudd10004> (Utolsó megtekintés: 2021. október 4.)
- MOLNÁR–BIRÓ 2010: Molnár Zs. – Biró M.: A néhány száz évre visszatekintő, botanikai célú történeti tájökölógiai kutatások módszertana. In: *Tájváltás értékelési módszerei a XXI. században: tudományos konferencia és műhelymunka tanulmányai*. Földrajzi Tanulmányok 5. Szerk.: Szilassi P. – Henits L. Szeged 2010, 109–126.
- ÖLLERER ET AL. 2019: Öllerer, K. – Varga, A. – Kirby, K. – Demeter, L. – Biró, M. – Bölöni, J. – Molnár, Zs.: Beyond the obvious impact of domestic livestock grazing on temperate forest vegetation – A global review. *Biological Conservation* 237 (2019) 209–219.
- PAP 2020: Pap N.: Mordortól Mohácsig. A történeti földrajzi vizsgálatok szükségessége. In: *Mordortól Mohácsig. A mohácsi csatátáj történeti földrajzi kutatása*. Szerk.: Pap N. Budapest 2020, 7–22.
- PAP 2020a: Pap N. (szerk.): *Mordortól Mohácsig. A mohácsi csatátáj történeti földrajzi kutatása*. Budapest 2020.

- PAP ET AL. 2020: Pap N. – Gyenizse P. – Kitanics M. – Szalai G.: Az 1526. évi Mohácsi csata helyszíneinek földrajzi jellemzői. In: *Mordortól Mohácsig. A mohácsi csatátáj történeti földrajzi kutatása*. Szerk.: Pap N. Budapest 2020, 123–168.
- PÉCZ 2016: Pécz T.: *A Riha-tó természetvédelmi értékelése az Európai Unió Víz Keretirányelve alapján*. PTE TTK Földtudományok Doktori Iskola, Doktori disszertáció. Pécs 2016.
- SZENTPÉTERY 1903: Szentpétery I.: *Brodarics históriája a Mohácsi vészről*. Budapest 1903.
- UHERKOVICH 1992: Uherkovich Á. (szerk.): *A Béda-Karapancsa Tájvédelmi Körzet élővilága*. Dunántúli Dolgozatok. Természettudományi Sorozat 6. Pécs 1992.
- VARGA 2007: Varga A.: *Tájtörténeti és vegetációdinamikai kutatások a Közép-Tisza vidéken*. ELTE, Biológia Szekció, OTDK dolgozat. Budapest 2007.
- VARGA 2018: Varga A.: *A magyarországi fáslegelők, legelőerdők és az erdei legeltetés tájtörténeti, etnoökológiai és természetvédelmi szempontú vizsgálata*. PTE Biológiai és Sportbiológiai Doktori Iskola, Doktori disszertáció. Pécs 2018.
- VARGA 2020: Varga A.: Fás legelők erdőpedagógiai szemléletű kutatásának és megismerésének integrációja az általános iskolai oktatásba: a bogyiszlói Kasztó-projekt. In: *Tanulmánykötet Mészáros Károly tiszteletére 2020*. Szerk.: Lett B. – Gál J. – Horváth S. – Molnár K. – Schiberna E. – Stark M. Sopron 2020, 161–175.
- VARGA ET AL. 2017: Varga A. – Samu Z. – Molnár Zs.: A fáslegelők és legelőerdők használata magyarországi pásztorok és gazdálkodók tudása alapján. *Természetvédelmi Közlemények* 23 (2017) 242–258.
- VARGA ET AL. 2020: Varga, A. – Demeter, L. – Ulicsni, V. – Öllerer, K. – Biró, M. – Babai, D. – Molnár, Zs.: Prohibited, but still present: local and traditional knowledge about the practice and impact of forest grazing by domestic livestock in Hungary. *Journal of Ethnobiology and Ethnomedicine* 16 (2020) 51.

ANALYSIS OF THE FLOODPLAIN VEGETATION OF THE MOHÁCS MILITARY LANDSCAPE RESEARCH BASED ON FIELD STUDIES AND LITERATURE DATA

ANNA VARGA

The present and past knowledge about the vegetation may be of assistance in the more accurate reconstruction of the landscape at the Mohács battle of 1526. Additional information can be provided by the botanical and land use particulars to draw up a more realistic picture of the livestock participating in the battle or playing an important role in catering, of the camouflage ensured by or the obstacles represented by the vegetation, for that matter. The previous floodplain vegetation of the battlefield of Mohács has practically vanished as a consequence of river regulation, the encroachment of croplands and the penetration of the German type forest management over the past two hundred years. Stands remained mainly in nature conservation areas up to this day which still preserve the character of the former riparian forests. An exception is the Kasztó high nature and cultural value, ancient oak wood pasture in Bogyiszló which is unique along the river Danube, yet does not hold official protection. In this area the heritage of geomorphology, land use patterns and vegetation of the floodplain before the river regulation can be studied here. Also, as a historical memorial site of the floodplain management, it might also be of paramount importance for the proper understanding of the Mohács battle and the related military operations, happenings.

NÉPESSÉGCSERE, NYELVI VISZONYOK, FALUHATÁROK A 18. SZÁZADI TANÚVALLATÁSOK FÉNYÉBEN, MOHÁCS TÉRSÉGÉBEN

MÁTÉ GÁBOR*

KOR(OK) ÉS TÁJTÖRTÉNET(EK)

Bár a mohácsi csatamezőt igen sokan megfestették már az elmúlt majd ötszáz év során, a festményeken a csatában részt vevők jellemzően kései elképzelések alapján nyerték el külsejüket és arcvonásaikat. Az olyan alkotások, mint Dorfmeister István grandiózus csatajelenete(i) vagy Székely Bertalan II. Lajos király holttestének megtalálását ábrázoló műve a művészek történelmi bűvárlatainak köszönhetően legalább annyira törekedtek a reális ábrázolásra, mint amennyire az utókor interpretációit, a nemzetvesztést, a széthúzást vagy a hősiek helytállást kívánták művészi formanyelven elmondani.

A táj fizikumát az eszmék és az öltözékek divatjához képest sokkal szilárdabb és objektívebb tényezőnek képzeljük el, és talán tudományosan megragadhatóbbnak is. Valójában azonban legalább annyira nehéz rekonstruálni, mint egy csata részleteit. Gondolhatunk itt arra, hogy a változó korok más és más gazdálkodási rendszereket részesítettek előnyben. Változott a telephelyi preferencia, a lakosság térbeli eloszlása, a települések helye, az építkezés módja, a különféle tereket összekötő úthálózat, a művelési ágak aránya, minősége, a földek elhelyezkedése és még sok egyéb más. Michael Aston szerint, ha az elmúlt évezredek tájváltozásait egy gyorsított filmen néznénk végig, egy nyüzsgő hangyaboly élete tárulna elénk, és a hangyák szorgoskodásán kívül a hangyaboly permanens megújulásának, újraalkotásának is szemtanúi lehetnénk.¹ A tájtörténeti kutatás számára az egyik legnagyobb kihívást az jelenti, hogy az ember folyton újraal-

kotja a környezetét, és eltűnhetnek azok a permanens, korokon átívelő táji elemek, amelyek például a mohácsi csata rekonstrukciója szempontjából fix támpontokat adhatnának.² A fizikai információk mellett legalább annyira lényeges az írásos források tanulsága. Itt is beleütközünk azonban a megismerés korlátaiba. A táj szerkezete az egyházi és világi intézmények által termelt forrásokon keresztül ismerhető meg, amelyek viszont jelentős részben a politikai és gazdasági viszonyoktól függenek. A struktúrák és a forrástípusok változása mintegy leretteszelik a vizsgálódó tekintet előtt a különféle történeti rétegek betekinthetőségét és korlátozzák a kutató mozgásterét. Hiába szeretnénk például közösségi szintű kéziratos térképeket használni a 17. századi földhasználati viszonyok megismeréséhez, erre jellemzően csak az úrbéri pátenst (1767) követő évtizedekben van lehetőségünk. Fontos hangsúlyozni azt is, hogy a történeti forrásokban megnyilvánuló táj nemcsak objektív módon létező, és térképezhető, térbeliesíthető elemrendszer, de az észlelők által egyénileg is érzékelt, végső soron értékrendektől és viszonyulásoktól is függő képződmény.³

Ezek a bevezető gondolatok szorosan összefügenek a csata kutathatóságával is, és részlegesen választ kaphatunk arra, hogy miért nehéz a cseppet sem kis kiterjedésű (mintegy 70-80 négyzetkilométeres) mohácsi mezőség kora újkori táji viszonyait rekonstruálni. Az utóbbi évek publikációi jó példát nyújtanak arra, hogy miként lehet kései források és természeti elemek szisztematikus vizsgálatával,

* Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Néprajz – Kulturális Antropológia Tanszék, mate.gabor@pte.hu

¹ ASTON 2002, 12; MUIR 1999, 219–222.

² ILYÉS 2007, 24.

³ WHYTE 2002, 7–10.

apró lépésekkel haladva közelebb jutni egy időben jóval korábban történt eseményhez.⁴ Tanulmányom is alapvetően a 18. századi forrásokból kiindulva próbál meg következtetéseket levonni, valahogy úgy, ahogy Mikszáth Kálmán a „Fekete város” című regényében fogalmazott: *„hiszen könnyebb az ümögőtől megtudni mi lakik a szívben, mint a kabáttól”*.⁵

A tanulmány tehát nem a csatatér topográfiáját kívánja bemutatni, hanem a csata idősíkjára rétegződött fedvényt, amely ugyan más struktúrákat

mutat, itt-ott mégis átsejlenek rajta a késő középkori elemek is.⁶ A vizsgálattal lényegesen közelebb léphetünk a mohácsi eseményekhez, hiszen sem a kollektivizálás, sem a Duna szabályozás, sem a majorsági gazdálkodás, sem pedig a 18. század eleji-közepi telepítések tájformáló hatásai ekkor még nem hagyták rajta a nyomaikat a tájon. Jelen írás a népességcsere valamint a nyelvi átalakulás kérdését, illetve a faluhatárok változását szeretné bemutatni, a tervezett második cikk pedig a táj objektumait, felszínborítottságát írja majd le.

VALLOMÁSOK A TÁJRÓL

A felszabadító háborúk időszaka nemcsak a köztörténeti korszakolás szempontjából, de a tájtörténeti kutatás számára is vízválasztónak tekinthető. Kelet-Baranya falvait 1687-ben a Császári Udvari Kamara kezén találjuk, a területek nem sokkal később magánföldesúri, kisebb részt egyházi tulajdonba kerültek.⁷ Az új birtokosok birtokigazgatási iratai, birtokügyletei, jobbágyokat érintő urbáriumai, a velük kötött szerződések, és a jogszolgáltatással kapcsolatos iratok már egészen új perspektívát nyújtanak a területről, mint a 17. századra egyre inkább elnémuló oszmán források. Tanulmányomban ezt a maga „szótlanságából” feltárulkozó tájat szeretném bemutatni, ahol a kora újkori közigazgatás iratképző szerveinek működésbe lépésével nemcsak a hódoltság utáni, de bizonyos mélységig a török idők tájképe is megismerhető. Elsősorban a határvizsgálatok tanúvallatási jegyzőkönyveinek forrásértékére építek, ami az egyik leggyümölcsözőbben használható, nagy időbeli mélységet adó irattípus.⁸ Mint ismert, Baranyában az oszmán uralom után hatalmas allódiumok alakultak ki, a birtoktestek formálódása azonban elhúzódó folyamat volt. A falvak, puszták holléte, és végső soron a birtokhatárok megállapítása alapjaiban határozta meg a paraszti és majorsági gazdálkodás kereteit, a birtokok jövedelmezőségét,

telepíthetőségét. A vitás határrészek, puszták helyének a megállapítása, illetőleg a határ futásának a mielőbbi rendezése ügyében a vármegye járt el.⁹ Ez a forrástípus használhatósága szempontjából azt jelenti, hogy mélyreható táji információink csak azon peres határszakaszokról lehetnek, amelyek kapcsán a vármegye a határok holléte felől vizsgálatot folytatott. A vitás határok tulajdonképpen „feltáróutak”, amelyeken keresztül a táj szövetét megismerhetjük.

A vármegye bírói vizsgálatai között a mohácsi mezőség falvaira zömében az 1730-as évektől az 1770-es évekig találunk iratokat. Ezek közül 81-et tekintettem át. A vizsgálatot a Krassó, a Duna és a Mohács–Pécs országút közötti területre szűkítettem. Egyrészt szükséges volt bizonyos ésszerű keretek közé szorítani a kutatást, másrészt az eddigi csata rekonstrukciók alapján úgy tűnt, hogy ez a terület tekinthető a csata tágabb művelési területének. A határpercek egyfelől tartalmazzák az aktuális határvonal futását a *ductus* és a *deutrum* iratrészletben. Másrészt a tanúk egyes helyekre vonatkozó *emlékezeti anyagát* is magába sűrítik, és történetileg legalább az 1650-es évekig tekintenek vissza. A határvizsgálatok a legkülönbébb területekre nézve hordoznak információkat.¹⁰ Az ábrán hat nagyobb információcsoporthat különítettem el.

⁴ SUDÁR 2020; SUDÁR–VARGA 2020; VÉGH–B. SZABÓ 2020; GYENIZSE–LÓCZY 2020; PÁNYA–KÖNIG 2020.

⁵ MIKSZÁTH 1998, 240.

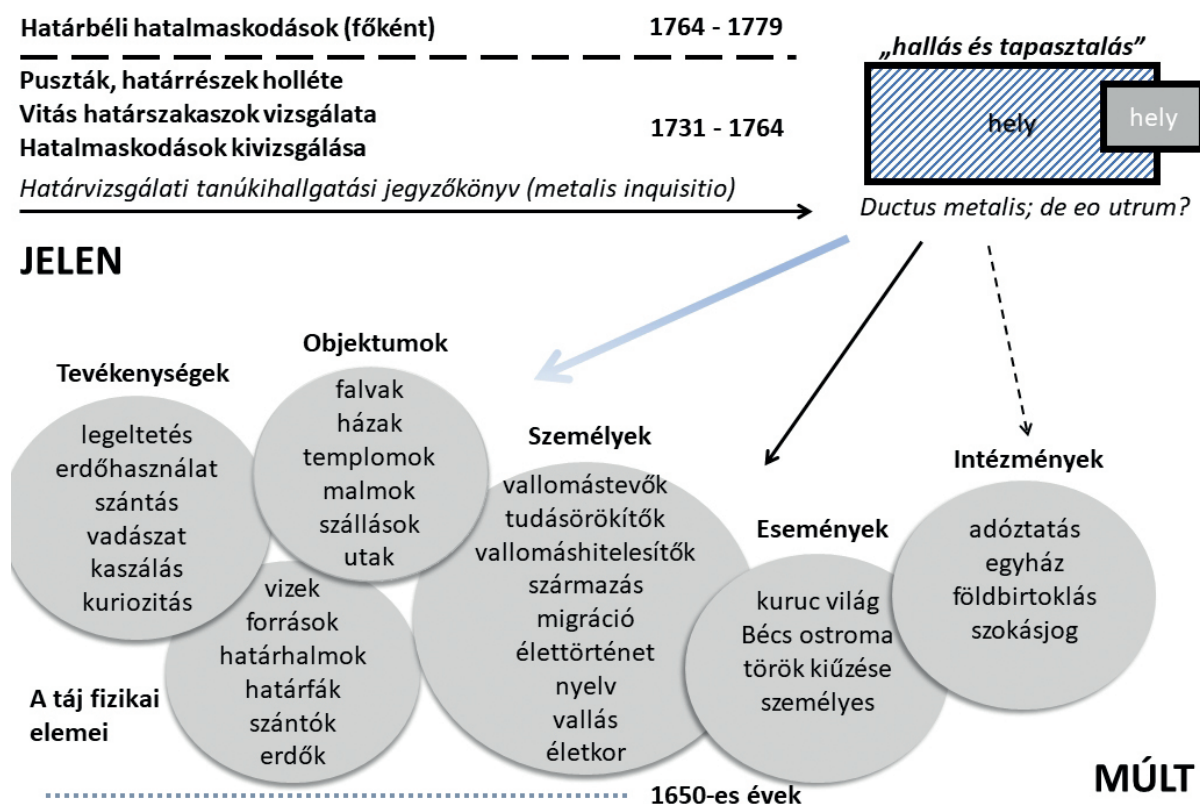
⁶ A csata orális forrásaival kapcsolatban is rétegzettség mutatható ki, ennek értelmezését a Pesty Frigyes-féle helynévtár példáján keresztül lásd: GÖZSY–VARGA 2020.

⁷ SUDÁR–VARGA 2020, 34. A reorganizáció részleteiről most nem szólok.

⁸ Részletesen: MÁTÉ 2020a, 91–92; TÓTH 1987, 149.

⁹ TÓTH 1987, 149.

¹⁰ A paraszti emlékezet kérdéséről, és a vallomások idősíkjáról részletesen: MÁTÉ 2020b, 211–213.

1. kép. A határvizsgálatok tanúvallatási jegyzőkönyveinek információcsoportjai, szerk.: Máté Gábor
Fig. 1. Types of Information Embedded in Border Investigations (metalis inquisitio), ed.: Gábor Máté

Az *események* (1) horizontja a táj, és a benne élők élete szempontjából fontos történeteket öleli fel, itt olyan dolgokra gondolhatunk, amelyeket már a kor embere is jelentősnek tartott (Bécs ostroma, a keresztény sereg győzelme, Rákóczi háborúja stb.). Ezek természetesen kiegészülhetnek személyes jellegű, családtörténeti eseményekkel is, ám ha az egyes életutak közös pontjait keressük, akkor mindenképpen a nagy területi átrendeződéseket kiváltó háborúk és járványok a legfontosabbak. A *személyeket* (2) illetően a legfontosabb maga a *vallomástevő*, akinek *nyelvét*, *vallását*, *életkorát*, *lakóhelyét* ismerhetjük meg az iratokból. Fontosak azok a *tudásörökítő* személyek is (pásztor, apa, nagypapa, inspektor, hajdú stb.), akikről a tanúk a határ futásáról, objektumok múltjáról kapcsolatos ismereteiket, magát a tudást szerezték. A visszaemlékezések gyakran utalnak olyan *vallomáshitelesítő* személyekre is, akik a tanúságtevővel egy időben, egy helyen tartózkodtak (pásztortárs, vadásztárs, rokon, verekedő fél stb.), illetőleg a tanú hallomásból

szerezett róluk információkat (öngyilkosok, meggyilkolt személyek stb.). Az ilyen személyek jellemzően azért szerepelnek a vallomásokban, mert alátámasztják a tanú vallomását, segítik az események megértését, és hitelesítik álláspontját.

A személyes adatok közül kiemelkedő jelentőségük van a *származást* érintő megjegyzéseknek. Ezeket jellemzően néhány szavas, esetleg rövid mondatnyi élettörténetek formájában jegyezték le, és azt mondják el, hogy a tanú milyen földrajzi távlatokban élte le eddigi életét, honnan hová költözött, mikor, és miért változtatott lakhelyet.

A vallomásokból számtalan, ember alkotta *objektumot* (3) ismerhetünk meg. Falvak, házak, templomok, malmok, hidak, révek, szállások, temetők, kutak, utak, határhalmok, menedékhelyek stb. szerepelnek az iratokban. Néha kifejezetten ezek felkutatása, története is kérdőpontként szerepel, hiszen a birtokok sokszor egyetlen azonosításra alkalmas elemei ezek voltak.

A mesterséges építmények mellett a *természeti, fizikai elemek* (4) és azok változása is megfigyelhe-

tő, sőt a vizsgálatok többnyire ezekről nyújtják a legbősegebb információkat, úgymint szántókról, erdőkről, szőlőkről stb. Ne felejtsük, hogy a határt elsősorban természetes jelölőkkel jelezték, például élő vagy csonkolt, keresztelt, jellel ellátott, megégetett, magányosan álló stb. fával. Illetőleg forrással, kátyúval, de gyakori az is, hogy valamely egyértelmű felszíni képződmény hordozta azt, például dombhát, patak.

Természetes, hogy a tájban végzett *tevékenységekről* (5) is rengeteget hallunk, hiszen a tanúk mindig valamilyen céllal tartózkodtak a külhatárban, állataikat legeltették, szántottak, kaszáltak,

vadásztak, halászni mentek, vagy különféle erdei javak szedését, vágását végezték. A *metalīs inquisitioni*ókban olykor az *intézményekkel* (6) kapcsolatban is érdemleges információkra lelünk, illetve az adóztatással (török és magyar), a birtokigazgatással, az egyházi intézmények működésével, vagy éppen a helyi szokásjoggal kapcsolatos kérdések is előkerülhetnek.

Összességében elmondhatjuk, hogy az információk kevésbé számszerűsíthetők, de történetileg mély, összetett és „alulnézeti” kép alkotását teszik lehetővé, remekül kiegészíthetők a török kor és a 18. század forrásaival.

I. NÉPESSÉGCSERE

A határjárások emlékezeti rétegei olyan korszakba világítanak be, ahol a háborús körülmények formálták a települési viszonyokat. A háborúkra éppen ezért igen sok esetben történik utalás. Egy esetben említik Zrínyit, aki a „*dárdai hidakat elégette*”,¹¹ de ezen egyedüli utaláson kívül máshol nem találkozunk vele, mert vagy már nem éltek az eseményeket átélő emberek, vagy mégsem hagyott olyan mély nyomokat a tájon élőkben.¹² Ugyanezen iratban a nagyharsányi csata emlékezete is feltűnik: „...*a törököt a kereszténység Harsány hegye alatt megverte...*”. Jóllehet itt is, akárcsak a Dél-Dunántúl más területein az emlékezetben elérhető fontosabb esemény Bécs ostroma volt, a hadak elől a lakók elmenekültek szokott lakhelyeikről.¹³ Az oszmán sereg 1683. évi veresége után a végvidéki magyar katonaság betörései fenyegették a vidéket, a pápai, veszprémi hajdúk akciói egészen az ország felszabadításáért zajló küzdelmekig tartottak, s 1687-ig

egy permanens háborús állapot jelei mutatkoznak.¹⁴ Az említett események után lassú visszatelepedés kezdődött, amit a Rákóczi szabadságharc eseményei – előbb a kurucok hadjárata, majd a rácok ellencsapása – felforgattak.¹⁵ Csak ezt követően kezdődtek meg a térségben azok a szervezett betelepítési akciók, amelynek keretén belül régi és új telepések állapodtak meg a mohácsi mezőségen.

A hadseregek átvonulása során a lakók általában elhagyták eredeti lakhelyüket és változatos módokon vészelték át a veszélyes időket.¹⁶ Négyféle reakciót, menekülési stratégiát ismerhetünk fel. Az utak mellett fekvő falvak lakói a szem előtt lévő házaikból a határ szélsőbb pontján lévő rejtékfalvakba (1) menekültek, ahol földházakban, „zemunyicák”-ban laktak.¹⁷ A szőlőheggyel bíró községek népessége a pincékbe menekült. Több falu népét gyűjtötték össze a mocsarakban, árterekben található szigetek, erdők, eldugott völgyek, rövidebben azon

¹¹ MNL (Magyar Nemzeti Levéltár) BaML (Baranya Megyei Levéltára) IV. 1. (Baranya Vármegye Nemesi Közgyűlésének iratai) p. (peren kívüli eljárás iratai) 3. (bírói vizsgálatok) VIII. 223. – 1751. A továbbiakban a jelzet elejét (MNL BaML) elhagyva közlöm a források levéltári helyét.

¹² Bátaí István református, 51 éves mohácsi tanú (IV. 1. p. 3. VIII. 223. – 1751) a hallomásból ismert eseményeket feltehetően összemosta a felszabadító háborúkkal.

¹³ Részletes információkkal: MÁTÉ 2019, 380.

¹⁴ MÁTÉ 2019, 382–383.

¹⁵ Ennek jelentőségéről és részleteiről: SZITA 1976; NAGY 1979; NAGY 1979a.

¹⁶ Ennek módozatairól: MÁTÉ 2017, 305–306.

¹⁷ Emlegetik a pócsaiak (IV. 1. p. 3. X. 274. – 1752), a márokiak (IV. 1. p. 3. 86. – 1743) földházait, jóllehet itt konkrétan nem hivatkoznak a háborúk során történt elmenekülésre. Helyzetük alapján biztosak lehetünk benne, hogy ideiglenes településeken éltek (előbbieket Pócsa és Virágos között, utóbbiak Márok és Lippó határán álltak). A töttösi és lotai (elpusztult falu Bóly határában) rácokat 1701-ben az erdőben lakóként írták össze. MNL OL (Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára) U et C E 156 (Urbaria et Conscriptiones) - a, Fasc. 38. no. 44. – 1701.

refugiumok (2), ahol a természeti adottságok (erdők, víz, domborzat) segítették az elrejtőzést. A Duna mellékének református népessége például a folyam szigeteibe húzódott.¹⁸ A másik menekülési stratégia a népesebb településekre való behúzódás (3) volt. A térségünk szempontjából a Hegyalját (a Baranyabáni-dombság déli falvai) emelhetjük ki, ahová nemcsak a lapáncsai és pócsai magyarok menekültek, de a nagyobb térség magyar lakóinak gyűjtőhelyévé is vált. A népességkoncentráció folytán akár az önvédelemre is alkalom nyílt. Erre példa, hogy 1686-ban a környékeliekkel (legalább öt falu népe) megerősödött vörösmarti magyarok elűzték a szpáhikat, és napokig ellenálltak a rájuk törő tatároknak is.¹⁹ Az elmenekülés negyedik változata az országrészekeken átívelő vándorlás, transzmigráció (4) volt, amelyben egy-egy falu lakossága jellemzően már családokra szakadtan vett részt. A magyarok a Kétvízköz városaiba és a nyugat-dunántúli magyar területekre, a szláv ajkúak pedig a Dráván és a Száván túlra mentek. Ezekkel a 17. század végéről oly tisztán látszódó menekülési stratégiákkal feltehetően már a 16. században is számolhatunk.

Sudár Balázs a török adóösszeírások elemzése révén arra a következtetésre jutott, hogy a szulejmáni hadjáratok okozta falupusztulás után az 1580-as években a faluhálózat regenerálódott, és az időleges megtorpanás után túlélte a felszabadító háborúkat is. Így a hódoltság teljes idejét figyelembe véve úgy tűnik, a térség adóképesége és népessége sem csökkent számottevően.²⁰ A számok mögött azonban – úgy vélem – az idő múltával egyre kevésbé a repopulációs folyamatokat, mintsem a betelepülések hatását gyaníthatjuk, de tekintsünk át néhány konkrét példát, amik megvilágítják a változásokat!

Az itt bemutatott térkép az 1571-es, és az 1591-es *defter* vezetékneveinek a felhasználásával készült, és a 16. század végére népességcserén átesett falvakat igyekszik térben lokalizálni.²¹ A vizsgálat során abból indultam ki, hogy Kelet-Baranyában és

Tolna megyében a 17. századi magyar adóztatási iratok, és a tanúvallatások szerint a balkáni beköltözők és a magyarok elkülönülten éltek.²² Ritka, hogy egy faluhelyen ortodox rácok és magyarok éltek volna együtt, ha akad is ilyen, az is rendszerint külön telephelyek egyidejűségét jelenti, mely idővel külön előtaggal járó falunévkettőzést is eredményezett (különösen a 18. századtól látjuk ezt). Úgy vélem a pravoszláv és katolikus balkáni közösségek megjelenésének „előfeltétele” a magyar falu pusztulása, elhagyása volt. Tulajdonképpen nem rátelepítés történt (ennek erőszakos megakadályozásáról is vannak 17. századi adatok),²³ hanem egy pusztákon végbemenő honfoglalás, vagy inkább permanens otthonkeresés, amit a háborúk indítottak el újra és újra. Az együttélés a városok esetében valamivel gyakoribb volt (Tolna, Pécs, Mohács), de ott is jellemzően egymástól elkülönülő városrészeket eredményezett. A térkép szerkesztésekor két tényezőt vettem figyelembe: a települések névlajstromában meglévő szláv neveket, továbbá a település újranépesítésére vonatkozó – elsősorban a *defterek*ben előforduló – megjegyzéseket. Ezek lokalizálásával láthatóvá válik az az összefüggés, amit a kapuszámokból, *dzsizje* fizetőkől nem sejtethünk. Vagyis, hogy a lakosság mely falvakból húzódott el, és hová jöttek új lakók a 16. században.

A térképre a középkori előzménnyel is bíró 17. század végi utakat is rárajzoltam. Látható, hogy szlávok alapvetően a főbb útvonalak mellékére érkeztek, elszlávosodás figyelhető meg a Krassó átkelőinél is, Baranyavár északi hídfőjénél, továbbá Virágosnál. A képen kirajzolódik egy háromszög alakú terület, ami Nagynyárad, Baranyavár és Virágos közötti részt fedi le. A három településhez vezető utak között és azok mellékén fekvő települések bizonyára jobban ki voltak téve a háborús eseményeknek. A Pécs irányából a Dunához (Dánóc irányában) vezető út, és a Gétától Mohácsnak tartó útvonal környezete is a pusztulás és népességcsere

¹⁸ SZAKÁLY 1986.

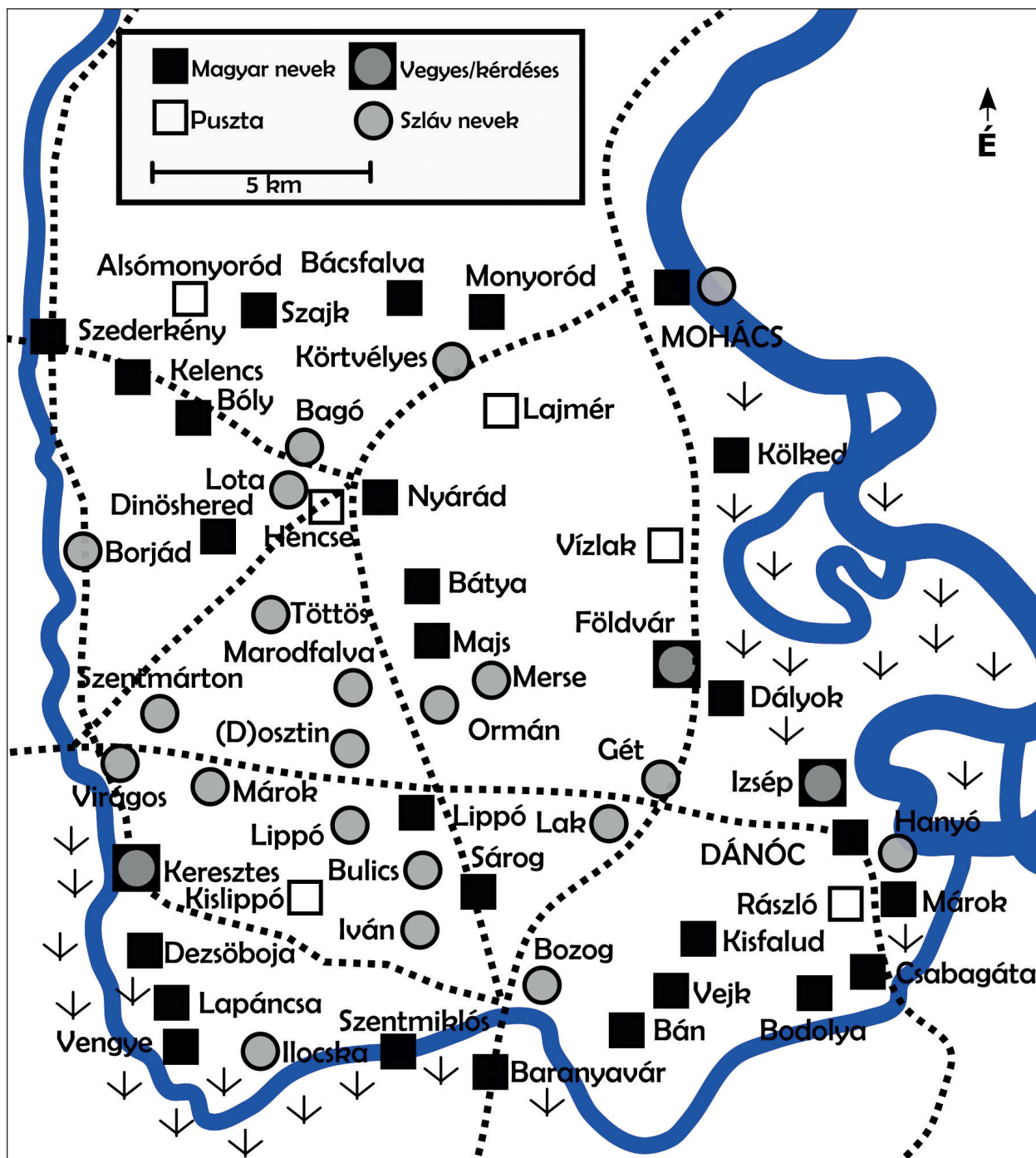
¹⁹ SZAKÁLY 1986.

²⁰ SUDÁR 2020, 25.

²¹ SUDÁR 2020; VASS 1979; VELICS–KAMMERER 1886.

²² Ennek alapjai: MÁTÉ 2017, 307–308; MÁTÉ 2018, 377–378.

²³ Példa a magyar lakók és a rácok elkülönülésére: SZAKÁLY 1975, 275–281. A tatárok és rácok letelepedésének megakadályozására: TÓTH 1987, 159. Sarrósról valamikor a 17–18. század fordulóján a magyarok a rácokat elűzték: „a magyarok a rácokat nem szenvedhetvén [a rácokat] a helységből kiverték, úgy vették azután lakásukat Semenýére”. IV. 1. p. 3. II. 51. – 1742.

2. kép. A Krassó–Duna közének vélt nyelvi viszonyai az 1591-es defter neveinek alapján (SUDÁR 2020; VASS 1979), szerk.: Máté Gábor

Fig. 2. Deemed Linguistic Proportion of the Krassó–Duna (Karasica–Danube) Area Based on the Family Names of 1591 Defter (SUDÁR 2020; VASS 1979), ed.: Gábor Máté

útjára lépett. Hangsúlyozom, hogy itt nem a mohácsi csata közvetlen következményei látszódnak, de ez a kép mindenképpen fényt vet a vidék átjárhatóságára, vagyis élhetünk azon gyanúval, hogy ezek a sávok a seregek mozgásának a csata idején is könny-

nyebb utat engedtek, illetőleg lakóik kevésbé tudtak elrejtőzni. A jó helyzeti adottságok folytán, és a remek mezőgazdasági feltételek miatt a térség egyfajta közlekedőedényként működött. A régi lakók helyére a háborúk után rögvest újak érkeztek, akik

a Dráván átkelve hídfőként használták a területet. A törökök kiűzése után pedig ez a terület a gyűjtömedencéje lett a visszaszivárgó, illetőleg a hátráló szerbségnek, továbbá a bejövő bosnyák és sokác telepeseknek.

A *defterek*et áttekintve egy másik jellegzetességet is tapasztalhatunk: a háborúk miatt a lakosság összeköltözik. 1565/66-ig emelkedik a Hegyalja népességszáma, Kölked, Lánycsók, Majs, Mohács kapuszáma.²⁴ Másfajta koncentrációt figyelhetünk meg az erődökkel bíró településeken. A törökök kiépítik Baranyavárt, Mohácsot, illetve Szekcsőt, és Boszniából származó katonaság jelenik meg bennük, de az állandó oszmán katonai jelenlét nem feltétlen hatott pozitívan a népességszámra. Majs látványos növekedésére a szigeti összeírások jó kiegészítő magyarázattal szolgálnak. 1561-ben a „*Maysa-n lakó Fewldwar-i jobbágyok*” is adtak dézsmát a szigeti katonáknak.²⁵ Itt azt a tipikus esetet látjuk, amikor egy áttelepült közösség jogilag elkülönülten él. Ez minden bizonnyal azt is jelentette, hogy továbbra is a földvári határt művelték, élték.

Tartós elnéptelenedés esetén a falvak pusztává váltak, földjeiket más helyek kebelezték be. Míg a nagyobb települések határa jellemzően több felé ment szét, addig a kisebb falvak egészben kerülhettek egy-egy közeli falu kezére. A határok aprózódásának, illetőleg beolvadásának körülményeiről a határvizsgálatok iratai mellett a helynevek tájékoztatnak a legbiztosabban. Különösképpen a 18. században keletkezett uradalmi térképek és vitás határszakaszokat ábrázoló térképlapok, ahol a határpontok mellett szerencsés esetben pusztatemplomokat, ruderákat, útmenti kereszteket és egyéb objektumokat is láthatunk.

A szétdarabolódás sorsára juthatott Danóc városa is, amelynek helynévi nyomai a Baranyahát (Baranyabáni-hegység) gerincéig követhetők. Csúza északi határrészében a Danóci-hegy (szőlőhegy),

Bodolyán a Danovác helynév árulkodik a jelentékeny város egykori déli határrészéről. A várost Vörösmart, és az elpusztult Csatár irányából a Szamárszurdokon keresztül, majd a csabagátai (újkori néven csobogáti) révén átjutva lehetett megközelíteni, ami még a 19. században is élő út és átkelő volt.²⁶ Területén Bodolya, Márok, Izsép és Dályok osztozkodhatott.²⁷

Sudár Balázs a többször említett alapvető tanulmányában azt írja, hogy a háborúk idején a népesebb helyek, különösen Mohács és Dánóc fogadták be a kis falvak népességét, akik azonban, ha teheték, visszatelepedtek eredeti lakhelyük pusztáira, ezért látjuk kiegyenlítettnek az egész kort tekintve a térség település-lélekszámait.²⁸ A majsai példa is a beáramlás egyik esetét rögzítette. A visszatelepedés menete – úgy vélem – ugyanakkor már nehezebben igazolható, részben pedig más jellegzetességeket mutat. Az előbb említett majsai példára visszatérve a település négy másik falut olvasztott magába (17. századi nevekk): Batyint, Ormányt, Mersét és Gétát. A középkori, templommal is bíró Ormánd a háborúk első áldozatai között lehetett. 1571-ben már pusztult helynek írták (Mersét 1591-ben jegyezték fel pusztaként), ahová később iflások, tehát nem a régi népesség maradékai telepedtek.²⁹ Ugyanakkor Majs lakói között találjuk Ormán Antalt, aki nem véletlenül viselhetett a szomszéd falu nevéből képződött vezetéknévét. Minden okunk megvan rá, hogy személyében a magyar népesség elhúzódásának egyik hús-vér példáját lássuk, sajnos azonban a „visszaáramlás” eseteit már nem tudjuk jól szemügyre venni, ezért részben a török kútfők elapadása is felelős lehet, de sokkal inkább oka lehet az eredeti népesség elmenekülése, kihalása. Dánóc pusztáira sem a városba futott magyar jobbágyok, hanem idegenek költöztek.³⁰ Izséphez hasonlóan Földvár lakói is iflák kiváltásban részesülhettek, amit a sok Tót vezetéknévű

²⁴ SUDÁR 2020, 29.

²⁵ TIMÁR 1989, 295.

²⁶ A nagybodolyaiak közlése szerint a helyi magyarok Csobogátnak, a horvátok Csibogátnak ejtik a hely nevét. A régi átkelő közelében a 2000-es évek közepéig állt még a régi, feltehetően a 18. században épült csárda épület.

²⁷ Mapire – kataszteri térképek. <https://maps.arcanum.com/hu/map/cadastral> (1865).

²⁸ SUDÁR 2020, 21.

²⁹ VELICS–KAMMERER 1886, 403.

³⁰ Vö. SUDÁR 2020, 21; SUDÁR 2020a. Darázs és Márok már 1571-ben délszláv neveket mutat, Izsép pedig az 1591-es jegyzékben teljesen új, délszláv nevekkel jelentkezik a korábbi magyar népesség helyett.

lakos és Derko Radován *müszellem* említése valószínűsít.³¹

Körtvélyes falut 1554-ben magyar lakókkal, önálló településként, 1571-ben Nyáráddal együtt írva találjuk, 1591-ben pedig Kördivilos néven, feltehetőleg iflák faluként írták össze, csupa rácos hangzású személynévvel, hogy aztán a Rákóczi-szabadságharc környékén ismét rác faluként tűnjön elének.³² A török kor végén is megfigyelhetjük a népességkoncentrációs folyamatokat. Majs példájánál maradva, a 70 éves csepényi Marko Vukovics 1752-ben az alábbiakat vallotta egykori majs falustársáról, Milics Ormánátról (!): „*midőn ormányi pusztá megszálva volt, ottan lakott és el pusztulása után is ő akarta megszállítani, de kuruc háború után nem találván lakosokat maga is ezen Majs nevű helységben megmaradott, mind azon által a régi Ormányban laktában szántóföldjeit, réjjeit, és gyümölcsösét innen Majsról bírta*”.³³ A forrásokból az is világosan előtűnik áll, hogy a rácok faluja többször is elpusztult. A Sztári Ormánnak nevezett részen (ahol egy szederfa állt) feltehetőleg a bé-

csi ostrom előtti falu, ezzel átellenben, egy szelíd gyümölcsfákkal borított helyen, a Szeliscsának is hívott, kuruc világban megsemmisült Ormán állt.³⁴ A falu az ismertett adatok tükrében legalább háromszor pusztásodott (feltehetően ennél is többször), ami a rác települések esetében a kor visszaemlékezései tükrében tipikusnak mondható. Az idézetből kitűnik továbbá az is, hogy az újratelepítés *sine qua nonja* a megfelelő számú telepes volt. Ha a helyiek kevésnek, erőtlennek bizonyultak az újratelepítésre, a pusztákat rövidebb-hosszabb idő elteltével új lakók szállhatták meg, de ez természetesen függött a földesúr és az ott lakók szándékaitól is.

Itt kell felhívnom a figyelmet egy másik jellegzetességre, ami a *defterek*ből szintén nehezebben adatható. A falunév fennmaradása, és viszonyított helyzetének változatlansága (településhálózaton belüli helye) nem jelenti egyértelműen a telephelyi folytonosságot. A hódoltság korának sajátossága a telephelyek, ún. „lakások” váltakozása volt, ami pl. a faluhelyek régészeti kutatása szempontjából igen lényeges körülmény.³⁵

II. NYELVI-ETNIKAI ÁTALAKULÁS

A jelzett folyamatok egyik következménye a népesség területi súlypontjainak a megváltozása mellett a nemzetiségi átalakulás volt. Magyar népesség a vizsgált területen az eddigi ismereteink alapján a török kiűzése előtti években mindössze négy községben mutatható ki. Kölkeden, Mohácson, Lapáncsán és Pócsán.³⁶ Fontos azonban azt is kihangsúlyozni, hogy ezek nem önmagukban álló szigetek voltak, hanem falvak lazább vagy sűrűbb hálózatába illeszkedő, élő kapcsolatokat mutató helyek. A kölkedi, mohácsi reformátusok a hegyaljai (Baranyabánidombvonulat déli hegyalja), a babarci, a mecsekalji és a sárközi református magyarsággal, a lapáncsai és pócsai magyarok pedig bizonyára a Krassón

túli külső-drávaszögi magyarokkal (Siklós és Nagyarsány vidéke) állhattak kapcsolatban, az itt is számításba veendő hegyaljai magyarok mellett. A két Krassó bal parti település lakóinak maradványáról tudjuk, hogy a református Karancsra költöztek, ezért bizonyára ők is helvét hitvallásúak voltak. A mohácsi katolikus magyarságnak Erzsébet, Báta, Szűr és Szebény jelentette a közvetlen szomszédságot, velük alkottak egy néprajzi csoportot. Bár néhol felbukkan az a gondolat, hogy a magyarság kipusztult a tájról, ez egyáltalán nincs így. Ez a visszaszorult magyar jelenlét is lényegesnek mutatkozott, ha a tájismeretről és a határok tudásáról volt szó, sőt, úgy látjuk, hogy alkalomadtán a magyar pásztorok,

³¹ VASS 1979, 51.

³² KÁLDY-NAGY 1960, 68; VELICS-KAMMERER 1886, 399; VASS 1979, 53; NAGY 1979a, 67, 71.

³³ IV. 1. p. 3. VIII. 241. – 1752.

³⁴ IV. 1. p. 3. VIII. 241. – 1752.

³⁵ Lásd: MÁTÉ 2017, 304; MÁTÉ 2019, 384.

³⁶ „A régi karancsi lakosoktól, nevezet szerint Fülöp Jánostól, Tóth Mihály Jánostól, akik Lapáncsán születtek és az atyjok is a régi török időben Lapáncsán laktak hallotta a tanú, hogy régenten, midőn még Pócsán magyarok laktanak, Pócsa nagy helység volt 40 és 50 jó gazdából álló volt.” Mikes János nemzeti úr, Mohács, 60 éves. (a dárdai uradalom egykori ispánja). IV. 1. p. 3. XVII. 524. – 1760.

szőlőművesek, kereskedők továbbra is élték a táj javait. Ugyanis a hódoltság korában is lehetőség nyílt a művelt földek bérlésére, és itt elsősorban a rétek, erdők, illetve az elpusztult falvak szántóinak kiárendálására gondolhatunk. Ezek különféle eseteiről a vallomások tájékoztatnak.

A térségben az 1554-es *defter* idején még kevés délszláv település létezhetett, az oszmán hódító háborúk után azonban számuk egyre gyarapodott.³⁷ Az 1571-es *defter* névanyaga, és az iflások betelepítésére utaló megjegyzések alapján nyilvánvaló, hogy a 16. század harmadik harmadában már komolyan számításba kell őket venni.³⁸ Eredetüket tekintve igen változatos helyekről jöhettek, katolikusok és ortodoxok egyaránt voltak közöttük. Érdekes, hogy már 1571-ben is szerepel köztük a Bunevác családnév,³⁹ és bizonyos, hogy a grábóci kolostor megalapításával egy időben a rácok (ortodox szerbek) betelepődése is lendületet vett a tájon.⁴⁰ Nem célom ezeknek a korai migrációs trendeknek a részletes bemutatása, mert a beköltöző telepések csoportidentitásának meghatározása alapvető problémákba ütközik, e helyt csupán arra utalok, hogy a szláv néprajzi csoportok az új hazában formálódtak ki, nem annyira a kibocsátó hely, mintsem a vallási hovatartozás alapján.⁴¹ Szót kell ejtenünk még a tót problematikáról is, amely a migráció kérdéséhez szorosan kapcsolódik. Az egyre gyarapodó számú Tót vezetéknevűek javarészt újonnan beköltözött tótországi menekülők lehetnek, a nevek alatt magyarok, de Szlavónia szlávajkú lakói is megbújhatnak.⁴² A térségre ható folyamatokat összegzően elszlávosodásnak nevezhetjük, ami az egész térség társadalmát áthatotta, az erődök frissen

áttért muszlim katonaságában, a katonaparasztság sorai között (iflák, vlach falvak) és a földműves telepések között is érezte a hatását.⁴³

A magyar források a szláv falvak egy részét a 17. század végén egyértelműen rácoknak titulálják, és már egészen tisztán látszanak az egyes népcsoportok közötti választóvonalak, amit leginkább vallási alapon tudunk megragadni. A vármegyei tanúvallomások kontextusában már egyértelműen kijelölhető, hogy a közvélekedés a pravoszláv (*schismaticus, graeci ritus*) vallásúakat nevezte rácoknak.⁴⁴ A 18. századi forrásokból a múltba visszanyúlva legalább az 1650-es évekig tudjuk nyomonkövetni a rácok folyóközi jelenlétét. Tamási, Dombóvár és Szekszárd környékén a 15 éves háború hozhatta el a katolikus és ortodox délszláv népesség túlsúlyba kerülését, és minden esély megvan rá, hogy a mohácsi mezőn is ekkor történt meg mindez.⁴⁵

Tipikusnak tekinthetők azok a példák, amelyek az itt élő rácok ősiségét hangoztatják. A 60 esztendő, Militicsen lakó Simo Kovlyanics „*Maxim Gyukicstól hallott a határokról, aki 100 esztendő koros ember és Ormányon született és amíg el nem pusztult ott is lakott.*”⁴⁶ A Baracsán lakó, szintén ortodox vallású, 36 éves Jovan Stanisics családjáról ezt tudjuk meg: „*Tanúnak az atyja és öreg atyja is ezen Mays nevű helységben születtek és itten meg is holtanak.*”⁴⁷ A két kiragadott példa alapján is látható, hogy a rácok több generációja is otthonosan mozgott a tájon, gazdag tapasztalattal bírtak a földekről, haszonvételi formákról.

Igen érdekes Maxim Lipovác eset, aki egy 1743-as vallomásában (51 éves ekkor) azt állítja,

³⁷ Lásd KÁLDY-NAGY 1960, 65–71, 104–117.

³⁸ VELICS-KAMMERER 1886, 396–410; VASS 1979, passim; SUDÁR 2020.

³⁹ VELICS-KAMMERER 1886, 398 (Márok: Márton Bunavác), 404 (Törzsök: Mihály Bunevác).

⁴⁰ Mindezt más forrásokból tudhatjuk, lásd: MÁTÉ 2018. A migrációkat bemutatja: SAROSÁCS 1973, 376–384.

⁴¹ Erről lásd: FERKOV 2020, 179.

⁴² A kérdéssel lásd: MÁTÉ 2019, 389–391; SAROSÁCS 1973, 379. A Tót vezetéknevűek eltérő származását a szláv falvak meghatározásakor is figyelembe lehet venni, különösen ott, ahol a falu nagy részét ők teszik ki.

⁴³ A térség etnikai viszonyainak megváltozásáról átfogó képet ad: VARGA 2008.

⁴⁴ A kor forrásaiban már határozottabban elkülönülnek a horvátnak, illírnek, tótnak, katolikus rácoknak nevezett katolikus délszláv települések és a rácoknak (*scismaticusnak*) nevezett ortodox falvak. Pl. NAGY 1979a, passim; MÁTÉ 2019, 389–392; SZITA 1976, 108–113.

⁴⁵ Vö. SUDÁR 2020, 15.

⁴⁶ IV. 1. p. 3. VIII. 241. – 1752. Maxim Gyukicsot több vallomástevő is fontos tudásörökítőként nevezi meg. Kiderül az is, hogy Körtyvélyesen született, majd a kuruc háború előtt Ormányba költözött, 1743-ban Borjádán élt (67 évesen borjádiként tanúskodott, IV. 1. p. 3. 87. – 1743), majd Militicsre költözött, ahol ormáni születésű, 100 éves öregemberként hivatkoznak rá, holott valójában kb. 76 éves lehetett ekkor, és nagyjából 1675-ben születhetett.

⁴⁷ IV. 1. p. 3. VIII. 241. – 1752.

hogy apja és öregapja is Lipován (Lippó) született. Ez a legszűkebb becslés alapján is azt jelenti, hogy a családja már az 1640–50-es években is itt élt. Egy másik vallomásában ennek remek kiegészítésére lelünk, ahol eleinek a boszniai beköltözéséről is vall: „*öregyh atyja csöcsömös korában Bosnyábul számárháton /: amint sokszor tüle beszélleni hallotta :/ Lipovára hoztatott*”.⁴⁸ A tanú nagyapja nem ide született, de voltaképpen belenevelkedett a lipovai határ használatába. A laki határokat illetően fő vallomáshitelesítőnek számító Poznan Lacsanin a török időkben élt Lakon, s nagyjából szintén 1650 körül születhetett.⁴⁹

Noha a rácok története szempontjából alapvetően a Csernojevics-féle beköltözést szokták kiemelni,⁵⁰ a rác településtér többszöri újraformálódása, kiterjedések és visszaszorulások váltakozása figyelhető meg. Mivel ennek Mohács térségére nézve is nagy jelentősége volt, kicsit részletesebben is bemutatom a vallomásokból adatolható vándorlásait.

Bécs ostromát követően a térség vallomástevői nagyrészt a Dráván, sőt a Száván túlra, egész Boszniáig „futottak”, a török sereggel együtt.⁵¹ Az itt maradt, vagy idő közben visszatért rácok a Rákóczi szabadságharc alatt ismét a Dráván és a Dunán túli területek felé vették az irányt. Rendkívül izgalmas, hogy a délre menekült rácokat nemcsak a vármegyei peres iratok, de a szlavóniai kamarai uradalom összeírása is kimutatja, akiknek egy csoportja 1706-ban rác módra épített házakban, Dálya lakosaitól elkülönülő telepen lakott.⁵² Itt várták a kedvező időt a visszatérésre. Erre a szatmári béke után rögvést lehetőségük is nyílt, de igen sokan a vizeken túl maradtak, és onnan jöttek vissza tanúskodni. A fő befogadó falvak közé tartoztak Szlavóniában (HR) például: Almás (Aljmaš), Borovo (Borovó, Borovo), Belloberdo (Bijelo Brdo), Csepény (Čepin), Dálya

(Dalj), Erdőd (Erdut), Pacsetin (Pačetin), Szarvas (Sarvaš), Suzhomlaka (Suha Mlaka), Terpenye (Trpinja), Vukovár (Vukovar), Vére (Vera). Bács megyében (többségében: SR): Baracska (HU), Bukcsinovác (puszta Apatin és Sztapár között), Bogioievo (Bogojevo), Csonoplya (Čonoplja), Deutova (Dávod, HU), Karavukova (Karavukovo), Militics (Srpski Miletic), Ocsoka (Čoka), Paraputy (Ratkovo), Szilbács (Silbaš) és mások.⁵³

A ki- és beköltözések ugyanakkor sosem jelentették azt, hogy mindenki egyszerre, ugyanoda költözött volna, de még azt sem, hogy mindenki elmenekült volna a tájról. A futásokban mindenki az ismert területek felé indulhatott (régi otthonuk felé, rokonokhoz, kiismert menedékhelyekre). A föld termékenysége és vonzóereje azonban újra és újra idecsábította a szétfutott embereket. Ennek motivációját egy ízben el is mondja egy tanú. Trivun Malesics a Dráván túli Kuzma helységből apjával azért költözött 12–13 esztendőskorában Magyarbólyba, mert „*a Dráván túl igen szűk lévén a kenyér*”.⁵⁴ Ez is egy apró adalék arra, hogy a Krassó–Duna közének balkáni lakókkal való feltöltődését a térség hídfő jellege mellett a kedvező mezőgazdasági adottságok motiválták.

A távolra szakadt rácokat a visszatéréskor nyilvánvalóan Boszniából, Dráván túlról, vagy Szlavóniából érkezettként tüntették fel a birtokösszeírások ívein. Ha nem ismernénk a 17. század végének nagy vándorlásait, azt is gondolhatnánk, hogy ismeretlenek érkeztek Baranyába. A telepések neveit áttekintve azonban biztosak lehetünk benne, hogy a régiek közül is sokan visszajöttek, aminek a baranyai falvak nevéből képződött vezetéknéveik is csallahatlan jelét adják.

A népességcsere egyik következménye volt, hogy a térség helynévanyaga is átalakult, és a szláv nevek

⁴⁸ IV. 1. p. 3. III. 86. – 1743.

⁴⁹ IV. 1. p. 3. VIII. 242. – 1753.

⁵⁰ A betelepítések legújabb összefoglalása, benne a rác kérdéssel: FERKOV 2020, 179.

⁵¹ MÁTÉ 2019, 380.

⁵² Igen tanulságos Dálly (Dálya) leírása: „*A magyarországi zavargások idején a Duna túlsó partjáról rácok jöttek, többnyire harcoltak, 50 házat építettek maguknak, mihelyt a béke helyreáll a magyar rebellisekkel, saját falvaikba akarnak térni, összeírni nem hagyták magukat.*” MNL OL (Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára) E 156 (Urbaria et Conscriptiones) Fasc. 128. No. 3. – 1706.

⁵³ Dőlt betűvel a forrásokban szereplő név, zárójelben a mai településnév látható. A nevek forrásai: IV. 1. p. 3. III. 86, 87, 88.; VIII. 241, 242, 243, 244, 245.

⁵⁴ IV. 1. p. 3. XVII. 527 – 1761.

rárétegződtek a középkori magyar földrajzi nevekre. A névváltozás folyamata elérte a települések szintjét is. A középkori Őshtyénből Usztyin,⁵⁵ Battyából Batyin, Lippóból Lipova, Bulcsúból Bulics lett, Ormándból Orman (Ormány), Maródfából Marod, Bólyból Boja, Merséből Mersha, Gétből Gettha és így tovább.

A földrajzi nevek közül igen fontosak a víznevek is. A térség meghatározó vize a Krassó, amely ekkor vette fel a mai napig használatos Karasica névváriánsát, noha a vallomásokban még magyaros alakban, Karassóként is hivatkoznak rá. A kisebb vizek is rendre szláv névvel szerepelnek. A csatatér fontos vízrajzi elemének számító Borza-patak ugyanakkor a régi középkori nevet vitte tovább.

A határperek helynevei erőteljes szláv hatást mutatnak, ami a földek, források, fák, utak és jóformán minden elem megnevezésében megnyilvánul (Petlovác, Vukobaba, Marodinski put, Vinác, Szmeth, Pecsina, Cserna Rakitya). A nevek nagy részét – nem konzekvensen – ugyanakkor mindkét nyelven megadják „magyarul” és „ráczul”, jöllehet, ezzel sokkal inkább a magyar nyelvi közeg számára történő magyarázat lehetett a cél. A szláv hatás a folyóvizekhez közeli és dombságbéli magyar falvakban természetesen nem jelentkezik, de a folyóköz (Krassó és Duna köze) dominánsan szlávajkúvá vált a 17. század végére, ez a nevekből elvitathatatlanul látszik. Az etnikai változások hűen tükrözik a tágabb térség, a Kelet-Dunántúl hódoltság kori képét.

III. A HATÁRVONAL ÉS A HATÁRÖRÖKÍTÉS KÉRDÉSE

A csata lefolyását minden bizonnyal nem befolyásolta a falvak határvonalainak a futása, a csata topográfiájára nézve azonban nem mindegy, hogy melyik település hol feküdt, és a határa azonos-e a mai, akár hasonló nevet viselő település határaival. A térség településviszonyait áttekintve úgy látszik, hogy a középkori településnevek jelentős része, még ha módosult formában is, de fennmaradt, és a határok is jelentős részben a középkori nyomvonalat örökítették tovább.⁵⁶

Itt is, akárcsak más hódoltsági területeken, a közeli erődben élő (Mohácson, Baranyavárott) vagy más helyeken lakó török földesúr felügyelte embeireivel a javadalombirtok határát. A török alatti határjárásoknak egyik szép emléke maradt fent Petar Szavics vallomásában. Ebben azt találjuk, hogy a török birtokos egy határral kapcsolatos ügy elrendezésére egy török tisztet küld ki, aki egy magyar vidéki emberrel közösen végzi a határjárást: „*ak-korbéli Sikloson lakozó fő szpája, vagy török földes úr ki küldötte baranyavári, utána való török tisztet, melléje vevén egy magyar öreg vidiki embert*”.⁵⁷ Ebből az idézetből is kitetszik, hogy a határok rekonstruálásában a rác a magyarnak, és a magyar a rácnak átadta az ismereteit, és a török és a magyar

intézmények is építettek erre a tudásra. Mindez nem annyira kényszerből, hanem mindegyik fél számára jól felfogott érdekből történt, mert a határok nem ismerete könnyen elbirtokláshoz vezethetett.

Egy másik esetben a határörökítő aktusok egyik jellegzetes eseményének lehetünk tanúi, amelynek során a török földesúr, a határ észben tartásának szándékával megbotráncoztatja a tanút (vagy kárt okoz neki). „*Mely Poznán Lacsaninak a török időben a süvegét a török földes úr, említett körtvély fára fölvetvén mondta neki meg emlékeznék, azon falaki és bezedeki határok között határos fa volna*.”⁵⁸

Világosan látszik, hogy noha a török javadalombirtok nem volt örökletes, mégis működtek a birtokosi jogok fenntartását szavatoló határörökítő aktusok. Ebben a magyar fél részére történő adózásnak is fontos szerepe volt, ami miatt a falvakat volta-képpen két irányban is adminisztrálták. A gazdasági érdekek egyfelől tehát ébren tarthatták egy-egy falu középkori eredetű határainak a futását, de a birtokosváltások, elnéptelenedések, falubekebelezések, és az új közösségek megtelepedése folytonos ostrom alatt tartották a török előtti határok emlékezetét. Megjegyzem, azok a „régí”, a török kor előtti viszonyok között is gyakorta képezték a viták tárgyát.

⁵⁵ IV. 1. p. 3. I. 21. – 1738.

⁵⁶ Vö. SUDÁR–VARGA 2020; VÉGH–B. SZABÓ 2020.

⁵⁷ IV. 1. p. 3. III. 86. – 1743.

⁵⁸ IV. 1. p. 3. VIII. 243. – 1752.

A „belecsúszás” jelensége, határrész elragadása jellemzően egy erősebb, népesebb közösség birtokszerzési akciója volt, akik kevésbé felügyelt, távol lévő, esetleg gyorsan változó (a határjelek is eltűnnek ilyenkor) terület megszerzésével próbálkoznak. A birtokszerzési törekvéseknek egy-egy faluhely elnéptelenedése adott leginkább lendületet. Az egyik legnevezetesebb eset Kölked és Mohács között történt, ahol a szántóban szűkölködő kölkediek az úgynevezett Váron túli mezőt maguknak tulajdonították.⁵⁹ Ormán település esetében a paraszti (uradalmi) földszerzési taktikáknak egyik tipikus példájával találkozunk, ahol a disznótartó majsi rác gazda szánt szándékkal áthelyezi a határjeleket, hogy erdőt nyerjen maga és a disznai számára, de a tettének súlyával maga is tisztában van: „*bellebb tettem a bezedeki határokat, a disznainknak ugyan elég erdőt nyertem, de a lölkömet elvesztettem*”.⁶⁰

Az 1760-as évektől kezdődően egyre kevesebb azon vizsgálatok száma, amelyek a határvonal tisztázására, puszták hollétére irányulnak. Helyüket átveszik a hatalmaskodási esetek, ahol aktuális vitás ügyekről, perpatvarokról esik szó, a múltba tekintés helyett az iratok jelen idejűvé válnak. Ezek révén már az úrbéri kötelmek között élő, és gazdaságilag expanzív, új tájat építő parasztság szokásjogát, határhasználati gyakorlatait ismerhetjük meg.

Végezetül a határnak egy fontos aspektusára szeretném felhívni a figyelmet, ami akár a csata szempontjából is tanulságos lehet. Alapja, hogy a határnak a középkorban és a török kor folyamán kitüntetett jelentősége volt. Az elválasztó funkció mellett a senki földjének, a gonosz lakhelyének számított.⁶¹ Az erőszakosan meghalt embereket, az idegeneket, a keresztleletleneket, és az öngyilkosokat sokszor a határra, illetőleg a temető árkába temették.⁶² A határban meghalt és fellelt emberek testéért *vérbírság* megfizetésére kötelezték a tele-

pülés lakóit. Élelmesebb községek, városok maguk intézték úgy, hogy a halott ember teste, az elorozni kívánt határrészen találtassék meg. Feltehetően ilyen birtokbővítési szándék vezette a másutt már bemutatott Kadia-szigeti példát is, ahol Mohács városa a mohácsi *kádi* meggyilkolásának helyére (mint mohácsi földön történt esetre) hivatkozva tulajdonította magáénak a szigetet.⁶³

A vizsgált területen más adat is van erőszakos halálesetre. A Sárók és Bezedek között nevezetes hely volt a Cigánytemetés, melyet „*rác nyelven Czigányszka Grobnak, azon okból, hogy cigányok temetései voltak, neveztetnek, mely temetéseknél a helyei most is jól meg ismertetnek*...”⁶⁴ A Majsról Bezedekre és Lipovára menő út mellett egy „*Babin nevű grob, az az öreg asszony temetése*” feküdt.⁶⁵ Szintén tipikus történetet mesél el a pócsai határon fekvő Perissa fájával kapcsolatban a villányi Rado Acsinovics: „*Perissa nevű régi haramiának temetése helyit, mely temetés vagyon egy dült és meghajtott tölfnál, ezen Perissa nevű régi török időben lévő haramiát a törökök ölték meg, mely fát, abban az időben vékonyabb lévén ezért hajtották meg az attyafiai, hogy meg tudhatnák hol legyen Perissa haramia attyoknak temetése*.”⁶⁶

A forrásokban rendkívül becses kultúrtörténeti adatot találunk a földházakban lakó pócsai rácokra vonatkozóan. Egy Ugarcsics nevű ember, mivel fiával kevesebb mint egy éve éltek a faluban, fiának halálakor, a rácok szokására hivatkozva nem a temetőbe, hanem a határba temette el a gyermekét. Népmesébe illő kép, hogy a sírja fölé boruló vadgyümölcsfát maga oltja be. „*A határos cseresznyefa szelíd cseresznye fa, melyet pócsaik a zimoniczákban lakott régi lakos (beszúrva: Ugarcsics nevű) /: amint a tanú hallotta :/ oltotta volna, akinek a fia ott vagyon eltemetve, mivel a rácok szokások szerint, aki egy helységben lakván esztendő el nem tölt, meghal, nem temetik a közönséges temetőhelyekre, hanem a határra szokták*

⁵⁹ IV. 1. p. 3. XVI. 508. – 1759.

⁶⁰ IV. 1. p. 3. III. 84. – 1743.

⁶¹ TAKÁCS 1987; TÓTH 1987, 155, 162–163; TÓTH 1989, 277–278.

⁶² HOFER 2005; TAKÁCS 1987.

⁶³ MÁTÉ 2020b, 216–217.

⁶⁴ IV. 1. p. 3. III. 87. – 1743.

⁶⁵ IV. 1. p. 3. III. 88. – 1743.

⁶⁶ IV. 1. p. 3. XV. 439. – 1758.

*temetni, említett pócsai lakos is máshonnét vévén lakását oda, esztendő előtt meghalván a fia, azért az említett határos cseresznyefához a fiát kölletett temetni.*⁶⁷

Mindezek a 17. században élő temetkezési szokások kétségtelenül nemcsak a rácokat, de a magyar községeket is jellemezték, hiszen magyar falvakból is vannak erről adatok. A török kori rajtaütések során elhunyt embereket, de akár a nagyobb csatákban meghaltakat is bizonyosan törekedtek a határon eltemetni, erre már csak a mindig ott leselkedő járványveszély miatt is gondolhatunk.⁶⁸ Az ismert példák alapján úgy látjuk, hogy a falvak közti határvonalhoz kapcsolódó hiedelmek különösen fontosak voltak, a senki földjeként, a gonosz lakhelyeként tartották számon, ezért a közösséghez nem tartozó embereket jellemzően oda temették.⁶⁹

A jelenség a 17. század közepén megkérdőjelezhetetlen gyakorlatnak számított. Természetesen nem állíthatjuk, hogy a tömegsírokat a középkori települési határokon kell keresnünk, inkább a tágabb csatatéren szórványosan elhunyt katonák elföldelésekor gondolhatunk rá.

A térség 17. század végi, életutakból megragadható története egyértelművé teszi, hogy a tájjal kapcsolatos tudás még a rendkívüli viszontagságok ellenére sem veszett ki. Úgy gondolom, hogy ez nagyon fontos szempont a 16. századi, csata után keletkezett források értékelésekor és a csata rekonstrukciójakor, hiszen ekkor még a táj népessége, faluhálózata jóval kevésbé alakult át. Ebből adódóan a csatával kapcsolatos emlékek és emlékezeti helyek is a táj jóval szervesebb és hitelesebb információkat hordozó részei lehettek.⁷⁰

IRODALOM

ÍROTT FORRÁSOK

- KÁLDY-NAGY 1960: Káldy-Nagy Gy.: *Baranya megye XVI. századi török adóösszeírásai*. Budapest 1960.
- NAGY 1979: Nagy L.: Adatok a Baranya megyei Batthyány uradalom kialakulásáról. *Baranyai helytörténetírás* 1978 (1979) 57–64.
- NAGY 1979a: Nagy L.: A Baranya megyei Batthyány uradalom népessége és javai 1701-ben. *Baranyai helytörténetírás* 1978 (1979) 65–86.
- SZAKÁLY 1975: Szakály F.: Források Tolna megye XVII. századi történetéhez. *A Szekszárdi Béri Balogh Ádám Múzeum Évkönyve* 4–5 (1975) 259–295.
- SZITA 1976: Szita L.: Baranya népeinek pusztulása a 18. század elején. Újabb dokumentumok a „rác” és a dunántúli kuruc csapatok dúlásáról. *Baranyai Helytörténetírás* 1974–1975 (1976) 95–120.
- TIMÁR 1989: Timár Gy.: *Királyi sziget. Szigetvár várgazdaságának iratai 1546–1565*. Pécs 1989.
- VASS 1979: Vass E.: A szekesői–mohácsi szandzsák 1591. évi adóösszeírása. *Baranyai helytörténetírás* 1977 (1979) 15–93.
- VELICS–KAMMERER 1886: Velics A. – Kammerer E.: *Magyarországi török kincstári defterek* 1. Budapest 1886.

⁶⁷ IV. 1. p. 3. XVII. 524. – 1760.

⁶⁸ Példák: MÁTÉ 2017, 307.

⁶⁹ A példákat lásd: TAKÁCS 1983, 181–191; TÓTH 1987, 162–166; TÓTH 1989, 276–279.

⁷⁰ Lásd: MÁTÉ 2020b, 212–213.

SZAKIRODALOM

- ASTON 2002: Aston, M.: *Interpreting the Landscape. Landscape Archaeology and History*. London–New York 2002.
- GÖZSY–VARGA 2020: Gözsy Z. – Varga Sz.: A mohácsi csata emlékezete Pesty Frigyes helynévgyűjtésében. In: *Eke mentén, csata nyomában. A mohácsi csata kutatásának legújabb eredményei. Tanulmánykötet Szűcs József tiszteletére*. Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia 17. Szerk.: Haramza M. – Kovaliczky G. – Bertók G. – Simon B. – Galambos I. – Türk A. Budapest 2020, 223–237.
- GYENIZSE–LÓCZY 2020: Gyenizse P. – Lóczy D.: A Mohácsi-sík vízrajza és annak hatása a mohácsi csatára. In: *Mordortól Mohácsig. A mohácsi csatátáj történeti földrajzi kutatása*. Szerk.: Pap N. Pécs 2020, 51–90.
- HOFER 2005: Hofer T.: Szempontok a határok történeti-etnográfiai értelmezéséhez. In: *Tanulmányok az etnicitás és identitás kérdésköréből* 3. Szerk.: Kovács N. – Osváth A. – Szarka L. Budapest 2005, 17–21.
- MÁTÉ 2017: Máté G.: 17–18. századi tanúvallomások településtörténeti tanulságai a középkori Tolna nyugati és déli felén. In: *Magyarország régészeti topográfiája: múlt, jelen, jövő*. Szerk.: Benkő E. – Bondár M. – Kolláth Á. Budapest 2017, 301–310.
- MÁTÉ 2018: Máté G.: A dél-dunántúli rácok történeti néprajzi kérdései a 17–18. században. *Ethnographia* 129:3 (2018) 371–390.
- MÁTÉ 2019: Máté G.: „...most van ideje a marhahajtásnak!” Tanúvallatás a Dél-Dunántúl 1683–85-ös elpusztításáról (Tanulmány). *Wosinsky Mór Múzeum Évkönyve* 41 (2019) 375–434.
- MÁTÉ 2020a: Máté G.: A dél-dunántúli pusztá (1683–1735) tájrekonstrukciója (18. századi határperek tanulságai). In: *Horhosok, puszták, búvólikak. Táj történeti tanulmányok a 16–18. századi Dél-Dunántúlról*. Szerk.: K. Németh A. – Máté G. Budapest–Pécs 2020, 88–115.
- MÁTÉ 2020b: Máté G.: A tájjal kapcsolatos népi emlékezet struktúrája és jelentősége a mohácsi csata-tér kutatásában. In: *Eke mentén, csata nyomában. A mohácsi csata kutatásának legújabb eredményei. Tanulmánykötet Szűcs József tiszteletére*. Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia 17. Szerk.: Haramza M. – Kovaliczky G. – Bertók G. – Simon B. – Galambos I. – Türk A. Budapest 2020, 209–222.
- MIKSZÁTH 1998: Mikszáth K.: *Fekete város*. Budapest, Arcanum. URL: <https://mek.oszk.hu/00900/00910>
- MUIR 1999: Muir, R.: *Approaches to Landscape*. London 1999.
- PÁNYA–KÖNIG 2020: Pánya I. – König F.: Adatok Mohács török kori erődítéseinek elhelyezkedéséhez. In: *Eke mentén, csata nyomában. A mohácsi csata kutatásának legújabb eredményei. Tanulmánykötet Szűcs József tiszteletére*. Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia 17. Szerk.: Haramza M. – Kovaliczky G. – Bertók G. – Simon B. – Galambos I. – Türk A. Budapest 2020, 143–156.
- SAROSÁCS 1973: Sarosács Gy.: Magyarország délszláv nemzetiségei. *Népi kultúra – Népi társadalom* 7 (1973) 369–390.
- SUDÁR 2020: Sudár B.: A mohácsi náhíje és települései a 16–17. században. In: *Eke mentén, csata nyomában. A mohácsi csata kutatásának legújabb eredményei. Tanulmánykötet Szűcs József tiszteletére*. Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia 17. Szerk.: Haramza M. – Kovaliczky G. – Bertók G. – Simon B. – Galambos I. – Türk A. Budapest 2020, 13–32.
- SUDÁR 2020a: Sudár B.: Földvár falu a török korban. *Történelmi Szemle* 62:1 (2020) 153–168.
- SUDÁR–VARGA 2020: Sudár B. – Varga Sz.: A mohácsi kistérség települései a 17. század utolsó negyedében. In: *Eke mentén, csata nyomában. A mohácsi csata kutatásának legújabb eredményei. Tanulmánykötet Szűcs József tiszteletére*. Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia 17. Szerk.: Haramza M. – Kovaliczky G. – Bertók G. – Simon B. – Galambos I. – Türk A. Budapest 2020, 33–48.

- SZAKÁLY 1986: Szakály F.: Menekülők. *História* 8:3–4 (1986) 60–61.
- SZITA 1976: Szita L.: Mohács gazdasági és társadalmi fejlődése a XVIII. század első felében. *Baranyai Helytörténetírás* 1976, 49–87.
- TAKÁCS 1983: Takács L.: A bálvány mint határjel. In: *Népi kultúra – népi társadalom. A Magyar Tudományos Akadémia Néprajzi Kutató Csoportjának Évkönyve* 13. Szerk.: Kósa L. Budapest 1983, 173–192.
- TAKÁCS 1987: Takács L.: *Határjelek, határjárás a feudális kor végén Magyarországon*. Budapest 1987.
- TÓTH 1987: Tóth P.: Somogyi határvizsgálatok tanulságai. *Somogy Megye Múltjából. Levéltári Évkönyv* 18 (1987) 149–168.
- TÓTH 1989: Tóth P.: A határvizsgálati tanúkihallgatási jegyzőkönyvek történeti néprajzi forrásértéke. In: *Rendi társadalom – polgári társadalom 2. Kutatás – módszertan*. Szerk.: Erdmann Gy. Gyula 1989, 272–280.
- VARGA 2008: Varga Sz.: Etnikum, felekezeti és migráció a Dél-Dunántúlon és Szlavóniában a 16–17. században. In: *Vallás és etnikum Közép-Európában*. Szerk.: Kupa L. Pécs 2008, 44–57.
- VÉGH–B. SZABÓ 2020: Végh A. – B. Szabó J.: A Mohács és Dánóc közé eső térség késő középkori birtok- és településstruktúrája. In: *Eke mentén, csata nyomában. A mohácsi csata kutatásának legújabb eredményei. Tanulmánykötet Szűcs József tiszteletére*. Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia 17. Szerk.: Haramza M. – Kovaliczky G. – Bertók G. – Simon B. – Galambos I. – Türk A. Budapest 2020, 49–73.
- WHYTE 2002: Whyte, I. D.: *Landscape and History since 1500*. London 2002.

POPULATION CHANGE, LINGUISTIC PROPORTIONS AND VILLAGE BOUNDARIES IN THE LIGHT OF 18TH CENTURY BORDER INVESTIGATIONS IN MOHÁCS AREA

GÁBOR MÁTÉ

Making use of 18th-century witness interrogations, defters and geographic names, the study focuses on the characteristic 17th-century landscape of the Mohács area where a social realignment started in the 1570s. It became a fundamentally Slavic-speaking region where sources testify the presence of Orthodox Rascians and other South Slav Catholic communities, who probably had become dominant in the area as of the long Turkish war. Slavic names became layered on the Hungarian village and place names, and new villages formed on the site of or typically near deserted villages. However, old, medieval limits survived despite some modifications of the demarcation. The 18th-century changes provided the expressive landscape of the Ottoman era with “feudal layer series”. The social changes (population change, Slavicisation) of the Ottoman era brought a qualitative change from the aspect of land use.

A „MÁSODIK MOHÁCSI CSATA” (1687) ÁBRÁZOLÁSA A BIBLIOTHÈQUE NATIONALE DE FRANCE GYŰJTEMÉNYÉBŐL

POLGÁR BALÁZS*

A jelen közlés¹ középpontjában Jean Vander Bruggen (Brugghen)² (1649–1693?) „*Le triomphe de la Religion par le zèle des princes chrétiens*” (A hit diadala a keresztény fejedelmek igyekezete által) című, a Bibliothèque nationale de France gyűjteményében található rézkarca („Almanach”) áll.³

A vizsgált, alapvetően XIV. Lajos francia királyt dicsőítő grafika érdekessége, hogy egyetemes kontextusban láttatja az 1687. évi magyarországi törökellenes hadjáratot eldöntő, a szövetséges keresztény had számára fényes diadalt hozó harsány-hegyi csatát.⁴

Az ábrázolás készítőjét és a párizsi kiadás pontos helyét külön felirat adatozza („*Par son tres obeissant serviteur Jean Vander Bruggen À Paris rue S. Jacques au grand Magazin d’Images.*”), továbbá a Bibliothèque nationale de France katalógusa a művet 1688-ra datálja. Az alkotás képmezője egy felső és egy alsó részre tagolható. A felső képmező közepén a trónuson ülő Szűz Mária alakja látható. A trón lábánál a négy evangélistát jelképező angyal,

szárnyas bika és oroszlán, alattuk az alávetett Oszmán Birodalmat szimbolizáló, fekvő török alak és a Sátánt megjelenítő kígyó, mellettük „*Alcoran*”, illetve „*Calvin*” feliratú kézirattekercs, illetve könyv látható.⁵ Szűz Mária körül a pápa, valamint a római katolikus egyház védelmében és a törökellenes harcokban jelentős szerepet játszó világi fejedelmek és hadvezérek trónon ülő alakjai figyelhetők meg. A számokkal kísért személyeket név szerint magyarázza az alsó képmező egy-egy kartusa: Szűz Mária jobbán XI. Ince pápa, I. Lipót német-római császár, Sobieski III. János lengyel király, Marcantonio Giustinian vagy Francesco Morosini velencei dózse, II. Miksa Emánuel bajor választófejedelem, Lotaringiai V. Károly herceg, a Szűzanya balján XIV. Lajos francia király, Stuart II. Jakab angol király és II. Victor Amadeus savoyai herceg látható. Mindegyik világi méltóság koronát visel, az egyetlen kivételt a babérkoszorúval ékesített Lotaringiai Károly jelenti. A háttérben a római Szent Péter tér és a Szent Péter bazilika részlete került megjelenítésre. A központi jelenetet szimmetrikus rendben hat (két

* HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum, polgar.balazs@mail.militaria.hu

¹ Ezúton szeretném megköszönni Tóth Ferencnek (Bölcsészettudományi Kutatóközpont) és Szuromi Kristófnak (Pázmány Péter Katolikus Egyetem) a tanulmány megírásához nyújtott segítségét.

² DUPLESSIS 1886, 203.

³ A mű lapmérete: 89 × 59 cm, leltári száma: 5619 és 5621, Collection Michel Hennin, BnF (Bibliothèque nationale de France (Paris). Internetes forráshely: <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b69455341.r=Le%20triomphe%20de%20la%20Religion%20par%20le%20z%C3%A8le%20des%20princes%20chr%C3%A9tiens?rk=21459;2>. (A megtekintés ideje: 2021. május 27.) (Az „Almanach Royal” témaköréhez lásd: RÓZSA 1976, 37–39.)

⁴ A második mohácsi csatának is hívott összecsapást említő forrásokban és szakirodalomban több megnevezéssel is találkozhatunk a harcok helyszínére vonatkozóan. A francia „*Gazette*” Mohács közelébe helyezte a keresztény sereg győzelmének helyét. A szintén francia „*Mercure galant*” 1687. októberi híradása az összecsapást harsányi megjelöléssel illette. Egyes 17. századi emlékműveken Mohács vagy Siklós névvel kísérték a keresztény győzelem helyszínét. Veress D. Csaba 1987-ben közölt munkájában a harsányi-hegyi, illetve a nagyharsányi megjelölést vonatkoztatta a harcokra. Domokos György legújabb összefoglalásában szintén a nagyharsányi jelző szerepel. Emellett érdemes lehet megjegyeznünk, hogy több idegen nyelvű enciklopédikus munkában a csatátér harkányi lokációjáról is olvashatunk még. A jelen közlésben a csatátér legjelentősebb terepalakulata nyomán – a Második katonai felmérés XXX–65 jelzetű térképszelvényének „*Harsány B[erg]*” megnevezése alapján – a harsány-hegyi jelzőt vonatkoztattuk az összecsapásra (NOUVELLES DE HONGRIE 1687, 356, 359; RELATION DE LA DÉFAITE DE L’ARMÉE OTHOMANE... 1687, 501; EGGENBERGER 1967, 187; HUSZÁR 1975, 28–30; VERESS D. 1987, 691; JACQUES 2007, 435; DOMOKOS 2020, 426; MÁSODIK KATONAI FELMÉRÉS, XXX–65 /HM HIM (HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum), Hadtörténeti Térképtár/).

⁵ A kora újkori oszmán-törökképhez legújabbán lásd: SZUROMI 2020.

1. kép. „A hit diadala a keresztény fejedelmek igyekezete által” (Jean Vander Bruggen rézkarca, 1688, BnF (Bibliothèque nationale de France [Paris]))

Fig. 1. “The triumph of faith through the efforts of Christian princes” (Jean Vander Bruggen’s etching, 1688, BnF (Bibliothèque nationale de France [Paris]))

ovális, két nyolcszög és két kör alakú) keretbe foglalt képmező kíséri az alábbi magyarázó feliratokkal:

- „Pápai segély” („*Secours du / Pape*”)
- „Sziámba küldött Misszionáriusok” („*Missiionaires / enuoyez a / Siam*”)
- „Molinos⁶ tanainak visszavonása” („*Abjuration de / Molinos*”)
- „Királyi rendelet [ti. XIV. Lajos rendelete] a vallás teljes egységéről” („*L’application du Roy / pour l’entiere établis- / sement de la religion*”)
- „A német fejedelmek segédhadai” („*Troupes / Aïxilliaires des Princes / d’Allemagne*”)
- „A király [ti. XIV. Lajos] hajói által legyőzött algíri kalózok” („*Les Pirates / Algeriens battus par / les Vaisseaux du Roy*”).

Az alsó képmező közepén az 1687. évi harsány-hegyi csata keretbe foglalt és magyarázó felirattal („*BATAILLE de MOHAS / gagné par les Imperiaux, / le 12. Aoust 1687*”) kísért ábrázolása látható. A rövid szövegrész Moháchoz kapcsolta az összecsapást, valamint augusztus 12-ét adta meg a csata napjaként. A csatakép előterében a nagyvezíri sátor, a háttérben a menekülő oszmán sereg, az eszéki erősség és a Dráva-híd került megjelenítésre.⁷ A csataképet Herceg Novi bevétele („*CASTEL NOVO*”), valamint hat emlékérem („*Medaille pour le Pape*”, „*Medaille po.r l’Emper[eur]*”, „*Medaille pour les / Princes d’Allemagne*”, „*Medaille pour / Venise*”, „*Medaille pour le Roy / d’Angleterre*”, „*Medaille pour le Roy*”) elülső oldalának ábrázolása övezi. A csatajelenet feletti szalagon egy, XIV. Lajos francia királyt dicsőítő, nyolc sorba rendezett szöveg olvasható: „*Lajos, hála az ön által adott békéért[,] / Az újra egyesült fejedelmek győzelemre viszik a hitet, / Mindenhol száz babérkoszorúval van az egyház megkoronázva[,] / És az Oszmán Birodalom megkapja a saját törvényét. / Éljen és uralkodjon boldogan[,] / diadalmaskodjon az irigység felett[,] / A halandók legnagyobb fejedelme, / Élted legszebb vonása / Az ol-tárok dicsőségének helyreállítása*” („*LOVIS, grace à la paix que vous avez donnée / Les Princes reünis font triompher la foy / Partout de cent lauriers l’Eglise est couronnée / Et l’Empire Othoman va recevoir*”).

sa loy. / Viuez Regnez heureux triomphez de l’enuie / Prince le plus grand des mortels, / Le plus beau trait de vostre vie / Est d’auoir rétabli la gloire des autels”). A központi csataképet szimmetrikus rendben szintén hat (négy ovális és két téglalap alakú) keretbe foglalt képmező határolja a következő magyarázó feliratokkal:

- „A velencei had által Lepantonál legyőzött és a Kis-Dardanellákról kiűzött törökök” („*Les Turcs battus a Lepante par l’Armée Venitienne / et chassez des petites Dardanelles*”)
- „A törökök által elhagyott és Dünewald grófja révén elfoglalt Eszék” („*Esseck abandonné par les Turcs, et pris / par le Comte de Dunewald*”)
- „A törököktől zsákmányolt, a velencei szenátusnak bemutatott lobogók” („*Les drapeaux pris sur les Turcs, / presentez au Senat de Venise*”)
- „A király [ti. XIV. Lajos] csapatai által segített savoyai herceg révén elpusztított Luzern-völgyvidéki eretnekek” („*Les heretiques des Vallées de Luzerne exterminées / par le Duc de Sauoye, assisté des troupes du Roy*”)
- „Az angol király pápához küldött követének fogadása” („*L’Ambassade d’obedience / du Roy d’Angleterre*”)
- „Az angliai nunciusnak a királyi kápolnában tartott konszekrációja” („*La Consecration du Nonce d’Angleterre faite dans la Chapelle du Roy*”).

A grafika alsó részét közepén nyolc (négy ovális, illetve négy nyolcszög alakú) képmező zárja le. A képmezőkben a törökök elleni harcokhoz köthető tizenhat erősség sematizált alaprajza látható. A megjelenített erődítések (Pétersvárad / „*Peter Warden*”, Szávaszentdemeter / „*Sirmisch*”, Szigetvár / „*Sighet*”, Valkóvár / „*Walkowar*”, Gradisca / „*Gradisca*”, Eger / „*Agria*”, Valpó / „*Valpo*”, Pozsega / „*Possega*”, Piraeus / „*Porto leone*”, a naupaktoszi öböl / „*Golfo de Lepante*”, Korinthosz / „*Corinto*”, Athén / „*Athene*”, Misztrász / „*Misitra*”, Chlemoutsi / „*Tornece*”, Patrasz / „*Patrasso*”, Návplio / „*Napoli*”) sorából nyolc magyarországi, nyolc pedig a Jón- és az Égei-tengeri harcokhoz köthető.

⁶ Miguel de Molinos (1628–1696) spanyol kvietista egyházi író. Az inkvizíció 1685-ben letartóztatta Rómában és börtönbe került. 1687-ben ugyan visszavonta tanait, de az egyházi bíróság életfogytig tartó börtönbüntetésre ítélte. AYALA 2000, 33–41.

⁷ A harsány-hegyi csatához lásd: JOURNAL DES CAMPAGNES DU DUC CHARLES V DE LORRAINE 2017, 440–448. (A Lotaringiai Károly herceg személyéhez köthető hadinaplókkal kapcsolatos újabb kutatásokhoz lásd: TÓTH 2020).

Jean Vander Bruggen grafikáját a harsány-hegyi csata egyik figyelemre méltó megjelenítésének tartjuk. A művész az 1687. évi magyarországi török-ellenes harcokat egyetemes kontextusba emelte: a magyarországi hadjárat két fontos epizódját a harsány-hegyi csatát és Eszék keresztény kézre kerülését több, az Oszmán Birodalom elleni háború és a katolikus egyház szempontjából jelentős eseménnyel együtt jelenítette meg. A háborús történések sorában a magyarországi harcok mellett az Algéria elleni 1688-ban meginduló francia támadás, a Morea elleni 1684–1687. évi velencei háború és az 1687. évi naupaktoszi (lepantói) összecsapás kapott hangsúlyos szerepet.⁸ A vallási vonatkozású események közül Stuart II. Jakab 1685. évi trónra lépésével kezdetét vevő angliai rekatolizációs törekvések, XIV. Lajos (az 1598. évi nantes-i rendeletet semmissé tevő) 1685. évi fontainebleau-i ediktumának kiadása, a spanyol Miguel de Molinos tanainak 1687-ben történő visszavonása, a szíami 1687. évi francia misszió, valamint II. Victor Amadeus savoyai hercegnek a valdensek (*vaudois*) elleni 1686–1687. évi fellépése került megjelenítésre.⁹

Bruggennek a harsány-hegyi csatát megjelenítő ábrázolása párhuzamba állítható egy, szintén a Bibliothèque nationale de France gyűjteményében fennmaradt, Párizsban kiadott, az 1688. esztendőhöz készült kalendárium csataképeivel. Az „*Almanach*” „*A törökök veresége a császáriaktól Magyarországon, Dárda mellett, 1687. augusztus 12-én*” („*LA DEFFAITE DES TVRCS / en Hongrie pres DARDA par les Imperiaux le 12 Aoust 1687*”) című ábrázolása Patrasz, Chlemoutsi és Korinthosz („*Prise de Patras et Lepante / le 25 Juillet 1687*”, „*Prise de Corinthe*”) bevételével együtt jelenítette meg a harsány-hegyi csatát.¹⁰

A Szent Liga országai 1687-ben jelentős sikereket értek el az Oszmán Birodalom elleni harcokban. Az 1684-ben meginduló peloponnészoszi (moreai) hadjárat során 1687 végére Monemvaszia kivételével az egész félsziget a Velencei Köztársaság kezére került, valamint ugyanebben az évben további velencei hadműveletek zajlottak az attikai-félszigeten, melynek eredményeként 1687-ben a keresztények kezére került Athén városa is.¹¹ A szövetséges keresztény seregek 1687-ben fényes diadalt arattak a magyarországi hadszíntéren: a Harsány-hegy melletti győztes csata után a hódoltság kulcsfontosságú utánpótlási bázisa, Eszék is császári kézre került.¹² Ezzel párhuzamosan pedig az újabb vereség felerősítette az Oszmán Birodalom válságtüneteit. A Harsány-hegy melletti csatavesztés után az Eszéken gyülekező török janicsárok és a szpáhik között kitörő véres összecsapásban hétszáz katona halt meg. Közben a nagyvezír megtagadta a sereg öt havi zsoldjának megfizetését, emiatt katonai lázadás tört ki, és a nagyvezír jobbnak látta, hogy Belgrádon keresztül visszatérjen Konstantinápolyba. A zavargások elfojtására az államhatalom több janicsár és szpáhi tisztet kivégzett, míg végül IV. Mehmed szultánt 1687 novemberében letették trónjáról, és a helyét testvére, II. Szulejmán foglalta el.¹³ Sir Paul Rycaut a „*The History of the Turks...*” című munkájában a következőket írta az 1687. év eseményeinek összegzésekor: „*És ezzel véget értek az 1687. esztendő sikerei, az Úr dicsőségére és a keresztény hit ellenségeinek zavarára. A császári fegyverek által kivívott magyarországi győzelmek és diadalok csodával határosak voltak, amint az korábban is szóba került; a Moreában elért sikerek, Patrasz, Athén és Görögország más helyeinek alávételével bámulatosak voltak, illetve Singos megsegítése és Herceg Novi megvétele mind*

⁸ SETTON 1991, 295–299; ROY–TÓTH 2014, 81–97; PALOTÁS 2017, 77–78.

⁹ MARTIN 1865, 24–26; ROCHAS D’AIGLUN 1880, 100–173; SHENNAN 1986, 27–30; BORUS 2017.

¹⁰ Az ábrázolás a keresztény seregnek a csata előtti táborozási helyeként a siklósi hegyet jelölte meg („*Montagne de Zichlos ou estoit campée l’Armée Chretienne*”). A grafika az összecsapás napját augusztus 12-ére tette, a harcokat pedig Dárdához közel („*pres DARDA*”) lokalizálta. Az ábrázolás előterében lovasok összecsapása, a háttérben a keresztény had tábora, gyalogos katonák küzdelme, a török tábor, a nagyvezír hintója és sátra, valamint Dárda látható. Az alapvetően fiktív csataképet a rendelkezésre álló írásos forrásokkal megfeleltethető információkat tartalmazó magyarázó feliratok kísérik. A csatakép központi figurája Lotaringiai Károly herceg, II. Miksa Emánuel választófejedelem, Commercy hercege és Savoyai Eugén herceg lovas alakja. (Leltári szám: 5612, Collection Michel Hennin, BnF. Internetes forráshely: <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b6945527w/fl.item.r=lepanto%201687>. A megtekintés ideje: 2021. június 1.) (Lásd még: G. ETÉNYI 2016, 186–187.)

¹¹ SETTON 1991, 295–330.

¹² DOMOKOS 2020, 426–429.

¹³ RYCAUT 1700, 246, 248, 251–254.

az isteni gondviselés műve volt. És ha jobban belegondolunk a maguk a törökök közötti felfordulásra, zendülésekre és lázadásokra, saját szultánjuk leváltására, valamint vezéreik és főtisztjeik a katonák örültsége és dühe általi megsemmisítésére, és még

birodalmuk majdnem megsemmisülésébe is; azt lehetjük, hogy Isten keze felemelkedett ezzel a néppel szemben, hogy az a pusztulás és a nyomor szélére kerüljön, és előidézzé megszűnésüket, hogy népként többé ne létezhesse.

¹⁴

FÜGGELÉK

Sir Paul Rycaut az 1687. évi törökellenes harcokról (RYCAUT 1700, 275.):

„And thus ended the Successes of this Year 1687, to the Glory of God, and Confusion to the Enemies of the Christian Faith. The Victories and Triumphs in Hungary gained by the Imperial Arms, were almost miraculous, as is before related; the successes in the Morea, with the subjection of Patras, Athens, and other places of Greece, were wonderful, and the relief given to Singh, and taking of Castel Nuovo,

were all works of the Divine Providence. And when we farther consider the Tumults, Seditions, and Mutinies amongst the Turks themselves, to the deposing of their Sultan himself, and destruction of their Chief and Principal Officers by the madness and fury of the Soldiers, even almost to to[sic!] the total destruction of their Empire; we may believe, that the Hand of God was lifted up against this People, to bring them to the brink of Ruin, and Misery, and cause them to cease, and be no longer a People.”

IRODALOM

ÍROTT FORRÁSOK

NOUVELLES DE HONGRIE 1687: Nouvelles de Hongrie. *Mercur galant*. Octobre 1687, 355–360.

RELATION DE LA DÉFAITE DE L’ARMÉE OTHOMANE... 1687: Relation de la Défaite de l’Armée Othomane, Près de Mohatz, par l’Armée Imperiale. *Gazette* le 19 Septembre 1687 (N. 28) 501–512.

RYCAUT 1700: Sir Rycaut, P.: *The History of the Turks Beginning with the year 1679*. London 1700.

SZAKIRODALOM

AYALA 2000: Ayala, J. M.: *Miguel de Molinos. Camino interior del recogimiento*. Zaragoza 2000.

BORUS 2017: Borus Gy.: Egy trónvesztés önkéntelen előkészítése: II. Jakab valláspolitikai célkitűzései. *Vallástudományi Szemle* 13:2 (2017) 39–52.

DOMOKOS 2020: Domokos Gy.: A törökellenes visszafoglaló háború. 1683–1699. In: *Magyarország hadtörténete 2. Az oszmán hódítás kora, 1526–1718*. Szerk.: Mészáros K. Budapest 2020, 405–446.

DUPLESSIS 1886: Duplessis, G.: *Dictionnaire des marques et monogrammes de graveurs*. Paris 1886.

EGGENBERGER 1967: Eggenberger, D.: *An Encyclopedia of Battles: Accounts of Over 1,560 Battles from 1479 B.C. to the Present*. New York 1967.

G. ETÉNYI 2016: G. Etényi N.: Aktualitás és reprezentáció. Matthäus Wagner (1648–1694) ulmi kiadó almanach royaljai. In: *MONOKgraphia: Tanulmányok Monok István 60. születésnapjára*. Szerk.: Nyerges J. – Verók A. – Zvara E. Budapest 2016, 183–189.

HUSZÁR 1975: Huszár L.: *Arégi magyar emlékérmek katalógusa a legrégebbi időktől 1850-ig*. 1. Történeti érmek 2. *Újkor (1657–1705)*. Budapest 1975.

JACQUES 2007: Jacques, T.: *Battles and Sieges. A guide to 8500 Battles from Antiquity through the Twenty-first Century 2*. Westport–Connecticut–London 2007.

¹⁴ RYCAUT 1700, 275. Az eredeti angol nyelvű forrásrészletet a Függelékben közöljük.

- JOURNAL DES CAMPAGNES DU DUC CHARLES V DE LORRAINE 2017: *Journal des campagnes du duc Charles V de Lorraine*. Texte présenté et annoté par Ferenc Tóth. Paris 2017.
- MARTIN 1865: Martin, H.: *The Age of Louis XIV* 2. Translated: Mary L. Booth. Boston 1865.
- PALOTÁS 2017: Palotás Zs.: Kapcsolatok oszmán Észak-Afrika és a nyugat-európai államok között (1605–1704). *Belvedere* 2 (2017) 66–84.
- ROCHAS D’AIGLUN 1880: Rochas d’Aiglun, A. de: *Les vallées vaudoises: étude de topographie et d’histoire militaires*. Paris 1880.
- RÓZSA 1976: Rózsa Gy.: Magyarország XVII. századi képe a francia népies grafikában. *Folia Historica* 4 (1976) 35–90.
- ROY–TÓTH 2014: Roy, P. – Tóth, F.: *La défaite ottomane - le début de la reconquête hongroise, 1683*. Paris 2014.
- SETTON 1991: Setton, K. M.: *Venice, Austria, and the Turks in the Seventeenth Century*. Philadelphia 1991.
- SHENNAN 1986: Shennan, J. H.: *Louis XIV*. London 1986.
- SZUROMI 2020: Szuromi K.: *Vérebek, barbárok, szamaritánusok. Az oszmánkép változatai a 16–17. századi Európában*. Budapest 2020.
- TÓTH 2020: Tóth F.: A második mohácsi csata igazi arca. Az 1687-es harsány-hegyi ütközet a párizsi Bibliothèque nationale de France egy ismeretlen forrása alapján. *Hadtörténelmi Közlemények* 133:4 (2020) 827–862.
- VERESS D. 1987: Veress D. Cs.: Hol volt az úgynevezett „második mohácsi csata” 1687. augusztus 12-én? *Hadtörténelmi Közlemények* 34:4 (1987) 691–715.

A DEPICTION OF THE “SECOND BATTLE AT MOHÁCS” (1687) FROM THE COLLECTION OF THE BIBLIOTHÈQUE NATIONALE DE FRANCE

BALÁZS POLGÁR

The examined etching is Jean Vander Bruggen’s work, which was made in 1688 in Paris, titled “Triumph of the faith by the efforts of Christian princes” („*Le triomphe de la Religion par le zèle des princes chrétiens*”). The curiosity of this etching, found in the Bibliothèque nationale de France is that the second battle at Mohács (1687) is seen in an international context. The two most important events of the Hungarian campaign of 1687, the battle at Harsány hill (Baranya county) and the occupation of Osijek (Croatia) are seen with the Christian victories of the struggle against Ottoman Empire and the successes of the Roman Catholic Church on the etching. Among the events of the war against the Turks are found the fight of the navy of Louis XIV against the Algiers pirates (1688) and the Venetian war at Morea and the War of Attic (1684–1687). The events related to the Roman Catholic Church are the English recatholization during the reign of Jacob II (1685–1688), the edict of Fontainebleau of Louis XIV (1685), the fights of Victor Amadeus II against the heretics of Luzern (*vaudois*) (1686–1687), the withdrawal of the teachings of the Spanish Miguel de Molinos (1687) and the departures of French mission in Siam (1687).

„NEMZETI NAGY BŰNNEK NAGY TOROLÓJA MOHÁCS” CZUCZOR GERGELY MOHÁCS-EPIGRAMMÁJÁRÓL

S. LACZKÓ ANDRÁS*

Czuczor Gergely *Mohácsáról* nem készültek részletes elemzések, ám az epigrammát a témátörténet, vagy a szerzői életmű tárgyalása során, esetleg valamilyen más összefüggésben megemlítő szerzők rendszerint egyetértettek abban, hogy az nem egyszerűen a reformkorban született, hanem valóban reformkori költemény; vagyis olyan szöveg, amely kifejezetten keletkezési idejének¹ aktuálisan fontos társadalmi/politikai kérdései felől értelmezi a témájául választott 16. századi történelmi eseményt. A csata szépirodalmi reprezentációiról készült első összefoglaló munka, a „Mohács a magyar költészetben” című értekezés szerzője, Simai Ödön a „kor politikusainak a nép érdekét szem előtt tartó törekvéseire” vezette vissza a „pór szájalmas helyzetének” a Mohács-lírában szokatlan megjelenítését.² Két évtizeddel később, az ütközet 400. évfordulóján megjelent „Mohácsi emlékkönyv” című kötetbe írt témátörténeti tanulmányában Rédey Tivadar úgy látta, hogy Czuczor darabja Kisfaludy Károly „Mohácsi dal” című versének „demokratikus színezetét fejleszti tovább, s ezzel a témát lényegesen közelebb viszi költészetünk egyre erősebben kibontakozó népbárát szelleméhez”.³ A 20. század második felében aztán a vers többször szerepelt a reformkor liberális politikai eszméivel egybehangzó, a társadalmi igazságtalanságok ellen szót emelő és az arisztokráciát ostorozó, azzal szemben „plebejus indulatú” tör-

ténelmi vádat megfogalmazó, „haladó szellemű” irodalom példajaként.⁴

Pedig a négy disztichonból álló költemény első fele önmagában véve nem látszik többnek a mohácsi vereség okait felsoroló, a történelmi esemény rendi értelmezési hagyományából régről ismert listánál:

„Főúri gőg és visszavonás pártokra szakasztá
A honnak kebelét gyáva királyok alatt.
Tárgult a fegyelem, gúny lett a harci fenyíték,
Vélte magát úrnak följosogítva kiki”

Az ősök vétkeinek – a magánérdeket a köz érdeke elé helyező *discordiának*, illetve a katonai/védelmi funkció elhanyagolásának – az idézett sorokban olvashatóhoz hasonló kárhooztatása állandó eleme volt a mohácsi vereséget mint a nemesség önértelmezésében meghatározó jelentőségű republikánus erényekről⁵ való lemondás veszélyeire figyelmeztető történelmi példát felidéző 18. század végi és 19. század eleji szövegeknek. Mint ahogy a két utolsó Jagelló uralkodó, a „gyáva királyok” gyengeségének, az ország kormányzására való alkalmatlanságának hangoztatása is megszokott része a „régidicsőség” elvesztésének okait firtató gondolatmeneteknek a korban. Ez a konvencionálisnak tetsző, Mohács nemesi szellemű ábrázolási hagyományával látszólag tökéletesen harmonizáló expozíció azonban – a kortárs Bajza Józsefnek az „elmés”

* Pécsi Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Klasszikus Irodalomtörténeti és Összehasonlító Irodalomtudományi Tanszék, laczko.andras@pte.hu

¹ Az epigramma keletkezésének ideje bizonytalan. Czuczor verseinek 1836-os gyűjteményében nem szerepel (vö. CZUCZOR 1836). A költő műveinek 1858-as, vagyis még Czuczor életében megjelenő kiadása a „Satyrai költemények” között hozta az első alkalommal itt napvilágot látó „Mohács”-ot, az évszám jelzése nélkül (vö. CZUCZOR 1858, 223). A datálással kapcsolatos problémákról részletesebben lásd: S. LACZKÓ 2019, 143–144.

² SIMAI 1905, 73. A kötetbeli közlést megelőzően Simai értekezését 1903. augusztus 23-i számától induló folytatásokban teljes terjedelmében lehozta a „Mohács és vidéke” című helyi lap tárcarovata.

³ RÉDEY 1926, 320.

⁴ Lásd például ANDICS 1950, 28; KERESZTURY 1973, 78; DEME 1966, 829; RÉVÉSZ 1972, 636–637; HORVÁTH 1985, 53.

⁵ A republikánus nyelvhasználatról, illetve az abban mintaként megjelenő római köztársasági erényekről lásd: TAKÁTS 2014, 54–55.

epigrammával kapcsolatban használt terminusaival élve – csupán „fátyol”, amelynek éppen az a feladata, hogy elfedje a szöveg valódi „célpontját”, s ezáltal növelje a klauzulában célba érő „epigrammai nyíl” hatásosságát.⁶ Az indukció tárgyát, a „klasszikus” Mohács-értelmezések korabeli olvasó által jól ismert bűnlajstromát a következő két disztichonban kifejtett konklúzió ugyanis jelentősen átértelmezi; az, amit az epigramma első négy sora bemutat, a klauzula felől olvasva nem annyira maga a valódi bűn, inkább annak előzménye és magyarázó kontextusa. Czuczor költeményében ugyanis a nemes-ség vétke elsősorban nem önmaga ellen irányul; lényege éppen a nemesi nemzetbe nem tartozó csoport(ok) elnyomása, az ország bukását okozó vereség pedig a verset záró sorok szerint ez utóbbi isteni büntetéseként sújtotta a nemzetet:

„Isteni ostorkint ült úr jobbágya nyakára
S a pórnak kicsikart vére kiálta boszút.
S megnehezült a világbírónak ítélete, s lőn a
Nemzeti nagy bűnnek nagy torolója Mohács.”

Bár Czuczor epigrammájában *expressis verbis* nem beszél sem az 1514-es parasztháborúról, sem az azt követő megtorlásokról, már Rédey Tivadar is úgy érezte, hogy „a Dózsa-motívum is belecsendül a mohácsi témába”.⁷ Maga a két történelmi esemény közti kauzális összefüggés feltételezése, a tizenkét évvel korábbi belharc következményeinek az 1526-os vereség okai közé sorolása ugyan már a 16. századtól kezdve részét képezte egyes Mohács-értelmezéseknek,⁸ együttes említésükre – vagy akár csak a köztük lévő kapcsolatra utaló allúzióra –

mégis alig akad példa a 18. század végi és 19. század eleji vershagyományban.⁹ Az, hogy Czuczor epigrammájában az e két esemény közt fennálló oksági kapcsolatra (is) utal, nem igazán lehet kétséges, hiszen a mohácsi bukás okainak előszámlálását a „gyáva királyok alatt” kitétellel a szöveg teljes egyértelműséggel kiterjeszti a parasztháború idején uralkodó Jagelló regnálásának időszakára is. Magát a „gyáva” jelzőt ugyan több gyengének tartott királyra is alkalmazták a korban, leggyakrabban mégis II. Ulászló *epitheton*jaként fordult elő, s mint uralkodói karakterének meghatározó vonása egyben az ország mohácsi katasztrófához vezető romlásának magyarázatául is szolgált: „Az ő gyáva uralkodása alatt szembetűnképpen kezdett a’ Magyar birodalom alkotmánya ingadozni, és rogygni.”¹⁰ Trónra emelését e tulajdonsága miatt állította végzetesnek Lassú István, mondván, annál „az önnön nyomorúságukat siettető Magyarokra nézve veszedelmesebb választást még a’ Haza meg esküdt ellenségei se tehettek volna, ha azt az Ország reájuk bízta volna, mivel ez az Ulászló olly felette gyáva, és rest ember volt, hogy akár minő hirt vittek meg neki, hal hideg vérűséggel azt felelte reá Csehül »Dobsze, az az jól van«”.¹¹ Bár az utolsó Jagellót leggyakrabban a „gyermek”, vagy az „idétlen” jelzővel illették a korban, olykor II. Lajos is megkapta apja *epitheton*ját. Mint ahogy arra is több példa akad, hogy a jelző – mint Czuczor epigrammájában – egyszerre vonatkozik mindkettejükre. Így utalt rájuk Svastits Ignác is a „Magyarok” esmérere” gazdaságtörténeti részében (A’ Magyar Fő Gazdaságról) a Mátyás idejében jól működő adóztatásról szólva: „Országunk’ e’ Ditső Királyjának [Mátyásnak – S. L. A.] halála

⁶ Bajának az elmés epigrammáról szóló fejtegetéseit lásd BAJZA 1828, 50–61.

⁷ RÉDEY 1926, 320. Czuczor verse 1972-ben minden bizonnyal hasonló megfontolások alapján került bele a parasztháborúról szóló költemények gyűjteményébe (vö. TÓTH 1972, 40). Az epigramma azonban még csak utalást sem tesz a parasztháború vezetőjére, ezért – mint azt a kiadványról írt egykorú recenziójában Kun András szövé is tette – aligha nevezhető Dózsa-versnek (vö. KUN 1972, 28).

⁸ Ennek több, az 1820-as, 1830-as évekből származó példáját ismertette Kulin Ferenc „Hódíthatatlan szellem” című könyvének első (A reformkori publicisztika Dózsa-képe) fejezetében (vö. KULIN 1982, 9–21).

⁹ Ilyen példa a 18. század végéről Szentjóni Szabó László verse, amely a korábbi véres csaták mellett a parasztháborút is az ország gyengeségének a mohácsi vereséget előidéző okai közé sorolta: „A sok ütközetek, a sok véres csaták, / Próbált Vitézeit nagyon meg fogyaták. / Várna sírhalmi még mind kékellettek, / Gyászos emlékezet lebegvén felettek. / A Dózsa világa sem múlt el olly régen, / Hogy ez meg ne tetszett volna a községen. – / El fogyott a Magyar; – együtt még sem tartott, / Rontván maga alatt szüntelen a partot!”

¹⁰ BUDAI 1805, 506.

¹¹ LASSÚ 1829, 361.

utánn két gyáva Király alatt egészen megromlott az adózás' dolga." ¹² A Czuczor versében a „gyáva királyok alatt” fordulattal elég egyértelműen kijelölt időintervallumon, vagyis a Jagelló-koron belül pedig a „pórnak kicsikart vére” leginkább az 1514-es megtorlásokra, főként pedig Szapolyai János több történetíró által érzékletesen és igencsak részletgazdagon előadott kegyetlenkedéseire utalhat ebben a kontextusban. ¹³

Az, hogy a két esemény a téma költői ábrázolásának történetében szokatlan összekapcsolása saját korának aktuális közéleti kérdéseivel való hozzászólás intenciójával történhetett Czuczor epigrammájában, már csak azért is nagyon valószínűnek látszik, mivel a vers gondolatmenete és frazeológiája erősen emlékeztet az 1830-as évek egyik legfontosabb politikai írásának a parasztháború és az 1526-os ütközet közti összefüggésről adott értelmezésére. Wesselényi Miklós 1831-ben írt, de csak két évvel később megjelent „Balítéletekről” című könyvében a jobbágyszabadság szükségessége mellett érvelésének történeti alátámasztására idézte fel a földművelő nép helyzetét szabályozó törvényeket, azt bizonyítandó, hogy a jobbágyság egykorú is fennálló intézménye „nem eredeti vonása alkotmányunknak [...], nem tartozik velejéhez, és nem olyan a' mi ha megváltoznék, az egész alkotmány' változását vagy szétbomlását vonná maga után, sőt épen az alkotmány' fenmaradásáért kell hogy változást szenvedjen”. ¹⁴ A jogtörténeti dokumentumok elemzése nyomán Wesselényi arra a megállapításra jutott, hogy Mátyás uralkodását követően a korábban nagyobb szabadsággal bíró „parasztoknak sorsok a' rendetlenség' és a' hatalmasok zabolát-

lanságának következtében mindinkább rosszult”. ¹⁵ A II. Ulászló idején született törvények egyikében, amely „a' kért, de nem nyert elmeheítés' engedelme' nélkül elköltözött jobbágy visszaadását büntetés' terhe alatt rendeli”, pedig kifejezetten a törvénynek érvényt szerző hatalom hiányának jelét és a Czuczor versében is megjelenő („Vélte magát úrnak följosítva kiki”) ¹⁶ földesúri önkény elharapódzásának bizonyítékát látta: „Ebből [t. i. az idézett törvényekből – S. L. A.] világos, hogy már ekkor a' régi szokás szerinti és az 1405. és 1458. nyilvános törvény által is megalapított szabad költözhetőség egészen ki volt erejéből véve; mert egyedül a' földes Úr tetszésétől függött ötlet elbocsátani vagy nem.” ¹⁷ Wesselényi magyarázata szerint a keresztes hadjárat 1514. évi meghirdetése után kirobbant „legirtóztatóbb lázadás”, amelyben „borzasztó vadsággal kegyetlenkedett a' nyomás alatt régóta nyögő parasztság”, ¹⁸ mindezeknek egyenes és szükségszerű következménye volt. A nemesség Szapolyainak köszönhetően ugyan végül győzedelmeskedett, de – folytatja Wesselényi – „feledék, hogy keseredést új keserítés nem enyhít; nem gondolák meg, hogy boszuállásból kiontott vérből mindig új boszuállók, vagy legalább a' boszuállás szomja támad. Éktelenségek történtek a' lázadás' vér-mocskolta zászlói alatt: és erre eleink éktelenséget tettek, a' törvény' szent címét használván boszu és rettegésszülte vad indulatok' palástjával. 1514ben hoztattak ama' törvények, melyek ezen tisztelt névnek és nemzetünknek örök mocskai.” ¹⁹ A nemesi nemzet kettős bűnének, a véres megtorlásnak és a parasztságot jogfosztással büntető, örök szolgaságba taszító „erkölcsi és keresztyéni legszebb érzéseket csúfoló”,

¹² CSÉTSÉNYI SVASTITS 1823: Magyarok' esmérete. Pest, Petrózai Trattner János Tamás betűivel. 1823, 402.

¹³ A 18–19. századi történetírói munkák forrásként leggyakrabban Istvánffy Miklós munkájának erre vonatkozó leírására hivatkoztak (vö. például BUDAY 1833, 260–261; LASSÚ 1829, 363). Ha műve jellegéből adódóan nem is részletezte túlzottan, de Losontzi István népszerű, sok kiadást megért tankönyve sem hallgatta el azt, hogy a győzedelmeskedő Szapolyai Dózsa seregének tagjaiból „sokakat [...] el-fogatott, és kegyetlen halállal ölettegette-meg”. Mint ahogy a parasztháborút követő büntetésnek a saját koráig tartó hatását is megemlítette: „E' támadásért az Ország gyűlésében, igen nagy járom alá vetették a' Nemesek a' parasztokat, melly alatt ma-is nyögnek.” (LOSONTZI 1777, 137).

¹⁴ WESSELÉNYI 1833, 190. Az ősi alkotmányra hivatkozás a szöveg idézett részében is használt politikai nyelvről, illetve annak Wesselényi e munkájában megjelenő liberális átértelmezéséről lásd: TAKÁTS 2014, 57–64; TAKÁTS 2007, 16–17.

¹⁵ WESSELÉNYI 1833, 197.

¹⁶ A vers kéziratos változata talán egy árnyalattal erősebben utal az önkényességre, abban ugyanis a „feljosítva” helyett a „feljogosulva” kifejezés szerepel.

¹⁷ WESSELÉNYI 1833, 197.

¹⁸ WESSELÉNYI 1833, 197.

¹⁹ WESSELÉNYI 1833, 197–198.

s a (nemesi) nemzet szégyeneként értékelt 1514-es törvényeknek az együttes következménye „a' haragos ég' megrázó ítélete”,²⁰ az 1526-os bukás lett. Gondolatmenetének lezárásaként Wesselényi értekezésében Czuczor epigrammájához nagyon hasonló konklúziót fogalmazott meg: „*Mohács' téréen kelle mind az embertelenül kiöntött vérért, mind az embertelen törvényekért lakolni, mind pedig azért, hogy a' hatalomra kapott oligarchia már zabolatlanságában mindent merészen gázolt.*”²¹

A két eseményt összekapcsoló argumentációk tartalmi hasonlósága és a szövegek frazeológiájának rokon volta dacára a Wesselényi és Czuczor előadta narratívák között mégis jelentős különbség figyelhető meg. A politikai értekezés szerzője ugyan a nemességnek a parasztság ellen elkövetett vétkeire vezette vissza úgy az 1514-es „lábadást”, mint az 1526-os vereséget, ám nem hallgatta el Dózsa hadainak a 19. századi nemesség számára is elrettentő példával szolgáló kegyetlenkedéseit sem. Czuczor ezzel szemben úgy idézte fel a parasztháborút követő vérontást, hogy semmilyen formában nem utalt annak közvetlen történelmi előzményére; az epigramma jobbagyái csupán passzív elszenvedői a jogsértésnek és erőszaknak, amit megint csak nem ők, hanem – Wesselényi szövegétől ugyancsak eltérően²² – kizárólag az isteni igazságszolgáltatás torol meg. Ez az elhallgatás, amelynek nyomán a jobbagságot mint bűnökkel nem terhelt csoportot jeleníthette meg Czuczor, alapvető jelentőséggel bír a költeményt lezáró Mohács-értelmezés tekintetében. Lehetőséget teremt ugyanis a költő számára arra, hogy a tragikus esemény bekövetkeztének az expozícióban felidézett történelmi indoklását univerzális érvényű magyarázatba fordíthassa át.

Az epigramma harmadik disztichonja („*Isteni ostorkint ült úr jobbagya nyakára / S a pórnak kicsikart vére kiálta boszút.*”) látszólag csupán az ország bukásának történelmi/politikai okait ismertető első

négyszorban megkezdett bűnkatalógus folytatása, valójában azonban egy annál általánosabb érvényű értelmező narratíva bevezetésére szolgál. A két sor egyszerre szarkasztikus és patetikus. A hexametert indító „isteni ostor” fordulat általános értelmében használva jelenthetne ugyan megérdemelt büntetést is, ezt azonban valószínűtlenné teszi, hogy Czuczor az epigrammában nem utal olyan tetre, amelynek elkövetésével a csapást elszenvedő jobbagyok arra rászolgáltak volna. A vers szövege sokkal inkább azt sugallja, hogy azt egy másik, ugyancsak közismert, de az előbbinél jóval konkrétabb jelentésében, Attilára utaló antonómaziaként kell érteni. A hun uralkodó a nemesi nemzet önértelmezése tekintetében egyfelől mint a leszármazás ősiségét igazoló alak, másfelől mint a korporatív csoport identitását meghatározó, jogi különállását megalapozó hadi erényeket példázó hős is fontos volt a korban. Azzal, hogy Czuczor költeményében a jobbagyokat gyötrő nemesekre alkalmazta az Attilára utaló fordulatot, egyszerre tette gúny tárgyává mindkettőt; e szerint a hun fejedelemmel mint össel való hasonlóság már nem nagyszerű hadi tettekben, hanem csupán az erőszakosságra és önkényre való hajlamban mutatkozik meg. Jagelló-kori „leszármazottaiban”. Az epigramma ötödik sora ezzel nem csupán megismétli a katonai erények hangsúlyozására épülő nemzeti karakter devalválódásáról tett korábbi állítást („*Tágult a fegyelem, gúny lett a harci fenyték*”), hanem mintha kételyeket kívánna ébresztetni a *natio Hungarica* mint közösség meghatározásának alapját képező genealogikus modell érvényességével szemben is.

Ezt a szándékot sejteti az is, hogy a következő pentameter a nemzet ez utóbbtól homlokegyenest különböző meghatározását látszik affirmálni. Az eredeti karakterétől eltávolodó, elfajuló nemesi nemzet önképének hamisságán gúnyolódó hexameter szatirikusságával szemben a gondolatmenet

²⁰ WESSELÉNYI 1833, 201.

²¹ WESSELÉNYI 1833, 201.

²² Wesselényi könyvének fent idézett részében ugyan isteni büntetésként láttatta az 1514-es megtorlás következményeit, de a mohácsi csata elvesztésének ugyanerre visszavezethető történelmi magyarázatával is szolgált: „*A' parasztok ellen hozott vad törvények következei 's az elnyomott alsóbb nemességnek a' főrend ellen forralt boszuja érezhető leve nem sokára. Midőn Solimán 1526. az országba beült, sem az elkeseredett köz nemesség a' főrend' óltalmára nagyon nem sietett, sem a' boszúra velejéig marcanglott parsztság nem látszott feledni akarni, hogy 12 év előtt rajta mi történt.*” Ez utóbbi állítását a szerző a következőképpen magyarázta a főszöveghez fűzött jegyzetben: „*1526. 10 art. parancsoltatik, hogy a' paraszt is insurgáljon, de természetes hogy ennek majd semmi foganatja sem volt.*” (WESSELÉNYI 1833, 201).

folytatása kifejezetten patetikus hangvételben szólal meg. A disztichon második sora („*S a pórnak kicsikart vére kiálta bosszút*”) nem egyszerűen lezárja a nemesség vétkeinek felsorolását, hanem megváltoztatja az értelmezési keretet is; a pártoskodással, elfajulással stb. szemben ez utóbbi ugyanis már nem csupán a katasztrófa bekövetkeztének történeti magyarázatát szolgálja. A bosszúért (égre) kiáltó vérrel Czuczor az emberiség történetének a zsidó-keresztény hagyomány szerinti első gyilkosságát, Káin vétkét idézte fel. („*Monda pedig az Úr: Mit cselekedtél? A te atyádfiának vére kiált én hozzá a földről.*” – Mózes I. 4, 10) A bibliai történetre utaló allúzióval felkínált értelmező analógia nem pusztán azért tekinthető fontosnak, mivel kétségtelenül megnöveli a nemesi nemzet által elkövetett bűn jelentőségét, amikor szakrális dimenzióba állítja azt, hanem azért is, mivel átértelmezi az epigrammában megjelenített közösség fogalmát. Káin vétké nem egyszerűen gyilkosság, hanem – mivel tulajdon testvérét ölte meg – annak egyik legsúlyosabb fajtája, a korabeli magyar jogi szaknyelvben „rokongyilkolásként” megnevezett *parricidium*.²³ A bibliai történetre vonatkozó utalás ezért azt is implikálja, hogy – szemben a nemesi nemzet ezt teljesen kizáró genealogikus (ön)meghatározásával – a haza nemes és nemtelen polgárai között rokoni, vérségi kapcsolat van.

Azt, hogy Czuczor nem csupán a szöveg érzelmi hatását fokozó retorikai fogásként, vagy egyszerűen morális/vallás erkölcsi tanító célzattal, hanem valóban a *natio Hungarica* kizárólag a nemességet magába foglaló fogalmán túllépő nemzetértelmezés kifejezésére használhatta a „Mohács”-ban a bibliai történetet felidéző allúziót, nagyon valószínűvé teszi, hogy ugyanezt a narratívát máshol olyan szövegösszefüggésben is alkalmazta, ahol az

egyértelműen a reformkor liberális politikusainak legfontosabb célkitűzésével, a jogilag egységes (civil) társadalom megteremtésének programjával asszociálódott.²⁴ Az 1836-os keltezésű „Korunk ócsárlóihoz” című költemény²⁵ második fele a nemesség káini vétkétől való megszabadulásaként láttatta és üdvözölte az egykorú reformokat:

„Kezd már hajtani főt a születési gög,
Jobbágyhoz az úr emberileg simúl,
Nem sujt a hatalom hajdani kénye, s az
Önzés mótelye gyéren öl.

Méltán szálla reád, nemzetem, egykoron
A bűnsújtogató Isten erős keze;
Mert tenvéreidet, pórnemű népedet
Sebzéd orvosolatlanúl.

Vittél Isten elé áldozatul imént
Gazdag birtokaid némi gyümölcsiből;
Bízzál, nem feled ő áldani érte, csak
Jót folytatni tovább siess.”

Könnyen észrevehető, hogy a három idézett strófa közül az első nem egyéb, mint a „Mohács” két első disztichonjában közölt „bűnlajstrom” jelenre értelmezett negációja, a második pedig ugyanezen vers klauzulájának variációja. Ez utóbbi *locus* az epigramma értelmezése tekintetében azért is fontos, mert noha a bibliai történetre való utalás a szövegnek ezen a pontján még nem egyértelmű, az isteni büntetést kiváltó bűn elkövetőit (a nemesi nemzetet) és áldozatait (a pórnépet) vér szerinti rokonoknak állítja: „*tenvéreidet, pórnemű népedet / Sebzéd orvosolatlanúl*”.²⁶ Hogy ebben az esetben is Káin és Ábel történetével van dolgunk, az az utolsó versszakból válik teljesen világossá, hiszen az nem más,

²³ Mivel a korabeli jogi gyakorlat a *parricidium*ot éppen azért tekintette a gyilkosság egyik legsúlyosabb formájának, mert annak sértettje olyan személy, akivel szemben az elkövető éppen ellenkező magatartásra (gondoskodás, szeretet, védelem) kötelezett, az erre vonatkozó epigrammabeli utalás értelmében a nemesség bűne nem egyszerűen a kegyetlenség, hanem társadalmi kötelességének megszegése. (A *parricidium* korabeli meghatározásáról és minősítéséről lásd: SZLEMENICS 1836, 121; valamint VUCHETICH 2010, 289–291.)

²⁴ A civil társadalom létrehozásának reformkori programja vonatkozásában lásd: PÉTER 1998, 156–160.

²⁵ Bár ez a vers is csak 1858-ban jelent meg, az 1836-os évszám mind a Czuczor életében készült kiadásban, mind a kéziratban szerepel. (Erről lásd Zoltvány Irén jegyzetét: CZUCZOR 1899, 291). Zoltvány a szöveg alapján is megerősíthetőnek vélte ezt a datálást: „*A költemény a demokratikus áramlatot magasztalja s a befejező versszakban említett »áldozat«-on az 1836-diki urbéri törvények értendők.*” (CZUCZOR 1899, 292.)

²⁶ A kéziratban a „*tenvéreidet*” helyett a politikai intenció tekintetében talán egyértelműbb, de a bibliai allúziót gyengítő „*ten tagjaidat*” szerepel (CZUCZOR 1899, 292).

mint az áldozat után az Úr Káinhoz intézett szava-
inak a nemességet intő és serkentő parafrázálása:
„*És monda az Úr Káinnak: Miért gerjedtél harag-
ra? és miért csüggesztéd le fejedet? Hiszen, ha jól
cselekszel, emelt fővel járhatasz; ha pedig nem jól
cselekszel, a bűn az ajtó előtt leselkedik, és reád
van vágódása; de te uralkodjál rajta.*” (Mózes I.
4, 6–7.)

Bár a „Mohács” esetében inkább a paraszthá-
borút közvetlenül követő megtorlásokkal, míg az
1836-ban készült költeményben talán a jobbágytör-
vényekkel asszociálható, a nemesség isteni bünte-
tést kiváltó bűne mindkét esetben „tenvérei” ellen
irányul. Annak eredője pedig a nemzet mint kö-
zösség helytelen értelmezése, ahogy Wesselényi a
„Balítéletekről” című művében fogalmaz, az, „*hogy
a' parasztság a' nemzet közé 's annak egészítő ré-
szeül [...] nem számláltatik*”.²⁷ Az epigrammát záró
disztichon („*S megnehezült a világbírónak íté-
lete, s lőn a / Nemzeti nagy bűnnek nagy torolója
Mohács.*”) ennek a bűnnek – sőt, mivel a sorpár szó-
használata a (büntető)jogi terminológiát (bíró, ítélet,
megtorlás) is felidézi, bűncselekménynek értelmez-
hető tethetnek – az igazságos jogi retorziójaként fogja
fel a vereséget. A vers utolsó sora ugyan nyilvánva-
lóan Kisfaludy Károly „Mohács” című elégiájának
közismert disztichonját („*Nemzeti nagylétünk nagy
temetője, Mohács!*”) idézi fel, ám fontos megje-
gyezni, hogy a reminiscencia tartalmi tekintetben
eredetijének tökéletes szubverziója. Czuczor a job-

bágyság perspektívájából megfogalmazott történele-
mértelmezése szerint a csata nem a nemzeti nagylét
korszakának lezárója. Annak helyszíne pedig nem
szakrális tér, nem a nemesség katonai funkciójának
történeti igazolására, a nemesi famíliák elszenvet-
tes veszteségek nagyságának érzékeltetésére és az ez-
zel kapcsolatos szánalomkeltésre egyaránt alkalmas
„nagy temető”.²⁸ A Káin szerepében ábrázolt nemes-
ség a rendi tradícióval ellentétben ebben a gondolati
konstrukcióban nem áldozata (vagy hőse) a mohácsi
vereségnek, hanem egy jogszerű ítélet elszenvet-
dője. Az olykor „plebejus indulatúként” jellemzett epig-
ramma azonban nem fenyegető; a bibliai párhuzam
szerinti Ábelként a jobbágyság nemcsak ártatlan, ha-
nem szelídebb része is a nemzetnek mint családnak.
Czuczor célja nyilvánvalóan nem a félelem, hanem
a büntudat felkeltése volt. A vers műfajából követ-
kező rövidebbé ellenére a törvényszéki bizonyítás
következetességével igazolja a vádlott bűnösségét;
felsorolva a büntett elkövetésére való alkalmassá-
got bizonyító személyi érveket (a hatalommal való
visszaélés, elfajulás, visszavonás), meghatározva a
tényállást és a minősítést (*parricidium*), és bemu-
tatva a *corpus delicti*t (a jobbágyok bosszúért kiáltó
vére). Az argumentáció pedig nem csupán az íté-
let isteni (és a meggyőző érvelés hatására emberi)
ítélőszék előtti jogosságát, hanem egyúttal a rendi
történelemértelmezés – legalábbis a magyar történe-
lem e pontját illető – tarthatatlanságát is bizonyítja
Czuczor reformkori epigrammájában.

²⁷ WESSELÉNYI 1833, 215. Ehhez talán érdemes még hozzáfűzni azt is, hogy a „Korunk ócsárlóihoz” fent elsőként idézett (a teljes
szövegben pedig negyedik) strófájával összeolvasva akár a „Mohács” első két disztichonjának önmagában a nemesi nemzet
fogalmán belül értelmezhető bűnlajstroma is érthető a nemes-jobbágy viszony kritikájaként. Az 1836-os versben legalábbis
a „Mohácsbeli” felsorolás egyes elemei („*születési gög*”/„*főúri gög*”; „*önzés métegye*”/„*visszavonás*”; „*a hatalom hajdani
kénye*”/„*[v]élte magát úrnak följosgositva kiki*”) kifejezetten ebben az összefüggésben jelennek meg.

²⁸ A kéziratban „torolója” helyett még „*boszutére*” olvasható (vö. CZUCZOR 1899, 209). Bár a későbbi verzió logikai és stilisztikai
tekintetben is szerencsésebb, a korábbi változat határozottabban jelzi Czuczornak a tér „deszakralizálását” illető intencióját.

IRODALOM

ÍROTT FORRÁSOK

- BAJZA 1828: Bajza J.: Az Epigramma' theoriája. *Tudományos Gyűjtemény* 12:7, 12 (1828) 24–61, 3–43.
- BUDAI 1805: Budai F.: *Magyar Ország polgári históriájára való lexicon, a' XVI. század végéig* 2. Nagyvárad 1805.
- BUDAY 1833: Buday É.: *Magyar Ország históriája* 1–2. kötet. Pest 1833.³
- CZUCZOR 1836: Czuczor G.: *Czuczor' Poetai munkái*. Buda 1836.
- CZUCZOR 1858: Czuczor G.: *Czuczor költeményei* 1. Pest 1858.
- CZUCZOR 1899: Czuczor G.: *Czuczor Gergely összes költői művei* 1. Budapest 1899.
- CSÉTSENYI SVASTITS: Csétsenyi Svastits I.: *Magyarok' esmérete*. Pest 1823.
- LASSÚ 1829: Lassú I.: *Az Austriai Birodalomnak statistikai, geographiai, és históriai leírása*. Buda 1829.
- LOSONTZI 1777: Losontzi I.: *Hármas kis tükör*. Pozsony 1777.
- WESSELÉNYI 1833: Wesselényi M.: *Balítéletekről*. Bukarest 1833.

SZAKIRODALOM

- ANDICS 1950: Andics E.: Kossuth harca a reakció ellen. In: *Magyar Tudományos Akadémia II. Társadalmi-történeti Tudományok Osztályának Közleményei*. Szerk.: Fogarasi B. Budapest 1950, 27–51.
- DEME 1966: Deme L.: Megemlékezés Czuczor Gergelyről Érsekújvárott, halálának 100 éves évfordulóján. *Irodalmi Szemle* 9:9 (1966) 827–831.
- HORVÁTH 1985: Horváth K.: A Hymnus és a Vanitatum vanitas – Kölcsey pályafordulója. *Literatúra* 12:1–2 (1985) 37–64.
- KERESZTURY 1973: Keresztury D.: A reformkor fordulópontján – Kisfaludy Károly Mohács-a. In: Keresztury D.: *A szépség haszna*. Budapest 1973, 61–79.
- KULIN 1982: Kulin F.: *Hódíthatatlan szellem – Dózsa György és a parasztháború reformkori értékeléséről*. Budapest 1982.
- KUN 1972: Kun A.: Költőink Dózsáról – Magyar költők versei Dózsa születésének 500. évfordulójára. *Alföld* 9 (1972) 28–29.
- PÉTER 1998: Péter L.: Volt-e magyar társadalom a XIX. században? – A jogrend és a civil társadalom képződése. In: Péter L.: *Az Elbától keletre – Tanulmányok a magyar és kelet-európai történelemből*. Budapest 1998, 148–186.
- RÉDEY 1926: Rédey T.: Mohács emléke költészetünkben. Mohácsi emlékkönyv. In: *Mohácsi Emlékkönyv 1526*. Szerk.: Lukinich I. Budapest 1926, 313–334.
- RÉVÉSZ 1972: Révész B.: Czuczor Gergely emlékezete. *Irodalmi Szemle* 15:7 (1972) 636–637.
- S. LACZKÓ 2019: S. Laczkó A.: *Új nap, régi fény – Mohács a reformkori magyar lírában*. Pécs 2019.
- SIMAI 1905: Simai Ö.: *Mohács a magyar költészetben*. Mohács 1905.
- SZLEMENICS 1836: Szlemenics P.: *Fenyítő törvényszéki magyar törvény*. Buda 1836.
- TAKÁTS 2007: Takáts J.: *Modern magyar politikai eszmetörténet*. Budapest 2007.
- TAKÁTS 2014: Takáts J.: Politikai beszédmodok a magyar 19. század elején – Egy tervezett kutatás hipotézise. In: Takáts J.: *A megfelelő ötvözet*. Budapest 2014, 53–81.
- TÓTH 1972: Tóth Gyula (szerk.): *Dózsa – Magyar költők versei*. Budapest 1972.
- VUCHETICH 2010: Vuchetich M.: *A magyar büntetőjog rendszere* 1. *Elméleti büntetőjog*. Ford.: Dr. Király T. Budapest 2010.

„*THE AVENGER OF A GREAT NATIONAL SIN: MOHÁCS*”
CZUCZOR GERGELY’S EPIGRAM

ANDRÁS S. LACZKÓ

This paper makes an attempt at a comprehensive interpretation of Gergely Czuczor’s epigram *Mohács*. The exact date of this short poem is uncertain, but it was probably written in the late 1830s or early 1840s, during the Hungarian Reform Era. The interest of Czuczor’s epigram lies in the fact that it breaks with the interpretation of the Battle of Mohács that was common in the Hungarian literature (and in the Hungarian historical consciousness) of the late 18th and the early 19th century. The most important assumption of the paper is that Czuczor’s poem does not present the historical catastrophe of 1526 from the point of view of the nobility (as was common in the literature of the preceding decades), but reinterprets it from the point of view of the serfs. In this way, Czuczor’s epigram gives a representation of ‘Mohács’ that is in line with the political aspirations of the Reform Era.

A MOHÁCSI CSATA 450. ÉVFORDULÓJA ALKALMÁBÓL RENDEZETT EMLÉKKIÁLLÍTÁS A KANIZSAI DOROTTYA MÚZEUMBAN

HASANOVIC-KOLUTÁČZ ANDREA*

Mohács város egyetlen muzeális intézménye az 1923-ban alapított Kanizsai Dorottya Múzeum, melynek alapfeladata Mohács és környékének történeti és néprajzi kutatása, valamint Magyarország egyetlen délszláv bázisintézményeként a hazai horvátok, szerbek, szlovének tárgyi és szellemi emlékeinek gyűjtése, megőrzése és feldolgozása.

A Kanizsai Dorottya Múzeum szakmai besorolása: területi múzeum, nemzetiségi bázisintézmény. Gyűjtőterülete: Mohács város és a mohácsi járás közigazgatási területe, valamint az ország délszlávok által lakott területei. Az intézmény néprajzi és helytörténeti tematikájú egységekből álló gyűjteménye több mint 20 000 tétel műtárgyat és írott dokumentumot, valamint 23 000 darab fotót, fényképnegatívot és 20 000 perc hanganyagot tartalmaz. Gyűjteményegységei közül a magyarországi délszlávok országosan is egyedülálló textil-, valamint festett és ácsolt bútorgyűjteménye, a mohácsi fekete- és mázas kerámiagyűjtemény, és az egyedi busómaszkgyűjtemény emelkedik ki. Emellett az intézmény számos népi kismesterség teljes szerszámkészletét, így többek között halászati eszközöket, egy gyertyaöntő és mézesbábos, egy kötélverő, egy kovács-, egy asztalos és egy késes-köszörős műhely komplett felszerelését is magáénak tudhatja.

Mohács és környékének, valamint a magyarországi délszlávok kulturális örökségének megóvása és gyarapítása mellett a múzeum a tárgyi emlékek, az életmód és a szokások bemutatásával segíti az elmúlt korok és a néphagyományok jobb megértését, hoz-

zájárulva ezzel Mohács város és a magyarországi horvátok, szerbek, szlovének kultúrájának átörökítéséhez, népszerűsítéséhez, identitásuk megőrzéséhez. A hagyományörzés, ismeretátadás, oktatás mellett a múzeum kulturált időtöltést (rekreáció) biztosít az intézménybe látogatók számára, emellett társadalmi térként és kultúráközvetítő helyként lehetőséget teremt a helyi közösségek és nemzetiségek számára identitásuk megerősítésére, kinyilvánítására. A kultúra aktív megélése érdekében gyűjteményalapú kiállításai mellett rendszeresen ad otthont képző- és népművészeti, zenei, oktatási és társadalmi programoknak, eseményeknek.

Az 1975-ös és az 1976-os év mérföldkönek számított a Kanizsai Dorottya Múzeum életében. Az előbbiben jelölte ki a Művelődési Minisztérium országos gyűjtőkörrel a nemzetiségi bázismúzeumokat, melynek köszönhetően a kezdetben csak városi szinten működő intézmény a magyarországi horvátok, szerbek, szlovének néprajzi és történeti anyagának elsősorú közgyűjteménye lett, az utóbbiban pedig két állandó kiállítás is megnyílt. Az egyik az 1526. évi sorsfordító ütközet 450. évfordulója alkalmából, „A mohácsi csata” címmel rendezett helytörténeti kiállítás, a másik a „Baranya horvát és szerb népcsoportjai” elnevezésű néprajzi tárlat volt. Írásunkban a Kanizsai Dorottya Múzeum, mint nemzetiségi bázisintézmény kialakulásának felvázolása után, a mohácsi csata 1976-os jubileuma alkalmából rendezett emlékkiállítás történetét és koncepcióját mutatjuk be.

A KANIZSAI DOROTTYA MÚZEUM, MINT NEMZETISÉGI BÁZISINTÉZMÉNY KIALAKULÁSA

Egy múzeum megalapításának gondolata valamilyen formában már igen korán jelen volt a mohácsi polgárság körében. Kezdetben mindez csak az 1526. évi gyászos mohácsi csatára való megemlékezés formájában jutott kifejezésre, de amikor

a város környékén felszínre került egy-egy római vagy népvándorlás kori tárgyi emlék – ami nem is volt ritka –, ez a szándék egyre erősödött. További ösztönző erőt jelentett Mohács és vidékének néprajzi gazdagsága is.

* Kanizsai Dorottya Múzeum, kolutacz.andrea@mohacs.hu

1. kép. „A mohácsi csata” című állandó kiállítás részlete (I–II. vitrin)
Fig. 1. Detail of the permanent exhibition “The Battle of Mohács” (showcases I–II)

1907-ben, a Pécssett megrendezett országos kiállításra felállítottak egy sokác házat, melynek be rendezéséhez Mohács és környéke adta a legtöbb anyagot. Emellett Németh Károly – Mohács szolgabírája – a pécsi múzeumba beküldött egy teljes busófelszerelést is. Miután 1912 áprilisában a város szőlőhegyén egy újabb római kori sír maradványai kerültek a felszínre, már a helyi „Mohácsi Hírlap” című újságban is megfogalmazódott a gondolat, hogy „...ha valaki annak idején utána járt és összeszedegette volna a már részben elkallódott tárgyakat: egy egész múzeumra való érdekes és kultúrtörténeti szempontból értékes anyagot gyűjtött volna össze”.¹

1923-ban – RátKay István mohácsi hírlapíró szervezőmunkája révén – a Magyar Néprajzi Társaság soron következő vándorgyűlését Mohácson tartotta, mely esemény megadta az alapot a mohácsi múzeum létrehozásához. A magas rangú vendégek

tiszteletére rendezett műsorban bemutatásra került egy-egy magyar, sokác, valamint szerb lakodalom, továbbá a vándorgyűlés idejére a helyi polgári iskola igazgatója (Brand Ede) gyorsan összeállított egy helytörténeti kiállítást is. A sikeres rendezvényt követően a szervezők ismét összeültek, és 1923. augusztus 12-én (a nagyharsányi csata emléknapján) megalakították a II. Lajos Múzeum Egyletét, amely a Kanizsai Dorottya Múzeum jogelődjének tekinthető. Két évvel később az egylet ugyanezen a néven múzeummá vált, melynek alakuló közgyűlését a Korona Szálló dísztermében tartották 1925. március 8-án.

A kezdeti gyűjtemény alapját Brand Ede mohácsi iskolaigazgató és Ádám Imre kölkedi református lelkész magángyűjteménye alkotta.² A múzeum gyűjteményét ajándékozással és vásárlással alapozták meg. Az ajándékozók közül kiemelkedik Kiss József régészeti, és Dr. Horváth Kázmér (Mohács

¹ FERKOV 2004, 173.

² Főleg ez utóbbi római és népvándorlás kori gyűjteménye volt értékes, mely tárgyak jórészt a Csele-patak és a Törökdomb környékén kerültek elő (FERKOV 2004, 175).

főjegyzője) fotógyűjteménye.³ A múzeumalapítás egyik fő célja deklaráltan a mohácsi csata helyének, illetve sírjainak felderítése volt. Brand szinte azonnal megkezdte a kutatásokat, de mint később kiderült, rossz környéken kereste annak helyszínét.

Alkalmi kiállítások következtek ezután, majd a mohácsi csata 400. évfordulója 1926-ban felhívta a figyelmet a múzeum ügyére, s a lakosság lelkes támogatásával sikerült egy házat szerezni az intézmény részére.⁴ Az 1930-as években azonban a kezdeti lelkesedés alábbhagyott, és a múzeum ügye nem kapott megfelelő támogatást. Korábbi épületét lebontották, ám nem biztosítottak helyette másikat, így az intézménynek egészen 1941-ig nem volt saját, állandó helyszíne.⁵ 1941-ben sikerült megvásárolni a múzeum részére a Kossuth Lajos utca 35. szám alatti épületet, amely ettől kezdve már állandó helyiségnek bizonyult.

A II. Lajos Múzeum épületét 1944-ben bombatalát érte, és a gyűjtemény mintegy fele megsemmisült.⁶ 1949-ben az intézmény vagyontát államosították, ettől kezdve Mohácsi Állami Múzeum néven működött tovább. 1953-ban az intézmény felvette Kanizsai Dorottya⁷ nevét, és az első tudományos igényű kiállítást is megrendezték, amely 1958-ig volt látható.⁸ A múzeumot 1963-ban a megyei múzeumi szervezetbe helyezték át, ezzel a pécsi székhelyű Baranya Megyei Múzeumok Igazgatóságának tagintézményévé vált, melynek fenntartója a Baranya Megyei Tanács volt.⁹

A Kanizsai Dorottya Múzeum megalakulását követően a gyűjtemény évről-évre gyarapodott, különösen azután, hogy 1965-ben hivatásos muzeológus került az intézmény élére Dr. Sarosácz György személyében. Ő 1965–1966-ban országos népraj-

zi programot dolgozott ki a Magyarországon élő horvát, szerb, szlovén népcsoportok néprajzi és történeti értékeinek gyűjtésére, megőrzésére és bemutatására, és minden szakmai és közéleti fórumot megragadott arra, hogy a nemzetiségi néprajz kutatását előmozdítsa.

A Kanizsai Dorottya Múzeum gyűjtőterülete kezdetben csak Mohácsra és a mohácsi járás térségére terjedt ki. Az intézmény 1965-ben 7850 helytörténeti és néprajzi tárggyal rendelkezett, s legégetőbb problémája a gyűjtemény raktározásának megoldása volt. Az 1960-as évek második felében a tárgyakat változó helyeken tárolták. A múzeum korábbi, saját épületét ismét elbontották, és nem biztosítottak helyette másikat. E nehézség megoldását a múzeum vezetése a mohácsi Városi Tanácstól várta.

Az 1960-as évek végén merült fel a nemzetiségi bázismúzeumok létrehozásának gondolata hazánkban oly módon, hogy lehetőség szerint ezek azokon a helyeken alakuljanak ki, ahol a természetes adottságok megkívánják, ugyanakkor a nemzetiségi anyagok ne szóródjanak szét túlságosan, hanem lehetőleg egy-egy helyre koncentrálódjanak. A múzeumi szakma szerencsére még időben felismerte, hogy a magyarországi délszláv anyag gyűjtése – mint minden más néprajzi gyűjtés – nem halogatható sokáig, a tárgyi emlékek pusztultak, és eltűnőben volt az emberek emlékezetében elraktározott rengeteg értékes ismeret is.¹⁰

Az 1970-es évek elején Sarosácz György vezetésével – a kor kultúrpolitikájának részeként állami támogatással – országos szinten megkezdődött a magyarországi horvátok, szerbek és szlovének néprajzi anyagának szisztematikus felgyűjtése.¹¹ 1975-ben határozat született a Magyarországon élő nemzeti-

³ SAROSÁ CZ É.N., 1.

⁴ HALLAMA 1965, 5.

⁵ A múzeum gyűjteménye gyakran költözött, és a következő helyeken tárolták: Polgári Iskola, a mai gimnázium épülete, Korona Szálló, Kossuth Lajos u. 35., Dózsa György u. 42., Kossuth Lajos u. 47., Jókai u. (SAROSÁ CZ É.N., 1.)

⁶ SAROSÁ CZ É.N., 1.

⁷ A múzeum névadója, Kanizsai Dorottya a mohácsi vész idején Siklós várának úrnője, Perényi Imre nádor özvegye volt. A csata után néhány héttel elesett mostohafiát, Perényi Ferencet kereste a csatamezőn, és a szanaszét heverő maradványokat látva saját költségén jobbágyokat fogadott fel, és tömegsírba temettette a halottakat. (HASANOVIC-KOLUTÁ CZ 2019, 612.)

⁸ HALLAMA 1965, 5; WALLINGER 1973, 3.

⁹ 2013. január 1-jén – a megyei múzeumi szervezet megszűnésével – a KDM Mohács Város Önkormányzatának irányítása és fenntartása alá került.

¹⁰ HALLAMA 1969, 5.

¹¹ Ezt megelőzően 1971 áprilisában a Magyarországi Délszlávok Demokratikus Szövetsége – önkéntes társadalmi gyűjtők, a minisztérium, a tudományos intézetek és múzeumok képviselőinek részvételével – kétnapos országos tanácskozást tartott

ségek történeti és kulturális emlékeinek, kincseinek megmentésére. Még ebben az évben a Művelődési Minisztérium országos gyűjtőkörrel kijelölte a nemzetiségi bázismúzeumokat, így Sarosácz tevékenységének köszönhetően a kezdetben csak városi szinten működő Kanizsai Dorottya Múzeum a magyarországi horvátok, szerbek, szlovének néprajzi, történeti anyagának első számú közgyűjteménye lett.¹² Baranya mellett (délszlávok) Békés megye a szlovákok, Komárom megye pedig a német nemzetiségek kulturális emlékeinek összegyűjtésével foglalkozott ettől kezdve országos hatáskörben. Az egykori mohácsi városi múzeum tehát a magyarországi délszláv népcsoportok országos gyűjtőkörű „bázismúzeumává”¹³ lépett elő, mely szakmai besorolás eredményeként hatalmas kulturális értéket képviselő néprajzi anyag gyűlt össze az intézményben.¹⁴ Ugyancsak 1975-ben Horváth Márta restaurátor és Késity György asztalos-segédrestaurátor egy korábbi magtárban – melyet az intézmény a mai napig használ – olyan raktárt alakított ki, amelyben a gazdag gyűjteményt már igen korszerű körülmények között tárolhatták, így a múzeum ezen gondja megoldódott. Az átköltözés során közel 12.000 tárgyat mozgattak meg, 510 fm polcot szereltek fel, és elvégezték a teljes raktári anyag fertőtlenítését is.¹⁵

1975-ben, a mohácsi csata emlékkiállításának tervezésével egyidőben kezdték meg a baranyai horvátok és szerbek néprajzi kiállításának berendezését a mohácsi Kossuth Filmszínház emeleti termeiben. A „Baranya horvát és szerb népcsoportjai” címet viselő kiállítás Sarosácz György rendezésében készült, és 1989-ig volt látogatható. Hat terem és egy 26 mé-

ter hosszú falfelület állt a bemutató rendelkezésére. Egy a horvátok, szerbek és szlovének magyarországi elhelyezkedését illusztráló térkép mellett láthatók voltak a baranyai szerbek és horvátok letelepedésével kapcsolatos tárgyi dokumentumok és céhes anyagok. Bemutatásra kerültek a gazdálkodás mindennapos használati eszközei, a sokac konyha a nyitott tűzhellyel, egy múlt század végi mohácsi és egy század eleji Pécs környéki sokac szoba is. Az igen értékes folklór gyűjteményből busó öltözetet, népi hangszereket, lakodalmas zászlókat, vőfélykendőket, húsvéti tojásokat és a temetői kultuszt bemutató tárgyakat láthattak az érdeklődők. A baranyai horvátok és szerbek néprajzi bemutatója is a mohácsi csata 1976. évi évfordulójának idejére készült el.¹⁶

Az MSZMP Városi Bizottsága 1987-ben új helyre költözött, így az általa addig használt Tanácsház (később Városház) utca 1. szám alatti épület felszabadult. Mivel a délszláv folklórt és történelmet bemutató kiállítás kinőtte a Kossuth Filmszínház épületét, a Tanácsház utca 1. szám alatti házat – amely eredetileg Rozsda Endre világhírű festőművész szülőháza volt – a múzeum rendelkezésére bocsátották. Itt nyitották meg 1990-ben „A magyarországi horvátok, szerbek és szlovének népviselete és népművészete” című állandó kiállítást, amely 2011-ig volt látogatható. Az átszervezéshez szükséges forrást a Központi Múzeumok Igazgatósága biztosította.¹⁷ 1975-től kezdve tehát a Kanizsai Dorottya Múzeum kettős profillal dolgozott, illetve dolgozik tovább: délszláv bázisintézményként, valamint Mohács és környékének néprajzi és helytörténeti múzeumaként funkcionál.

Mohácson a délszláv néprajzi gyűjtőmunka feladatairól (Mécs 1971, 5.)

¹² Az egyes délszláv etnikumokhoz köthető műtárgyak száma magyarországi számarányukat is tükrözi, ennek megfelelően a legtöbb gyűjteményi tárgy a horvát etnikai csoportokhoz köthető.

¹³ A kulturális törvény 39. § (4) bekezdésének 2013. január 1-jével hatályba lépett módosítása a jogalkalmazás elősegítése és megkönnyítése érdekében régebben is használt, jogilag megelőzőleg nem definiált új fogalmat, a nemzetiségi bázisintézmény fogalmát iktatta be. A nemzetiségi bázisintézmény olyan muzeális intézmény, amelynek alapfeladatai körében szerepel a nemzetiségi feladatellátás, vagy amelynek állományában nemzetiségi nyelvű vagy nemzetiségre vonatkozó kulturális javak 25%-ot elérő arányban találhatók. 1975-től a mohácsi Kanizsai Dorottya Múzeum (horvát, szerb és szlovén anyag) mellett, a tatai Kuny Domokos Múzeumhoz tartozó Német Nemzetiségi Múzeum, valamint a szlovák és román anyagot gondozó békéscsabai Munkácsy Mihály Múzeum vonatkozásában használták e fogalmat. A múzeumi szféra 2013-as átalakulása után öt intézmény fenntartója kérte a minisztériumtól a nemzetiségi bázisintézményi besorolást (a szentgotthárdi Pável Ágoston Helytörténeti és Szlovén Nemzetiségi Gyűjtemény, a tatai Német Nemzetiségi Kiállítás, a mohácsi Kanizsai Dorottya Múzeum, a bajai Türr István Múzeum és a Himesháza Német Nemzetiségi Tájház – Heimatmuseum Nimmesch). SEMJÉN 2019, 65.

¹⁴ Sarosácz már ekkor mintegy tízezer darabból álló bútór-, textília- és kerámia-anyagot gyűjtött össze Baranyából.

¹⁵ JANUS PANNONIUS MÚZEUM ÉVKÖNYVE 1977, 338.

¹⁶ FÜZES 1976, 6.

¹⁷ K. E. 1987, 5.

2. kép. „A mohácsi csata” című állandó kiállítás részlete (IV. vitrin)
 Fig. 2. Detail of the permanent exhibition “The Battle of Mohács” (showcases IV)

A MOHÁCSI CSATA 1976-OS JUBILEUMA ALKALMÁBÓL RENDEZETT EMLÉKKIÁLLÍTÁS TÖRTÉNETE ÉS KONCEPCIÓJA

A Kanizsai Dorottya Múzeum Helytörténeti gyűjteménye 5000 tételt számlál. Kiemelkedően értékes része az egykori céhes anyag (például zászlók, ládák, iratok, nyomtatványok, céhkorsók stb.), valamint Mohács hírlapjai 1882-től 1943-ig, illetve hiányosan az 1943–1949 közti időszakból. Jelentősnek mondható politikai plakátgyűjteménye, és szinte egyedülállónak tekinthető az egykor a Dél-Dunántúl fényképészének tartott, mohácsi származású Predács Ferenc által működtetett fényképészeti műterem teljes felszerelése, és a hozzá tartozó tetemes számú üveg-, ill. cellulózalapú fényképnegatív is. A helytörténeti gyűjtemény részét képezik továbbá a mohácsi fekete- és mázas kerámiagyűjtemény, az egykori mohácsi kézműves- és gyáripárt megidéző tárgyak, iratok, valamint a helyi kultúrát, egyleti életet, sportéletet bemutató dokumentumok. Ide

tartoznak továbbá az 1526. évi mohácsi csatához kapcsolódó tárgyi emlékek, melyek főként annak 400. évfordulója alkalmából születtek.

Korábban már említettük, hogy az 1926-os jubileumhoz kötődő helyi igyekezetnek köszönhetően a mohácsi csatának 1925-től múzeuma van a városban.¹⁸ A mohácsi csata 400. évfordulóján a városban rendezett grandiózus ünnepségsorozaton az ország kiállításokkal, előadásokkal, gazdanappal, emlékérme kibocsátásával, a Fogadalmi templom alapkövetelével, illetve a mohácsi Városháza átadásával tisztelgett a sorsdöntő ütközet hősi halottai előtt. A mohácsi csata emlékezete az 1926-os emlékév után sem ment feledésbe. 1935-ben a Mohácsi Hírlap a következőket írja a helyi turizmus fellendítésének lehetőségéről: „Mohács város idegenforgalmi bizottsága hétfőn dr. Margitay Lajos

¹⁸ HÓVÁRI 2019, 543.

3. kép. „A mohácsi csata” című állandó kiállítás részlete (VI–VII. vitrin)
Fig. 3. Detail of the permanent exhibition “The Battle of Mohács” (showcases VI–VII)

polgármester elnökletével ülést tartott. Vitéz Horvát Kázmér dr. az idegenforgalmi bizottság előadója részletesen beszámolt az idegenforgalmi hivatal múlt évi működéséről. A hivatal propagandájának látható eredményei voltak. Így a farsangon nagyon sok idegen fordult meg Mohácson, még Somogyból is. [...] Az idegenforgalmi hivatal ez évi terveiről beszélt ezután vitéz dr. Horváth Kázmér. Mohács idegenforgalmi szempontból a következő alkalmat kell, hogy felhasználja: 1. Farsangi busójárás, 2. a mohácsi csata vonatkozásai, 3. a Duna és a fürdő élet.”¹⁹

A Kanizsai Dorottya Múzeum 1965-ben kinevezett igazgatójának (Sárosacz György) elképzelései szerint a múzeumot jellegének megfelelően a néprajz, a régészet és a helytörténet területén volt szükséges tovább fejleszteni. Néprajzi szempontból kiegészítő és tematikus gyűjtéseket kell végezni

Mohács város és a mohácsi járás területén a nép életének bemutatásához szükséges tárgyi és szellemi emlékek körében. E gyűjtőtevékenység – valamilyen itt élő nemzetiséget érintve – az alábbi témakörökre kell kiterjedjen: gyűjtögetés, földművelés, állattartás, vadászat, halászat, kismesterségek, népviselet, lakáskultúra, táplálkozás, szokás, hiedelem, népköltészet, stb. A régészet területe szempontjából Sárosacz az alábbi feladatokat jelölte ki: miután a múzeum önálló régész munkatárssal nem rendelkezett, a város és a járás területén előkerülő leletek megmentését Horváth Csilla általános iskolai tanárnő vezetésével, a Honismereti szakkör tagjainak bevonásával kívánta megoldani. Emellett fontosnak tartotta a Városi Tanács és tsz-elnökök eligazítását a leletbejelentés módjáról, mellyel a leletmentés idejét kívánta lerövidíteni. További feladatnak tartotta a leletek azonosítását, az e vidéken élt különböző

¹⁹ HASANOVIC-KOLUTÁČZ 2019, 600, 581.

népek (pl. kelták, avarok, rómaiak, szlávok, stb.) emlékeinek felkutatását, a mohácsi csata leletanyagának feltárását és gyűjtését. A helytörténet terén össze kell szedni a legújabb kori emlékeket, emellett a summások, cselédek, béresek, szegényparaszatok körében folytatott gyűjtéseket, illetve szorgalmazta a megváltozott paraszti életformát tükröző és dokumentáló emlékek felgyűjtését. A múzeum keretein belül végzett közművelődési feladatoknál (például kiállítások rendezése, előadások megtartása) a tömegek aktivizálását, nevelését, a Mohács környéki népcsoportok történetének megismerését és Mohács idegenforgalmának fellendítését állította a középpontba.²⁰

1965-ben alakították át múzeumi célokra a mohácsi Szerb u. 2. szám alatti épületet, és ekkor nyílt meg a „Képek Mohács történetéből” címet viselő állandó kiállítás is, melyet immár Sarosácz György rendezett Dr. Bándi Gáborral, a Janus Pannonius Múzeum régész munkatársával közösen. A négy tematikus részből álló kiállításon a Mohács környéki ásatásokból származó kőkori, bronzkori, római- és népvándorlás kori leletek bemutatása mellett az 1526. évi mohácsi csatára emlékeztető tárgyi anyag is helyet kapott. A kiállításon szerepelt Székely Bertalan festménye és két II. Lajos vázlat, Holló Barnabás II. Lajos szobra, egy ostromágyú a 16. századból és Dsclálzáde török kódexéből egy illusztráció hatalmas méretű másolatban. A török használati tárgyak mellett sarkantyúkat, fegyvereket és egy páncélinget is láthatott a közönség. A harmadik teremben Mohács történetét a hódoltságtól a 19. század végéig mutatták be céhládák, népviseletek, a busójárás tárgyai, régi okmányok és pénzesládák segítségével. A legnagyobb hírű mohácsi céhnek – a fazekasoknak – külön terem jutott.²¹

1969. március 9-én egy páratlan leletről tudósított a Dunántúli Napló: „...Március 6-án Mohácson, a Városi Tanács Werner-féle építőbrigádjának egyik tagja, Hasenauer Bálint útjavítás közben a Kálvin közben egy edényt talált, úgynevezett szürke mohácsi korsót, melyben 11 kiló 33 deka ezüstérem volt. A pénzdarabok Mátyás király és Ulászló ér-

mei voltak. A lelőhely és az érmek keltezési dátuma alapján feltétlenül arra lehet következtetni, hogy az akkori tulajdonos a törökök előtt rejtette el a XVI. században tetemes vagyont jelentő pénzmenyységet. Az érmeiket Sarosácz György, a mohácsi múzeum igazgatója szedte össze és ő értesítette a Pécsi Janus Pannonius Múzeumot is. A lelet országos jelentőségű, hisz további adatokat szolgáltatthat a mohácsi vész idejéből a tíz éve folyó kutatásokhoz. A becsületes megtalálót a pénzek tisztítása és tudományos feldolgozása után jutalomban részesítik. A talált ezüstöt több mint valószínű, hogy a mohácsi múzeumban fogják kiállítani. A Janus Pannonius Múzeum igazgatója, dr. Dankó Imre szerint ez az országban a legnagyobb mennyiségű ezüstlelet, melyet eddig egy edényben találtak. A tudományos feldolgozást a pécsiek a Nemzeti Múzeum éremtárával közösen végzik.”²²

A Kanizsai Dorottya Múzeum munkatársai mellett az 1950-es évek második felében, az 1960-as évek elején Papp László, a pécsi Janus Pannonius Múzeum régésze igyekezett életben tartani Mohács emlékezetét. Egyszemélyes törekvése végül eredményt hozott, 1959–1960-ban sikerült megtalálnia az első tömegsírokat. Papp munkássága azonban kevés publicitást kapott, és az anyagiakat sem sikerült biztosítani a további ásatásokhoz. A magyar régész szakma és a mohácsi Városi Tanács hiába támogatta teljes erővel a kutatókat, a kormányzat valamiért (talán félve a magyar nemzeti öntudat erősödésétől, a Mohácson elesett nemesek hőssé emelésétől) nem kívánta a Mohács-kutatás számára megadni azt a segítséget, amit meg kellett volna kapnia. A mohácsi helyi és a Baranya megyei vezetőknek, illetve a mögöttük álló értelmiségieknek végül 1974-ben sikerült a Mohács-ügyet újra pályára állítaniuk. Azt ugyan nem tudták elérni, hogy 1926-hoz hasonlóan 1976 is országos emlékév legyen, de azt igen, hogy a Papp László és munkatársai által közel másfél évtizede feltárt sírok köré emlékpark épüljön.²³

Az 1976-os évforduló ezen előzmények ellenére ígéretesnek bizonyult a Kanizsai Dorottya Múzeum számára. 1973-ban voltak bizonyos tervek arra, hogy

²⁰ SAROSÁCS É.N., 2–3.

²¹ HALLAMA 1965, 5; WALLINGER 1973, 3.

²² WÉR 1969, 4; NAGY 2015.

²³ HÓVÁRI 2019, 554.

1976-ban lerakják az új mohácsi múzeum alapjait,²⁴ illetve arra is, hogy az 1965 óta fennálló helytörténeti tárlat elbontásával (annak helyén), a mohácsi csata 450. évfordulójára egy új, reprezentatív állandó kiállítás jöjjön létre – természetesen sok kölcsönzött anyaggal, hiszen a mohácsi múzeum tulajdonában lévő, tematikusan kapcsolódó műtárgyállomány kevésnek bizonyult egy érdemi kiállítás megrendezéséhez. Sarosácz szerint az új tárlatnak be kell majd mutatni a sírhelykutatások értékes, új eredményeit is. „Egy biztos: a kerek évforduló, miként az ötven év előtti is – sok mindent elindíthat...” – vélte 1973-ban a múzeum igazgatója.²⁵

1975 májusában a Kanizsai Dorottya Múzeum állandó helytörténeti kiállítását bezárták, mert az annak helyet adó Szerb utcai épület már nem elégítette ki a minimális követelményeket sem. 1976-ban, az ingatlan helyreállítása után, négy teremben rendezték be a mohácsi csata 450. évfordulója alkalmából létrehozott emlékkiállítást a csata tárgyi emlékeiből. A tárlat forgatókönyvét írta, és a kiállítást rendezte Dr. Parádi Nándor (régész, a Magyar Nemzeti Múzeum Középkori Osztályának vezetője) és Dr. Szakály Ferenc (történész, a Magyar Nemzeti Múzeum muzeológusa, osztályvezető-helyettese). A tárlatot készítette a Központi Múzeumi Igazgatóság Kiállításrendező Osztálya Bánkuti Albin (iparművész, kiállításrendező) irányításával. Művészeti vezetője Dr. Boreczky László (a Központi Múzeumi Igazgatóság művészeti vezetője) volt.²⁶

A kiállítás a középkori Magyarország számára tragikusan végződő 1526. évi csata témája köré épült, és egyben keresztmetszetet adott az oszmán birodalom európai terjeszkedéséről, valamint annak megszűnéséről. A tárlókban kiállított korabeli használati eszközök, fegyverek és a reneszánsz kultúra emlékei jól kiegészítették a falakon látható kinagyított rézkarcokat, melyek a fontosabb csatákat és a hétköznapi eseményeket ábrázolták. Az oszmánok balkáni és magyarországi hódításának legfontosabb állomásait két hatalmas térkép szemléltette.

A 16. századi magyar társadalmat bemutató dokumentumokat, a török előrenyomulását jelző térképet, valamint Hunyadi János gyulafehérvári síremlékének gipszmásolatát számos korabeli metszettel együtt láthatták az érdeklődők. Ízelítőt kaphattak a török és magyar katonaábrázolásokból, a csatát megelőző eseményekből, bemutatták a két szembenálló sereg vezéreit, valamint több időközben előkerült miniatúrát is a magyar haditanácsról és a mohácsi csatáról. A térképen a két hadsereg Mohácsra vonulását is szemléltették.²⁷

A mohácsi csatában részt vett egységek stratégiai helyzete egy terepasztal segítségével volt nyomon követhető, míg az afölött elhelyezett és felnagyított török miniatúra azt a jelenetet ábrázolta, amely a csata kimenetelét eldöntötte. Az ágyúk mögött álló janicsárok puskáikkal lőnek, és újabb lövésre töltik fegyvereiket. A kép alsó sarkában a két lovasság még kemény harcban áll egymással, a felső sarkában a magyar páncélos lovasság ekkor még láthatólag rendezett sorokban vonul vissza. A kép alján a folyó mellett elesett páncélos katonákat és azok lovait lehetett látni. Az itt elhelyezett tárlóban a mohácsi csata idejéből származó magyar és török fegyverek voltak megtekinthetők. A magyar harci eszközök olyan sorrendben voltak elhelyezve, ahogy azok az idők folyamán változtak: a kezdeti nyugati típusú fegyvereket idővel felváltották az oszmán mintájú, ívelt szabványok. A különböző szűrő-, vágó- és tűzfegyverek mellett magyar, illetve oszmán mellvérték, páncélingek, sisakok, kengyelek és használati tárgyak kaptak helyet.²⁸

A csata feltételezett helyszínén zajló ásatások eredményeiről egy külön tárló, valamint a felette elhelyezett térkép tudósított. A tárlóban azok a fegyvertöredékek, pénzecskék, csatok és gombok voltak elrendezve, amelyek a tömegsírokból kerültek elő. A sírok egymáshoz viszonyított nagyságáról és elhelyezkedéséről a tárló feletti térképből tájékozódhattak a látogatók. Nagy érdeklődés kísérte a Papp László régész által a mohácsi tömegsírok feltárásáról készített fotóanyagot is. Visszakerült Mohácsra

²⁴ Erre azonban egészen 2010-ig várni kellett.

²⁵ WALLINGER 1973, 3.

²⁶ FERKOV é.n., 1.

²⁷ FERKOV é.n., 1.

²⁸ FERKOV é.n., 1; PARÁDI 1980, 10, 12.

4. kép. „A mohácsi csata” című állandó kiállítás részlete (VIII–IX. vitrin)
Fig. 4. Detail of the permanent exhibition “The Battle of Mohács” (showcases VIII–IX)

az 1965-ben a Kálvin közből előkerült pénzlelet, és kiállították a Tolna megyei Kölesden talált asztali edények egy részét is.²⁹

A sarokban lévő tárlóban jórészt paraszti fegyvereket mutattak be: kaszát, cséphadarót, láncos buzogányt, nyársat, szablyát, parasztkést, harci szekercét, olyanokat, amilyenekkel az ellenállás táboraiiban összegyűlt parasztok is harcoltak. Egy másik tárlóban egymással szembeállítva 17. századi magyar és török harci eszközök kaptak helyet: rövidcsövű török puskák, pisztoly, lőportartó, buzogány, ívelt pengéjű handzsár, egészen széles talpú kengyel, nyugati típusú rákfarkas sisak, mellvért, kovás puska, kosaras markolatú szablya, sarkantyú, kengyel.³⁰

A fegyverek mellett kiállított török háztartási tárgyak jócskán különböztek az addig látottaktól. Az ér-

deklődők megsejlelheték a felül növényi mintás balkáni-török ezüstcsészét, a kiöntőcsöves, vésett díszítésű rézkancsókat, a talpas tálat, üstöt, a zöld mázas kancsókat és gyertyatartót, a széles peremű kályhaszemeket és a török cseréppipákat. Az utolsó tárlóban a török hódoltság ideje alatt elpusztult falvak ásatásából származó anyag volt látható. Például a földművelés (kasz, kapa), állattartás (lópatkó), famegmunkálás (szekerce, balta), háztartás eszközei (korsók, bögrék, fedeles fazék, húsvágó bárd), a ház felszereléséhez (kulcs, lakat, fenőkö, olló), a szoba fűtéséhez tartozó tárgyak (kályhaszem, oromdész). A kiállított szarvasmarha lábszárcsontba egykori tulajdonosa igen szerény vagyonát rejtette el.³¹

A csata 16. századi európai visszhangjáról egy másik teremben kaphattak képek az érdeklő-

²⁹ FERKOV é.n., 1.

³⁰ PARÁDI 1980, 13, 16.

³¹ PARÁDI 1980, 18.

dők, képzőművészeti és irodalmi alkotások, történelmi munkák tükrében. Itt a korabeli híradások másolatai, valamint újabb kori magyar irodalmi művek voltak láthatók. Ugyancsak itt kapott helyet Dorfmeister István II. Lajost ábrázoló portréja, Székely Bertalan II. Lajos holttestének megtalálását ábrázoló festményének másolata, valamint Holló Barnabás, II. Lajos halálát ábrázoló bronzszobra. A kiállítást a mohácsi „II. Lajos patika” ajtajának 1860 körül készült fatáblái zárták, melyek közül az elsőn a király Csele-pataki tragédiáját, a másikon holttestének megtalálását ábrázolták.³²

A mohácsi csata emlékkiállítását 1976. augusztus 28-án, fél 12-kor nyitották meg. Műtárgy- és másolatanyagát a Budapesti Történeti Múzeum, az Iparművészeti Múzeum, a Janus Pannonius Múzeum, valamint a Magyar Nemzeti Múzeum kölcsönözte. A kiállítást szakmailag magas színvonalon rendezték meg, amelyre a korábban már említett megvalósítók névsora volt a garancia. A mohácsi csata 450. éves évfordulója alkalmából a Magyar Történelmi Társulat 1976. augusztus 27–28-án vándorgyűlést tartott a Kossuth Filmszínházban, 27-én este pedig a Pécsi Reneszánsz Együttes adott koncertet.³³

A történész vándorgyűléssel párhuzamosan a TIT Baranya Megyei Szervezete Tudományos Emlékkülést tartott 1976. augusztus 28-án Mohácson a Városi Tanács dísztermében. Hajós Ferenc (az MSZMP Mohács városi Bizottságának titkára) bevezetője után dr. Benda Kálmán (kandidátus, az MTA Történettudományi Intézetének tudományos főmunkatársa) tartott előadást „Mohács és a magyar történetírás” címmel. Dr. Kovács József (a Magyar Munkásmozgalmi Múzeum kandidátusa) korabeli újságlevelek és krónikák híradása nyomán mutatta be a mohácsi csata utáni Magyarországot. A tudományos emlékkülés utolsó előadását Bernáth János (a Pécsi Tanárképző Főiskola adjunktusa) tartotta, aki a mohácsi csata általános iskolai tanításáról érkezett. Ezt követően a Magyar Történelmi Társulat és a TIT Tudományos Emlékkülés meghívottjai, valamint az érdeklődők részt vettek „A mohácsi csata” című állandó kiállítás megnyitá-

sán a Kanizsai Dorottya Múzeumban. Dr. Hárs Éva, a Janus Pannonius Múzeum igazgatója köszöntötte a megnyitóra érkezetteket. Dr. Fülep Ferenc, a Magyar Nemzeti Múzeum főigazgatójának megnyitó beszéde után a nagyszámú érdeklődő megtekintette a csata történetét bemutató állandó kiállítást. Délután a Városi Tanács dísztermében emléklapetteket és emléklapokat adtak át az évfordulós ünnepségek lebonyolításában és a sírkert építésében kiemelkedő teljesítményt nyújtó kollektíváknak és egyéneknek. Fischer János (Mohács város tanácsának elnöke) köszöntője után Borsos János (a városi pártbizottság első titkára) ötvenkét emléklapettet és harmincnégy emléklapot adott át. Este a Kossuth Filmszínházban „Földedanyám” címmel összeállítás hallgattak meg az érdeklődők Jancsó Adrienne és Faragó Laura közreműködésével. Ugyancsak este Pécsen a Nemzeti Színházban Nemeskürty István „Hollószárnyú enyészet” című kétrészes színjátékának ősbemutatóját tartották.³⁴

1976. augusztus 29-én 9 órakor nyílt meg Mohácson a Kossuth Filmszínház emeletén a Magyar Éremgyűjtők Egyesülete VII. Vándorgyűlésének érem- és pénzkiállítása. Fél 10-kor a mohácsi Városi Tanács emlékkülését tartották meg a tanács dísztermében. Az emlékkülésen Fischer János tanácselnök „A csata emléke és a mai Mohács” címmel tartott előadást. Délelőtt 11 órakor adták át ünnepélyes keretek között a mohácsi történelmi emlékhelyet. Délután 15 órai kezdettel a mohácsi könyvtárban „Mindenütt otthon” címmel Bodor Tibor előadóművész műsorát hallgathatták meg az érdeklődők. E rendezvények mellett nemzetközi evezősversenyt és más sportrendezvényeket is tartottak a városban.³⁵

A mohácsi csata történetét bemutató kiállítást fennállásának harminc éve alatt rengetegen tekintették meg. Hazánk történelmének e sorsdöntő eseményéről ez az egy tárlat volt látható Magyarországon, melynek népszerűsége szinte végig töretlen maradt. A meg nem szűnő érdeklődést bizonyítja az is, hogy amikor a városban elterjedt a hír arról, hogy a kiállításnak otthont adó épületet értékesítik, a látogatói létszám ugrásszerűen megnőtt. A 2006

³² FERKOV é.n., 1; FÜZES 1976, 6.

³³ HÓVÁRI 2019, 559.

³⁴ FÜZES 1976a, 1; HÓVÁRI 2019, 560.

³⁵ FÜZES 1976a, 1.

augusztusában történt lebontását követően a kiállítás tárgyi anyaga a Kanizsai Dorottya Múzeum Városház utcai épületébe került annak reményében, hogy a közeljövőben korszerűbb formában és kivitelenben újra felállítható lesz. A tárlat bizonyos módo-

sításokkal került volna megrendezésre, elsősorban a csata eseményeire fókuszálva, a csatához szervesen kapcsolódó lelet és műtárgyanyag bemutatásával. A tervezett új kiállítást azonban akkor, anyagi forrás hiányában nem sikerült megvalósítani.³⁶

KITEKINTÉS

A mohácsi csata emlékezetének ápolása helyi közösségteremtő erővel bír. Mindez a mohácsi hétköznapiak része, még ha az itt élőkben sokszor nem is tudatosul például a földrajzi elnevezések alapja, vagy egy-egy épület szimbolikus eredete. A klasszikus megemlékezési formák mellett egyre több olyan újabb akció szerveződik, amely a csata emlékét nem szokványos módon ápolja, de ugyanúgy szélesebb társadalmi réteget szólít meg. Bármilyen megemlékezési módot is választunk, a lényegen mit sem változtat – amíg emlékezet van, addig a mo-

hácsi hősök tettei is tovább élnek. Az 500. évfordulóhoz közeledve a Kanizsai Dorottya Múzeum lényegi feladata bekapcsolódni a megemlékezésekbe és a fejlesztésekbe, hiszen mint láthattuk, az intézmény történetét végigkíséri a mohácsi csata, illetve csatatér kutatásának témája. 2026-hoz közeledve Mohács város néprajzi és helytörténeti múzeumaként az intézmény fontos teendője lehetne egy, e sorsfordító történelmi időszakhoz kapcsolódó, a 21. századi igényeket kielégítő új kiállítás megtervezése és megrendezése.

MELLÉKLET

„A mohácsi csata” című 1976-os emlékkiállításon bemutatott (kölcsonzótt) tárgyak jegyzéke³⁷

I. vitrin			
Zömében a főúri élet tárgyait tartalmazta. A díszes gótikus reneszánsz serleg, fedeles kupa, pohár, tányér, színes mázas cserépkancsó a főrangúak udvartartásához, a gótikus kehely egyházi felszereléshez tartozott. A gótikus mellvért és gerezdes buzogány a hadviselésre utalt. A paloták termeit díszes kályhakkal fűtötték, néhány csempét a tárló két sarkában mutattak be.			
Tárgy neve	Kölcsonadó intézmény	Tárgy neve	Kölcsonadó intézmény
Üveg pohár	JPM	Kályhacsempe	JPM
Corpus	JPM	Kályha oromdísz	JPM
Gerezdes buzogány	JPM	Cserépkancsó	JPM
Lemezből kivágott csat	JPM	Ajtókopogtató	IPM
Övcsat bronzból	JPM	Tányér	IPM
Övcsat bronzból	JPM	Gótikus kehely	IPM
Bronz gyertyatartó	JPM	Aranyozott kanál	IPM
Bronz gyertyatartó	JPM	Talpas serleg	IPM
Kis cserépkorsó	JPM	Serleg	IPM
Vaskulcs	JPM	Fedeles serleg	IPM
Mellvért	JPM	Reneszánsz ikerserleg egyik fele	IPM
Kályha oromdísz	JPM		
I. vitrin felett			
Tárgy neve	Kölcsonadó intézmény		
Bakócz Tamás dombormű	MNM		

³⁶ Dr. Ferkov Jakab, a KDM egykori igazgatójának szóbeli közlése.

³⁷ Saját szerkesztés; A MOHÁCSI CSATA EMLÉKKIÁLLÍTÁS TÁRGYAINAK JEGYZÉKE, 1–6; PARÁDI 1980, 4–6, 12–13, 16, 18, 20.

I–II. vitrin között			
A gótikus és reneszánsz épületfaragványok a paloták és a várak lakószárnyainak igényes, művészi kialakítását bizonyították. A bemutatott sírkő címerábrázolása az elhunyt városi, polgári származására utalt.			
Tárgy neve	Kölcsönadó intézmény	Tárgy neve	Kölcsönadó intézmény
Sírkő	JPM	Reneszánsz párkány	JPM
Reneszánsz ablakkeret	JPM	Gótikus zárókő	JPM

II. vitrin			
Ebben a tárlóban a jobbágyság, a mezővárosi lakosság tárgyi emlékeit, munkaeszközeit, háztartásának és viseletének darabjait mutatták be.			
Tárgy neve	Kölcsönadó intézmény	Tárgy neve	Kölcsönadó intézmény
Cserépkancsó	JPM	Kályhaszem	JPM
Réz karikagyűrű	JPM	Kályhaszem	JPM
Pecsétgyűrű	JPM	Kályha oromdíz	JPM
Pecsétgyűrű	JPM	Vaskés	JPM
Réz karikagyűrű	JPM	Vaskés	JPM
Bronzcsat téglalap alakú lemezzel	JPM	Lakat	JPM
Kiöntőcsöves cseréppohár	JPM	Fúró	JPM
Szőlőmetszőkés	JPM	Lakat	JPM
Fejsze	JPM	Olló	JPM
Kehely	IPM	Hosszúnyelű fogó	JPM
Könyvtábla veret	IPM	Kulcs	JPM
Övlánc részlete	MNM	Harapófogó	JPM
Bőröv rézveretekkel	MNM	Patkó	JPM
Balta	JPM	Patkó	JPM
Bárd	JPM	Lóvakaró	JPM
Zabla	JPM	Kályhaszem	JPM
Cseréppalack	JPM	Kályhaszem	JPM
Cseréppalack	JPM	Fazék	JPM
Cserépbögre	JPM	Fedő	JPM

II. vitrin felett	
Tárgy neve	Kölcsönadó intézmény
Szapolyai János dombormű	MNM

II. vitrin mellett	
I. Lajos király a törökök elleni harca emlékére emeltette az ausztriai Maria-Zell-i templomot, melynek domborművén a háború egyes jeleneteit is megörökítették. A kiállításon ennek gipszmásolata volt látható.	
Tárgy neve	Kölcsönadó intézmény
Mária-Zell-i dombormű /gipszmásolat/	MNM

III. /lapos/ tárló			
Ennek a korszaknak néhány fegyverét helyezték el a kicsi asztali tárlóban. Az ívelt pengéjű szablya a török fegyverzethez és harcmodorhoz való alkalmazkodás jeleként értékelhető.			
Tárgy neve	Kölcsönadó intézmény	Tárgy neve	Kölcsönadó intézmény
Gerezsdes buzogány	JPM	Sarkantyú	JPM
Lándzsacsúcs	JPM	Sarkantyú	JPM
Alabárd	JPM	Sarkantyú	JPM
Kard	JPM	Pillangós zabla	JPM
Szablya	JPM		

III. /lapos/ tárló két oldalán

A tárló két oldalán lévő dombormű a gyulafehérvári székesegyházban álló Hunyadi János síremlék feltételezett két oldallapjának gipszmásolata volt. A bal oldalin magyar–török csatajelenet, a jobb oldalin török foglyok kísérése volt látható. A felette elhelyezkedő 15. sz.-i és 16. sz. eleji címereken korabeli fegyvereket, magyar–török párviadalt, harcot ábrázoltak.

Tárgy neve	Kölcsönadó intézmény
Hunyadi János gyulafehérvári síremlékének domborműve /2 db gipszmásolat/	MNM

IV. vitrin

A mohácsi csata idejéből származó magyar fegyverek vitrinje. Az itt elhelyezett kályhacsempe-másolaton a török fegyverekhez és harcmódorhoz alkalmazkodó katonatípus, a szablyával és kopjafával felszerelt huszár volt látható.

Tárgy neve	Kölcsönadó intézmény	Tárgy neve	Kölcsönadó intézmény
Ágyúcső	JPM	Sisak	MNM
Fokos	JPM	Mellvért	MNM
Szablyakard	JPM	Lándzsacsúcs	MNM
Kard	JPM	Kard	MNM
Kengyel	JPM	Szablya	MNM
Sarkantyú	JPM	Zabla	MNM
Sarkantyú	JPM	Kengyel	MNM
Puskacső	JPM	Sarkantyú	MNM
Huszáralakos kályhacsempe /gipszmásolat/	MNM		

V. vitrin

A mohácsi csata idejéből származó török fegyverek vitrinje. A törökök kengyele egészen széles talpú volt. A jani-csárok ötszögű markolatú kovás puskákkal lőttek.

Tárgy neve	Kölcsönadó intézmény	Tárgy neve	Kölcsönadó intézmény
Kengyel	JPM	Sodronying	MNM
Kengyel	JPM	Puska	MNM
Puskacső	JPM	Szablya hüvellyel	MNM
Puska	JPM	Tegez 5 nyílvezzővel	MNM
Sisak	MNM	Zabla	MNM

A mohácsi tömegsír leleteit tartalmazó vitrin

Tárgy neve	Kölcsönadó intézmény	Tárgy neve	Kölcsönadó intézmény
Kardhüvelypánt, felfüggesztőkarikával	JPM	Ruhapocs hímtagja	JPM
Kardhüvelykoptató	JPM	Ruhapocs hímtagja	JPM
Páncélöltöny könyökrész	JPM	Rézrudacska	JPM
Lószerszámdísz	JPM	Rézrudacska	JPM
Ruhapocs pár	JPM	Rézrudacska	JPM
Ruhapocs pár	JPM	Rézrudacska	JPM
Ruhapocs nősténytagja	JPM	Rézrudacska	JPM
Ruhapocs nősténytagja	JPM	Rézrudacska	JPM
Ruhapocs nősténytagja	JPM	12 db pénzérme	JPM
Ruhapocs hímtagja	JPM		

Mohácsi csatáterről származó leletek tárlója			
Tárgy neve	Kölcsönadó intézmény	Tárgy neve	Kölcsönadó intézmény
Kard	JPM	Kardmarkolat töredékes pengével	JPM
Kardmarkolat töredékes pengével	JPM	Hegyesőr töredéke	JPM
Harci balta	JPM		

Mohácsi csatateri tárló mellett	
1526. szeptember 11-én II. Szulejmán szultán ellenállás nélkül vonulhatott be a Magyar Királyság központjába, Budára. A gipszmásolatban itt kiállított reneszánsz vörösmárvány töredék a budai királyi palota egykori gazdagságára, pompás építészeti kialakítására utalt.	
Tárgy neve	Kölcsönadó intézmény
Vörösmárvány reneszánsz dombormű /gipszmásolat/	BTM

VI. vitrin			
Buda és Pest felégetése után a szultán seregével, és az összegyűjtött zsákmánnyal, foglyokkal megrakodva a Duna-Tisza közén vonult vissza. Azok a parasztok, akik idejében nem tudtak, vagy nem akartak elmenekülni, hevenyészett táborokban gyülekeztek. Ebben a vitrinben jórészt olyan paraszti fegyvereket állítottak ki, amilyenekkel az ellenállás táboraiiban összegyűlt parasztok is harcoltak.			
Tárgy neve	Kölcsönadó intézmény	Tárgy neve	Kölcsönadó intézmény
Parasztkés	JPM	Láncos bunkó	MNM
Harci nyárs	JPM	Harci nyárs	MNM
Harci szekerce	MNM	Kasza	MNM
Harci bunkó	MNM	Paraszt szablya	MNM
Cséphadaró	MNM		

VII. vitrin			
Ebben a tárlóban egymással szembeállítva főként 17. sz.-i török és magyar fegyverek voltak láthatók.			
Tárgy neve	Kölcsönadó intézmény	Tárgy neve	Kölcsönadó intézmény
Sisak	JPM	Handzsár	JPM
Mellvért	JPM	Lőportartó	JPM
Buzogány	JPM	Sarkantyú	JPM
Alabárd	JPM	Sarkantyú	JPM
Zabla	MNM	Kengyel	JPM
Kard	MNM	Kengyel	JPM
Pisztoly	JPM	Puska	JPM
Puska	JPM		

VIII. vitrin

A török államigazgatás a meghódított magyarországi területekre nem telepített jelentősebb mohamedán lakosságot. A magyarországi törökség nagyobb része katona vagy tisztviselő volt. A török életforma csak a várfalak mögött kaphatott helyet. Az itt kiállított török, főleg a háztartáshoz tartozó tárgyak nagyban különböztek a többi vitrinben láthatóktól.

Tárgy neve	Kölcsönadó intézmény	Tárgy neve	Kölcsönadó intézmény
Rézkorsó /kiöntőcsöves/	JPM	Kis talpas cseréptál	JPM
Talpas cseréptál	JPM	Kályhaszem	JPM
Kiöntőcsöves korsó	JPM	Égetőbak /cserép/ 3db	JPM
Gyertyatartó	JPM	Zöldmázás talpastál	JPM
Ónozott réz kiöntőcsöves korsó	JPM	Zöldmázás talpastál	JPM
Pipa	JPM	Rézüst	JPM
Pipa	JPM	Talpastál rézből	JPM
Pipa	JPM	Kis lakat	KDM
Kis talpas cseréptál	JPM	Balkáni török csésze	IPM

IX. vitrin

Az utolsó tárlóban a török hódoltság ideje alatt elpusztult falvak ásatásából származó anyag volt látható. Például a földművelés, állattartás, famegmunkálás, háztartás eszközei, a ház felszereléséhez, a szoba fűtéséhez tartozó tárgyak. A kiállított szarvasmarha lábszárcsontba egykori tulajdonosa pénzét, szerény vagyonát rejtette el.

Tárgy neve	Kölcsönadó intézmény	Tárgy neve	Kölcsönadó intézmény
Füles bögre	JPM	Patkó	JPM
Füles korsó	JPM	Bárd	JPM
Füles bögre	JPM	Balta	JPM
Rézugyűrű /karika/	JPM	Szekerce	JPM
Rézugyűrű /karika/	JPM	Csont	JPM
Fejes gyűrű	JPM	Füles cserépkorsó	JPM
Fejes gyűrű	JPM	Kályhaszem	JPM
Fenőkő	JPM	Kályha oromdíz	JPM
Olló	JPM	Füles cserépkorsó	JPM
Lakat	JPM	Cserépfazék	JPM
Kés	JPM	Cserépfedő	JPM
Kulcs	JPM	Kapa	JPM
Patkó	JPM	Rövid kasza	JPM

A dobogón egy-egy 15. sz.-i és a 16. sz. elejéről származó ágyúcső

Tárgy neve	Kölcsönadó intézmény
2 db ágyúcső	Hadtörténeti Múzeum

A terem jobb és bal oldali részén: 1-1 körüljárható kis tárló				
Jobb oldali tárlóban: A hadjáratok és csaták szinte törvényszerű velejárója volt a települések és lakóinak kirablása és pusztítása. A veszély láttán a tulajdonosok igyekeztek értékeiket elrejtteni. Két cserépedénybe rejtették el azt a sok ezüstpénzt, amelyek Mohácson a Kálvin-közben kerültek elő 1969-ben. A tárlóban ezek kerültek kiállításra.				
Tárgy neve		Kölcsönadó intézmény		
2 cserépedény /lelőhelye: Mohács, Kálvin köz/		JPM		
Bal oldali tárlóban: Másolatban volt látható a tolna megyei Kölesden elrejtett asztali edények közül négy darab. A talpába vésett névből meg lehetett állapítani, hogy ezek közül kettő a mohácsi csatában elesett Sárkány Ambrus udvari tanácsosé, a kisebb fedeles pohár pedig Korlátkövi Péter főudvarmesteré volt. Ezeket az edényeket nagy valószínűséggel a csatából menekülők vették magukhoz, és a csata helyétől távol rejtették el.				
Tárgy neve		Kölcsönadó intézmény	Tárgy neve	Kölcsönadó intézmény
Ezüstpohár /galvano másolat, a kiállításra készült/		IPM?	Fedeles talpas serleg	IPM
Ezüstpohár, három gömböcskén álló lábbal /galvano másolat, a kiállításra készült/		IPM?	Fedeles serleg, ülő oroszlánlábakkal	IPM

II. terem I. tárló	
A mohácsi csatáról készült emlékérmek közül az egyiknek az előoldalán II. Lajos és Mária királyné arcképe, a hátoldalán csatajelenet, a másikon Mária királyné arcképe volt látható.	
Tárgy neve	Kölcsönadó intézmény
Emlékérem a mohácsi csatáról /2 db/	MNM

IRODALOM

- A MOHÁCSI CSATA EMLÉKKIÁLLÍTÁS TÁRGYAINAK JEGYZÉKE: KDM Adattár, Ltszn, Kézirat. Mohács é.n., 1–6.
- FERKOV 2004: Ferkov J.: A mohácsi Kanizsai Dorottya Múzeum. *A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve* 48–49 (2004) 173–182.
- FERKOV É.N.: Ferkov J.: *A mohácsi csata című állandó kiállítás ismertetője*. KDM Adattár, Ltszn, Kézirat. Mohács é.n., 1.
- FÜZES 1976: Füzes J.: Emlékkiállítás, néprajzi bemutató. Ismét megnyílik a mohácsi múzeum. *Dunántúli Napló* 33:40 (1976. február 10.) 6.
- FÜZES 1976a: Füzes J.: Megnyitották a Mohácsi csata története állandó kiállítását. *Dunántúli Napló* 33:238 (1976. augusztus 29.) 1.
- HALLAMA 1965: Hallama E.: Múzeum Mohácson. *Dunántúli Napló* 22:257 (1965. október 31.) 5.
- HALLAMA 1969: Hallama E.: Kanizsai Dorottya Múzeum, Mohács. *Dunántúli Napló* 26:118 (1969. május 25.) 5.
- HASANOVIC-KOLUTÁ CZ 2019: Hasanovic-Kolutác z A.: 1526 helye és szerepe a mohácsi identitásban. In: *Több mint egy csata: Mohács. Az 1526. évi ütközet a magyar tudományos és kulturális emlékezetben*. Szerk.: Fodor P. – Varga Sz. Budapest 2019, 563–617.
- HASANOVIC-KOLUTÁ CZ 2019: Hasanovic-Kolutác z A.: *Emlékbeszéd a mohácsi csata 2019. augusztus 29-ei évfordulója alkalmából*. KDM Adattár, Ltszn, Kézirat. Mohács 2019, 1–3.
- HÓVÁRI 2019: Hóvári J.: A mohácsi csata két emlékéve: 1926 versus 1976. In: *Több mint egy csata: Mohács. Az 1526. évi ütközet a magyar tudományos és kulturális emlékezetben*. Szerk.: Fodor P. – Varga Sz. Budapest 2019, 539– 562.

- JANUS PANNONIUS MÚZEUM ÉVKÖNYVE 1977: A Baranya megyei múzeumok 1975–1976. évi működése. *A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve* 20–21 (1977) 335–342.
- K. E. 1987: K. E.: Gyarapodnak a mohácsi múzeumok. Új épületbe kerül a délszláv kiállítás. *Dunántúli Napló* 44:200 (1987. július 22.) 5.
- MÉCS 1971: Mécs: Délszláv néprajzi gyűjtők országos tanácskozása Mohácson. *Dunántúli Napló* 28:82 (1971. április 7.) 5.
- NAGY 2015: Nagy B.: A mohácsi I. számú éremlelet és tanulságai. In: *Fiatal Középkoros Régészek VI. Konferenciájának Tanulmánykötete. A Székesfehérváron 2015. november 20–22. között megrendezett Fiatal Középkoros Régészek VI. Konferenciájának tanulmányai*. Szerk.: Szöllősy Cs. – Pokrovenszki K. Székesfehérvár 2015, 287–295.
- PARÁDI 1980: Parádi N.: *A mohácsi csata. Vezető a Kanizsai Dorottya Múzeum kiállításához*. A Janus Pannonius Múzeum füzetek 19. Pécs 1980, 1–32.
- SAROSÁCS É. N.: Sarosács Gy.: *Adatok a mohácsi Múzeumról*. KDM Adattár, Ltszn, Kézirat. Mohács é.n., 1–3.
- SEMJÉN 2019: Semjén Zs.: *B/8328. számú beszámoló a Magyarország területén élő nemzetiségek helyzetéről (2017. január – 2018. december)*. Budapest 2019, 64–69. <https://www.parlament.hu/irom41/08328/08328.pdf> (letöltés ideje: 2021. 05. 14.)
- WALLINGER 1973: Wallinger E.: „...múzeumban helyeztessenek el!” Néprajz és történelem. *Dunántúli Napló* 30:317 (1973. november 28.) 3.
- WÉR 1969: Wér: Páratlan lelet Mohácson. *Dunántúli Napló* 26:57 (1969. március 9.) 4.

MEMORIAL EXHIBITION ON THE OCCASION OF THE 450TH ANNIVERSARY OF THE BATTLE OF MOHÁCS AT THE DOROTTYA KANIZSAI MUSEUM

ANDREA HASANOVIC-KOLUTÁCS

The only museum institution in Mohács is the Dorottya Kanizsai Museum, founded in 1923. The basic task of the museum is the historical and ethnographic research of Mohács and its surroundings, as well as the collection, preservation and processing of the material and intellectual memories of the Hungarian Croats, Serbs and Slovenes as the only South Slavic base institution in Hungary. The mournful battle of 1526, the Roman and archaeological monuments from the great period of migrations, found in the area, as well as the ethnographic richness of the city's multiethnic population raised the idea of creating a local museum relatively early on. Thanks to the local efforts of the 1926 anniversary, the King Louis II Museum Association, and two years later the museum of the same name. One of the main purposes of founding the museum was to explore the site and tombs of the battle. On the 400th anniversary of the Battle of Mohács, the country paid tribute to the heroic dead of the battle with exhibitions, performances, a host day, the issuance of a commemorative coin, the laying of the foundation stone of the Votive Church and the handing over of the Town Hall of Mohács. The memory of the Battle of Mohács was not forgotten even after the Memorial Year of 1926. In 1935, e.g. the city's tourism committee identified the aspects of the battle as an opportunity to boost tourism in Mohács. Over time, Mohács town became increasingly identified with the memory of the battle; this historical event was also gradually incorporated into the image of the town. In 1965, the first local history exhibition with scientific demands was established at the Kanizsa Dorottya Museum, in which the material related to the battle of Mohács in 1526 received sufficient attention. Although the Mohács research stopped for a while at the national level, the local leaders of Mohács and Baranya County, as well

as the intellectuals behind them, managed to get the Mohács case back on track in 1974. The years 1975 and 1976 were milestones in the life of the museum. In the former, the Ministry of Culture designated the base museums with a national collection, thanks to which the institution, which initially operated only at the city level, became the first one was a public collection of ethnographic and historical material of Croats, Serbs and Slovenes in Hungary, and the latter one opened two permanent exhibitions. an exhibition of local history entitled „The Battle of Mohács” on the occasion of the 450th anniversary of the battle; the other is an ethnographic exhibition presenting the „Croatian and Serbian ethnic groups of Baranya”. From 1975 onwards, the Kanizsai Dorottya Museum worked with a double profile, respectively. continues to work: as a South Slavic base institution as well as an ethnographic and local history museum in Mohács and its surroundings. The new, representative permanent exhibition, created in 1976, was built around the theme of the battle of 1526, which ended tragically for medieval Hungary, and also provided a cross-section on the European expansion of the Ottoman Empire and its cessation. The contemporary utensils, weapons, and relics of Renaissance culture on display in the shelves complemented the magnificent etchings on the walls, depicting main battles and events of everyday life. The most important stages of the Ottoman conquest in the Balkans and in Hungary were illustrated by two huge maps. The artefacts and copies of the exhibition were borrowed from the Budapest History Museum, the Museum of Applied Arts, the Janus Pannonius Museum of Pécs, and the Hungarian National Museum. The list of implementers was the guarantee of the high professional standard. The exhibition presenting the history of the battle of Mohács has been visited by many people during its 30 years of existence. Nurturing the memory of the battle of Mohács also has a community-building power, in a local. All this is part of everyday life in Mohács, even if the people living here are often not even aware, e.g. the basis of geographical names, or the symbolic origin of a building. In addition to the classic forms of commemoration, more and more new actions are being organized that nurturing of memory of the battle in a non-traditional way, but in the same way addressing a wider social stratum, too. Whatever mode of commemoration we choose, it does not change the essence - as long as there is a memory, the actions of the heroes of Mohács will live on. Approaching the 500th anniversary, the essential task of the Kanizsai Dorottya Museum is to get involved in the commemorations and developments, as we have seen, the history of the institution is accompanied by the theme of the battle of Mohács, as well as the battlefield of it. As we approach 2026, an important task for the museum will be to design and host a re-exhibition worthy of the significance of this fateful historical event to meet the needs of the 21st century. The museum, of course, tries to do all this not by competing with the complex to be established at the Mohács National Memorial Park, but by supplementing it.

A MOHÁCSI CSATA EMLÉKHELYEI

NÉGYESI LAJOS*

A mohácsi csata közeledő 500. évfordulója kapcsán gyakran szóba került az emlékezetkultúra, ezen belül az emlékhelyek kérdése. Ez egyrészt történetiségében mutatja az esemény társadalmi megítélésének változását, másrészt megfogalmazza a kérdést, hogy a csata emlékezete, de még inkább az ennek teret adó emlékhelyek, mennyiben felelnek meg a reális történelmi képnek és a valós 21. századi magyar igényeknek. Ahhoz, hogy erre a kérdésre választ lehessen adni, át kell tekinteni az emlékművek történetét, és a létrehozásukat, illetve kialakításukat meghatározó koncepciókat. Ez az emlékművek történetiségén túl megmutatja az egymáshoz való viszonyukat, és segít megérteni azt a sajátos helyzetet, amivel az 500. évfordulón szembe kell néznünk. A különböző korok igényeit tükröző emlékhelyek – melyek létrehozásában éppen az adott kor eltérő igénye játszott szerepet – a maradandóságuk miatt egy időben és egy térben léteznek az emlékezet részeként, e tény pedig nem lehet figyelmen kívül hagyni. Azt gondolhatnánk, hogy a kérdést megoldaná, ha az újabb kor eltörölné az előző éra emlékhelyét és a sajátját ennek romjaira építi, azonban az emlékezet így is megőrzi a múlt lenyomatát, ezért célravezetőbb együtt élni velük és a történetiségüket részévé tenni az emlékezetkultúrának.

A mohácsi csata emléke már a 16–17. században aktívan élt a kor társadalmában és a csatatér önmagában is látványosságnak, lényegében emlékhelynek számított. Stephan Gerlach Habsburg uralkodói követ Isztambulba vezető útja során fontosnak tartotta, hogy megálljon Mohácson és felkeresse az események helyszínét. Helybeli vezetője meg tudta mutatni a csata helyét és a tömegsírok nyomait is.¹ Ezt tekinthetjük a csatához kapcsolódó emlékezeti helyek első időszakának, amikor még élő emlék-

ként létezett a csata az eseményeket átélt lakosság tudatában és a csatatér önmagában emlékhelyként funkcionált.

Az első épített emlékművet a törökök készítették a Mohácstól délre vezető út mellett álló dombra, ahol a 17. század elejére megszülető oszmán hagyomány szerint a szultán sátra állt. Ezekben az években fából kioszkot építettek a tetejére, mellé kutat ástak, ahol az utazók megállhattak imádkozni és pihenni. Ez lett az oszmán győzelmi emlékmű, mely Szulejmán szultán dicsőségét hirdette. A források szerint itt volt a csatában elesett oszmán harcosok temetője is.² Az emlékhelyek második időszakában megjelent az igény a helyi emlékeztől független, ideológiai töltettel rendelkező emlékként megalkotására.

A magyar közgondolkodásban a mohácsi csata már a kezdetektől jelen volt, azonban az egykori csatatér csak a 18. század végén kapott hangsúlyt az emlékezésben, amikor Makay György mohácsi plébános a gyászos nap évfordulóin a település déli részén húzódó Kálvária-dombon mondott emlékmisét. Annak érdekében, hogy a kezdeményezéséből hagyomány legyen, szőlőbirtokát végrendeletében a plébániára hagyta, de cserébe megkövetelte, hogy a mindenkori plébános misézzen az elesettek lelki üdvéért. Az utódok változó lelkesedéssel tettek ennek eleget, és a szőlőbirtok jövedelmei is fokozatosan csökkentek, mert elhanyagolták a művelését.³ Végül Király József pécsi püspök felkarolta az ügyet, és 1816-ban háromszáz férőhelyes kápolnát építtetett a Kálvária-dombra, ahol a következő év augusztus 29-én tartották az első misét, és a püspök e napot a mohácsi csata hivatalos emléknapjává nyilvánította. Háromezer forintos alapítványt létesített, hogy annak kamataiból a mohácsi csatában elesettek emlé-

* Nemzeti Közszerológiai Egyetem Hadtudományi és Honvédtisztképző Kar, negyesi.lajos@uni-nke.hu

¹ UNGNÁD 1986, 121.

² PAP ET AL. 2018, 329–334.

³ FÖLKER 1900, 150.

kére „minden esztendőben Nyakavágott Keresztelő Szent János napján a kápolnában tartandjon egy énekes mise, tizenkét kismise, három prédikáció magyar, német és horvát nyelven”. Annak érdekében, hogy minél többen vegyenek részt a misén, megszerezte VII. Pius pápa hozzájárulását, hogy a zarándokok teljes végső búcsút nyerjenek.⁴

A csata 300. évfordulóján az országos közéletben is nagyobb figyelmet kapott az évforduló, amihez nagyban hozzájárult Kisfaludy Károly „Mohács” verse. A mohácsi kápolnában tartott misét ekkor már a helybeliekből alakított dalárda tette emlékeztetessé.

1864-ben Turcsányi Soma veterán 1848-as huszárfőhadnagy a saját költségén a város által biztosított területen és építőanyagból – a csúcán nyugvó oroszlánál – obeliszket építtetett a Csepel-patak partján II. Lajos király emlékére. A későbbiek során gyakran ez lett a polgári megemlékezések helyszíne.⁵

A 18. század végére a csatatér és az oszmán győzelmi emlékhely elenyészett a lakosság tudatában. A nemzeti öntudat erősödése és a mohácsi csata emlékének felértékelődése azonban megteremtette az igényt az emlékhelyek létrehozására, azonban ezek nem a korábbiak felújításával, hanem újak kialakításával jöttek létre. A 19. századot tekinthetjük a mohácsi emlékhelyek harmadik korszakának.

Az 1867. évi kiegyezés után Mohácson szabályos mozgalom indult egy jelentősebb emlékmű létesítésére. Adományokból sikerült egy nagyobb summát összegyűjteni, azonban az első világháború idején hadikölcsönbe fektették, ami elvesztette az értékét. A trianoni békediktátum okozta sokk tragikus időszakában került sor a csata 400. évfordulójáról való megemlékezésre. A mohácsi térséget még súlyosabban érintette a háború elvesztése, ugyanis a terület szerb megszállás alá került, mely alól csak 1921-ben szabadult fel. Az országhoz frissen visszatért Mohácson széles körű támogatást élvezett a csata monumentális emlékművének létrehozására irányuló kezdeményezés. A mohácsi Fogadalmi

1. kép. Árkay Aladár terve
Fig. 1. Plan by Aladár Árkay

templom felépítésére 1923-ban írták ki a pályázatot Frey János apátplébános kezdeményezésére. Az 1924. decemberi eredményhirdetésen Árkay Aladár tervét fogadták el, és néhány nappal később kítűzték a templom helyét a város központjában.⁶ Később Frey javaslatára a bizottság megváltoztatta a döntését, elvetette a győztes pályázatot, és helyette Árkay Bertalan – a korábbi győztes fia – tervét fogadták el, és ennek megfelelően kezdődött a templom alapjának kijelölése.⁷

Az 1926-ban tartott évfordulós ünnepségen Horthy Miklós kormányzó jelenlétében tették le az alapkövet.⁸ Az első tervezetben Árkay Aladár nagy és díszes templomot álmódott, melynek hatalmas kupoláját színes Zsolnay csempék díszítették volna, a csúcát pedig a magyar korona nagy

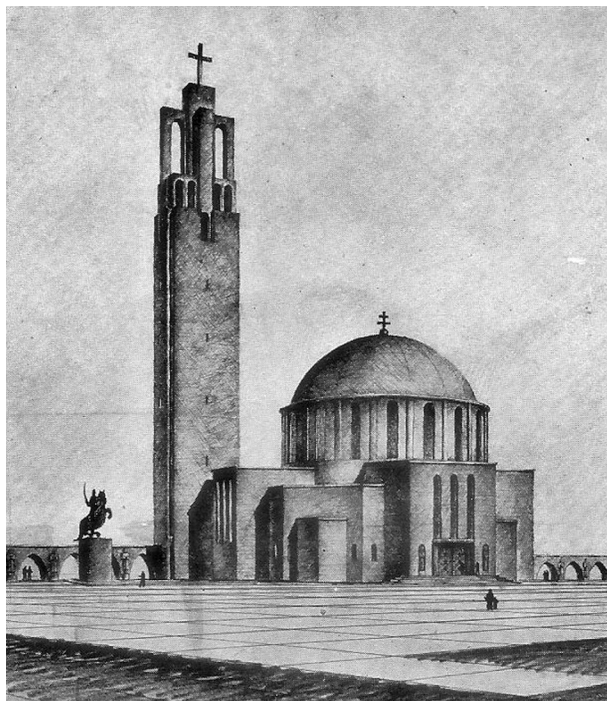
⁴ MOHÁCS 2006, 479.

⁵ NYÁRS 2006, 71–72.

⁶ MOHÁCSI HÍRLAP 1924, 2.

⁷ HORVÁTH 1933, 2.

⁸ SCHMELZER-POHÁNKA 2020.

2. kép. Árkay Bertalan terve
Fig. 2. Plan by Bertalan Árkay

méretű másolata uralta.⁹ A megvalósult terv végül egyszerűbb formákkal dolgozott, és két részből állt. Az egyik a Fogadalmi templom, a másik pedig az első és második mohácsi csatának emléket állító árkádsor. Az építtetők szándéka szerint „a fogadalmi templom a nemzet fogadalmi temploma, örök emlékeztető arra, hogy egy nemzetet csak az egyetértés, az összetartás, a fajszeretet és az önfeláldozás tud megmenteni olyan újabb és nagy katasztrófáktól, mint amilyen Moháccsal reánk köszöntött. De legyen örök szimbóluma annak is, hogy a magyar nemzetet még olyan, nagy katasztrófák sem dönthetik sírba, mint amilyen a mohácsi csata volt.”¹⁰ Ennek megfelelően a kompozíció jelképek sokaságát tartalmazta, melyek a Trianon utáni Magyarország összefogását és újjászületését sugározták. Az alapjában háromezer magyar község, ötvenkét város és huszonöt megyeháza

udvarából származó egy-egy kilogrammos földcsomagot helyeztek el a magyar föld egységének szimbólumaként. A szentély kilenc ablakának költségeit a hercegi családok – közöttük József királyi herceg, Augusztia főhercegné, Eszterházy Pál herceg, Festetics György és mások – vállalták. A templom kupolájának tizenhét hatalmas ablakát grófi és bárói családok készíttették el. A szentély és a templom tizennégy kisebb ablakának elkészítését Mohács város törzsgyökeres családjai támogatták.¹¹

A Magyarok Nagyasszonyának szentelt főoltár mellett kizárólagosan magyar szenteknek készíttetek oltárokat. A Szent László-oltár a katonák rendjét jeleníti meg, melyre a honvédség nevében Gömbös Gyula adott pénzt. A Szent István-oltár elkészítését a vallás- és közoktatásügyi miniszter támogatta. A Szent Gellért-oltárt a katolikus papságnak ajánlották. Szent Imre a magyar ifjak, Boldog Margit a magyar leányok, Szent Erzsébet pedig a magyar asszonyok jelképe lett.¹²

Az emlékmű másik részét a már említett árkádsor alkotta, melynek bal oldala az 1526-os, jobb oldala pedig az 1687. évi, úgynevezett második mohácsi csata emléket örökíti meg. A bal oldali árkádsor huszonöt oszlopon nyugszik, vagyis annyi oszlopon, ahány vármegyeje volt Csonka-Magyarországnak. Az árkádsorok boltívein a vármegyék címereit, az oszlopoknál pedig egy-egy, a mohácsi csatában szereplő, illetve ott elesett hadvezér reliefszerű szobrát tervezték elhelyezni.¹³

Az árkádsor közepére, a hadvezérek elé került volna II. Lajos király lovasszobra, az árkádsorba pedig Szalkai László esztergomi érsek, Perényi Ferenc váradi püspök, Tomori Pál kalocsai érsek, valamint Móró Fülöp pécsi, Paksi Balázs győri, Csaholi Ferenc csanádi püspök szobrai tervezték. A bárók és más előkelők közül Szapolyai György, Drágfi János, Országh Ferenc, Perényi Péter, Batthyány János,¹⁴ Perényi Gábor, Bánfi Zsigmond, Leonard

⁹ HORVÁTH 1933, 2.

¹⁰ HORVÁTH 1925, 8.

¹¹ HORVÁTH 1936, 4.

¹² HORVÁTH 1936, 4.

¹³ HORVÁTH 1936, 4.

¹⁴ A Batthyány János név valószínűleg elírás a cikkben. A csatában a jobbszárnyat Batthyány Ferenc és Tahy János vezette. Elképzelhető, hogy mindketten szerepeltek volna az emlékművön és a cikkíró figyelmetlensége miatt Batthyány vezetéke után Tahy keresztnéve került.

3. kép. A Fogadalmi templom
Fig. 3. Votive Church of Mohács

Gnoienski és Frangepán Mátyás kerültek volna az emlékezeti pantheonba.¹⁵

A Mohácsi Múzeum Egyesület 1923-ban alakult meg Brand Ede vezetésével, majd rövidesen II. Lajos Múzeum Egyesületre változtatták a nevét. Célja a csata múzeumának létrehozása és II. Lajos emlékének fenntartása volt. Ezt bizonyítja a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium állásfoglalása, melyet 1925-ben a németbólyi római kori leletek tulajdonjoga kapcsán kialakult vitában adtak ki. Ennek alapján a leleteket a pécsi múzeumba kell szállítani, ugyanis „...a II. Lajos múzeum nem igényelhet semmiféle leletet, a II. Lajosra és a mohácsi vészre vonatkozókat kivéve”.¹⁶ A múzeum gyűjteménye folyamatosan gyarapodott, így egyre újabb helyekre költözött, míg végül 1943-ban saját épületet kapott.¹⁷

Az 1926. évi országos megemlékezés színhelye Mohács volt. Az ország figyelme az 1923 óta ismét városi ranggal büszkélkedő településre irányult. A helyiek joggal remélhették, hogy nemzeti összefogással felépül a Fogadalmi templom, és a monumentális emlékhely lesz a nemzeti emlékezet központi helye, ahol évről-évre nagyszabású emlékünnepeket rendezhetnek, ez pedig jelentős számú résztvevőt vonz majd ide. 1926–1932 között

Aggházy Kamil ezredes, a Hadtörténeti Múzeum igazgatójának kezdeményezésére elkészült az emléktábla sor, mely II. Lajos seregének felvonulási útját jelölte meg.¹⁸ Ezzel Budapest és Mohács között a jelentősebb dunaparti településeken további emlékhelyek jöttek létre, megteremtve a fővárost Moháccsal összekötő emlékutat.

A csatában harcoló lengyel katonák emlékoszlopát 1931-ben avatták fel Mohácson, ennek előzményeként Érden helyeztek el emléktáblát Leonard Gnoienski gyalogos csapatának tiszteletére.¹⁹ Ez utóbbi, a II. Lajos felvonulási útját megörökítő emléktábla sor részeként a Trianon után még hangsúlyosabb lengyel–magyar barátságot szimbolizálta. A történeti hűség miatt az érdi emléktáblával kapcsolatban meg kell említenem – amit már a korabeli sajtó sem hallgatott el –, hogy a lengyel csapatok csak Tolnán csatlakoztak a királyi sereghez, ezért az emléktábla elhelyezése itt hitelesebb lett volna.²⁰ A mohácsi emlékoszlop kétségtelenül nemes gesztus az egykori harcostársak felé, de a sort folytatva illő lett volna megemlékezni a többi idegen nemzet katonájáról is.

A kezdeti lelkesedés idővel sajnos ellankadt. A Fogadalmi templom építéséhez szükséges pénzösszeget csak részben sikerült előteremteni. Végül a kupolás templomépületet 1940. augusztus 29-én Virág Ferenc pécsi megyéspüspök szentelte fel a Nagyboldogasszony tiszteletére.²¹ A templom tornya, hasonlóan az árkádsorra tervezett vármegyei címerekhez és szobrokhoz, már nem készült el.

Az 1920-as évek közepén kezdődött el a csata emlékhelyeinek negyedik korszaka, amikor a helyi és országos politikai vezetés közös akarattal a város központjában akarta megteremteni a Magyar Királyság nemzeti emlékhelyét. Mivel ez a törekvés már messze kilépett a helyi keretek közül, elkerülhetetlen volt a Horthy-kor értékrendjének, politikai üzeneteinek hangsúlyozott megjelenése.

¹⁵ HORVÁTH 1936, 4.

¹⁶ DUNÁNTÚL 1925, 5.

¹⁷ Erre lásd Kolutáczy Andrea a kötetben közölt tanulmányát.

¹⁸ AGGHÁZY 1928, 8–9.

¹⁹ NYÁRS 2006, 75.

²⁰ A lengyel csapat érdi kötődéséről háromféle vélemény látott napvilágot. Az első szerint Tolnán csatlakoztak a királyi sereghez: BUDAPESTI HÍRLAP 1926, 6. A másik változat, hogy Érden át vonultak: NEMZETI UJSÁG 1926, 7. A harmadik szerint itt csatlakoztak a királyi sereghez: BUDAPESTI HÍRLAP 1931, 11.

²¹ SCHMELZER-POHÁNKA 2020.

Ettől függetlenül a Mohács városában kialakított emlékhelyek koncepciója alkalmas volt a csata emlékének megőrzésével járó feladatok kiszolgálására. A Fogadalmi templom és az árkádsoros emlékmű az egyházi és polgári megemlékezések méltó helyszíne lehetett. A templom emellett biztosította volna a csatában elesettek maradványainak újratemetését is. A tárgyi anyagok felkutatása, begyűjtése, megőrzése és bemutatása a II. Lajos Múzeum feladata volt. Mellettük a Csataférfi Emlékkápolna és a Csepel-pataknál álló II. Lajos emlékmű a perifériára szorult, csak másodlagos funkciója maradt.

A második világháború utáni megváltozott politikai környezetben a közgondolkodásban is háttérbe szorult a mohácsi csata kérdése. Valószínűleg szerepet játszott ebben, hogy a vereség okát a királyi Magyarország országvesztő bűnös nemtörődomségében látták. Ezzel a saját felfogásuk szerint ugyanazt az úri Magyarországot ítélték el, mely az országot belevitte a második világháborúba. A Fogadalmi templom nemcsak a szakralitása miatt volt idegen a kommunista politikai hatalomtól, hanem mert a Horthy-korszak jelképes építménye volt. Az 1950-es évek kezdetén a Jugoszláviával szembeni háborús készülődés egyébként is elszigetelte a mohácsi régiót, és megfagyasztotta a csata emlékezetét. A Fogadalmi templom és a csata árkádsoros emlékműve hosszú évtizedekre félbemaradt.

1949-ben a II. Lajos Múzeum Egyesület megszűntették, és a múzeumot államosították. A múzeum vezetője először Martinszky János festőművész lett, azonban nem sokkal később elhunyt, a helyét pedig Ete János helytörténész, az intézmény korábbi vezetője vette át. A múzeum 1953-ban vette fel Kanizsai Dorottya nevét. Annak ellenére, hogy Ete korábban eredményes régészeti kutatásokat folytatott a környéken, az új érában ezt már nem folytatta. Sarosácz György, akit 1965-ben helyeztek Mohácsra, így nyilatkozott erről az időszokról: „Amikor megérkeztem ide, elkeserítő

kép fogadott. A múzeum már 1953 óta 'tetszhalott' volt: nem rendeztek benne kiállításokat! Az anyag rendezetlenül, az épület elhanyagolva [...] Mindent előlről kellett kezdeni!”²² Az új igazgató a múzeum tevékenységét a néprajzi kutatásokra összpontosította. Magáról annyit mondott: „Az én életemben nincs semmi különlegesség. Nyolc évig a pécsi járási KISZ-bizottság titkára voltam, majd pártosztályvezetőként a budapesti bölcsészkarra küldtek tanulni. Tavaly végeztem az egyetemet: néprajz és szerb–horvát szakon. Azóta itt élek Mohácson.”²³ Az intézményben folyó tudományos munka a vidék néprajzi értékeinek feltárására és bemutatására koncentrált, és ez lett a magyarországi délszlávok múzeuma. Ezzel együtt a politika által tudatosan háttérbe szorított mohácsi csatával kapcsolatos megemlékezésekkel szemben a mohácsi busójárás hagyományának felélesztése kapott hangsúlyt. Az 1930-as évektől ugyanis a város vezetése felismerte a busójárásban rejlő idegenforgalmi lehetőséget, és a népszokást szervezett keretek közé terelte.²⁴ Az 1960-as években ez a hagyomány éledt újjá, amikor a politikai vezetés az idegenforgalom fejlesztése mellett a mohácsi csatával kapcsolatos hagyományok háttérbe szorításának eszközét is meglátta a farsangi fesztiválban. A Magyar Királyság vesztes csatájával szemben a busó hagyomány szerint a rémisztő jelmezbe öltözött helyi nép (eredetileg csak a délszláv eredetű sokácok) elűzte a várost megszállva tartó törököket. A mozgalmas, turistacsalogató fesztiválokra megjelentek a török jelmezbe bújt szereplők, volt éneklő műezzin és dörgő busóágyú. A szervezők igyekeztek beleszólni a téltemető népi játékba a mohácsi csata hagyományát is.²⁵

A Papp László által 1960-ban megtalált tömegsírok az 1956-os forradalmat követő politikai konszolidáció időszakában hozták ismét a köztudatba a csata emlékét. Nemeskürty István „Ez történt Mohács után” című könyve²⁶ megnyitotta a társadalmi vitát a múlt sorskérdéseiről.²⁷ A mohácsi csata

²² MAGYAR IFJÚSÁG 1966, 5.

²³ MAGYAR IFJÚSÁG 1966, 5.

²⁴ ÚJ NEMZEDÉK 1937, 5.

²⁵ KAPOSÍ 1967, 31–32.

²⁶ NEMESKÜRTY 1966.

²⁷ ERŐS 2014.

része lett a közgondolkodásnak, aktualitást kapott, de a politikai vezetés igyekezett ellenőrzése alatt tartani a folyamatot, nehogy kedvezőtlen irányt vegyenek az események.

Papp László az ásatásra meghívta Bartucz Lajos antropológus professzort, aki korábban a kiskunhalasi kuruc tömegsír feltárásánál már gyakorlatot szerzett az ilyen jellegű kutatásban.²⁸ Ez arra utal, hogy Papp László eredetileg a tömegsírok teljes feltárását tervezte, a maradványok felszedésével és antropológiai vizsgálatával. Ennek ellenére mégsem került sor a részletes vizsgálatra, a sírokat inkább visszatemették, pedig a feltárás eredményei a nemzetközi tudományos életben is komoly érdeklődésre tarthattak volna számot.²⁹ A háttérben politikai okokat sejthetünk. Az építők eredeti szándéka szerint a mohácsi Fogadalmi templomban kellett volna végső nyugalomra helyezni a csatatéren fellelt emberi maradványokat.³⁰

A történeti források bizonyítják, hogy a törökök és a keresztények – talán Kanizsai Dorottya jobbágysai – a csatatéren tömegsírokba temették az elesetteket. Csak idő kérdése volt, hogy ezek előkerüljenek, és Papp Lászlónak köszönhetően teljesült ez a várákozás, ami szükségessé tette volna a mohácsi Fogadalmi templom funkciójának rehabilitálását. A Kádár-kormány azonban nem vállalta fel a Horthy-kor hagyományának újjáélesztését és egy akkor megkezdett folyamat beteljesítését. A mohácsi Fogadalmi templom nem volt kompatibilis a rendszerrel, ezért inkább a tömegsírokban hagyták a csatában elesett katonák maradványait. Papp László tovább folytatta a csatater kutatását, de a tömegsírok sem merültek a feledés homályába.

Mohácson társadalmi kezdeményezés indult el a helyi tanács támogatásával, hogy a tömegsíroknál emlékhelyet alakítsanak ki, azonban a felsőbb szervek kezdetben ezt nem támogatták. Az ügy akkor vett új lendületet, amikor Rakonczai Zoltán az Országos Természetvédelmi Hivatal vezetője kapcsolatba került dr. Takács Zoltánnal, a Baranya Megyei Tanács elnökhelyettesével.³¹

Egyik személyes találkozásunk során mesélt Rakonczai úr a Mohácsi Emlékhely létrehozásában játszott szerepéről. A hazai természetvédelem működési kereteinek kialakítása során igyekezett megismerni más országok gyakorlatát, és a baráti szocialista államok mellett nyugati példákat is figyelembe vettek. Ezek közül az egyik legsikeresebb az Egyesült Államokban létrehozott nemzeti parkok rendszere, ahol az első ilyen intézményeket éppen a csataterrek védelmére hozták létre. Az egyik megbeszélésen egy hazánkban vendégeskedő külföldi szakember azt kérte, hogy egy magyarországi csatatéren kialakított emlékhelyet mutassanak meg neki. Mikor Rakonczai azt válaszolta, hogy nálunk nincs ilyen, a vendég értetlenkedve fogadta, hogy nem fordítunk gondot ezeknek a fontos helyeknek a védelmére. Ekkor határozta el, hogy az amerikai minta alapján megpróbál létrehozni Magyarországon is valami hasonlót. Valószínűleg a közéletben zajló Mohács vita, a közelgő évforduló és a tömegsírok miatt esett a választása a mohácsi csatatérre. A politikai felhangoktól terhelt mohácsi emlékhely kérdését a természetvédelem bekapcsolódása egy semleges területre vitte. A másik fontos szereplő a Magyar Néphadsereg lett, mely a hősi halált halt katonaelődök emlékének méltó megőrzése érdekében koordinálta az emlékhely kialakítását, illetve a történeti kutatásokban is a Hadtörténeti Intézet és Múzeumé lett a vezető szerep.

A mohácsiak jelentős társadalmi munkával járultak hozzá az emlékhely kialakításához, hiszen úgy tűnhetett, hogy az ő kezdeményezésük talált támogatásra. Némi feszültséget azért minden bizonnyal okozott a Fogadalmi templom és az árkados emlékmű befejezetlensége, azonban ezt a politikai vezetés egy emlékezetpolitikai bravúrral oldotta meg. Amikor elkezdődött az emlékhely kialakításának megszervezése, a város vezetői felkeresték Varga Imre szobrászművészt, aki korábban már készített a városnak egy Radnóti szobrot. Ismert volt, hogy egy Vlagyimir Iljics Lenint ábrázoló szobor tervén dolgozik, azonban még sehonnan sem kapott

²⁸ PAPP 1971.

²⁹ 1905–1930 között Bengt Thordeman rendkívüli alapossággal tárt fel három tömegsírt a svédországi Wisby-ben, melyekben az 1361-es csata áldozatai feküdtek.

³⁰ HORVÁTH 1925, 8.

³¹ KOVÁCS 1995, 287–288.

rá megrendelést.³² Mivel Mohácson még nem volt Lenin-szobor, a város vezetői elérkezettnek látták az időt, hogy 1974-ben, születésének 104. évfordulóján – amikor Vadász György elkezdte az emlékhely tervezését – Mohács főterén felállítsák Varga Imre szobrászművész monumentális alkotását, egy lépcsőt, mely fölé Lenin képmását viselő zászló emelkedik, a lépcsőn pedig a bolsevizmus vezéralakja lépdél lefelé zsebre tett kézzel. A Kurír 1993-as cikke szerint: „Tekintetét sapkája alól a mohácsi csata emlékére épített templom bejáratára szegezte. Azért nézett a templomajtóra, hogy lássa, mennyi párttag jár imádkozni, mondják a mohácsiak. A keze azért volt a zsebében, hogy ne lássák, amint megszámolja, hogy a párttagok közül mennyi a párttitkár.”³³ A Lenin-szoborral így megtörték a mohácsi Széchenyi téren kialakított emlékhely egységét és hangulatát.

A történet ezzel még nem ért véget. A rendszerváltás után eltávolították Lenin szobrát, de ez önmagában kevés volt ahhoz, hogy ismét csak a mohácsi csata emlékhelye legyen a Széchenyi tér. 2006-ban részben közadakozásból felállították a tér másik oldalán II. Lajos szobrát az árkádsor előtt, ahová Árkay Aladár az eredeti tervekben az 1526-os csata emlékművét tervezte. A király szobra körül a felszínből kiemelkedő kölapokon a csatában részt vevő érsekek, püspökök és vezérek nevét örökítették meg, az eredeti elgondolásnak megfelelően. A szoborállításra a király születésének 500. évfordulóján került sor, ami azért valóságosabb évforduló volt, mint a Lenin-szobor felállítására alkalmat adó 104. születésnap. A város nagyvonalúan megadta a lehetőséget a Lenin szobrot alkotó Varga Imrének a vezeklésre, mivel tőle rendelték meg II. Lajos szobrát is. Úgy tűnik, a művész ezen a helyen nem tudott kilépni a már ismert gondolatkörből, ugyanis a két kompozíció hasonlóra sikerült. Az 1974-ben felállított emlékművön Lenin mögött a képmását viselő zászló függ egy magas árbócon, II. Lajos mögött pedig egy kereszt magasodik, melyre a koronázási palástot függesztették zászló gyanánt. A tér szellemisége befolyásolhatta az avató beszédet mondó Schmidt Mária történészt, a Terror Háza Múzeum főigazgatóját, ugyanis a megemlékezésen

4. kép. Varga Imre II. Lajos szobra

Fig. 4. The statue of King Louis II by Imre Varga

5. kép. Varga Imre Lenin szobra

Fig. 5. The statue of Lenin by Imre Varga

Mohács és Trianon párhuzamát tartotta fontosnak kiemelni.³⁴

Az első két tömegsír megtalálása fordulatot hozott a csatával kapcsolatos emlékezetkultúrában. A mohácsi Fogadalmi templom felépítésekor megfogalmazott cél, mely szerint a csatatéren fellelt hősök maradványait ott kell végső nyugalomra helyezni, a várost tette a kegyelet színterévé. Ezzel

³² HAVAS 1977, 19.

³³ SZEMÁN 1993, 10.

³⁴ NYÁRS 2006, 77–81.

szemben megjelent egy alternatív elgondolás, mely szerint a tömegsír léte megjelöli a csata helyét, egyben hitelesíti is azt. A csata emlékének megőrzésére ez az autentikus tér. A Mohácson felépített Fogadalmi templom és árkádsoros emlékmű kettős funkcióval bírt. Az emlékmű a résztvevők figurális megjelenítésével a csatának, a történelmi eseménynek állít emléket, a templom pedig az a szakrális tér, ahol a hősi halottak iránti kegyelet gyakorolható. Amennyiben ide kerülnek az elesettek csontja, az megszenteli és hitelesíti a helyet. Ezzel szemben a mohácsi síkon a megtalált tömegsírok egyértelműen bizonyítják, hogy ez a csatatér egyik részlete, ahol a hősök vére folyt, ahol a hazáért harcoltak. Ez az események hiteles helye, így ez a legalkalmasabb hely az emlékhely felépítésére. A csatatér hitelesítését a sikeres régészeti kutatás is biztosíthatta volna, ha sikerül azonosítani a Brodarics által említett Földvár falut, és megtalálni a harcra utaló tárgyakat.

A tömegsíroknál azonban egy másik tényező is jelentkezik, ugyanis a sírok emberi maradványokat tartalmaznak, tehát nem egyszerűen a csatatér egy darabja, hanem olyan tér, ahol a kegyeletnek és az ehhez kapcsolódó szakrális hagyományoknak is meg kell jelenni. Felszínesen elfogadható lenne, hogy a tömegsírokat temetőnek tekintsük, azonban az ásatások során tapasztalt jelenségek bizonyították, hogy a halottakat nem eltemették, hanem gödrökbe dobálták és elásták. Ez akár a körülmények folytán, akár célzatosan, de a legyőzött ellenség megalázását szolgálta. A tömegsír állapot fenntartása alkalmas arra, hogy a csata borzalmát és kegyetlenségét megjelenítse, de ebben a csonttömegben elveszik az áldozat személyisége, ami a kegyelet kiinduló pontját jelenti. Az áldozatban az embertársunkat kell felismernünk, aki életét adta egy számunkra is fontos célért, a haza megmaradásáért. Hálát érzünk iránta és megadjuk a tiszteletet a maradványainak. Amíg az egyént, a csata résztvevőjét nem szabadítjuk ki a csonthalomból, nem beszélhetünk kegyeletről.

Az emlékhely kialakításánál már részben megjelentek ezek a szempontok, azonban nem sikerült egyértelműen jelezni, hogy ez a hely temető, vagy pedig a csata emlékét megőrkítő emlékpark. A po-

litikai vezetés elsősorban a maradványok felszedését akarta elkerülni, ugyanis nem tudták volna megindokolni, hogy miért ne a mohácsi Fogadalmi templomban helyezték őket végső nyugalomra. Nem történettudományról, régészetről vagy antropológiáról volt szó, hanem a politikai vezetés félelméről, hogy életre kel a Horthy-kor emblematisztikus építménye és az ehhez kapcsolódó szimbólumvilág. Az állami és pártvezetők közül azonban ezt senki nem mondta ki, hanem a tudomány képviselőire tették ezt a nemes feladatot. Már 1975 márciusában, amikor még csak az emlékhely tervének elkészítése zajlott, Fülep Ferenc a Magyar Nemzeti Múzeum főigazgatója szükségesnek tartotta leszögezni: „A tömegsírokat vagy eredeti helyükön hagyják, és úgy mutatják be, vagy pedig teljesen ki kell hagyni ezeket a számításból, és az emlékparkot ezekről függetlenül kell létesíteni. A tömegsíroknak a javasolt, teljesen tudománytalan felszedését a Magyar Nemzeti Múzeum részéről a leghatározottabban ellenezzük.”³⁵ Ekkor még csak a Papp László által 1960-ban megtalált két tömegsírral kapcsolatos elképzeléseket kellett helyes mederbe terelni, azonban az emlékhely kialakítása során 1975 októberében előkerült újabb tömegsír, mely leletmentő feltárása a pécsi Janus Pannonius Múzeum munkatársaira várt. 1976 januárjában Ecsedy István régész így nyilatkozott ezzel kapcsolatban: „Az emlékpark építőivel egyetértésben úgy határoztunk, hogy miután ők átfogalmazzák az eredeti terveket, mi majd tavasszal föltárjuk ezt a tömegsírt is. Természetesen tudományos igényvel, antropológus bevonásával.”³⁶ Májusra azonban ő is megértette az idők szavát, és újabb nyilatkozatával beállt Fülep mögé: „A tömegsírokban lévő csontvázak részletes embertani vizsgálatára nincs lehetőség. Akkor sem lenne, ha a tudományos vizsgálat az antropológia számára fontosnak minősülne, mert ebben az esetben a hazáért életüket áldozó hősök iránti kegyelet parancsa minden egyéb szempontnál erősebb. Nem bolygatjuk meg, nem szedjük szét és nem lajstromozzuk az elesettek földi maradványait, nem kezeljük vizsgálati anyagként.”³⁷ Ezzel a tudomány lezárta a maradványok felszedésének kérdését. A tömegsírok

³⁵ KOVÁCS 1995, 297–298.

³⁶ KISS 1976, 8.

³⁷ KISS 1976a, 14.

sorsa abban az időben érzékeny politikai kérdéseket feszegetett volna. A Papp László által kibontott két tömegsír a társadalomból megdöbbenést váltott ki, mert az emberi maradványok tömegének látványa a háború és a harc természetes kegyetlenségét mutatta meg. Néhány évvel az 1956-os szabadságharc, valamint Nagy Imre és társai kivégzése után a rendszer számára kellemetlen asszociációt jelentett a keleti hódító birodalommal szembeni harcban életüket áldozó hősök maradványai körül kialakuló kultusz. Csak a politika félelme magyarázhatja azt a tudományos és emberi szempontból is érthetetlen lépést, hogy az első két tömegsírt visszatemették és lényegében továbbra is jeltelenül maradtak a sátorhelyi szántóföldön. Az emlékhely létesítésének gondolatát megelőzően az lett volna az elfogadható megoldás, hogy a maradványokat felszedik és a mohácsi Fogadalmi templomban helyezik nyugalomra. Csakhogy ez legitimálta volna a Horthy korszak emblematikus alkotását, ami szintén politikai jelkép volt. Zdravec István ferences szerzetes teremtette meg a Tanácsköztársaságot és a román megszállást követő ellenforradalmi politika történelmi allegóriáját, mely az 1456-os nándorfehérvári győzelemre épült. Horthy Miklóst Hunyadival azonosította, hiszen mindketten katonaként az ország kormányzói voltak. Önmagában Kapisztrán Jánost látta, aki szintén ferences szerzetes volt. Az Oszmán Birodalom a keletről támadó bolsevik veszedelem előképe, hiszen mindkettő a keresztény Magyarország elpusztítására törekedett.³⁸ A mohácsi csata jól illeszkedett ebbe a szimbólumrendszerbe, hiszen Trianon előképeként lehetett értelmezni, ahol a vereséget a nemzeti összefogás hiánya okozta. Az 1926-os mohácsi rendezvényeknek a hely is politikai jelentőséget adott, hiszen a város csak 1921-ben szabadult fel a szerb megszállás alól, visszatérése a revízió esélyét jelezte. Ehhez kapcsolódott a második mohácsi csata szerepeltetése, hiszen a török ellenes felszabadító háború egyik győzelme volt, melynek eredményeként újra egyesülhetett a három részre szakadt királyság. Az 1970-es években, a mohácsi Fogadalmi templom eredeti funkciójának újjáélesztése ide koncentrálna volna ismét a csata em-

lékezetét, és ezzel feléledt volna az előző politikai rendszer szimbólumrendszere is, ahol a trianoni katasztrófa helyett a szovjet megszállás adott aktualitást.

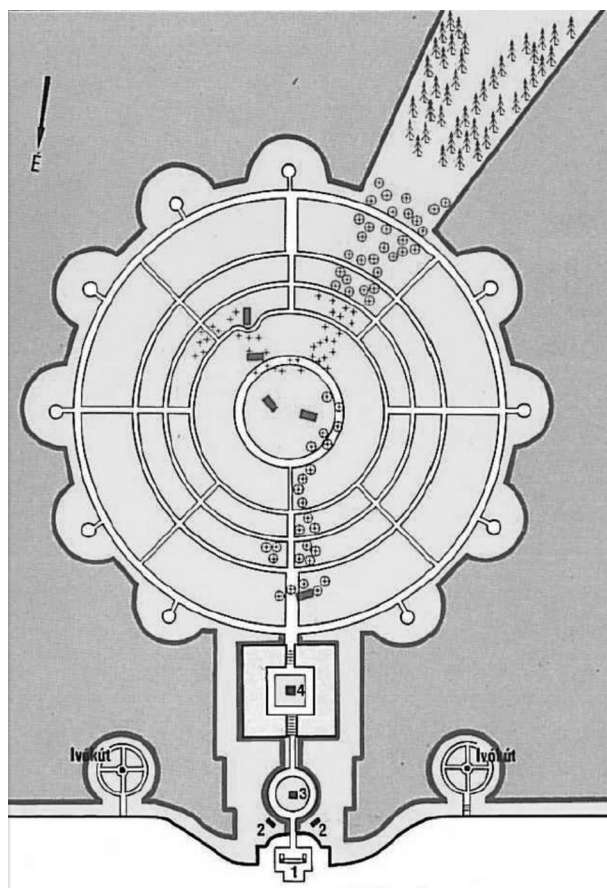
Az emlékhely a politika tüntető érdektelensége, de éber figyelme mellett a kopár szántóföldön kijelölt 7,5 hektáros természetvédelmi területen jött létre. Igyekeztek egy politikai és vallási asszociációktól mentes helyet megteremteni, azonban ez az erőlködés groteszk formákat hozott létre.

Az emlékhely hagyományos kialakítása esetén az erre a célra szánt területet füvesítenék, a tömegsírokat feliratos emlékkövekkel jelölnék, valamint készülné egy, a csatára emlékeztető központi emlékmű. Ehhez járulnának az infrastrukturális létesítmények. Kerítés, utak, víz, villany és egy épület mosdóval, tároló helységgel. Lényegében megfelel egy temető kialakításának, hiszen ez klasszikus példája a funkcionális emlékhelynek, amit a települések külterületén alakítanak ki. Mohácson az Országos Természetvédelmi Hivatal (OTvH) munkatársainak kellett volna ezt a munkát elvégezni, azonban ez nem illett a profiljukba, és ebből fakadóan más koncepciót alakítottak ki. Furcsa helyzetet eredményezett az első jogi lépés, ugyanis ahhoz, hogy a hatóság felügyelete alá kerüljön a terület, a tömegsírok környékét természetvédelmi területté kellett nyilvánítani. Ez a gyakorlatban 7,5 hektár szántóföldet jelentett, ahol a védettséghez kapcsolódó művelési tilalom óvta a tömegsírokat. A védettség kimondása után kellett megteremteni egy olyan környezetet, amelyben értelmezhető a természet védelme. Ennek érdekében kiemelt feladat volt az emlékhely növényekkel való betelepítése. A parktervezés és fenntartás már testhezálló feladat volt az OTvH szakembereinek, hiszen a természetvédelmi területek között számos kastélypark és arborétum volt. Ezen a gondolati szálon elindulva, a parkban funkcionális tereket kellett kialakítani, és szimbolikus, de ideológiailag steril műalkotások elhelyezésével megidézni a csata emlékét. Azzal, hogy az emlékhelyre csak a történettudomány által igazolt, politikai és vallási asszociációktól mentes jelképeket engedték be, egyáltalán nem a kérdés letisztultságát és politika semlegességét fejezték ki, hanem

³⁸ MIKLÓS 2019.

a rendszer félelmét a mohácsi csatával kapcsolatos asszociációktól. Az adott kor embere mindig a saját jelenében él és a jelképeket a saját mindennapi életén keresztül értelmezi. Az emlékhely léte önmagában egy jelkép, ezért az aktuális asszociációkat kerülő jelképek értelmezési zavart okoznak. Ez a feszültség leginkább az emlékhely kialakításán dolgozó munkatársakban jelentkezett. Gondoljunk bele, hogy közel egy évtizede jelen van a magyar közéletben a Mohács-vita, miközben gondolkodó közéleti emberektől, művészekről azt várják el, hogy mindent zárják ki a gondolataikból és csak középkori történelmi jelképeket alkossanak. Ez a görcsös kizárás azután azt eredményezte, hogy a közgondolkodás más kérdései jelentek meg.

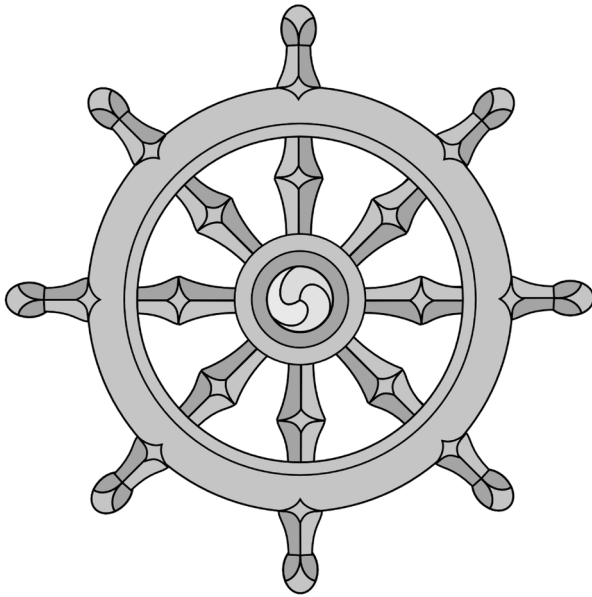
A tervező, Vadász György, letisztult gondolatmenet alapján, geometrikus formákból építette fel az emlékhelyet. Az elsőként megtalált két tömegsír lett a központi elem és minden ezek köré szerveződött. Logikusan a műúthoz került a bejárat, Pölöskei József ötvösművész kapuja, mely 28.000 csont alakú bronz öntvényből összeállított rács, amit fehér mészkőből készült gótikus kapuív keretez, a csúcsából hiányzó zárókövel. Ez a Magyar Királyság szimbóluma, melynek fejlődését megtörte a török hódítás. Helyenként Hádész kapujának nevezik, mások szerint inkább ide nem illő diadalív. Az innen induló egyenes út először egy kis kör alakú térséget érint, melynek közepén a csatateret bemutató térkép-kő van, majd a földbe süllyesztett átriumos udvaron keresztül elvezeti a látogatót a sírokhoz. Ezeket egy harminc méter átmérőjű domb rejtje magában, minden határozott megjelölés nélkül. A domb körül kialakított százötven méter átmérőjű kör alakú tisztás a tulajdonképpeni sírkert és csata emlékhely. Ezt a tervező elgondolása szerint a körök szimbolikája uralja. A középpont felé fokozatosan mélyülő tál alakú mélyedést három, egyre szűkülő koncentrikus kört formázó ösvény osztja részekre. Az ösvények közötti gyűrűk teraszokat alkotnak. A középső útból nyolc sugár irányú út indul ki a külső gyűrűig, melynek kerülete tizenkét részre osztott. Ezek közül egy az átrium felőli belépő, tíz félkör alakú, a legfelső gyűrű külső oldalán a növényfalba mélyülő pihenő és egy délkeleti irányba húzódó feketefenyő sáv,

6. kép. A Mohácsi Történelmi Emlékhely alaprajza
Fig. 6. The layout of the Mohács Historical Memorial Site

mely a török támadás irányát mutatja. Ennek folytatásaként fából faragott sírjelek rendezetlen csíkja húzódik keresztbe a térségen. A négyszög alaprajzú természetvédelmi területet, eltekintve az átriumtól, a körök uralják. A jelentése és a funkciója már a kortársaknak sem lehetett egyértelmű. Erre utalhat Pilaszanovich Irén az emlékhely képes vezetőjében: „Ezt a kálváriát azonban csak körül lehet járni, és nem lehet eljutni a 'megváltó' keresztre feszítésig, mert a tanulság is, a probléma is körbejárásra ösztönöz; a lekerekített és keretbe kényszerített történelmi ismeretek birtokbavétele egyszerre vizuális élmény és társadalmi kényszer.”³⁹ Az emlékhelyre kálváriaként tekinteni, a keresztek hiányában inkább költői kép. A Vadász György által tervezett utak pedig inkább hálózatot alkotnak, mintsem határozott céllal bejárható utat. Az átrium, közepén a szökőkúttal az ókeresztény bazilikákat juttathatja eszünkbe, ahol a megszentelt térbe történő belépés előtt meg lehetett

³⁹ KOVÁCS 1995, 301.

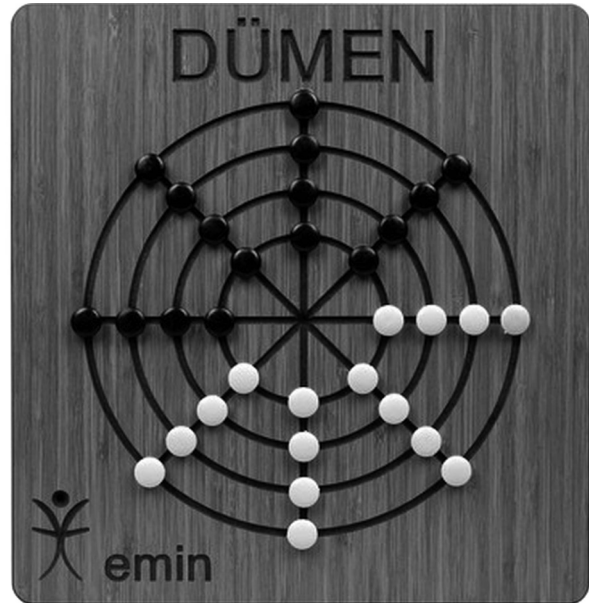

7. kép. A buddhista dharmacsakra-tankerék
Fig. 7. The Buddhist Dharmachakra Wheel

szabadulni a hétköznapi világ terhetől, és megtisztulva léphettek a templomi térbe. A sírkert kör alakú tisztásában a hozzá illesztett átriummal szinte egy bazilikát láthatunk, melynek alaprajzát az utak hálózata jelöli ki. Ez a motívum jelen van a mohácsi Fogadalmi templom struktúrájában is, a kör alakú, kupolás kialakításban.

Más megközelítésben a sírkert köreiben és a nyolc sugár irányú útban a buddhizmus dharma-kerékét (tankerék) ismerhetjük fel. A kör a tökéletesség, a nyolc küllő egy-egy út a megvilágosodáshoz. A középpontban álló lélek a küllőkön elindulva és a körön visszatérve bejárhatja a helyes szemlélet, a helyes gondolkodás, a helyes beszéd, a helyes cselekvés, a helyes élet, a helyes törekvés, a helyes vizsgálódás és a helyes elmélyedés útját. Az emlékhelyen a kerék középpontja a két tömegsír, így az elesett hősök lelkei lehetőséget kapnak az út bejárására és a megvilágosodásra. A sírkert alaprajza nem pontos ábrázolása a tankeréknek, ugyanis a külső és belső kör között van még egy kör. Így a központi sírhalmot három koncentrikus kör övezi, melyek egymástól nem azonos távolságra vannak elhelyezve, hanem az aranymetszés szabályainak megfelelően.

Vizsgálódásaim során a három koncentrikus körből és nyolc küllőből álló rajzolatra még egy nagyon hasonló példát találtam, mégpedig a török *dümen* táblás játékot, ami a sokak által ismert malom játékhoz hasonlít.

8. kép. A török dümen játék
Fig. 8. The Turkish dümen game

A sírkert külső körének tizenkét részre osztásában szintén szimbólumot sejtethetünk. Az Arthur-mondakörben a lovagok a Kerekasztal köré gyűltek, amely a szakrális és szoláris középpont jelentését hordozza. A misztikus középpont a Grál, ahol az asztalt körülvevő tizenkét lovag az állatöv jegyeinek felel meg. A tizenkét részre osztott kör ennek megfelelően az év jelképe. Ha az átriumból bevezető utat vesszük az évet kezdő januárnak, akkor a feketefenyő sáv az augusztus, a csata hónapja. A belső kört a három koncentrikus kör és a nyolc sugár huszonnégy részre osztja. Ez a nap óráinak számát adja. Ennek megfelelően, a kör egy-egy cikkelye három órás időtartamnak felel meg. Ha az átriumból bevezető utat vesszük a nulla órának, akkor balra indulva a következő sugár adja a három, majd a következő a hat, tizenkettő, és tizenöt órás vonalat. A feketefenyők sávja a tizenöt órás időszakra mutat, ami a csata kezdetének ideje. Visszatérve a 12 részre osztott kör és a 12 állatövi jegy párhuzamához, a feketefenyők sávja a horoszkóp nyolcadik házának felel meg, melyhez a skorpió jegy tartozik. A 8. házhoz a halál, áldozat, veszteség fogalmak társulnak. Ez persze csak egy spekuláció a részemről, de a hálózat ott van, és feltételezem több mint céltalan rajzolat. Valószínűleg az emlékhelyet megtervező Vadász György tudja a magyarázatot, de a fenti gondolatmenettel éppen arra szerettem volna rávilágítani, hogy a jelképek

alkalmazása felelősséggel jár, ugyanis a látogató, ha felismeri a szándékot, igyekszik megérteni az üzenetet.

A temető jelleget a sírkertben elhelyezett sírjelek voltak hivatottak kiemelni. A mohácsi árkádsoros emlékművel szemben, ahol csak a csatában résztvevő főnemeseket akarták megjeleníteni, az emlékhely a 16. századi köznépi temetők hangulatát idézi meg, faragott sírjelekkel, de nem keresztekkel, hanem kopjafákkal. Kedvelt történeti mítosz, hogy az ősmagyar harcosok nyughelyét a sírhalomba tűzött kopjájuk jelölte. A romantikus képzelet ebben véli felismerni a díszesen faragott kopjafa előképét, melynek hagyományát Székelyföldön őrizték meg. A Kádár-kor mérsékelt ellenzéki népi értelmisége Erdélyben és Székelyföldön találta meg a romlatlan magyar hagyományvilágot, így ezek szerepeltetése burkolt ellenzéki gesztusként is értelmezhető. A történettudomány azonban nem igazolta, hogy a kopjafa mint sírjel a középkori Magyarországon létezett volna. Sokkal valószínűbb, hogy a 19. századi romantikus történelemszemlélet terméke, és akkor is a protestáns temetőkben használták.⁴⁰ Ettől függetlenül már az 1970-es években az ősi magyar népi hagyomány jelképének számított. A hivatal négy művésszel készítette el a sírjeleket, akik eltérő stílusú műveket alkottak. Kiss Sándor a hagyományos erdélyi formavilággal dolgozott, ifjú Szabó István a népi fafaragók stílusában embereket, lovakat, fegyvereket ábrázolt. Király József az ősi magyar hitvilág elképzelt jelképeit vegyítette más világrészek törzsi művészetével. Kő Pál tudott a legkevésbé megmaradni a kopjafák motívumkincsénél, és inkább különböző bálványokat gondolt ki és faragott meg. A kopjafák a feketefenyő nyíl folytatásaként szabálytalanul felállítva, keresztül húzódnak a sírkerten. A bejárat felőli oldalon még követik az utak vonalvezetését, de a hátsó részen már nem. Így a látogatónak, ha közelebbről is meg akarja nézni, le kell térnie a kijelölt utakról. Így a sírjelek sem a körbejárást, sem az utak használatát nem támogatják.

A kopjafáról szóló terv már önmagában is egy hamis népies mítoszra alapozott, azonban az elkészült alkotások még ezen is túllépve bálványokat, elképzelt jelképeket hoztak létre. Ezzel nem lenne

gond egy szoborparkban, azonban itt a keresztény Magyar Királyságért életüket áldozó keresztény katonák sírjeleit kellett megalkotni. A deklarált cél, mely szerint az emlékhely szemben az úri Magyarországgal, a népnek állít emléket, nem szólt másról, mint a korábbi emlékhelyek tagadásáról, hiszen a Mohács-vita kapcsán az rögzült a köztudatban, hogy a vereség egyik oka éppen az volt, hogy az 1514-es felkelés után nem mertek fegyvert adni a nép kezébe. Ha a nép nem volt ott a csatában, akkor a tömegsírokban sem nyugodhatnak, tehát a sírjelek sem állíthatnak nekik emléket. Persze ez így valószínűleg nem került szóba, hiszen az emlékhely valójában nem a tömegsírokban nyugvó elesettek hősi temetője lett, hanem az 1970-es évek Mohács képét megjelenítő szoborpark.

A fentiekben vázolt koncepcióban az emlékhely a két tömegsír rejtő domb köré épül. Az emlékhely megvalósításának elfogadása után, szigorú időrend alapján kezdődtek a munkák, hiszen 1976. augusztus 29-re mindennek készen kellett állnia. Az emlékpark létrehozása és felavatása az állam gesztusa volt a Mohács kérdésében polemizáló társadalom felé. Egyben a tömegsírok kérdésének egyfajta lezárása és annak deklarálása, hogy az emlékhely az egyetlen hiteles emlékezeti tere a mohácsi csatának. Ez a jól felépített koncepció már az építés kezdetén fölborulni látszott. A földmunkák során további három tömegsír került elő a sírkert területén. Maráz Borbála a pécsi Janus Pannonius Múzeum őskoros régésze végezte a leletmentő ásatást, és ennek során szinte teljesen eltakarították a földet a csontmaradványok tömbje körül, előkészítve arra, hogy antropológus közreműködésével kiemeljék a maradványokat. Közben az emlékhely tovább épült, hiszen közelgett az avatás, a 450. évforduló időpontja. Az építetők nem akartak tudomást venni arról, hogy az újabb sírok előkerülésével érvénytelené vált az emlékhely koncepciója, hiszen az csak az első két sírt vette számításba. Az eredeti terv valósult meg, annyi változtatással, hogy egy helyen módosították az út vonalvezetését, hogy kikerülje az újonnan megtalált tömegsírt.

Az 1976-ban felavatott emlékezeti tér a mohácsi csata emlékhelyeinek ötödik korszakát testesíti meg.

⁴⁰ KOVÁCS 1995, 291–293.

A Mohácsi Történelmi Emlékhely kialakítása folytán a tömegsír állítja a középpontba. E köré épül fel a jelképrendszere, melyben a kapu, az átrium és a körök hálózata kegyeleti teret alkot, de megjelenik egy másik gondolati egység, a csata bemutatása, mely nem vesz tudomást arról, hogy emberi maradványok nyugszanak a földben – tehát lényegében temető – mert ez leszükítené az alkalmazható szimbólumok körét. A csata kényszeres megjelenítése rátelepszik a kegyeleti térre. A délnyugatról benyomuló feketefenyő ék és a Szulejmán bálvány plasztikusan jeleníti meg a szembenálló törököket, azonban a hősi temetőben meglehetősen szokatlan gesztus az ellenség bármilyen formában való megörökítése.

1990-ben egy apró, de nagy jelentőségű változás történt az emlékhelyen, ugyanis helyi kezdeményezésre felállítottak egy tíz méter magas tölgyfa keresztet a sírkertben. A korabeli újsághír szerint a lakosság régi vágya teljesült ezzel, ugyanis már 1976-ban is sokan hiányolták a keresztény jelképet, de akkoriban a politikai vezetés elzárkózott ettől.⁴¹ A kereszt felállítása jelzi, hogy az emlékhely valójában temető. Hiába próbálta a korábbi politika elrejtetni ezt aényt, a rendszerváltás utáni politikai légkör felszínre hozta ezt a régóta szunnyadó igényt. Az emlékhely szerkezetében a kereszt elhelyezése jelentős változást hozott, ugyanis azt nem a középpontba, hanem a bejáratról induló út végébe állították. Ezzel a síkból magasan kiemelkedő díszkapuval szemben egy közel azonos magasságú ellensúlyt hoztak létre, megteremtve az emlékhely szimmetriáját. Másrészt a sírkert körös-centrális szerkezete, mely nem vett tudomást a később előkerült három tömegsírről, megváltozott, és immár a kereszt uralja a teret, hiszen mind az öt sír előtte van, és az emlékhely tengelyét alkotó út és a körök is ide vezetnek.

Az emlékhelyek hatodik korszaka – egyben a Mohácsi Történelmi Emlékhely megújítása – a Duna–Dráva Nemzeti Park, a siklósi, valamint a mohácsi önkormányzat több mint egymilliárd forintos komplex turisztikai fejlesztési programjának keretében kapott formát. A nyolcvan százalékos európai uniós támogatást élvező projekt keretében

9. kép. A Mohácsi Történelmi Emlékhely 2011-ben avatott fogadóépülete

Fig. 9. The reception building of the Mohács Historical Monument was inaugurated in 2011

az emlékhelyen egy húsz méter átmérőjű, tizenöt méter magas, kör alaprajzú, üvegkupolával fedett, négyszintes új fogadóépület készült Vadász György tervei alapján. A sajtóban számos helyen deklaráltan a Szent Koronát idéző épületet 2011-ben avatták fel.

A Szent Korona építészeti szimbólumként való megjelenése jellemzően a rendszerváltás utáni időszak terméke. Amikor 1994-ben a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Kara Piliscsabára, a volt szovjet laktanyába költözött, nem egyszerűen felújították a meglévő épületeket, hanem Makovecz Imre és az általa teremtett építész közösség tervei alapján teljesen új miliőt, hangsúlyosan a magyar kereszténység szimbólumvilágát teremtették meg. A laktanya története még a Monarchia idejébe nyúlik vissza, amikor kiképző tábor volt. Az ebből a korból származó épületek közül néhányat megőriztek, azonban a makoveczy szimbólumvilág oly mértékben megváltoztatta az épületegyüttes hangulatát, hogy a kampuszon járva a látogatónak szinte eszébe sem jut, hogy egykor laktanya – főleg nem szovjet laktanya – volt. A teret a központi épület uralja, mely a *Stephaneum* nevet viseli. A nagy előadó kettős döntött kupoláit látva a Szent Koronára asszociálhatunk, bár ezt a tervező soha nem mondta ki. Ez az épület nemcsak funkcióval rendelkezik,

⁴¹ MAGYAR HÍRLAP 1990, 4.

hanem hatalmas szimbólumként uralja az egész épületegyüttest. Azzal, hogy szuggesztíven hat a látogatóra, lényegében megtisztította a teret azoktól az asszociációktól, melyek a korábbi funkciók emlékét hozták elő. A korona szimbolikus hatása 1999. december 21-én kapott valós legitimációt, amikor az Országgyűlés elfogadta a Szent István államalapításának emlékéről és a Szent Koronáról szóló 2000. évi. I. törvényt, melynek értelmében a Szent Koronát 2000. január 1-jén ünnepélyes keretek között a Parlament kupolacsarnokában helyezték el. A millenniumi ünnepségek keretében a Szent Koronát Esztergomba is elvitték, ahol a Bazilika kupolája alatt állították ki a mise idejére. Láthatjuk, hogy mindkét alkalommal a Szent Korona egy kupolás térbe került és a Parlament esetében jelképesen megtisztította és megszentelte a helyet, kiszorítva az előző politikai rendszer törvényhozásának emlékét. Vadász György tudatosan – vagy csak a korszellemről áthatva – a makoveczi mintát követte, és az egész teret uraló hatalmas korona szimbólummal akarta átformálni a Kádár-kor emlékhelyét, ezzel pedig megteremteni a temetőhöz illő szakrális teret. Sajnos ez nem sikerült, és az egyébként sem egységes emlékhely kaotikussá vált. Pölöskei kapuja eltörpül a hatalmas acél és üveg építmény árnyékában, a látogatók egy része pedig nem a Szent Koronára asszociál, hanem inkább víztoronynak, UFO-nak vagy modern mohamedán dzsáminak nézi.⁴²

Az emlékhelyek hetedik korszakát a csata 500. évfordulója hozza el. A tömegsírok feltárása és a maradványok kiemelése után el kell végezni a hősök csontjainak keresztény rítusú újratemetését. Ez a csata emlékezetét tekintve ez az elmúlt 500 év legfontosabb feladata. Ismét felmerülhet a gondolat, hogy eredeti funkciójának megfelelően, a Fogadalmi templom legyen a hősök végső nyughelye, de hiba lenne visszavinni a csata emlékezetét az 1920-as évek eszmevilágába.

Rendezni kell végre a csatához kapcsolódó jelképvilágot. Be kell látnunk, hogy a sírkert – mint kegyeleti tér – nem adhat helyet olyan művészeti alkotásoknak, melyek az alkotók elmondása szerint is bálványok, totemisztikus jelképek, historizáló dí-

szító elemek. Az emlékhely jelenlegi sírjelei (kopjafái) művészeti és történeti értéket képviselnek, de nem a szakrális térbe valók. Az emlékhely fás ligetének északi oldalán lévő két tisztása megfelelő lehet a szoborpark kialakítására. Az emlékhely kegyeleti térként való működése szempontjából a 2011-ben avatott üvegkupola jelenti a legnagyobb problémát. Teljes mértékben tájidegen építmény, ami nem illik sem a természetvédelmi területre, sem a kegyeleti térbe. Jelenlegi állapotában uralja a teret és ezzel szétrombol minden próbálkozást, hogy az emlékhelyet a kegyelet és a gyász terévé tegyék. Annak érdekében, hogy az emlékhely világosan értelmezhető szimbólumvilága képes legyen kifejezni a mohácsi tragédia jelentőségét, az emlékhely szerkezetének lényeges átalakítására van szükség.

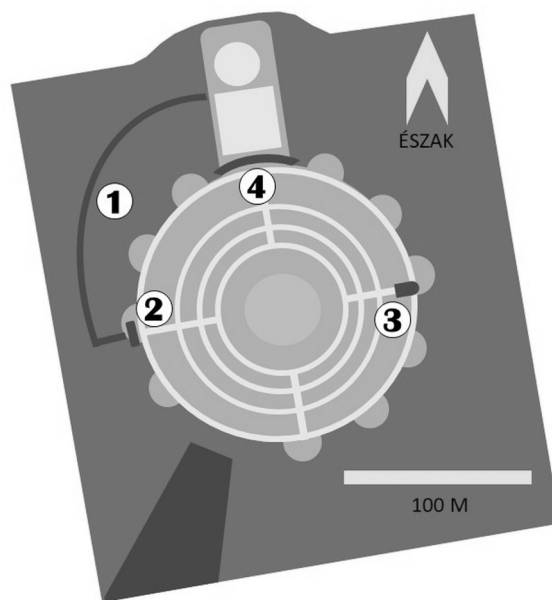
Az eddigi tapasztalatok azt mutatják, hogy a szakrális tér zavartalan működéséhez szükség van egy támogató, kiszolgáló térre. A látogató ebbe a fogadó részbe érkezik, itt van a pénztár, a vizesblokk, a kiállítóhely, tárgyaló és étkező. Ezt a kiszolgáló részt markánsan el kell különíteni a szakrális tértől és fontos, hogy ez abban is megnyilvánuljon, hogy itt nincsenek olyan jelképi elemek, melyek a hely kegyeleti funkcióját hivatottak erősíteni. Ebből a szempontból Pölöskei kapujának elhelyezése a leginkább problémás, mivel jelenlegi állapotában a fogadó épület árnyékában csak egy érdekesség, de semmi esetre sem az a megrendítő hatású jelkép, ami azt sugallja a belépőnek, hogy a csontokból szőtt rácsozat túloldalán a holtak birodalma kezdődik. Célszerű lenne a kör alakú kegyeleti tér jelenlegi struktúráját megváltoztatva, megszüntetni az északi oldalról történő bejárást és magasnövésű növényzet telepítésével kizárni az üvegkupola látványát. A jelenlegi főbejáratot megtartva, az itt elhelyezkedő két épület felhasználásával kell kialakítani a szakrális tértől elkülönülő fogadó teret, ahol kegyeletsértés nélkül biztosítható a tudományos igényű bemutatóhely és a látogatókat kiszolgáló létesítmények elhelyezése. Innen a mozgási útvonalat nyugati irányba tovább vezetve, a kör alakú sírkert nyugati oldalán kell kialakítani az új bejáratot. Ide kellene áttelepíteni Pölöskei József kapuját, ami így visszakapná valós funkcióját és kiegyenlítené a sír-

⁴² SZÁVAI 2016, 37.

kert vele szemben lévő oldalán felépítendő temetői kápolna és osszárium tömegét. Ezzel a kegyeleti tér jelenlegi észak–dél irányú tengelye nyugat–kelet irányúra módosulna.

A tömegsírokból felszedett és megvizsgált csontmaradványokat egyéenként szétválogatva osszáriumban (csonttárban) kell nyugalomra helyezni. Ez nem ellenkezik a keresztény hagyományokkal, hiszen már a korai kereszténység időszakában is szokásban volt a katakombákban, kriptákban, altemplomokban kialakított sírfülkék használata. A csontkamrás elhelyezés lehetőséget ad a csontmaradványok további tudományos vizsgálatára is. Ez az elgondolás egyébként nem új, hiszen a mohácsi Fogadalmi Templom oltára alatt kialakított földalatti kamrát is azzal a céllal építették, hogy ott helyezték nyugalomra a csata-téren fellelt maradványokat.

Az osszárium fölé temetői kápolnát kell építeni, mely idézze fel a 16. század formavilágát. Ennek megfelelően szakítani kell a kör alaprajzzal, és helyette téglalap alaprajzú épületet kellene emelni. Fontos, hogy a kápolna magassága legyen megegyező a díszkapuéval, így a kegyeleti tér tengelyvonalának két végén szimmetria jön létre. A kegyeleti tér új kelet–nyugati tengelye biztosítja, a magyar templomépítészet hagyományainak megfelelő keletelt elhelyezést, tehát a szentély keleti oldalon történő elhelyezését és a kápolna kapujának nyugatra történő nyitását. Ez lehetőséget ad még arra is, hogy egy megfelelően tájolt, az altemplomba vezető csatornával (fényalagúttal) – a csata emléknapján a nap 17 órás állását figyelembe véve – a napsugarakat bevezessük a kápolna alatt kialakított osszáriumba és ott tükröző felületekből kialakított jelképet világítson meg. Ez a fényjáték egyedivé és különlegessé tenné a helyet és az időpontot, azonban mégsem kegyeltsértő látványosság, hiszen több szakrális épületben találkozhatunk vele. Ezek közül az egyik legismertebb a veleméri 13. századi Szentháromság templom, ahol a freskókat úgy helyezték el, hogy az ábrázoláshoz kapcsolódó évfordulón az egyik ablakon bejövő fény éppen oda vetüljön.⁴³ A badacsonytomaji Szent István kápolna tervezésekor, Jankovics Tibor építész, a bevetülő fény jelenségét tudatosan

10. kép. Javaslat az emlékhely szerkezetének megváltoztatására. 1: A bejáratától a sírkertbe vezető útvonal; 2: Pölöskei József Csontkapuja a sírkert új bejáratánál; 3: Temetői kápolna és osszárium; 4: A sírkertet lezáró növényssor

Fig. 10. Proposal to change the structure of the memorial site. 1: The route leading from the entrance to the cemetery; 2: József Pölöskei's Bone Gate at the new entrance to the cemetery; 3: The cemetery chapel and ossuary; 4: The row of plants closing the cemetery

belekomponálta az épület tervébe⁴⁴ és a hatás elérése érdekében egy pontosan tájolható fényalagutat hoztak létre.⁴⁵

A kápolna körül kell kialakítani a csatában résztvevő nemzetek emlékhelyeit, hiszen a csata 21. századi értelmezésében fontos szerepet kell, hogy kapjon a magyar haza védelmének kristálytisza megjelenése mellett, a keresztény Európa közös harca a hódítóval szemben. Hangsúlyozni kell, hogy a mohácsi síkon felsorakozó 26 000 fős seregben a magyarok mellett, csehek, lengyelek, szlovákok, horvátok, szerbek, osztrákok, németek és olaszok is harcoltak. Felmerülhet, hogy a felsorolt népek nem mindegyike jelent meg önálló nemzetként az összecsapásban, azonban az emlékhelyek a mának szólnak, ezért a kialakításuknál a 21. század viszonyait kell figyelembe vennünk. Jó példa erre az 1444-es várna csata emlékhelye, ahol az ott harcoló nemze-

⁴³ PLÁNER 2014, 498.

⁴⁴ ZÖLDI 2015, 18–19.

⁴⁵ KURUCZ 2015, 20.

tek is emlékművet kaptak, melyeket a rendszerváltás után még aktualizálták is.

Az eredeti állapotában megmaradó tömegsírokat keresztény sírkeresztel kell ellátni, mivel az a hősi halottak nyughelye. A feltárt és exhumált tömegsírok helyét is meg kell jelölni, azonban az itt alkalmazott jelkép fejezze ki, hogy temetési hely, de nem sír. Célszerű lenne alacsony növésű örökzöld cserjével betelepíteni, ami megakadályozza, hogy a látogatók rálépjenek. Az emlékhelyen tervezett kiállítótér létrehozása, ahol a tömegsírok kutatástörténetét, az antropológiai vizsgálatok eredményeit tervezik bemutatni, teljes mértékben indokolt. Ennek felépítésénél az átrium stílusát kellene követni, akár annak kibővítésével keleti és nyugati irányba, a talajszint alatt.

A csataterek bemutatásának hagyományos és funkcionális eleme a kilátótorony, ahonnan a küzdőtér áttekinthető. Ezt célszerű lenne Sátorhelyen felépíteni, azon a helyen ahonnan a Brodarics által leírt látképpel szembesülhet a látogató. A kilátótoronyt úgy kell kialakítani, hogy alkalmas legyen a csatatér meghatározásával kapcsolatos kutatások eredményeinek bemutatására, és a kilátó teraszon állók képesek legyenek azonosítani a mohácsi sík fontos pontjait.

A mohácsi csata emlékezeti terének kialakítása során figyelembe kell venni, hogy a török fél emlékének megjelenítése csak az 1526-os jelenlétük bemutatására korlátozódhat. Semmilyen törekvés nem elfogadható, ami a csatatéren szeretne emléket állítani a csatában elesett török katonáknak

– még akkor sem, ha a csatatéren kerültek eltemetésre – vagy a Török-dombon emlékhely kialakítását célozza, ugyanis ezzel a török győzelmi emlékmű léte folytatódna. Ezzel együtt a kegyelet megköveteli, hogy valamilyen formában az elesett oszmán katonák emléke is teret kapjon, azonban ennek elgondolását célszerű lenne az iszlám közösség bevonásával kialakítani.

A mohácsi csata emlékműveinek történetét áttekintve, annak a véleményemnek kell hangot adnom, hogy a csatatéren fekvő Mohácsi Történelmi – 2012-től Nemzeti – Emlékhely létrehozása jó gondolat volt, mely beleillik a csaták emlékeztetének modern koncepciójába. Itt a legfontosabb a hitelesség, amit az autentikus tér jelenít meg. A csaták ideológiáktól mentes emlékét a csatatérhez fűződő aktív népi emlékezet jelentette.⁴⁶ Ezt kell rekonstruálni azzal, hogy a modern tudomány eszközeivel azonosítjuk a csata hiteles emlékeit és ezeket eredeti helyükön bemutatva lehetőséget adunk a látogatóknak, hogy a saját emlékezeti képét kialakítsa. A csata emlékezeti tere az azonosított csatamező, ahol a tudományos kutatás folyamatosan gazdagítja a megjelenített ismeretanyagot. A mohácsi csata esetében ehhez kapcsolódik az emlékeztettörténet bemutatása, melynek összetettségét Varga Szabolcs tanulmánya⁴⁷ érzékelteti. A különböző korszakok emlékművei egy-egy önálló gondolati egységet alkotnak, melyek plasztikusan jelenítik meg a mohácsi csata emlékeztettörténetét. A történetileg hiteles helyszín és az emlékhelyek együttese alkotja a mohácsi csata komplex emlékezeti terét.

⁴⁶ Itt elsősorban Pierre Nora elméletére szeretnék utalni, mely szerint „*Helyei vannak az emlékezetnek [lieux de mémoire], mivel nincs már valódi közege az emlékezetnek [milieux de mémoire].*” Az emlékezet valódi közege az emberek aktív emlékei alkotják (NORA 1999).

⁴⁷ VARGA 2017.

IRODALOM

ÍROTT FORRÁSOK

UNGNÁD 1986: *Ungnád Dávid konstantinápolyi utazásai*. Szerk.: Szalai A. Budapest 1986.

SZAKIRODALOM

- AGGHÁZY 1928: Aggházy K.: Az 1526. évi mohácsi hadjárat emlékművei. *Hadimúzeumi Lapok* 1:2 (1928) 8–9.
- BUDAPESTI HÍRLAP 1926: II. Lajos király s a lengyelek emlékművei Érden. *Budapesti Hírlap* 46:290 (1926 december 21.) 6.
- BUDAPESTI HÍRLAP 1931: Fehér sas virraszt Mohács felett. Lengyel emlékűnnep a mohácsi csata évfordulóján. *Budapesti Hírlap* 51:190 (1931 augusztus 23.) 11.
- DUNÁNTÚL 1925: A Mohácson őrzött római leletek a pécsi múzeumba kerülnek. *Dunántúl* 15:38 (1925. február 17.) 5.
- ERŐS 2014: Erős V.: A Mohács-vita. *Magyar Szemle* 23:5–6 (2014) 55–76.
- FÖLKER 1900: Fölker J.: *Mohács története*. Mohács 1900.
- HAVAS 1977: Havas E.: Az emberi teljességet fölmutatni Lenin alakjában. Beszélgetés Varga Imrével. *Népszabadság* 35:262 (1977. november 6.) 19.
- HORVÁTH 1925: Horváth K.: A mohácsi fogadalmi templom. *Magyarság* 6:229 (1925. október 11.) 8.
- HORVÁTH 1933: Horváth K.: Milyen lesz a mohácsi fogadalmi templom? *Mohácsi Hírlap* 23:15 (1933. április 30.) 2–3.
- HORVÁTH 1936: Horváth K.: A mohácsi fogadalmi templom. *Ceglédi Közlöny* 27:15 (1936. április 12.) 4.
- KAPOSI 1967: Kaposi E.: A mohácsi busójárásról. *Muzsika* 10:4 (1967) 31–32.
- KISS 1976: Kiss K.: A mohácsi gyásztéren. A harmadik tömegsír. *Magyar Nemzet* 32:14 (1976. január 17.) 8.
- KISS 1976a: Kiss K.: Liget a csatamezőn. *Magyar Nemzet* 32:127 (1976. május 30.).
- KOVÁCS 1995: Kovács G.: A Mohácsi Történelmi Emlékhely. Szimbolikus harc a történelmi emlékezetért. *Néprajzi Értesítő* 77 (1995) 283–303.
- KURUCZ 2015: Kurucz Sz.: Fény a kápolnában – Az áttörés pozíciójának meghatározása. *Metszet* 1 (2015) 20.
- MAGYAR HÍRLAP 1990: Tábori mise a mohácsi csatatéren. *Magyar Hírlap* 23:200 (1990. augusztus 27) 4.
- MAGYAR IFJÚSÁG 1966: Egy múzeum újra él. *Magyar Ifjúság* 10:30 (1966. július 30) 7.
- MIKLÓS 2019: Miklós P.: A Hunyadi-kultusz a két világháború közötti Magyarországon. *Szeged várostörténeti és kulturális folyóirat* 2019 július–augusztus, 38–44.
- MOHÁCS 2006: B. Szabó J. (szerk.): *Mohács*. Budapest 2006.
- MOHÁCSI HÍRLAP 1924: Árkay Aladár pályaműve nyerte az első díjat a fogadalmi templom pályázatán. *Mohácsi Hírlap* 14:51 (1924. december 14) 2.
- NEMESKÜRTY 1966: Nemeskürty I.: *Ez történt Mohács után*. Budapest 1966.
- NEMZETI UJSÁG 1926: A II. Lajos király és lengyel segédhadainak emlékműve Érden. *Nemzeti Ujság* 8:290 (1926. december 21) 7.
- NORA 1999: Pierre N.: Emlékezet és történelem között. *Aetas* 14:3 (1999) 132–141.
- NYÁRS 2006: Nyárs A.: A mohácsi csata emlékművei a városban. *Belvedere Meridionale* 18:7–8 (2006) 70–82.

- PAP ET AL. 2018: Pap N. – Fodor P. – Kitanics M. – Morva T. – Szalai G. – Gyenizse P.: A mohácsi Törökdomb. *Történelmi Szemle* 60:2 (2018) 325–345.
- PAPP 1971: Papp L.: *A mohácsi csata halottai*. <https://docplayer.hu/12168393-A-mohacsi-csata-halottai.html> (megnyitva 2021.07.10.)
- PLÁNER 2014: Pláner L.: A fény temploma. *Élet és Tudomány* 69:16 (2014) 498.
- SCHMELZER-POHÁNKA 2020: Schmelczer-Pohánka É.: *Évforduló – 80 éve szentelték fel a Mohácsi Fogadalmi Templomot*. <https://pecsiegyhazmegye.hu/hirarchivum/3903-evfordulo-80-eve-szenteltek-fel-a-mohacsi-fogadalmi-templomot> (megnyitva 2021. 07. 10.)
- SZÁVAI 2016: Szávai P.: Az örökség interpretálásának új útjai: a Mohácsi Nemzeti Emlékhely. *Me.dok* 11:2 (2016) 31–42.
- SZEMÁN 1993: Szemán L.: Szobrot az ENSZ-katonának. *Kurír* 4:272 (1993. október 5) 10.
- ÚJ NEMZEDÉK 1937: Buuu!... Baooo!...– kiáltják a mohácsi „busók“, a sokácfarsang faálarcos, buzogányos alakjai. *Új Nemzedék* 19:32 (1937. február 10) 3.
- VARGA 2017: Varga Sz.: Emlékpark és kulthely között. Mohács a 21. századi magyar emlékezetkultúrában. *Századok* 151:5 (2017) 1161–1174.
- ZÖLDI 2015: Zöldi A.: A fény foglalata. *Metszet* 1 (2015) 18–19.

MEMORIAL SITES OF THE BATTLE OF MOHÁCS

LAJOS NÉGYESI

The history of the monuments of the battle of Mohács began shortly after the end of the battle. In addition to the local memory, the built monuments appeared, the Turkish Victory Monument on the Turkish Hill, the battlefield memorial chapel, II. Lajos Memorial Column, the Votive Church and the Mohács Historical Monument. These set up a memory of the tragic event in accordance with the memory culture of the time. Six periods in the history of monuments can be distinguished, when in the changing political environment, the associations associated with the battle carried different messages that were reflected in the monuments. On the 500th anniversary of the battle, an important task is to create an authentic memory space that is independent of political messages and commemorates the tragic event.

AZ SZTE EMBERTANI TANSZÉK VÁRATLAN MOHÁCSI KÜZDELMEI: TEREPANTROPOLÓGIAI KUTATÁSOK A MOHÁCSI NEMZETI TÖRTÉNELMI EMLÉKHELYEN

PÁLFI GYÖRGY*

Váratlan születésnap ajándékkal lepte meg a 2020-as esztendő az abban az évben alapítása 80. évfordulóját ünneplő szegedi Embertani Tanszék: megtisztelő, komoly szakmai kihívást jelentő, ám ugyanakkor nagyon megterhelő felkérést kaptunk váratlanul – egy másik, még kerekesebb születésnap évforduló előkészületei kapcsán. Közeledik az 1526-ban bekövetkezett tragikus emlékű – és hatása – mohácsi csatavesztés félezer éves évfordulója. A Sátorhely határában 1976-ban a 450. évforduló idejében kialakított Mohácsi Nemzeti Emlékhely kezelője, a Duna–Dráva Nemzeti Park Igazgatósága (DDNPI) a közelmúltban kezdeményezte, hogy az Emlékhely területén tömegsír-feltárássra kerüljön sor. Mint ismeretes, az Emlékhelyet a 450. évi „kerek” évfordulóra a két korábban felfedezett tömegsír köré tervezték. Ám végül az 1975–1976-ban zajló munkák során váratlanul megtalált további hárommal együtt immár öt tömegsírt körülölelve került kialakításra. Az első két tömegsír felfedezésének története még az 1950-es évek végére nyúlik vissza – az azok részleges feltárából származó eredményeket Papp László egykori megyei múzeumigazgató (Janus Pannonius Múzeum, Pécs) máig alapvető tanulmányaiból ismerjük.¹

2020-ban váratlan mohácsi megkeresés érte utol a szegedi antropológiát. Annak ellenére volt váratlan a kihívás, hogy valójában tanszékünk mindehhez már rendelkezett történelmi gyökerekkel: a szegedi Embertani Tanszék alapító professzora, Bartucz Lajos segítette Papp Lászlót az I. és II. felnyitott (majd visszatakart) tömegsírban látható maradványok embertani értelmezésében.

Már 1960-ban egyértelművé vált, hogy a mohácsi tömegsírok tanulmányozása során a régészeti és antropológiai terület szinergiáira kell támaszkodni. Másfél évtizeddel később egy újabb régész-antropológus együttműködés eredményei gazdagították ismereteinket. Az Emlékhely kialakítási munkálatai során előkerülő III, IV. és V. tömegsír felnyitására és felszíni régészeti-antropológiai tanulmányozására a pécsi régész, Maráz Borbála és a Magyar Nemzeti Múzeum egykori antropológusa, K. Zoffmann Zsuzsanna együttműködésében került sor (*1. kép*). A régészeti munkákat 1976-ban Maráz Borbála irányította, míg a JPM felkérésére az ásatás két hónapos teljes időtartamára (1976. április–május) az embertani megfigyeléseket és az adott körülmények között lehetséges terepantropológiai vizsgálatokat K. Zoffmann Zsuzsanna végezte el.²

A mohácsi csata 450. évfordulója óta eltelt évtizedek számos személyi változást hoztak a hazai régészet és biológiai antropológia kutatói és vezető tisztségviselői körében, egy dolog azonban nem változott: a két terület egymásrautaltsága, illetve szoros együttműködése az úgynevezett történeti antropológia, azaz a régészeti feltárásokból származó humán maradványok embertani kutatása területén. A 80 esztendő szegedi Embertani Tanszék a kezdetektől fogva szoros kapcsolatban állt számos régészeti intézménnyel, múzeummal – és a szegedi helyszínre tekintettel különösen a szegedi Móra Ferenc Múzeummal. Bartucz Lajos többek között Móra Ferenc korábbi ásatásaiból származó embertani maradványokkal indította tanszékünk történeti antropológiai kutatásait az 1940-es években.

* Szegedi Tudományegyetem Embertani Tanszék, palfigy@bio.u-szeged.hu

¹ PAPP 1960; PAPP 1961.

² MARÁZ 1976; MARÁZ 1977; MARÁZ 1977a; K. ZOFFMANN 1982.

J.P.M. Régészeti Osztály		Fotótár	
A fényképnegatív lelt. száma: 10292.-10293.	A felvételt készítette: Maráz Borbála	A felvétel helye:	A felvétel ideje: 1976.
	A gyűjtő (ásató) neve: Maráz Borbála	Adattári szám:	Méret: negatív pozitív 6x6
A felvétel tárgya: III. tömegsír		A fényképezett tárgy vagy objektum	
		lelt. száma:	kora:
		lelőhelye: Sátorhely	
Megjegyzés:			
			

1. kép. A III. sz. tömegsír 1976-os részleges feltárásának fotói. Fotó: Maráz Borbála, forrás: Janus Pannonius Múzeum Archivuma

Fig. 1. Pictures of the Mass Grave No3 partial excavation in 1976 (photos: Borbála Maráz, source: Archives of the Janus Pannonius Museum)

A 80 éve kijelölt úton az SZTE Embertani Tanszék valamennyi későbbi vezetője mindig szoros régész-antropológus együttműködést ápolt a tanszék

és a szegedi Móra Ferenc Múzeum között. Az utóbbi években is számos közös kiállításon vagy publikációban számoltunk be közös eredményeinkről.

A MOHÁCSI CSATA 494. ÉVFORDULÓJA KÖRÜLI ESEMÉNYEK, ÉS AHOGY AZ EMLÉKHELY III. TÖMEGSÍRJA RÉGÉSZETI-ANTROPOLÓGIAI FELTÁRÁSA MEGKEZDŐDÖTT

A fentiekben bemutatott együttműködés-előzmények után nem tűnt váratlannak a Móra Ferenc Múzeum jelenlegi igazgatójától, Fogas Ottótól tanszékünkre érkezett, újabb együttműködést sejtető telefonhívás, 2020. augusztus 28-án. A hívásindítás időpontja és helyszíne – a mohácsi csata 494. évfordulóját megelőző nap, illetve a Mohácsi Nemzeti Történelmi Emlékhely azonban azt sejtették, hogy a hívás nem Szegedhez, hanem Mohácshoz kapcsolódik. Fogas Ottó ez alkalommal nem szegedi múzeumigazgatóként, hanem a régészeti ásatásokat felügyelő Ásatási Bizottság akkori tagjaként fordult a szegedi Embertani Tanszékhez: sürgős

antropológusi segítséget kértek az Emlékhely III. számú tömegsírjának feltárási munkáihoz. A 2020 augusztusában elkezdődött feltárás (2. kép) akkor jutott el a csontvázak felszedési szakaszához – ehhez azonban nem állt rendelkezésre terepantropológus szakember. (A DDNPI felkérésére elvállalt feltárás keretében, Dr. Bertók Gábor ásatásvezető régész irányításával 2020 augusztusában sor került a III. számú tömegsír szakszerű kitakarására és feltárára előkészítésére, de a projekt antropológiai feladatokért felelős közreműködője, a Magyar Természettudományi Múzeum Embertani Tára humánerőforrás problémák miatt nem tudott ant-

2. kép. A Mohácsi Történelmi Emlékhely, előtérben a III. tömegsír-feltárás sátra. Fotó: Pálfi György
 Fig. 2. The Historical Memorial Park of Mohács and the Mass Grave No3 excavation's tent
 (photo: György Pálfi)

ropológust biztosítani a terepanropológiai munkálatokhoz). Az Ásatási Bizottság képviselője a helyzet megmentésére hívta a szegedi Embertani Tanszéket, mint a jelenleg legtöbb antropológussal rendelkező és terepi antropológiai munkákban is leginkább kompetens hazai intézményt. A Janus Pannonius Múzeum akkori vezetője – nem ismerve a feladat tényleges dimenzióit – egy antropológust kért várhatóan egy hónap időtartamra. A munka idejét és hosszát azonban nyilvánvalóan alábecsülték, mint ahogy később – például 2021 nyarán – mi magunk is ebbe a hibába estünk. Magyarországon ilyen volumenű és típusú tömegsír régészeti és antropológiai feltárására, és az embertani anyag teljes körű, szakszerű felszedésére a mai napig nem került sor.

Megértve a feladat fontosságát, azonnal igent mondtunk, és egy héttel később, 2020. szeptember 7-én négy szegedi antropológus (Dr. Bereczki Zsolt egyetemi adjunktus, Király Kitty doktorjelölt, Kis Luca doktorandusz, Dr. Pálfi György tanszékvezető

egyetemi docens) munkába állt a feltáráson (3. kép). A megnyitott tömegsírral való első találkozással kapcsolatos kifejezés, ami azóta eszünkbe jut, hogy: „döbbenetes” (4. kép). Ugyanis valóban döbbenetes látványt nyújtott az aránylag kis területen és térfogatban (mintegy 15 négyzetméternyi területen és kevesebb mint 15 köbméterben) összezsúfolódtott több száz emberi csontvázmaradvány, a több tízezernyi összekeveredett emberi csont, az egymásba gabalyodott, minden rendszert nélkülözve bedobált testek elbomlása után megmaradt káosz. Azt azonnal sejteni lehetett, hogy nem „egy antropológus – egy hónap” közreműködésre kell számítanunk. A sejtés beigazolásához azonban az első hetek „pilot projekt”-jellegű munkavégzése vezetett el. Az egyetemi órátartási, kutatási és egyéb kötelezettségek miatt rotációban újabb és újabb munkatársak (Dr. Molnár Erika egyetemi adjunktus, Dr. William Berthon posztdoktor kutató, Tihanyi Balázs doktorjelölt, Nagy Réka doktorandusz) érkeztek a szegedi tanszék csapatából, akiket szerződött külsős kutató-

3. kép. Az SZTE Embertani Tanszék doktoranduszai a feltárás első napján (Király Kitty, Kis Luca). Fotó: Bereczki Zsolt
Fig. 3. PhD students of the University of Szeged, Department of Biological Anthropology, on the first day of the excavation (photo: Zsolt Bereczki)

4. kép. A mohácsi III. tömegsír csontváz-tömege a 2020-as feltárás elején. Fotó: Pálfi György
Fig. 4. Skeletons of the Mohács Mass Grave No. 3 at the beginning of the excavation (photo: György Pálfi)

5. kép. Dr. Bertók Gábor ásatásvezető (JPM) és Dr. Tihanyi Balázs (SZTE) radarral vizsgálják a sírgödör rétegeit.
Fotó: Pálfi György

Fig. 5. Ground-penetrating radar examination of the mass grave, Dr. Gábor Bertók archeologist, excavation leader, Janus Pannonius Museum, Pécs and Dr. Balázs Tihanyi anthropologist, University of Szeged (photo: György Pálfi)

6. kép. Az azonosítómunka záloga a csontvázak elhelyezkedésének folyamatos digitális regisztrálása és 3D rekonstrukciója (Simon Zsófia, Simon Béla, JPM).
Fotó: Pálfi György

Fig. 6. Earnest of the identification work: the continuous digital registration of the skeleton's positions and the 3D reconstruction (Zsófia Simon, Béla Simon, Janus Pannonius Museum) (photo: György Pálfi)

ink egészítették ki (többek között Dr. Kustár Ágnes, Dr. Paja László és Dr. Pap Ildikó). Az első hetek tapasztalatai megmutatták: a csontváz helyzetétől függően általában másfél-két antropológusi munkanap szükséges egy-egy váz teljes felszedéséhez és dokumentálásához úgy, hogy régész és régész-technikus is segíti a terepantropológus munkáját. A

legfelső csontvágrétegben még volt néhány olyan csontváz, amelyeket más csontvázak bolygatása nélkül fel lehetett szedni, lejjebb haladva azonban „mindenki mindenkivel keveredik”: minden egyes csontváz bontásához a környezetében lévő 4–5, de néha néha akár 10–12 további csontváz felszedését is meg kellett kezdeni.

A 2020-AS ŐSZI TÖMEGSÍRFELTÁRÁS ÉS ELŐZETES TAPASZTALATAI

A feltárás előrehaladtával – különösen, miután letelt az előzetes felkérésben elhangzott „egy hónap” – az I. világháború szerbiai hadjáratából ismert „*mire a levelek lehullanak...*” tarthatatlanná vált ígérete jutott eszünkbe. A levelek lehullottak, a szeptember eleji plusz harminchárom fokos déli hőmérséklet nullára zsugorodott, amikor december elején, az Ásatási Bizottság jóváhagyása és a mohácsi projektünkben résztvevő négy konzorciumi partner (Duna–Dráva Nemzeti Park, Janus Pannonius Múzeum, Magyar Természettudományi Múzeum, Szegedi Tudományegyetem) konszenzusos döntése mellett az ásatást felfüggesztettük, és a sátorral védett tömegsírt téliesítettük. Három hónap intenzív munkájával – úgy, hogy a szegedi tanszék kötelékébe tartozó tucatnyi munkatárs több mint 150 munkanap társadalmi munkában végzett terepantropológiai munkát teljesített egyetemi feladatai ellátása mellett –, átlagosan két–három antropológus folyamatos közreműködésével a III. tömegsír bő egyharmadát tudtuk feltárni.

A III. tömegsír felső rétegében 1976-ban K. Zoffmann Zsuzsanna 86 csontvázat, illetve koponyát számozott be, és 1982-ben megjelent tanulmányában maximum 130-ra becsülte a csontvázak teljes számát.³ A feltárás 2020 őszi három hónapja alatt 100 körüli csontvázat szedtünk fel, és további 44 váz felszedését megkezdtuk. A szeptember elejétől a december eleji téliesítésig jóval több, mint 200 számozott csontvázig jutottunk el – igaz, a kiadott vázsímkák közben folyamatosan csökkentek is, mivel több tucat vázegyesítésre is sor került. A téliesítés előtt Bertók Gábor ásatásvezető szegedi antropológusok közreműködésével elvégezte a sírgödör radarvizsgálatát (5. kép). A kirajzolódó rétegek megerősítették azokat a terepantropológiai megfigyeléseket, amelyek átlagosan 25–30 cm további (a téliesítéskor bennmaradó) csontvázzréteget becsültek a gödörben. Ez alapján 2020 decemberében úgy ítéltük meg, hogy a tömegsírfeltáró projekt nagyjából félidőben lehet. Talán 250 körüli lehet a csontvázak végleges száma, de az sem zárható ki, hogy el fogja érni a teljes mennyiség a 300-at.

2020 őszen a terepantropológia alapvetően a feltárással összefüggő feladatokra fókuszált: az antropológiai feltárás szeptemberi elkezdésekor megfogalmazottak értelmében a csontvázak azonosítását, anatómiai rendben történő felszedését a szegedi antropológusok végezték, folyamatos, a szó legteljesebb értelmében szinergikus együttműködésben a JPM régészeivel – különös tekintettel a 3D dokumentáció, illetve annak a csontváz-azonosításban történő alkalmazása terén (6. kép). A felszedett, dokumentált és csomagolt csontváz-anyagok a Magyar Természettudományi Múzeumba (MTM) kerültek, ahol tisztítás után elsődleges (ún. alap-) feldolgozás várt rájuk. A terepi antropológiai vizsgálatok célkitűzése azért nem fogalmazódott meg az Emlékhelyen folyó feltárás elsődleges céljaként, mivel a tervek szerint a maradványok részletes antropológiai és paleopatológiai vizsgálatát a Szegedi Tudományegyetem Embertani Tanszéke és az MTM antropológusai egy későbbi fázisban, megfelelő laboratóriumi körülmények között, közösen tervezték elvégezni. 2020 szeptemberében az elsődleges cél a feltárás gyors befejezése volt. Ennek érdekében átlagosan három főt mozgósítottunk három hónapra, ami sajnos még így is kevésnek bizonyult. Először a 2020. november eleji miniszterelnök-helyettesi látogatás (7. kép) során foglalmaztuk meg, hogy biztosan nem tartható a feltárás 2020-ban történő befejezése, hiszen a munka precízsege előnyt élvez annak sebességével szemben: szükség lesz téliesítésre, hiszen jelentős csontváztömeg marad december elején is a gödörben, és 2021-ben folytatni kell a megkezdett munkát.

A terepantropológiai munka során azonban, a leginkább gyorsaságra törekvő tempó mellett sem lehetett figyelmen kívül hagyni a tömegsír különböző jellegzetességeit, és számos érdekes, olykor különös jelenséget. Munkatársaink feltárás közben folyamatosan figyelték – többek között – a csontok elrendeződését, fizikai jellegzetességeiket, a feltételezhető egykori bomlási körülményeket, tafonómiai viszonyokat, a csontvázak antropológiai, paleopatológiai jellemzőit, a tömegsír demográfiai viszonyait.

³ K. ZOFFMANN 1982.

7. kép. Miniszterelnök-helyettesi látogatás a tömegsír-feltáráson. (Balról jobbra: Nagy Réka doktorandusz és Dr. Pálfi György egyetemi docens (SZTE), Semjén Zsolt miniszterelnök-helyettes, Pávkovics Gábor polgármester (Mohács). Fotó: Miniszterelnökség

Fig. 7. Deputy Prime Minister visit of the mass grave excavation – Réka Nagy PhD student, Dr. György Pálfi head of department (University of Szeged), Zsolt Semjén deputy prime minister; Gábor Pávkovics, Mohács's mayor (photo: Prime Minister Office)

A feltárás elején ezek nagyobb részének pontos regisztrálását a későbbi, laboratóriumi fázisra hagytuk. Néhány hetes tömegsírfeltárási gyakorlat után azonban elkezdjük bizonyos jelenségek helyszíni fotódokumentálását is, részben a későbbi laboratóriumi munka megkönnyítése érdekében, részben pedig a csontanyagok sajnálatosan rossz megtartási állapota miatt. Sok olyan nagyon töredékes, apró, de fontos információt hordozó csontvázrészlet került elő, amelyek egészen biztosan csak csökkentett információtartalommal szolgálhatnak a laboratóriumi fázisban – feltétlenül fontos lett tehát előzetes helyszíni vizsgálatuk is (8. kép).

A fentiekben jelzett, az első feltárási fázisban kissé heterogén módon és mélységben tett előzetes, a III. tömegsír csontvázmaradványaival kapcsolatos terepantropológiai észrevételeink a következők:

A csontvázak általános megtartási állapota közepes vagy annál rosszabb, egyes csontvázak esetében pedig erősen hiányos vagy morzsalékos. Nagyon sok a *post mortem* törés, repedés, részben a csontok összepréselődése, részben a sírok fölött folyó évszázados mezőgazdasági aktivitás, és különösen az 1975-ben talajmaró okozta károsítások miatt. Utóbbi bolygatás súlyos károkat okozott – de nyil-

8. kép. Dr. Bereczki Zsolt egyetemi adjunktus (SZTE) helyszíni antropológiai vizsgálatokat végez.

Fotó: Pálfi György

Fig. 8. Field anthropological studies by Dr. Zsolt Bereczki, assistant professor of the University of Szeged (photo: György Pálfi)

vánvalóan károsította a leleteket maga az 1976-os részleges feltárás is.

A tetemek bomlásával kapcsolatos fizikai és kémiai hatások eredményezték a sírgödörben sok esetben irracionálisnak tűnő keveredéseket, a csontvázak feltorlódását a széleken (amit „kerítés-effektus”-nak nevezünk, az alapján, hogy a gödör szélein kerítésszerűen kiemelkedtek a csontvázrészletek). A jelenség oka a gödör alulméretezettsége – ennyi emberi test nem férhetett be, főleg rendezetlenül bedobálva egy ilyen méretű gödörbe –, illetve a testek és a föld súlya alatti nagy nyomás alatt zajló bomlási folyamatok, amelyek során a folyadékos fázisban a még anatómiai egységben lévő, de már részben bomlott tetemek fokozatosan a szélek felé vándoroltak és ott feltorlódtak.

A tetemek minden rendezettségét és kegyeleti szempontot nélkülözően kerültek bedobálásra, a végtagok állása alapján sok esetben a kezüket-lábukat fogva hajították be őket. Az esetek túlnyomó

9. kép. Halálos, a koponyaalappal párhuzamos, hátulról érkezett vágás nyoma az egyik áldozat koponyáján.

Fotó: Pálfi György

Fig. 9. Trace of a mortal skull-base wound, at the back of the skull of one of the victims (photo: György Pálfi)

10. kép. A gerincvelőt hátulról átszelő vágás nyoma nyakcsigolyán. Fotó: Pálfi György

Fig. 10. Peri mortem cut wound on cervical vertebra. The cut hacked across the cervical spinal cord from behind (photo: György Pálfi)

mó többségében a koponyák és a hozzájuk tartozó *postcranialis* váz egyben került bedobásra. Vannak azonban – ugyan jóval kisebb számban – külön bedobott test nélküli fejet illetve fej nélküli testet jelző koponyák és csontvázmaradványok. Néhány esetben levágott végtagot, végtagdarabot is találtunk.

Az előzetes helyszíni antropológiai megfigyelések alapján a csontvázak túlnyomó többségének neme férfi – néhány esetben azonban felmerült a nőnemű egyénhez tartozó váz lehetősége is. A döntő többségben lévő férfi vázak között dominál a fiatal felnőtt (körülbelül 20–40 év közötti) korosztály. Kevés idősebb személy maradványai mellett szembeötlő a fiatalok (15–20 év) markáns aránya. Találkoztunk néhány még fiatalabb, körülbelül 12–14 év közötti gyermek csontvázmaradványával is.

Az elhunyt egyének aránylag fiatal átlagéletkora miatt viszonylag kevés degeneratív ízületi elváltozás nyomaival találkoztunk (ami markáns különbség a régi temetők paleopatológiai megfigye-

léseihez képest), gyógyult traumák, lovaglásra utaló csontváz-markerek, fertőzőes megbetegedések (pl. tbc, szifilisz), fogazati és egyéb betegségek nyomaira viszont már a feltárás közben végzett előzetes helyszíni megfigyeléseink során is többször bukkanunk.

Kimagaslóan magas az ún. *peri mortem*, azaz halál közeli időpontban bekövetkezett, gyógyulás nyomot egyáltalán nem mutató vágott sérülések száma. Összességében több vágásnyomot regisztráltunk, mint a felszedett csontvázak száma – természetesen vannak olyan csontvázak, amelyeken nem láttunk vágásnyomot (olykor valószínűleg a csontváz nagyfokú töredékessége/hiányossága miatt), de sokszor egy csontvázon több, néha ötnél is több vágásnyomot figyeltünk meg (ami tisztítatlan vázak és helyszíni, technikai segédeszközöket nélkülöző vizsgálatnál különösen figyelemreméltó arány).

A legnagyobb valószínűség szerint (illetve talán leggyakrabban) szablyától származó *peri mor-*

11. kép. A nyaki gerinc hátulról történő átvágásáról árulkodó vágásnyom állcsonton (mandibula). Fotó: Pálfi György
Fig. 11. Cut mark on a mandibula indicating that the cut hacked across the cervical spinal cord from behind (photo: György Pálfi)

tem sérüléseket leggyakrabban a koponyaalapon (9. kép), nyakcsigolyákon (10. kép) vagy az állcsonton (mandibula, 11. kép) figyeltük meg. A gyakran halálos vágások egy része a fejtetőt, kisebb része az arckoponyát érte.

2020 őszén több tucat olyan eset került elő, ami a nyak (illetve nyaki gerinc) hátulról történő többszörös, párhuzamos vagy közel párhuzamos átvágását jelezte (12a-b. kép). Ilyen eseménnyel összefüggő vágásnyomokat elsősorban nyakcsigolyákon, állcsontokon (mandibula) (13–14. kép) és a koponyaalapon (nyakszirtcsonton, halántékcson-ton) találtunk.

A feltárás első időszakában kiemelt, illetve szemrevételezett csontvázak alapján 2020. ősz végére az az általános előzetes vélemény fogalmazódott meg a feltárást végző, mintegy tucatnyi szegedi antropológus részéről, hogy a gödörbe dobált halottak túlnyomó többsége aránylag fiatal (18–40 év közötti) férfi volt, de kis számban serdülőkorú fiúk,

12a–b. képek. Kétszer hátulról átvágott második nyakcsigolya (axis). Fotó: Pálfi György

Fig. 12a–b. Traces of quasi-parallel cut marks on the two faces of the axis (photo: György Pálfi)

idősebb férfiak és egy-két nő holtteste is közéjük került. Barbár mészárlás nyomait, tömeges, halált okozó vágásokra utaló csontsérüléseket, valamint a tetemek minden kegyeleti szempontot nélkülöző elföldelésére és speciális bomlási körülményekre utaló jelenségeket figyeltünk meg. A feltárás első heteiben a tömegsírnak olyan részein dolgoztunk, ahol a kiemelt csontvázak között aránylag több volt

13. kép. Két hátulról érkezett (külön-külön is halálos) vágásnyomot mutató töredékes állcsont (mandibula).

Fotó: Pálfi György

Fig. 13. Traces of two independent, mortal cut wounds on a fragmentary mandibula (photo: György Pálfi)

az ifjú korú áldozat maradványa. Ez megerősítette a K. Zoffmann Zsuzsanna „Az 1526-os mohácsi csata 1976-ban feltárt tömegsírjainak embertani vizsgálata” című tanulmányában megfogalmazott feltételezést: bizonyos elsőre is látható fejsérülések, és az aránylag jelentős számú fiatal (hátrahagyott apródok, szolgák?) alapján az itt elföldeltek nagyobb valószínűséggel a török katonák által lekasabolt „magyar szekértábor” áldozatai lehettek. Papp László már 1960-ban felvetette a „tábor-teóriát” – a csatára utaló régészeti leletek (fegyver-, páncéltöredékek, lövedékek, patkók stb.) hiánya miatt.⁴ Létezik azonban egy harmadik, korábban háttérbe szorult opció is: a csata utáni tömeges kivégzés, amelynek emlékét mind a magyar, mind a török források megőrizték.⁵ Brodarics visszaemlékezésében, és az oszmán nyelvű korabeli leírásokban is egyértelmű utalás van arra, hogy Szulejmán szultán nem engedélyezte a hadifoglyok megtartását, és a csata harmadnapján (1526. augusztus 31-én) tartott győzelmi díván alkalmával kétezer fő körüli hadifoglyot kivégeztetett.⁶

Papp László elsősorban a csatára utaló régészeti leletek hiánya miatt gondolta a tábor halottait az emlékhely első két tömegsírjában. Véleményéhez

14. kép. Kettős (enyhén eltérő szögű), halálos vágásnyom állcsonton (mandibula). Fotó: Pálfi György

Fig. 14. Traces of double, from slightly different angles arrived, mortal cut wounds on a mandibula (photo: György Pálfi)

K. Zoffmann Zsuzsanna is csatlakozott a III, IV. és V. tömegsír felszíni antropológiai elemzése után, elsősorban a vélhetően sisak nélküli egyének fejsérülései és a fiatalok csontvázmaradványainak előfordulása alapján. K. Zoffmann Zsuzsanna számos halálos *peri mortem* sérülést tárgyal 1982-ben megjelent munkájában, elfogadva azok csata közben (vagy a tábor védőinek lekasabolása közben) való bekövetkeztének valószínűségét. Nem rejtette azonban véka alá bizonytalanságát néhány sokszoros vágás bekövetkeztének körülményeit illetően.⁷

A Mohácsi Történelmi Emlékhely III. számú tömegsírjának 2020 őszen történő feltárása különlegesen új helyzetet teremtett az 1960-as és 1976-os részleges feltárásokhoz képest. A csontvázmaradványok felszedése lehetőséggé, sőt mintegy kö-

⁴ PAPP 1960; K. ZOFFMANN 1982.

⁵ PAPP 1962.

⁶ BRODARICS 1983.

⁷ K. ZOFFMANN 1982.

telességünké vált, a jövődő egyéni újratemetés feltételeinek megteremtése érdekében. A felszedés során a látókörünkbe kerültek azok a korábbi felszíni vizsgálatok során egyáltalán nem, vagy csak nehezen megfigyelhető vágott sérülések, amelyek kivitelezése csatahelyzetben nagyon nehézkes vagy elképzelhetetlen. Ilyenek többek között a párhuzamosan, többször átvágott nyaki gerincvelőre utaló nyakcsigolya- vagy *mandibula*-sérülések. Ezek a sérülések a koponyák alsó részén, illetve a koponyák alatt, takarásban lévő állcsontokon, csigolyákon bukkantak elő. Mivel a csontanyagok felszedésére sem 1960-ban, sem 1976-ban nem kerülhetett sor, így ezeket a sérüléseket sem Bartucz Lajos, sem

K. Zoffmann Zsuzsanna nem láthatta, nem tanulmányozhatta. A III. számú tömegsír 2020. december elején (0 fokos külső hőmérséklet közelében) bekövetkezett téliesítésének idejére a feltárásban részt vevő szinte valamennyi antropológus találkozott az egyébként csata-helyzetben is elszenvedhető sérülések mellett olyan sérülésekkel, amelyek védekezni nem tudó, letérdeltetett emberek hátulról/felülről történő lenyakazására utalnak. A kivégzést végző személy pedig olykor többször is lesújtott, átvágva hol a nyaki gerincet, hol a koponyaalap csontjait, hol mindkettőt. Sok esetben a már halott áldozat fejére mérhettek további csapásokat, vélhetően a brutális vérfürdő adrenalin-túlfűtött hangulatában.

A TÖMEGSÍRFELTÁRÁS FOLYTATÁSA 2021-BEN

A feltárás második szakasza 2021. június 28-án vette kezdetét. A fagy- és lecsapódó páramenteséget valamint megfelelő szellőzést biztosító téli takarás (amit a JPM és a DDNP szakemberei közösen alakítottak ki 2020 végén, 15. kép) jól vizsgázott: a gödörben maradt csontvázanyag nem szenvedett károsodást a 2020 téli / 2021 tavaszi időszakban. 2021 nyarán az SZTE Embertani Tanszék koordinálásában, heti váltásban 5-5 fő antropológus vett részt a feltárási munkákban (a 2020-as résztvevők mellett, a teljesség igénye nélkül, Dr. Balázs János egyetemi adjunktus, Dr. Váradi Orsolya és Dr. Tihanyi Balázs poszt doktor kutatók, újabb doktoranduszok és mesterszakos

hallgatók (köztük legtöbbször Gara Barbara, Vigh Viktor, 16. kép) kapcsolódott be a munkába. Az SZTE sorait igazságügyi orvosszakértők is erősítették (Dr. Szabó Árpád és Dr. Mai Tímea, 17. kép). Az igazságügyi szakértők bevonását különösen fontosnak tartjuk a *peri mortem* sérülések *in situ* vizsgálata és a későbbi igazságügyi antropológiai kutatások szempontjából. Előzetes terveink alapján – amennyiben a nyári időszakra a gödörben maradt legalább 150 csontváz fajlagos feltárási időigénye megközelítően megegyezett volna a 2020. őszi első fázis feltárásidejével – a csata 495. születésnapját már üres tömegsír-gödör mellett köszöntöttük volna. Itt azonban mi is alábecsültük a feladat nehézségét és komplexitását: az alsó rétegek nagyon töredékes, nagyon kevert anyagon és extrém sok megkezdett vázzal dolgozó feltárása során egy-egy váz teljes feltárása a felső rétegek csontváz-felszedési idejének sokszorosát, akár 5–6-szorosát igényelte. 2021. augusztus 29-e után további öt héttel tudtuk meghosszabbítani a 2021. évi második feltárási ciklust (heti átlag öt antropológussal). 2021. október elsejére, a második szakaszban a 2020. őszihez képest több mint kétszeres munkaidő-ráfordítással, és a két fázisban immár több mint ötezer antropológus munkaórával annyit tudtunk elérni, hogy a 2021-es téliesítés az eredeti csontváztömeg csak mintegy negyedét találja a III. számú tömegsír alján. A néhány tucat megkezdett csontváz és legalább ötven–hetven megkezdett vázat tartalmazó ma-

15. kép. A leszigetelt, téliesített III. számú mohácsi tömegsír.

Fotó: Pálfi György

Fig. 15. Winner isolation of the Mohács Mass Grave No.3.
(photo: György Pálfi)

16. kép. 2021. június 28-án megkezdődött a III. tömegsír-feltárás 2. szakasza. (Balról jobbra: Nagy Réka, Gara Barbara, Vigh Viktor (SZTE), Simon Béla (JPM)).
Fotó: Pálfi György

Fig. 16. On June 28, 2021, the second phase of the mass grave excavation restarted – Réka Nagy, Barbara Gara, Viktor Vigh (University of Szeged), Béla Simon (Janus Pannonius Museum) (photo: György Pálfi)

17. kép. Az SZTE Igazságügyi Orvostani Intézet munkatársai is bekapcsolódtak a feltárásba. (Dr. Szabó Árpád, Dr. Mai Tímea). Fotó: Pálfi György

Fig. 17. Forensic medicine experts have joined the team of field anthropology – Dr. Árpád Szabó, Dr. Tímea Mai (University of Szeged) (photo: György Pálfi)

radék feltárásához és dokumentálásához előzetes becsléseink szerint várhatóan mintegy három hónapra lesz szükség 2022-ben.

A második feltáró fázis során fokozott figyelmet fordítottunk a helyszíni antropológiai megfigyelésekre, és a megfigyelt jelenségek dokumentálására. Ismétlésekbe bocsátkoznánk, ha újra beszámolnánk ugyanazokról az elváltozás-típusokról vagy demográfiai észrevételekről, amelyekről a 2020 őszi feltárás kapcsán már megemlékeztünk. A tendenciák

pontosan és konzekvensen folytatódtak: továbbra is többségben a fiatal felnőtt férfiak, illetve a felnőtt kor határán lévő ifjak uralják a demográfiát, néhány serdülőkorúval és egy-két nőnek valószínűsíthető vázzal kiegészülve. A megfigyelt patológiás elváltozások képe is hasonló, a *peri mortem* sérülések között pedig majdnem minden egyénnél találunk halált okozó vágásokat, sokszor többszörös, és elég gyakran csak rögzített helyzetben, valószínűsíthető kivégzés során kivitelezhető vágásokat.

ÖSSZESÍTETT GONDOLATOK A KÉT FELTÁRÁSI CIKLUS UTÁN: EGYRE VALÓSZÍNŰBB A TÖMEGES KIVÉGZÉSI TEÓRIA

Az 1976-os felszíni vizsgálat alapján K. Zoffmann Zsuzsanna azt valószínűsítette, hogy az öt tömegsírban maximum ezer (illetve 700 és 1000 közötti) ember csontváza lehet. A harmadik tömegsír eddigi, mintegy 75-80 százalékos feltártsági állapota alapján úgy véljük, hogy ebben a sírban legalább

kétszer annyian, vagy valamivel több, mint kétszer annyian lehettek, mint az 1976. évi 130 körüli becslés mutatta. Amennyiben az alábecslés hasonló mértékű a többi tömegsírban is (ami logikus lehet hasonló bomlási körülmények esetén és hasonló pontosságú becsléseket feltételezve), akkor

18. kép. A mintegy 75-80%-ban feltárt III. számú tömegsír a feltárás 2. szakaszának végén. Fotó: Pálfi György
 Fig. 18. The Szeged field anthropology team has accomplished about 75-80% of the mass grave excavation
 (photo: György Pálfi)

az öt tömegsírban fellelhető csontvázak negyvenöt éve feltételezett számának legalább a duplája valószínű. Ez pedig egybevághat a Szulejmán szultán utasítására 1526. augusztus 31-én kivégeztetett személyek számával. (Bár az adatok nem pontosak, 1500 körüli, kétezer körüli, kétezer feletti számokat említenek a források, az Emlékhelyen a mai tudásunk szerint becsülhető számok ezekhez a számokhoz közelítenek.) Azok a tények, hogy egyáltalán nincs szóródott hadianyag a tömegsírok környezetében, és hogy a törökök által brutálisan, minden kegyelet nélkül bedobált halottakat egységesen alsóruházatra vetkőztették, szintén a kivégzés-teória irányába terelnek bennünket. (Az egyébként nagyszámú alsóruházati maradvány – kapcsok, zsinórvégek, csatok, szövetmaradványok – régész munkatársaink, többek között Dr. Bertók Gábor ásatásvezető és Neményi Réka

ásatásvezető-helyettes régészek véleménye szerint is összhangban lehetnek a foglyok kifosztásával és egységes alsóruházatra vetkőztetésével. Csatatéren összeszedett halottak között, különösen levágott karú egyének maradványai esetén kellene találnunk szétvágott sodronying-maradványokat is.) Az antropológia különböző szakterületeinek észrevételei szintén a fenti irányba terelik gondolatainkat. Számos forrás foglalkozik azzal a kérdéssel, hogy a mohácsi csata hatalmas halott-tömege ezrével vonzotta a ragadozó és dögevő állatokat. K. Zoffmann Zsuzsanna más elemzők munkáit is hivatkozva megállapítja, hogy a csontvázak, és például azok végtag-elemeinek elhelyezkedése a hullamerevség megszűnte és a bomlás beindulása közötti időszakban valószínűsíti a temetést, ami a csata után néhány nappal következhetett be, és a törökök végezheték a kegyeleti szempontokat tel-

jességgel nélkülöző elföldelést.⁸ Ez utóbbival abszolút egyetérthetünk – az azonban valószerűtlen, hogy több napos expozíció után egyáltalán nincs semmilyen ragadozóra/dőgevőre utaló rágásnyom, sem a mi terepanropológiai szemrevételezéseink, sem Papp László, Maráz Borbála vagy K. Zoffmann Zsuzsa vizsgálatai alapján. A csontvázak megfigyelt helyzete és állapota, valamint az alulméretezett és túltelített (púpozott) gödör szintén kompatibilis lehet a kivégzéssel és közvetlenül (még a hullamerevség beállta előtt) a kivégzést

követő, szinte azonnali (vagy néhány órán belül bekövetkezett) eltemetéssel (ahol a gödröket vélhetően magukkal a foglyokkal ásatták ki). Az előzetes helyszíni megfigyelések során észlelt (és hozzávetőlegesen becsült) demográfiai összetétel is a hadifoglyokra utal, akik döntő többségükben a csatatéren fogságba esett katonák (fiatal férfiak), akik közé kis számban egyéb helyről (pl. a táborból) összeszedett foglyok (s közöttük néhány nő, illetve gyermekek) is bekerülhettek.

A JÖVŐ FELADATAI

A Mohácsi Nemzeti Emlékhely harmadik tömegsírja esetében a 2020-ban elkezdett régészeti és antropológiai feltárás az emberi csontvázmadványok kiemelésének mintegy háromnegyedénél tart – a terepanropológia előzetes megfigyelései pedig egy korábban ebben a kontextusban háttérbe szorult opciót: a tömeges fogolykivégzéshez kapcsolódó tömegsírt valószínűsítene. Nagyon sok olyan esetet azonosítottunk, amikor egyértelműen látszik a vágásnyomokból, hogy a letérdeltetett, lehajtott fejű embert hátulról/felülről végezték ki, mintegy nyakazással. Több olyan esetet találtunk, ahol ugyanazt a nyakcsigolyát kétszer párhuzamosan átvágták – ami csata közben nagyon nehezen elképzelhető, hasonlóan azokhoz a többszörös *mandibula*-vágásokhoz, amelyek a nyaki gerincvelő többszörös átvágását sejtetik.

Nagyon fontos azonban hangsúlyoznunk, hogy sejtéseink, hipotéziseink csak előzetes helyszíni megfigyeléseken alapulnak, így csupán az uralkodó tendenciákra tudják felhívni a figyelmet. A hipotézisek bizonyítása (vagy megdöntése) nagyon sok további kutatómunkát igényel. Hátravan még a tömegsír feltárásának befejezése, és az azt követő – időben közel a teljes feltáráshoz hasonló volumenű – laboratóriumi váz-összerendezések sora. A váz-egyesítésekhez a morfológia mellett bizonyos esetekben (például a leválasztott fejű egyének esetében) DNS vizsgálatokra is szükség lesz. Az egyesítéseket követően történhetnek meg a pontos laboratóriumi antropológiai vizsgálatok, a demográfia pontosítása, majd azt

követően kerülhetnek sorra a különböző specifikus határtudományi vizsgálatok (archeogenetika/genomika, kémiai antropológia, paleomikrobiológia, paleopatológia, paleotraumatológia stb.). Esetünkben a paleotraumatológiai vizsgálatok és az igazságügyi orvostan specifikus határfelülete képviseli majd az egyik legizgalmasabb kutatási irányt. A megfigyelt sok száz *peri mortem* sérülés elemzése rendkívül alapos és részletes, mikroszkópos és orvosi képalakító eljárásokat (köztük microCT vizsgálatokat) is alkalmazó, több éves igazságügyi antropológiai kutatást követel. Ezek a vizsgálatok pontosítani (vagy esetleg módosítani) fogják jelenlegi sejtéseinket, hipotéziseinket.

Természetesen nem állhatunk meg egy tömegsír feltárásánál és csontmaradványainak vizsgálatánál – szükségünk van valamelyik másik tömegsír bevonására is, hogy egy összehasonlító elemzés keretében konfirmáljuk (vagy cáfoljuk/módosítsuk) a III. számú tömegsírhez kapcsolódó megfigyeléseket, eredményeket, tapasztalatokat. Ki kell használnunk az előttünk álló szűk négy évet – 2026 augusztusáig, annak érdekében, hogy az ötszáz éves évfordulón ne csak legalább ötszáz hős vértanú egyéni, méltó végtisztesség mellett történő újratemetését valósíthassunk meg, hanem a félezer hős tudományos értékű megszólaltatásával tartalommal tölthessük meg azt az új múzeumi egységet, amely a Mohácsi Nemzeti Emlékhelyen a kivégzett hősök előtti méltó megemlékezést lehetővé teszi majd a félezred-forduló utáni évtizedekben.

⁸ K. ZOFFMANN 1982.

Köszönetnyilvánítás

Hálával tartozunk annak a mintegy két tucat antropológus kollégának, akik általában szabadidőben és többnyire társadalmi munkában, összesen sok ezer munkaórában, gyakran extrém hőmérsékleti körülmények között vettek részt a terepantropológiai feladatokban. Köszönjük az ásatás vezetőjének, Dr. Bertók Gábor múzeumigazgató úrnak és a JPM koordinációjában dolgozó, több mint tucatnyi régész- és régésztechnikus munkatársnak a kitűnő együttműködést. Dr. Bertók Gábornak külön köszönjük a

feltárás során folytatott inspiráló, gondolatébresztő szakmai megbeszéléseket. Köszönjük a feltárás kezdeményezőjének, a DDNP igazgatójának, Závoczky Szabolcsnak, hogy elindította ezt a nemes vállalkozást, és munkatársaival együtt mindent megtesz a Mohács 500 projekt sikeréért, jövőjéért, a célok megvalósulásáért. Köszönjük az Agrárminisztérium, a Nemzeti Kulturális Alap és a DDNPI pénzügyi támogatását. Az SZTE Embertani Tanszék kutatói részvételének legfontosabb támaszát a 2020–2021-es feltárási időszakokban az NKFIH K125561 sz. projektje jelentette.

IRODALOM

ÍROTT FORRÁSOK

BRODARICS 1983: Brodarics I.: *Igaz leírás a magyaroknak a törökökkel Mohácsnál vívott csatájáról*. Budapest 1983.

SZAKIRODALOM

K. ZOFFMANN 1982: K. Zoffmann Zs.: *Az 1526-os mohácsi csata 1976-ban feltárt tömegsírjainak embertani vizsgálata*. Budapest 1982.

MARÁZ 1976: Maráz B.: A mohácsi csatatér régészeti leletei. In: *A Mohácsi Történelmi Emlékhely*. Pécs 1976. (Rotafüzet, oldalszámozás nélkül)

MARÁZ 1977: Maráz B.: Nagynyárad-Sátorhely. *Archeológiai Értesítő* 104 (1977) 273.

MARÁZ 1977a: Maráz B.: Nagynyárad-Sátorhely. *Régészeti Füzetek* Ser. I No. 30 (1977) 62–63.

PAPP 1960: Papp L.: A mohácsi csatahely kutatása. *Janus Pannonius Múzeum Évkönyve* 5 (1960) 197–251.

PAPP 1961: Papp L.: *Ásatási napló*. MNM Adattár IV. 1961. 101.

PAPP 1962: Papp L.: A mohácsi csata halottai. *Az Országos Orvostörténeti Könyvtár közleményei* 24 (1962) 35–50.

UNEXPECTED MOHÁCS STRUGGLE OF THE DEPARTMENT OF BIOLOGICAL ANTHROPOLOGY, UNIVERSITY OF SZEGED: FIELD ANTHROPOLOGICAL RESEARCH AT THE NATIONAL MEMORIAL PARK OF MOHÁCS

GYÖRGY PÁLFI

The 500th anniversary of the tragic 1526 Mohács battle is quickly approaching. The Duna–Dráva National Park, manager of the Memorial Park of Mohács, has initiated a series of research and development to commemorate the battle anniversary, among others the excavation of some of the Memorial Park's mass graves, the individual identification of the mixed human remains, the scientific examination of the skeletons and the individuals' reburial with belated respect. In 2020, the year our Szeged Department celebrated the 80th birthday of its foundation, the Szeged anthropology team was asked to carry out the field anthropology work and contribute to the different biological anthropological studies of the remains. We accepted the Pécs Janus Pannonius Museum's honorable request, and three researchers from the Szeged anthropology team worked in weakly rotation in Mass Grave N° 3, throughout the entire 2020 autumn period. Neither such a big mass grave nor human skeletal remains mixed to their fullest extent have ever been excavated in Hungary before this special archeological/anthropological operation – consequently, nobody could estimate the duration of the excavation. As it was not possible to finish the work in 2020, special winner isolation and ventilation system were applied to protect the skeletal material from cold and humidity. A second excavation campaign was realized in 2021 summer-autumn, doubling the number of the Szeged anthropologists compared to the previous year. Due to this massif contribution, we have accomplished about 75-80% of the work. The total excavation of this mass grave will be completed at a third campaign in 2022. Although the field anthropological work is still in progress and an important part of the skeletal material is only partially excavated, some preliminary observations are to be made. In Mass Grave N° 3, the estimated number of the skeletons is about 300 (more than 200 skeletons have already been taken out of the pit). That is to say, the first superficial examination in 1976 underestimated the number of the skeletons ("about 130"). This underestimation is also due to the skeletons' extreme compression, especially in the lower layers of the mass grave. A special fence-like phenomenon could be observed at the borders of the human skeletal mass, in connection with some specific decomposition phenomena (insufficiency of the grave volume with regard to the human body mass, decomposition under pressure, etc.). The skeletal material is in a medium or fragmentary state of preservation, due to the thinness of the covering soil, agricultural activity, decomposition effects and serious damages during the construction of the Memorial Park in 1975. Despite the outlined preservation problems and mixed positions of the different skeletal elements, with the help of permanently registered digital photo data and a special 3D software and thanks to a permanent and synergic archeologist-anthropologist collaboration, we managed to identify the individuals and excavate them individually. This identification work is strongly complicated by the secondary effects of the inhumation methods: the skeletal material is primarily mixed because the corpses were randomly dropped into the pit, impiously and without any respect. According to the archeological artefacts found in 1960, 1976 and in our days, in this mass grave we could find the skeletons of Hungarian soldiers serving in the Army of the Hungarian Kingdom, as well as Czechs, Croatians, Poles and Germans, that is the Christian Coalition Army, which tried to stop the Ottoman Army led by Suleiman the Magnificent on August 29, 1526. According to the preliminary field anthropology observations, skeletal remains of predominantly young males were to be found (between 20 and 40 years), as well as a relatively high amount of juvenile (between the ages of 16 and 20) male skeletons indicating military activity started relatively early. Finally, some skeletons belonging to women and children (between the ages of 12 and 14) should also be mentioned. The most remarkable osteoarcheological observation is the abundance of *peri mortem* cut wounds observed first of all on skull bones and cervical vertebrae. We could identify some cut limbs, especially arms, but the highly dominant

areas of the cut marks are the head and neck. Some of these wounds can be associated with combat situations in battles. During the 1960 and 1976 studies (based only on superficial observations, and leaving the bones intact), some wounds were considered probable injuries of people working in the Hungarian camps destroyed by the Turkish cavalry. However, as in 2020 and 2021 we could really excavate the skeletons, we were able to touch and directly examine the bones, we observed a series of cut marks which are completely incompatible with combat situations (either at the battlefield or at the camps). These wounds (observable frequently on the mandibulae, cervical vertebrae, occipital or temporal bones) indicate that the cervical spine received several cuts, from behind and from above, and these cuts hacked across the cervical spinal cord several times (frequently in a quasi parallel way). These wounds indicate executions by a saber or a sword as well as the kneeling position of the victims. These observations are compatible with a third theory and suggest that the 5 mass graves of the Memorial Park may reflect to a very sad event: the mass execution date of August 31, 1526 when Suleiman ordered the execution of about 2000 prisoners (primarily soldiers, but probably some children and female prisoners too from the camps). Our main hypothesis is that we may have found the bones of these martyrs. The preliminary anthropological observations and the archeological data are all compatible with the mass execution hypothesis. However, the excavation is not finished yet – it should be completed, the skeletal identification has to be completed too and a very accurate paleopathological and forensic anthropological study (including systematic microCT analysis of the wounds) is to be carried out in order to validate or deny our preliminary hypothesis.

„MOHÁCS” VALÓSÁGÁNAK NYOMÁBAN: A MOHÁCSI CSATA REKONSTRUKCIÓJÁNAK ELEMZÉSI KIHÍVÁSAI ÉS LEHETSÉGES MÓDSZERE

DRUSZA TAMÁS*

BEVEZETÉS

Egy 500 éves eseménysorozat rekonstruálása még akkor sem könnyű feladat, ha sok ismerettel rendelkezünk róla. Ezt jól példázza a mohácsi csata esete, amely tulajdonképpen megtörténte óta a magyar történelem egyik „megoldatlanul maradt rejtélye”. A kifejezést azért tettük idézőjelbe, mert a csata kimenetele és időpontja természetesen jól ismert, a nehézségek inkább az ütközet helyének lokalizálásával, illetve eseményeinek rekonstrukciójával kapcsolatban adódtak. Persze mondhatnánk, hogy ismerjük a csata helyét: Mohácsnál kellett történnie, hiszen mi másról kapta volna a nevét. Az adatok alapján azonban teljesen bizonyos, hogy nem Mohács volt az összecsapáshoz legközelebbi lakott település. Arra azonban már nem könnyű válaszolni, hogy melyik is volt az. És így már el is jutottunk ahhoz a kérdéshez, hogy miért fontos az adataink közötti összefüggések feltárása, azaz az elemzési folyamat.

A mohácsi csata rekonstrukciója egyfajta átlatorvosi lova a tudományos elemzési kihívásnak: ugyanazon adatokról számos kutató jutott egykor, és jut ma is eltérő következtetésre. Jól mutatja ezt, hogy még az utóbbi évek egyik nagyszabású kutatási projektjében¹ is felbukkantak olyan elgondolá-

sok, amelyeket már évtizedek óta lezártak vélt a hazai történettudomány. A régi elképzelések tehát újfent leporolásra kerültek, ám megnyugtató megoldást most sem sikerült találni.² Emellett pedig olyan új gondolatok is előkerültek, amelyek inkább voltak alkalmasak a közfigyelem hatékony felkeltesére, mint a tudományos probléma megoldásának elősegítésére.³

A kutatások ilyen fokú széttartása, bár a (történet)tudományban sem példa nélküli, mégis elgondolkodtatott bennünket: hogyan lehetne ezeket a kutatási vargabetűket csökkenteni és egyenesebb utat találni a megoldáshoz? Újabban sokszor felmerül a gondolat, hogy pusztán a technológiai fejlődés által nyújtott új adatok önmagukban is gyors és teljes megoldást fognak nyújtani. Ezt azonban – úgy tűnik – éppen „Mohács” példája cáfolja, ahol a modern eszközök által nyújtott adatok pillanatnyilag csak mélyítik az ellentmondó vélemények közötti szakadékot. Pillanatnyilag az is kétséges, hogy a modern eszközök révén olyan perdöntő bizonyítékok kerülnek elő, amelyek egyetlen megoldás irányába mutatnak. Úgy látszik, inkább a kiterjedt, átgondolt és célirányos adatgyűjtés mellett az adatok feldolgozásának, értékelésének megfelelő mód-

* Nemzeti Községi Egyetem, drusza.tamas@uni-nke.hu

¹ Mohács 1526-2026 Rekonstrukció és Emlékezet Kutatócsoport a Magyar Tudományos Akadémia és a Pécsi Tudományegyetem együttműködésében.

² A Pap Norbert és kutatótársai által 2019-ben felvázolt és azóta tovább vizsgált elgondolás a csata helyszíne, tájolása tekintetében nagyon hasonló Leopold Kupelwieser rekonstrukciós elméletéhez (KUPELWIESER 1895). A fő különbséget az jelenti, hogy bár eleinte Sátorhelyel vélték azonosnak Földvár falut, végül viszont nem adtak pontos lokalizációt (csak egy mintegy 10 négyzetkilométeres területet jelölnek meg), így az elgondolás egyelőre nem rendelkezik olyan szilárd sarokponttal, amelyre az események konzisztens módon felfűzhetők lennének. PAP ET AL. 2021.

³ Gondolunk itt a csatából menekülő király Dunán lóval történő átkelésére, majd a túloldalon egy sokkal kisebb vízben történő megfulladására. Minderre lásd B. Szabó János e kötetben közölt írását.

szere révén juthatunk el a várt megoldáshoz. Erről szól ez a tanulmány.

Reális elvárás, hogy a közeljövőben újabb adatok kerülnek elő a csatával kapcsolatban. A kérdés az, hogy mit kezdünk ezekkel az adatokkal. Úgy tűnik, a mohácsi csata rekonstrukciója már nemcsak történeti, hanem egyfajta adatfeldolgozási és adatelemzési (azaz pl. *Big Data*) és az ezekhez kapcsolódó modellezési problémaként is értelmezhető.

Egy háború vezetésével kapcsolatosan közismert, hogy az egyfajta állandó küzdelem a bizonyosság elérésére.⁴ Nos, úgy tűnik, hogy a csaták utólagos

rekonstrukciója hasonló küzdelem a bizonyosság elérésére, amely a mohácsi csata esetében több, mint egy évszázada⁵ szakadatlanul folyik. A kérdésem az, hogy milyen módon lehetséges egy 500 éves esemény rekonstruálása. Előzetesen úgy tűnik, hogy érdemes energiát fektetni egy komplex módszer kidolgozására, amely jelentősen megkönnyítheti a csatával kapcsolatos adatok feldolgozását, és így a nyitott kérdések megválaszolását. Végso célunk, hogy végül egyetlen koherens rendszerré szervezve az adatokat, rekonstruálhassuk a magyar történelemre, közgondolkodásra mindmáig jelentős hatással bíró csatát.

A CSATÁK REKONSTRUKCIÓJÁNAK HASZNOSSÁGÁRÓL

A hadtörténeti irodalomban kevés nyomát találtuk olyan módszertani kérdések célzatos vizsgálatának, amelyek kifejezetten régi korok csatáinak rekonstrukcióját lennének hivatottak elősegíteni. Ez feltehetően két körülménynek köszönhető. Egyrészt annak, hogy az évszázadokkal korábbi csaták fontosabb adatokon (körülbelüli helyszín, a csata napja, szembenálló felek, végkimenetel, fontosabb következmények) túli feldolgozása nem egyszerű feladat, viszont „cserébe” az eredmény meglehetősen bizonytalanoknak tűnik. Minél messzebb próbálunk visszamenni az időben, annál nagyobb ez a kontraszt. Minél pontosabban szeretnénk rekonstruálni az eseményeket, annál nagyobb erőforrásokat kellene mozgósítani, amire történeti kutatási projektek esetében jellemzően csak igen ritkán van lehetőség. Míg a múlt eseményeinek nagy vonalakban történő leírása legtöbbször viszonylag egyszerűen kiolvasható a forrásokból, addig a részletek rekonstrukciója óriási mennyiségű „aprómunkát” igényel.

Másrészt az is oka lehet, hogy számos eszköz – például a nyilvánosan elérhető műholdas térképek, a fémkereső műszerek, talajradar, lidar,⁶ szenzor – még nem álltak rendelkezésre ahhoz, hogy a hiányzó közvetlen ismereteket legalább részben pótolhassuk közvetett adatokkal.

A csaták alapos elemzésére természetesen történetek már olyan kísérletek, amelyek „Mohács” kapcsán is használhatók. John Keegan például három különböző korszak csatáját vizsgálta meg a köz-katonák nézőpontjából, és ebben próbált rendszert találni.⁷ Tette ezt többek között abból a megfontolásból is, hogy a jövő katonai vezetői megtanuljanak – a tiszti nézőponton túl – további különböző perspektívákban gondolkodni.⁸ A csaták ily módon történő kutatása tulajdonképpen a történeti kérdések induktív⁹ megközelítésének egy fontos pillére. A történet-tudományos gondolkodás sokszor szükségszerűen egyszerűsítő megközelítésével szemben szükség van olyan vizsgálódásokra, amelyek részleteiben egyre mélyebbre hatolva tárják fel az események rendszerét és jellegzetességeit.

A csaták lehető legpontosabb rekonstrukciója a közgondolkodás pozitív irányba terelése szempontjából is fontos. Egy kellően nem ismert csata tankönyvekben és ismeretterjesztő munkákban pontatlanul, de mégis bizonyossággként történő bemutatása olyan következtetésekre ragadtathatja az olvasókat, amelyek aztán a csatával kapcsolatos diskurzusokat tévútra viszik. A csaták – mint közérdeklődésre számot tartó események – pontos rekonstrukciója hozzájárulhat ahhoz, hogy

⁴ CREVELD 2003, 264.

⁵ A csata első tudományos igényű feldolgozása Kápolnai-Pauer István nevéhez fűződik 1889-ből. KÁPOLNAI 1889.

⁶ *Light Detection and Ranging*, azaz lézeres távérzékelés. Jelentős szerepet játszik a domborzat alapos feltérképezésében, mivel nagyon kis léptékű, néhány centiméteres magasságkülönbséget is tud érzékelni.

⁷ KEEGAN 2000.

⁸ KEEGAN 2000, 30.

⁹ Az induktív következtetés során az egyedi példákból próbálunk általános törvényszerűségekre következtetni.

értelmes közbeszéd alakuljon ki fontos történeti kérdésekről.¹⁰

E gondolkodásmódot támasztja alá, hogy régi csaták új módszerekkel történő kutatása a közel-

múltban egyre több új eredményt hozott.¹¹ Úgy tűnik, hogy a mohácsi csata esete is azt példázza, hogy a részletek elemzése olyan új ismereteket eredményezhet, amelyek módosíthatják az ismereteinket.

AZ ELEMZÉS FUNKCIÓJA A CSATAKUTATÁSBAN

Minden tudományos kutatás az adatok összegyűjtésén és elemzésén alapszik, nincs ez másképpen a mohácsi csata rekonstrukciója esetében sem. Az elemzési tevékenység fő rendeltetése a meglevő ismeretek között olyan új kapcsolat, összefüggés kimutatása, amivel bővül a témáról rendelkezésünkre álló és hasznosítható ismeretek száma. Ezen összefüggések kimutatása számos módon segítheti elő a kutatás eredményességét:

Új hipotéziseket (feltételezéseket) alkothatunk, amelyek új vizsgálati szempontokhoz vezethetnek. A mohácsi csata kutatása során erre azért van szükség, mert úgy tűnik, hogy az eddigi hipotézisek nem vezettek el a megoldáshoz.

Lehetővé válik a hipotézisek ellenőrzése. A mohácsi csata esetében erre azért is nagy szükség van, mert ezzel lehetővé válhat azon elgondolások „végleges” elvetése, amelyek akadályozzák az eddig kevésbé vizsgált alternatívák alaposabb kutatását.

Új eszközök alkalmazásához nyithatunk utat, amelyek új adatokhoz vezethetnek. A mohácsi csata esetében erre azért van szükség, mert közvetlenül a csatára vonatkozó adataink korlátozott mértékben állnak rendelkezésre, és szükség van olyan közvetett adatokra, amelyekből következtetéseket vonhatunk le a nem ismert vagy nem egyértelmű közvetlen adatokra vonatkozóan.

Olyan adatokra következtethetünk, amelyek korábban nem álltak a rendelkezésünkre. Erre

„Mohács” esetében azért van szükségünk, mert bizonyos adatokra csak logikai következtetés révén tehetünk szert.

Ellenőrizhetjük a források adatainak megbízhatóságát. A mohácsi csata kutatásában erre azért van szükség, mert az adatok között számos ellentmondás fedezhető fel, amelyek feloldása nélkül nem tudunk előrelépni a kutatásban.

Javíthatjuk a kutatás hatékonyságát, csökkenthetjük a ráfordított erőforrások mértékét. A mohácsi csata kutatásában erre azért van szükség, mert a csatával potenciálisan érintett terület régészeti és földrajzi szempontú kutatásainak várható összköltsége jóval meghaladja a rendelkezésre álló pénzügyi erőforrások mértékét.

Jól látható, hogy a mohácsi csata rekonstrukciójához az elemzési munka összes elemére szükség van. Ebből azonban az is adódik, hogy jó eséllyel komoly haszonnal kecsegtet, ha figyelmet szentelünk az elemzési módszereknek. Ennek megalapozása érdekében célszerű a munkát az elmúlt bő évszázad kutatásainak vázlatos áttekintésével kezdeni. Ennek során elsődleges célunk azon kihívások és problémák azonosítása, amelyekkel a mohácsi csatát kutató szakemberek szembesültek következtetéseik levonása során. Reményeink szerint ezek áttekintésével lehetőségünk nyílik a hozzájuk hasonló nehézségek jövőbeli elkerülésére.

A MOHÁCSI CSATA ELEMZÉSÉHEZ KAPCSOLÓDÓ CSAPDÁK

A mohácsi csata az egyik legtöbbet kutatott középkori magyar ütközet. Az elmúlt száz másfél évszázadban százaz nagyságrendben láttak napvilágot a róla szóló cikkek és könyvek. Az írásos munkák mellett az utóbbi néhány évtizedben megjelentek

az ezzel kapcsolatos televíziós műsorok, interjúk, majd az utóbbi néhány évben pedig az internetes, valamint közösségi médiaoldalak is.¹² Mindezek adatok és hipotézisek tömegét bocsátották a kutatók és érdeklődők rendelkezésére. Úgy tűnik azonban,

¹⁰ Negatív példaként gondolhatunk itt például a 907. évi pozsonyi csatával kapcsolatos polémiára 2021 elején.

¹¹ A híres régi csaták közül gondolhatunk például az 1066. évi hastingsi és az 1242. évi muhi csatára is.

¹² Például a Facebookon a jelen írás szerzője által szerkesztett „Mohácsi csata rekonstrukciója” című vagy az „1526” című oldalak, de számos más, a korszak történelmével foglalkozó csoport is alakult.

hogy ez a fajta „felületi” bőség nem visz közelebb a tisztánlátáshoz, inkább elmossa a határt a tudományos kutatások és a laikus vizsgálódások között.¹³

Mindezek alapján nem hiábavaló az eddigi kutatások módszertani vizsgálata. Arra keressük a választ, hogy az elmúlt 130 év kutatásai miért nem vezettek el a végső eredményhez. Úgy tűnik, hogy egy ilyen komplex probléma megoldásához szükséges megfelelő módszertan hiánya okozhatta ezt a helyzetet.

A mohácsi csata kutatásait vizsgálva számos olyan elemzési csapdahelyzetet azonosítottunk, amelyek újra és újra tévútra vitték a gondolkodást. Ezek persze természetes részei a tudományos kutatásnak, diskurzusnak, mi azonban úgy látjuk, hogy a mohácsi csata esetében a helyzet már több szempontból kezd egyfajta 22-es csapdájává válni. Jól mutatja ezt az a tény, hogy bár bő 130 éve foglalkozik vele a tudományos közösség, a rengeteg részeredmény ellenére a kezdeti kérdések nagy részére továbbra sincs megnyugtató válasz. Másrészt az első, hamar meghaladottnak gondolt és erős bizonyítékokkal cáfolt elmélet (lásd például, hogy a korabeli Földvár mai Sátorhely környékén feküdhett)¹⁴ újra a tudományos viták homlokterébe került, elvonva az erőforrásokat a valóban új, eddig még nem kutatott alternatívák kidolgozásától és kutatásától. Továbbá a mai napig visszatérő eleme az elemző jellegű munkáknak, hogy pusztán a már ismert alternatívák vizsgálatára vállalkoznak, az adatok újszerű értelmezésével még nem ismert alternatívák felvázolására viszont alig. Így a gondolkodás viszonylag szűk – gondolati és földrajzi – térben körbe-körbe cirkulálva ismétli ugyanazon – sokszor téves adatokra épülő – elgondolások különböző kombinációit.¹⁵ E meddő körforgás megtörése érdekében szükséges olyan „out of the box” gondolkodásmód alkalmazása, amely az apró részletekig képes megtörni a sablonok uralmát.

Mondhatnánk, hogy tulajdonképpen csak arról van szó, hogy megfelelő forráskritikával kell ke-

zelni a csatáról szóló leírásokat. A forráskritika sem jelent azonban mást, mint az elemzési tevékenység tudatos és célzatos alkalmazását a források és adataik megbízhatóságának vizsgálata érdekében. A forráskritikának csak a kiinduló pontja a kritikai attitűd, minden más ugyanúgy elemzési módszertan kérdése, mint magának a tudományos problémának a megoldása. És bár kétségtelenül fontos része bármilyen kutatásnak, önmagában közel sem biztos, hogy elegendő az eredmény eléréséhez. Ugyanakkor nagyszámú forrás esetében alapját jelentheti a források és adataik kategorizálásának, lehetővé téve szisztematikus feldolgozásukat.

A kutatásokat általánosságban átvizsgálva kitűnik, hogy kezdetben viszonylag kevés energiát „vesztegettek” az adatok alapos feldolgozására, és a belőlük levonható következtetések logikai megalapozására. Az 1889-ben megjelent elemzés például számos olyan tényyszerű tévedést tartalmaz, amely nem az adatok hiányából, hanem azok felületes kezeléséből következett.¹⁶ A tudományos módszertan fejlődésével a későbbi rekonstrukciók egyre több és pontosabb adatot tartalmaznak, egyre strukturáltabb feldolgozásban és konzisztensebb logikai rendszerben. Ennek ellenére úgy tűnik, hogy a szerzők a mai napig inkább az adatok megszerzésére, esetleg csoportosítására, mintsem azok alapos és szisztematikus elemzésére törekedtek.¹⁷

Természetes ugyanakkor, hogy a tudományos szttenderdek sokat fejlődtek az idők folyamán, így nem is várjuk el ugyanazt az alaposságot egy 19. századi, mint egy 21. századi kutatótól. Ettől függetlenül az alább felsorolt csapdahelyzetek minden korban előfordulhatnak. A fontosabb csapdák számbavételével az a cél, hogy a módszerek, illetve korlátaik vizsgálatával azonosíthassuk azokat a támpontokat, amelyeket egy új módszer kialakításánál figyelembe kell venni. Az alábbiakban tizenkét lényegesebb csapdát mutatok be részletesebben.

1. A nyilvánvalóság csapdája: A nyilvánvalónak látszó dolgokat az emberek ritkán kérdőjele-

¹³ Például a www.mohacsvita.hu

¹⁴ Lásd 2. lábjegyzet.

¹⁵ Például MAROSI 1976, vagy kicsit modernebb változatban PAP ET AL. 2020.

¹⁶ KÁPOLNAI 1889. Kápolnai például beszél egy, az első vonalban álló tízezer fős gyalogos centrumról, aminek a szárnyán lovasság áll, jöllehet ezen feltételezésnek az akkor is ismert források adatai is inkább ellentmondanak.

¹⁷ Példának okáért a Perjés Géza által írt „Mohács” című könyv minden alapossága ellenére tíz oldalt sem szentel a csata eseményeinek, azok mélyebb elemzésének. PERJÉS 1979.

zik meg. A kérdés, hogy mi tartozik a nyilvánvaló kategóriába és miért. A mohácsi csata teljes kutatását végigkísérte az a nyilvánvalónak látszó, de különösebben alá nem támasztott alaptézis, mely szerint a mohácsi csata teljes egészében a mohácsi síkon, az ezt körülvevő dombokon belül zajlott le.¹⁸ Ennek több oka is lehetett. Egyrészt nincs olyan forrásunk, amely ennek explicit módon az ellenkezőjét állítaná. Másrészt a síkot körbevevő dombvonulat egyfajta természetes küzdőteret formál, amibe az agyunk akaratlanul is belehelyezi a küzdő feleket. Végezetül, ennyi év távlatából nem mindig ismerjük alaposan a terepet, a korabeli harceljárásokat, és így hajlamosak vagyunk egységesen nehezen leküzdhető akadályként tekinteni a dombvonulatra, miközben ez korántsem bizonyosan jellemezte azt teljes kiterjedésében. E csapda miatt azon alternatívák vizsgálata, amelyek a dombokat, esetleg a dombokon kívüli részt érintik, szinte teljesen elmaradt.

2. A hiányzó adatok csapdája: A visszaemlékezések értelemszerűen nem tartalmazhatnak minden csatával kapcsolatos adatot. Az, hogy a forrásaink nem közlik az adott adatot, még nem jelenti azt, hogy ez az adat nem is létezik, illetve nem „állítható elő” más adatokból levont következtetések révén. Példa: Brodarics kancellár leírása szerint a Dunától fél mérföldre állt fel a magyar sereg.¹⁹ Azt azonban nem adja meg, hogy pontosan mit is ért Dunán (hol folyt a víz akkoriban, illetve hol volt az ártér), így komoly vizsgálatot kell folytatni annak érdekében, hogy mit érthettek akkor és ott Duna alatt, és az összes alternatívát érdemben számba kell venni. Akár egyetlen alternatív lehetőség kihagyása is teljes tévútra vezetheti a vizsgálódásunkat. E csapda elkerülése úgy lehetséges, hogy ha észleljük egy adat hiányát, akkor mindenképpen jelölni kell a hiányt a logikai láncolatban: az adatok nem kapcsolódnak megfelelően vagy többféle kapcsolódás is elképzelhető. A közvetett adatok révén kísérletet tehetünk a hiányzó közvetlen adatok rekonstruálására, amennyiben pedig ez nem lehetséges, akkor számolunk a bizonytalansággal, és igyekszünk számba venni a lehetséges alternatívákat.

3. A nem ellenőrzött adatok csapdája: Ez a csapdahelyzet akkor keletkezik, mikor egy nem kellően ellenőrzött adat vagy hibás logikai következtetés okozta probléma miatt minden további, ezekre épülő következtetés hibássá válik. Úgy véljük, hogy jó példa lehet erre Földvár falu kérdése: Brodarics kancellár leírásában azt állítja ezt a falut látta maga előtt, ez az állítás azonban a kutatók számára nem kezelhető tényként, mivel egy falu neve nem érkekelhető, látható attribútuma egy településnek, ráadásul az ilyenfajta azonosítás akkoriban sokkal nehezebb volt. Ezek alapján a kutatások jelenlegi állásában sem azt nem lehet kijelenteni, hogy Földvár település helye bizonyosan megadja a csata helyét is, sem azt, hogy a csatatér topográfiája azonos lenne Földvár birtok topográfiájával.²⁰ Az ilyen ma még elhamarkodott kijelentésre épülő elmélet jó eséllyel komoly koherencia problémákat fog mutatni. Megítélésünk szerint a csata kutatása során az ismert topográfiai jellemzők és a csata műszerekkel feltárható nyomainak összevetésére, elemzésére célszerű fókuszálni. Természetesen mi sem állítjuk, hogy a kancellár által látott település neve bizonyosan nem Földvár volt, de egyelőre több érv szól amellett, hogy nem ezt a települést látta. Ezt támasztja alá, hogy a csata után közvetlenül írt leveleiben nem esik szó a település nevééről, és ezt más források sem közlik, valamint, hogy a jelenleg általunk ismert középkori Földvár birtokon, amelyen belül állt az egykori falu, egyelőre semmilyen csatával összefüggésbe hozható nyomot nem sikerült találni, topográfiája pedig nem egyezik meg példának okáért Brodarics kancellár leírásával sem. A csapdahelyzet elkerülésének legegyszerűbb módja az adatok rendszerbe szervezése, megbízhatóságuk szisztematikus ellenőrzése, illetve a szóba jöhető alternatívák rögzítése, átgondolása.

4. Az egyszerűsítés csapdája: Komplex problémák elemzésének nagy kihívása a teljes kép egyidejű áttekintése. Bizonyos részletkérdések elhagyásával a kép tisztábbá válik, de ez egyben lényeges szempontok elvesztésével is járhat. E csapda megjelenhet bizonyos kérdések „elhanyagolásának”, vagy pedig bonyolult kérdések – olykor fiktív adatok révén tör-

¹⁸ Lásd pl. PAP 2019.

¹⁹ B. SZABÓ–FARKAS 2020, 317.

²⁰ PAP ET AL. 2021.

ténő – túlzó egyszerűsítésének formájában. Előbbire példa a korabeli vízrajz figyelmen kívül hagyása, a patakok könnyű átjárhatóságának „automatikus” feltételezése, jóllehet a szabályozatlan patakok teljesen másképpen néztek ki és „működtek”, mint mai szabályozott utódaik. Amint a vízrajzi dimenziót kivesszük a rendszerből, sokat egyszerűsödik a csata rendszere, kevesebb dolgot kell figyelembe venni és megmagyarázni a kutatási folyamat során, jóllehet így a csata megalapozott rekonstrukciója is ellehetetlenül. Az alaptalan egyszerűsítésre jó példa az egységes gyalogos centrum feltételezése a magyar csatarenden belül.²¹ Hasonló egyszerűsítő feltételezés, miszerint a mohácsi síkon csak két olyan nagyobb kiterjedésű sík terület van (Sátorhely és Majs előterében), amely megfeleltethető a források leírásainak.²² Véleményünk szerint legalább négy-öt ilyen terület azonosítható. Szintén ilyen egyszerűsítő feltételezés, hogy a török sereg a csatarendben álló magyar sereggel szemben a mohácsi síkon kezd hozzá táborának felépítéséhez.²³ Jóllehet ez nem teljesen kizárható, mellette csak közvetett adatok szólnak, míg vele szemben erős közvetlen adatok is léteznek: Brodarics kancellár leírása, aki szerint a törökök a csata napján egész nap egy hosszasan elnyúló domb mögött tartózkodtak, és a táborukat is ez a domb választotta el a magyar seregtől. E csapda elkerülése érdekében először pontosan definiálni kell a probléma egészét és részeit egyaránt, majd ezeket szerves egységként kell kezelni. A komplex problémákat kisebb részekre kell bontani, mert így könnyebben és alaposabban megvizsgálhatók. Az elemzés során lehetőleg a kisebb problémák felől kell az összetettebb problémák felé haladni. Csak az ilyen módon rendszerezett és alaposan elemzett adatokat szabad alkalmazni, a logikai következtetés révén alkotott adatokra vonatkozó bizonytalanságot pedig jelezni kell.

5. Az elhanyagolt alternatívák csapdája: Szintén a komplex problémák egyik sajátos jelensége, mikor egy számos adattal kompatibilis (új) elképzelés

túlságosan uralni kezdi a gondolkodást, és emiatt a szóba jöhető más alternatívák vizsgálata elmarad. Ez előfordulhat olyan formában is, hogy két kutató ugyanarra a problémára talált két különböző megoldását követően csak ezek vizsgálata folyik tovább, és elmarad az esetleges további lehetséges alternatívák keresése. Jó példa erre a korabeli hadiút kérdése. A szakirodalomban kezdetektől tartotta magát az a vélekedés, mely bizonyítottnak tekintette, hogy az oszmán sereg Baranyavárról indulva jobbra, a Duna felé vonult, és a mai Udvar területén keresztülhaladva érte el a csatateret.²⁴ Ezzel kapcsolatosan ugyanakkor nincsenek olyan bizonyítékok, amelyek ezt egyértelműen alátámasztanák.²⁵ Nem ez az egyetlen út a térségben, és nem is mondhatjuk, hogy ez lényegesen rövidebb lenne. Ennek ellenére érdekes módon az alternatív útvonalak vizsgálata szinte teljes egészében elmaradt. E csapdára lehet példa a sátorhelyi emlékparkban feltárás alatt álló tömegsírok vizsgálata is. Bár bizonyos jelek nagyszámú előfordulását látva csábító a következtetések gyors levonásának gondolata, az antropológiai vizsgálatok teljes befejezéséig nem lehetséges az adatok olyan statisztikai és egyéb szempontok szerinti rendezése, amely a feltárás során megalapozná a hipotézisek közötti egyértelmű választást, esetleg újabb hipotézisek felállítását. E csapda elkerülése az összes adat rendezése, a szóba jöhető alternatívák rögzítése és szisztematikus vizsgálata révén lehetséges.

6. A múltba vetítés csapdája: Jellemző problémaként tapasztaltuk, hogy a kutatók hajlamosak a jelenkori ismereteinket – konkrét adatok hiányában – a középkori viszonyokra akaratlanul is kivetíteni. Ugyanazt feltételezzük az akkori emberekről, helyzetekről, mint amit mi magunk ma tennénk, vagy amit későbbi, jobban ismert korokban tettek. Ennek gyakori típusa a modern katonai gondolkodás szabályainak, módszereinek a középkori hadviselés tekintetében egy az egyben történő alapul vétele. Példaképpen felhozhatjuk a vonalharcászat gondolatából táplálkozó, szélesen elnyúló vékony vonal-

²¹ PERJÉS 1979, 393.

²² PAP 2019.

²³ PERJÉS 1979, 402.

²⁴ Lásd például PAPP 1961, 216; PAP 2019.

²⁵ Lásd például Varga Szabolcs témában elérhető előadásait (VARGA 2019), illetve Pánya István e kötetben olvasható írását.

ban (néhány sor mélységben) álló magyar hadrend gondolatát,²⁶ vagy akár a szekérsáncot távolról könnyedén szétlövő tűzértség elképzelését.²⁷ Ennek a csapdának az elkerüléséhez nagyon alapos és mélyreható történeti ismeretek és jó beleérző képesség szükségeltetnek, hogy ezek révén rekonstruálni lehessen a középkori viszonyokat és gondolkodást, melyeket aztán külön adatként rögzíthetünk.

7. A fordított következtetés csapdája: Számos alkalommal tapasztaltuk azt a jelenséget, amely során egy már levont következtetésből visszafelé következtetnek az adatok és a források megbízhatóságára. Jó példa erre a Brodarics katonai járatlanságára levont következtetés az alapján, hogy ő csak két magyar szárnyról írt, miközben a kutató szerint lennie kellett önálló, egységes gyalogos centrumnak is, amelyet egyébként semmilyen forrás nem támaszt alá.²⁸ Hasonló példa a Borza alacsony vízállására való következtetés abból, hogy a rajta való átkelés hiányzik a forrásokból.²⁹ E csapda elkerülésének feltétele, hogy a kutató tudatosan figyeljen arra, hogy csak adatokból vonjon le következtetést, általa feltételezett dolgokból semmiképpen se. Adatok hiányából – bár az utalhat bizonyos vizsgálendő körülményekre – önmagában nem lehet megalapozott következtetést levonni.

8. A helytelen analógiák csapdája: Adott kérdés más helyzetekkel való összehasonlításának akkor van értelme, ha a vizsgálandó szempontok alapján alkalmasak a párhuzamba állításra. Ellenkező helyzetben téves adatokat kapunk, amelyekből téves következtetésre juthatunk. Például a Majstól keletre talált lövedékekkel kapcsolatosan a 106 évvel későbbi lützeni csatát alapul véve a mohácsi csatára vonatkozó megalapozott következtetést – az eltérő körülmények miatt – (a kutatások mai fázisában) valószínűleg nem lehet levonni.³⁰ Ugyanígy a hadrend köré tervezett szekértábort sem érdemes a muhi csata szekértáborával párhuzamba állítani, mivel az előbbi csak a csatarendet vette volna kö-

rül, az utóbbi pedig a teljes tábort, amelyben a sátrak, a poggyász és a szolgák is el voltak helyezve.³¹ E csapda elkerüléséhez gondosan mérlegelni kell az analógiát, és csak abban az esetben szabad használni, ha a bemutatni kívánt példa szinte tökéletesen illeszkedik az elemzés tárgyához.

9. A szelektív adatkezelés csapdája: E csapda alatt többféle adatkezelési problémát értünk. Megnyilvánulhat olyan módon, hogy a csatával kapcsolatosan rendelkezésünkre álló adatok kezelése nem független a felállított hipotézisektől. Ilyenkor a felállított hipotézist alátámasztó adatok kerülnek előtérbe, míg az ellentmondó adatok háttérbe szorulnak. Különösen szembeűnő ez akkor, mikor ugyanarra a tárgyra többféle tartalmú – vagy ilyennek látszó – adat áll rendelkezésre. Gyakran előfordul, hogy összetartozó adatokat külön értékelnek, vagy elkülönülő adatokat vonnak össze. E csapdában a kutató akár önkéntelenül is hajlamos lehet az ugyanarra a tárgyra vonatkozó több adat közül a számára valamilyen okból „szimpatikus” elméletet alátámasztókat kiválasztani, figyelmen kívül és magyarázat nélkül hagyva az esetlegesen ellentmondó adatokat. A szelektív adatkezelés tipikus esete a sátorhelyi hátnak nevezett, a környezeténél néhány méterrel magasabbnak nevezhető terület dombként történő azonosítása. A probléma körül folyó vita egyik lényeges pontja, hogy egy terephullámot a korabeliek nevezhetek-e dombnak. Erre a választ a figyelmes kutatóknak Brodarics István meg is adja a csatáról szóló művében, miszerint „*Mohács faluja vagy városkája eléggé ismert, mindenünnen hatalmas síkság veszi körül, amit sem domb, sem erdő nem szakít meg.*”³² E leírás alapján a mohácsi sík terephullámait – jöllehet azok a mainál jóval markánsabbak lehettek – a korabeliek sem tartották dombnak. Mindebből az következik, hogy a későbbi, csatát leíró részében említett hosszan elnyúló domb³³ semmiképpen nem lehetett a szóban forgó síkság közepén. Ez alapján a mai Sátorhely környéki terület, különösebben mélyreha-

²⁶ PERJÉS 1979, 393, 413.

²⁷ PERJÉS 1979, 395.

²⁸ PERJÉS 1979, 395.

²⁹ GYALÓKAY 1926, 218.

³⁰ PAP ET AL. 2019, 237.

³¹ PERJÉS 1979, 395.

³² B. SZABÓ–FARKAS 2020, 312.

³³ B. SZABÓ–FARKAS 2020, 318.

tó vizsgálatok nélkül is, szinte teljes bizonyossággal kizárható a csata helyszínei közül, amit egyébként számos más körülmény is alátámaszt. Ezen és más, adatokkal kapcsolatos csapda elkerülésének fő módszere az adatok hipotézisektől független, strukturált rendszerezése, osztályozása és elemzése, valamint a különböző alternatívák ezek révén történő szisztematikus elemzése. Ennek során fontos, hogy az összetartozó adatokat nem szabad önkényesen szétválasztani vagy figyelmen kívül hagyni, össze nem tartozó adatokat pedig nem lehet önkényesen összekapcsolni.

10. Az érzékszervi észlelés csapdája: Különböző szemtanúk ugyanazt az eseményt különbözőképpen észlelik, érzékelik különböző nézőpontjaik vagy eltérő ismereteik, esetleg attitűdjük okán.³⁴ Amennyiben az észlelő nincs tudatában az észleléséhez kapcsolódó bizonytalanságnak, ezt nem is jeleníti meg a leírásában. Erre láthatunk egy lehetséges példát a török forrásokban, akik a magyar sereg csatarendjét (és támadásának folyamatát) különbözőképpen írják le. Pusztán ezeket az írásokat vizsgálva lehetetlen eldönteni, hogy hogyan állt fel a magyar sereg, és hogyan történt a támadása. Nyilvánvalóan nem az oszmán történetírók összehangolt dezinformációs törekvéseiről van szó, sokkal inkább arról, hogy a különböző perspektívákból³⁵ különbözőképpen lehetett érzékelni ugyanazt a helyzetet. A török sereg katonái – akiknek észleléseire az oszmán leírások jelentős része épült – ugyanis nem feltétlenül érzékelték teljességében vagy egyformán a magyar csatarend tagoltságát, pontos mozgását. Így erre vonatkozóan más adatokból vontak le következtetéseket, például a támadó magyar seregtestek későbbi mozgásából, ami révén mondjuk a középről induló magyar hadrend a csata vége felé például a sereg bal szélére sodródhatott. A csapda elkerülésének legjobb módja a lehetséges perspektíváknak az érzékelés sokféleségéből, illetve a mozgó seregtestek egymáshoz viszonyított pozícióinak változásából fakadó alternatíváit sorra számba venni, például a források megbízhatóságának értékelése, tartalmuk alapos összevetése révén.

11. A fordítás csapdája: Az a tény, hogy a források egy jelentős része ma már nem használt nyelveken (latin, oszmán) íródott, önmagában komoly csapdát rejt magában a jelen kutatói számára. A probléma lényege az, hogy egy adott korabeli kifejezés ma már nem ismert vagy többféle értelemmel is bírhat, ami miatt az adat általa kifejeződő tartalma is bizonytalanná válhat. A fordítás – például a bonyolult szerkesztésű latin mondatok szabatos magyar megfogalmazásának nehézsége miatt – akaratlanul torzíthatja az eredeti nyelven leírt adatokat, így azok értelmezését is befolyásolhatja. Talán a legjobb példa erre az oszmán tűzérség elhelyezkedéséről szóló leírás bizonytalansága, ezen belül is a „*quasi*” és a „*valle*” latin szavak értelmezése. Az előbbi fordítható-e másképp, mint úgy, hogy „*mintha*”, az utóbbi pedig jelenthet-e mesterségesen ásott sáncot, árkot? További példa erre Hans Dernschwam útinaplójának leírása, ahol a lefordított szövegben a tulajdonnevek magyarul történő leírása akaratlanul elfedi azt aényt, hogy az író a tulajdonneveket eredetileg németül, fonetikusán írta le.³⁶ Ez utóbbihoz hasonló példa az Ibrahim Pecsevinél megjelenő *Pusu Kilise* kifejezés értelmezése. Ezzel kapcsolatosan ugyanis csak alapos elemzéssel dönthető el, hogy valóban a *Buziglica* kifejezést takarja-e, illetve hogy fordítása (a leshely temploma) egykor létező, a csatában szerepet játszó helyszínre utal-e.³⁷ E csapdahelyzet elkerülése az eredeti forrás alapos vizsgálatát igényli. Ezen túlmenően fontos az eredeti leírás eredeti (nem lefordított) kontextusának értelmezése is, azaz annak vizsgálata, hogy mit szeretett volna a szerző kifejezni az adott szövegrésszel.

12. A bizonytalanság teljes kizárásának csapdája: A mohácsi csatáról szóló elméletekben szükségszerűen vannak bizonytalan pontok, ezek természete különböző. Előfordul, hogy az adatok között vannak ellentmondások, más alkalommal az adatok egy részének egyfajta módon történő összerendezése révén lényeges ellentmondás keletkezik más adatokkal. Más esetekben az adatok hiánya vagy a túl sok alternatív adat okoz bizonytalan helyzetet. Ezen bizonytalanságok között szükségszerűen van-

³⁴ Az attitűd egy adott személy tudati, érzelmi és cselekvési viszonyulása a környezetéhez.

³⁵ MAROSI 1976. Marosi Endre vizsgálta először a csatáren való elhelyezkedés különbözőségéből levonható következtetéseket.

³⁶ A probléma pontos kifejtését e tanulmány „*Sebeg*” rejtélyével kapcsolatos fejezetében végezzük el.

³⁷ FODOR 2016, 242–243; DÁVID 2013, 93; PAPP 1960, 216.

nak olyanok is, amelyek alapos vizsgálattal feloldhatók. Azonban a kutatók ritkán törekszenek ezen bizonytalanságok párhuzamos vizsgálatára, dokumentálására (lásd az egyszerűsítés, illetve a selektív adatkezelés csapdáját). Ilyen ellentmondás például, hogy ha az oszmán sereg nagy része a síkon tartózkodott a csata előtt, akkor miért mondhatta Brodarics, hogy a dombról ereszkedtek le a csata megkezdésének pillanatában. Hasonló ellentmondás a síkon folyó csata és a völgyben elhelyezett ágyúk esete, a kettő nehezen lehet igaz egyszerre. E csapdára példa a csata Udvartól és a felette elfolyó Borza pataktól északra, a Törökdomb közélébe, a Nagy Árok környékére eső területre történő elhelyezése.³⁸ Ez ugyan bizonyos adatokkal összhangban áll, ugyanakkor ellentmondásba keveredik a topográfiai rekonstrukcióval, illetve Brodarics és a török források leírásával. Ebben az esetben ugyanis például nem dombon, hanem egy széles, mocsaras patak völgyön vezet a török sereg útja a csataterre, és felvonulásukat sem takarja el domb.³⁹ A csapdahelyzet elkerüléséhez olyan módszertanra van szükség, amely képes kezelni az ellentmondásos vagy hiányos adatokból fakadó bizonytalanságot. Ennek egy lehetséges módjára később bemutatunk egy részletes javaslatot.

A fenti csapdák elkerülése azért is roppant nehéz, mert a mohácsi csataterén történtek a legtöbb magyar kutató számára nemcsak egy tudományos

problémát, hanem egy érzelmekkel telített, akár saját személyére is hatást gyakorló eseményt jelenthetnek. Ezen érzelmi bevonódás – adott esetben más tényezőkkel, például az évfordulók közeledte által jelentett „időnyomással” együtt – megnehezíti a csapdák elkerülését. Ahogy a hadsereg tisztjeinek kiképzésére tekinthetünk egy olyan eszközként, amely révén lehetővé válik az ösztönös érzelmeket a lehető legtávolabb tartani a küzdelem megvívásával kapcsolatos döntéseiktől,⁴⁰ a kutatónak is célszerű a lehető legtávolabb helyezni magát kutatásának tárgyától, és ennek megfelelően választani és használni kutatási eszközeit. Különösen igaz ez a mohácsi csatára, mint a középkori Magyar Királyság haláltusájának kezdetét jelölő és ezért komoly érzelmeket kiváltó eseményre.

A fent számba vett csapdahelyzetek igazi veszélyét az jelenti, hogy közülük már egy is végzetesen rossz irányba terelheti a gondolkodást, mégis a legtöbb elmélet megalkotása során a szerzők több csapdába is beleestek. E helyzetből pedig nehéz kimászni, főleg ha a kutató nem is észleli, hogy csapdák(k)ba került. Az elemzési kihívások megismerését követően megkíséréljük egy olyan komplex módszertan felvázolását, amely érdemi segítséget jelent a csapdahelyzetek elkerüléséhez. Mindez tulajdonképpen más tudományágakból ismert és alkalmazott elemzési módszerek csatakutatásra történő adaptációját jelenti.

A LOGIKAI CSATAMODELL

A mohácsi csatával kapcsolatos legfontosabb tisztázatlan pont az események pontos lokalizációja – azaz a csata helye –, illetve ezzel összefüggésben a cselekmények menete és időbeli lefutása. Ha alaposan átgondoljuk a helyzetet, akkor a tudományos vizsgálódás során e dolgokat nem lehet szétválasztani, egymást kölcsönösen feltételezik. Induljunk ki abból, hogy már a csata helyszíne kifejezés is többféleképpen értelmezhető. Epicentrum alatt azokat a területeket érthetjük, ahol a csatarendben mozgó seregek közvetlen harcérrintkezésbe kerültek egymással, tágabb értelemben csataternek nevezhetjük

az aznapi harc (előcsatározások, csata, üldözés) által érintett teljes területet. Lehet csataterként értelmezni a két tábor közötti területet, aminek behatárolásához meg kell határozni a táborok helyét. Csatával potenciálisan érintett területnek nevezhetjük azt, amelyet a csatában résztvevő személyek a csata napján fizikailag bejárhattak. A csata helye így tulajdonképpen nem más, mint az egyes mozzanatok térbeli elhelyezkedésének összessége. Ennek értelmezéséhez azonban – mivel a különböző személyek, katonai egységek különböző időben különböző helyeken jelennek meg – szükségünk van az időtényező elem-

³⁸ PAP ET AL. 2019.

³⁹ PAP ET AL. 2021.

⁴⁰ KEEGAN 2000, 25.

zésére is, ami révén a csata helyének kérdése szoros összefüggésbe kerül a csata történéseivel.

Mint minden múltbeli eseménysorozat, amiről nem áll rendelkezésünkre egyértelmű képi dokumentáció, a mohácsi csata is csak logikai szinten rekonstruálható. Ez azt jelenti, hogy soha nem tudunk mindenről teljes bizonyosságot szerezni, de közvetett módon, az adatok összefüggéseiből olyan logikai rendszert építhetünk fel, ami jól leképezi a történések menetét, és amelyben az elemek egymással hiánytalanul és ellentmondás nélkül kapcsolódnak. Az ilyen, a valóságot leképező, az elemek különböző lehetséges értékeiből fakadó hatásainak együttes kezelésére szolgáló modellek a tudományban régóta használt eszközök a komplex problémák kezelésére. A tudomány mellett ezt a módszert használja az igazságszolgáltatás is a múltbeli események lehető legpontosabb rekonstruálása céljából. Ebből adódóan bármely esemény – így a mohácsi csata – rekonstrukciója kizárólag egy olyan logikai rendszer lehet, amely a lehető legkevesebb ellentmondást és hiányt tartalmazza. A filozófia tudományágának ismeretelméleti módszerei közül a koherencia elmélet kifejezetten elméleti rendszerek igazságtartalmának (eseményeknél inkább valóságtartalmának – D. T.) vizsgálatával foglalkozik.⁴¹ Teszi ezt oly módon, hogy nem az elemeket külön-külön, hanem az egész rendszer felépítését és működését vizsgálja. Ezen elmélet szerint a mohácsi csatáról olyan modellt kell alkotni, amelybe az adatokat beillesztve logikai szempontból koherens eseménysort kapunk.

A koherenciának – ismeretelméleti szempontból – három feltételét különböztetik meg. Ezek a konzisztencia, a komprehenzivitás és az összekapcsoltság.⁴² A konzisztencia gyakorlatilag az ellentmondás-mentességet jelenti. E szerint egy rendszerben nem szerepelhet egyidejűleg egy adott és egy azzal ellentétben álló elem (logikai konzisztencia), illetve az ellentétes feltételezések valószínűségének összege 100% kell legyen (va-

lószerűségi konzisztencia). A komprehenzivitás azt jelenti, hogy minden releváns elemet tartalmaz a modell, azaz nem hagyhatunk figyelmen kívül ismert adatokat (lásd szelektív adatkezelés csapdája). Az összekapcsolt logikai összefüggésnek minden esetben okszerűen magyarázhatónak kell lennie, azonban egy sokelemes rendszerben ez még mindig nem elegendő feltétel, mert a kapcsolatokra vonatkozó magyarázatok nem mindig bizonyíthatók teljes mértékben. Ennek áthidalására úgynevezett feltételes valószínűségi kapcsolatokkal teremthető meg az összekapcsoltság. Ez azt jelenti, hogy bármely elemre igaz, hogy valószínűsége nő, ha a modell többi elemét igaznak, kapcsolódásait helyesnek tételezzük fel.

Hasonlóképpen működik a kirakós is. Egy hiányzó elem körüli elemek megmutatják a hiányzó elem jellegzetességeit, azaz megmutatják egy adott elem illeszkedésének az esélyét. Minél több elemet ismerünk a környezetből, annál nagyobb eséllyel meg tudjuk mondani, hogy melyik elem illik a hiányzó helyre. Ezzel eldönthető például két ellentmondó adat igazságtartalma. Mivel ez a fajta kapcsolódás nem igaz vagy hamis kategóriákkal, hanem valószínűségekkel dolgozik, egyben lehetőséget teremt az összekapcsoltság és így koherencia szintjének megítélésére és így javítására is, illetve kezelhetővé válnak a teljes bizonyossággal nem tisztázható helyzetek is.

Mindez egyben azt is jelenti, hogy teljes koherencia az adatok jelentős részének hiánya miatt valószínűleg nem érhető el. Azonban új technológiák segítségével, alapos elemzési munkával és némi szerencsével lehetséges lesz olyan modellt alkotni, amelyben az adatok teljes körének felhasználásával logikai összefüggés mutatható ki minden adat között, az ellentmondások aránya minimális lesz, és az adatok közötti kapcsolódási viszony megmutatja egyes adatok más adatokhoz viszonyított igazságának valószínűségét.

⁴¹ UJVÁRI 2010, 11.

⁴² UJVÁRI 2010, 11.

ÉLJÜNK EGYÜTT A BIZONYTALANSÁGGAL – A SZCENÁRIÓ ELEMZÉS

Carl von Clausewitz óta alaptétel, hogy a háború tele van kiszámíthatatlan tényezőkkel, bizonytalan adatokkal,⁴³ amik miatt egy csata pontos áttekintése még a jelenlévő hadvezérnek sem könnyű. Nehezebb dolga van az egyszerű katonának, aki csak a mozzanatok egy szűk szeletét ismeri.⁴⁴ A legnehezebb dolguk azonban a későbbi kutatóknak van, akik nem voltak jelen. E helyzetből következik, hogy a források (adatainak) sokfélesége, különböző nézőpontjai a történesek számos utólagos interpretálását teszik lehetővé.⁴⁵ De nem csak a mohácsi csatával van ez így. A jóval későbbi waterlooi csatával kapcsolatban sokkal több adatunk van, mégis számos részletkérdéssel kapcsolatosan felmerültek már ellentmondó lehetőségek, amelyek mélyreható vizsgálata a mai napig tart.⁴⁶

A mohácsi csata kutatásának eddigi módszertanát vizsgálva az az érzésünk támadt, hogy a bizonytalanság teljes elkerülésére tett erőfeszítés erősen kontraproduktív. Ez például könnyen vezet a selektív adatkezelés csapdájához, és az elmélet ellen szóló adatok sokkal kisebb figyelmet kapnak, mint a mellette szólók. Az ilyen fajta „egy elméletre fókuszáló” gondolkodás legnagyobb problémája, hogy sérül a komprehenzivitás elve, így az elképzelés jó eséllyel végül nem lesz elég koherens, azaz elemei nem alkotnak ellentmondásmentes ok-okozati rendszert. A bizonytalanságra azonban nem feltétlenül kell ördögtől való dologként tekinteni, sőt biztosra vehető, hogy teljesen sosem fogjuk tudni kiiktatni a történeti problémák kutatásának folyamatából. Szerencsére vannak olyan módszerek, amelyek révén képesek vagyunk a tudományos kutatásba is beépíteni, és így kezelhető tényezővé szelídíteni. Emberi cselekvések és az azokat befolyásoló környezeti hatások összefüggéseinek vizsgálatára, modellezésére a közgazdaságtanban régóta alkalmazzák az úgynevezett scenárió-, vagy más néven forgatókönyv-elemzés módszertanát. A scenárióelemzés első sorban a jövő kiszámíthatatlanságából

fakadó bizonytalanságot volt hivatott csökkenteni: hasznos alapgondolata, hogy a cél mögötti bizonytalanság kezelhető.⁴⁷ A scenárióelemzés lényege, hogy nem egyetlen legvalószínűbb jövőt, azaz kimenetelt keres, hanem segít felkészülni a különböző lehetséges kimenetelekre, így az eleinte kevésbé valószínű lehetőségek sem érik meglepetésként a tervezőket. A módszer lényege, hogy egy adott modell változó paramétereit különböző adatokkal töltik fel, amelyek így eltérő forgatókönyveket alkotnak, és különböző lehetőségeket vetítenek előre. Konstans paraméternek nevezik forgatókönyv azon elemeit, amelyek minden scenárióban ugyanazt az értéket vehetik fel. A változó paraméterek azok, amelyek értéke a különböző scenáriók során eltérő lehet (azaz van bizonytalanság az adat megbízhatósága kapcsán).⁴⁸

Van azonban egy nagy különbség a scenárióelemzés eredeti funkciója és a csatakonstrukciós alkalmazása között. A stratégiai tervezésben az egyes alternatívák egy megvalósulás előtt álló jövő lehetséges kimenetelei. Ezzel szemben mi egy már ismert kimenetellel megvalósult eseménysort keresünk részben megismerhető tényadatok alapján. Ennek megfelelően nem a már ismert kimenetelt, hanem a hozzá vezető utat jelző nem ismert adatokat és összefüggéseket próbáljuk megtalálni az ismert eredmény és adatok alapján. A matematika nyelvére lefordítva, mi nem az egyenlet megoldását keressük, hanem az egyenlet eredményéből és az ismert paraméterek közötti viszonyokból, valamint az ismert változók értékéből következtetünk az ismeretlen paraméterekre. Érezhető, hogy ez minőségileg más, nehezebb probléma. Szerencsére a paraméterek közötti viszony és a változók lehetséges értékei viszonylag szűk skálán mozognak, így a vállalkozás közel sem lehetetlen.

A koherencia elméletéhez hasonlóan a forgatókönyv elemzés is komplex rendszerekkel foglalkozik. Itt is megjelenik a különböző elemek megfelelő

⁴³ CLAUSEWITZ 1917, 71–72, 95.

⁴⁴ KEEGAN 2000, 151–152.

⁴⁵ NÉGYESI 2019.

⁴⁶ WHITE 2016; KEEGAN 2000, 142–143.

⁴⁷ KRISTÓF 2002.

⁴⁸ BARAKONYI 1999, 82.

kapcsolódásának fontossága. A szcenárióelemzés is használja a konzisztencia kifejezést, ami ez esetben azt jelenti, hogy az összekapcsolódó elemeknek oksági- vagy hatás alapú kapcsolatban kell állniuk egymással,⁴⁹ ahol minden elem egy másik elem következménye. Jól látható, hogy ez nagyon hasonlít a koherencia elmélet összekapcsoltság kritériumára. A szcenárióanalízis fogalmi keretét a helyzetre alkalmazva azt mondhatjuk, hogy végső célunk egy olyan konzisztens folytonossági (eseményláncon alapuló) szcenárió felállítása, amelybe az adatokat behelyettesítve a lehető legkevesebb ellentmondást kapjuk.⁵⁰

Ennek segítségével kezelhető mennyiségű alternatív rendszert építhetünk, és így lehetségessé válik a potenciálisan szóba jöhető alternatívák számbavétele. Ezzel pedig csökkentjük a megfelelő alter-

natíva elvesztésének esélyét. E módszer jelentős hozadéka, hogy alkalmazásával tudatosabb, strukturáltabb, szélesebb körű és alaposabb gondolkodásra ösztönözzük magunkat.

Kijelenthető, hogy a forgatókönyv-elemzés módszert adott nekünk arra, hogy alternatív rendszereket építhessünk, míg a koherenciaelmélet lehetővé teszi számunkra ezen rendszerek igazságtartalmának vizsgálatát. A történeti kutatásban ez már olyan eredményt jelent, amely elfogadható szintű bizonyosságot mutat ahhoz képest, amit eddig tapasztaltunk. A fentiek nyomán nincs más dolgunk, mint forgatókönyv-elemzés révén több egymáshoz hasonló koherens modell kialakítása. A következő fejezetekben ennek gyakorlati megvalósítására teszünk kísérletet.

A CSATA MODELLEZÉSE

Amikor az emberek visszaemlékeznek egy eseményre, akkor az tulajdonképpen a memóriájukban eltárolódott adatok egy bizonyos szempont szerinti csoportját jelenti. Hasonló adathalmazt jelent egy sortüzet követően a földre hulló puskagolyók száma, helye, alakja, figyelembe véve a mai helyüket befolyásoló további tényezőket. Hasonló és további adatcsoportok egyesítésével létrejövő hatalmas adathalmaz elemei közötti összefüggés adja meg azt az értelmezést, amely révén előállhat az események logikai lenyomata.

A történeti kontextustól kissé elvonatkoztatva így azt mondhatjuk, hogy a mohácsi csata rekonstrukciója tulajdonképpen a rendelkezésünkre álló adatok megfelelő rögzítése, kezelése, és a köztük meglévő kapcsolat felfedése. Ha adatokról beszélünk, a mohácsi csata vonatkozásában magunk elé idézhetjük a majd ezer oldalas „Örök Mohács” című forráskötetet.⁵¹ E könyv hatalmas gyűjteménye a csatával kapcsolatos ismereteinknek, azaz adatoknak és a belőlük levont eddigi következtetéseknek. Ugyanakkor értelemszerűen nem tartalmazza a nem történeti forrásokban rögzített adatokat, valamint

olyan új kutatási irányok hatalmas adatmennyiségét, amelyek vagy kiadása óta keletkeztek vagy a jövőben jönnek majd létre.

A csatával kapcsolatos adathalmaz jellegének vizsgálata alapján – a *Big Data* jelenség terminológiáját alkalmazva – azt mondhatjuk, hogy az egyre inkább egy nagy méretű, komplex, strukturálatlan adattömeget jelent, amelynek feldolgozása, elemzése nehezen algoritmizálható adatbányászati tevékenységet igényel.⁵² Így egy speciális *Big Data* kihívásként is értelmezhető, ahol egyszerre kétféle problémával kell megküzdeni. Az egyiket egy ritka, de létező jelenség adja: ez egy sokdimenziós, de kis mintaszámú kvalitatív adathalmaz.⁵³ A csatának ugyanis rengeteg mozzanatáról van információnk (szélsőségesen nagyszámú dimenzió), ugyanakkor a mozzanatok jelentős részéről csak egyetlen, legfeljebb néhány forrásból rendelkezünk ismeretekkel (extrém kicsi mintaszám), amelyek ráadásul gyakran masszív ellentmondásban állnak egymással. Ezt a problémát bonyolítja a nagy mennyiségű kvantitatív adatokat tartalmazó adathalmazok (például lövedékszóródási adatok) jelenléte. Mindezek együttes

⁴⁹ BARAKONYI 1999, 87.

⁵⁰ BARAKONYI 1999, 89.

⁵¹ B. SZABÓ–FARKAS 2020.

⁵² SZÁRMES 2017, 8–12. alapján.

⁵³ ZHAI 2016, 10.

elemzésével kellene a különböző dimenziók közötti kapcsolódást pontosan meghatározni. A megoldást feltehetően

- a dimenziók kezelhető méretű csoportokba rendezése,
- a dimenziók lehetséges értéktartományainak számbavétele,
- majd a mintaszám (azaz az adatok körének) analógiák, illetve eddig nem alkalmazott természet-tudományos mérések révén történő kibővítése fogja jelenteni.

Nem nehéz belátni, hogy minél nagyobb a dimenziók száma, annál többféle módon kapcsolódhatnak egymáshoz. Ez egyben azt is jelenti, hogy minél több dimenzióval dolgozunk, annál nagyobb kihívást jelenthet a sokoldalú összefüggések folyamatos figyelemmel kísérése. Az ismeretlen elemek legfontosabb köre az ismert események térbeli elhelyezkedésének és mozgásának koordinátái. Az elemzési helyzet további különlegességét az adja, hogy a modell végeredménye és bizonyos adatai már ismertek. Ebből kell következtetéseket levonnunk a dimenziók közötti még nem ismert összefüggésekre is, a nem ismert dimenziókra, illetve a dimenziók értékére.

Ahhoz, hogy ezeket megkaphassuk, a modellünkbe be kell helyettesítenünk az eredményt (a csata kimenetelét) és a forrásokból már ismert adatokat, és fel kell tárnunk a közöttük lévő kapcsolatot is.

Ahhoz, hogy elkezdhessük a modellünket felépíteni, először át kell gondolni annak építőköveit. A modellünk elsőként paramétereiből áll, ami tulajdonképpen az adatelemzési terminológiában fentebb vázolt dimenzióknak feleltethető meg. Ezen paraméterek a valóság azonosítható elemei, amelyek lehetnek személyek, tárgyak, fogalmak, cselekvések, események stb. A paraméterek lehetnek összetett vagy egyszerű paraméterek. Az egyszerű paraméter olyan számértékkel vagy jelzővel leírható elem, amelynek logikai bontása már nem lehetséges, vagy nem indokolt. Például egy bandérium létszáma olyan számmal leírható összetett paraméter, amely az azt alkotó fegyvernemek (könnyű és nehézlovasság, gyalogság) létszámának összeadá-

sából keletkezik. Ez utóbbiak bontása, bár elvileg lehetséges volna, a csata modellezése szempontjából nem jelent hozzáadott értéket, így a modellünkben egyszerű paraméterként értelmezhető.

Adatnak tekinthetjük az adott paraméter pontos jellemzőjét, ami leírható szöveggel (jellemzően melléknévvel, határozószóval, névmással) vagy számértékkel. Például a magyar sereg vesztesége egy olyan összetett paraméter, amelynek értékét, Brodarics 10-15 ezer főben,⁵⁴ a szultáni napló 24 ezer főben adja meg.⁵⁵ Paraméterként tekinthetünk arra, hogy a török bekerítő sereg a magyar sereg melyik oldalán indult el, a paraméter értéke ebben az esetben a jobb oldal. Konstans adatú paraméternek nevezhetjük azokat a tényezőket, amelyek egyetlen bizonyítható értékkel rendelkeznek, ezekből azonban a mohácsi csatát érintően igen kevés van. Például Mohács település elhelyezkedése ilyen paraméter, illetve a fontosabb vezérek nevei is.

Ahhoz, hogy a fenti elemeket alkalmazni tudjuk, szükség van a paraméterek összefüggési rendszereinek meghatározására. Például tudjuk, hogy a korabeli hadi működésben a katonák a zászlósoruk bandériumában harcoltak, így vélhetően ott kell őket keresni, ahol a zászlósúr is tartózkodott. Ha a zászlósúr az első csatasorban tartózkodott, akkor katonái is ott voltak, ha a másodikban, akkor a katonáit is ott kell keresnünk. Ez lehetőséget ad számunkra az egyes hadrendek összetételének vizsgálatára.

Az események menetét tulajdonképpen ezen szabályrendszerek összessége alkotja, így a modell kiindulási verzióját érdemes az ismert eseményekből, azaz paramétereiből kiindulva megalkotni. Ezt követően az adatok behelyettesítésével és az ennek révén felismert összefüggések mentén folyamatosan tovább tudjuk csiszolni a modellt egészen addig, amíg meg nem kapjuk az ellentmondásokkal legkevésbé terhelt változato(ka)t. E csiszolási folyamat során

- a) pontosítjuk a paraméterek közötti összefüggéseket,
- b) meghatározzuk az ismeretlen paramétereket,
- c) meghatározzuk a paraméterek legvalószínűbb értékeit.

⁵⁴ B. SZABÓ–FARKAS 2020, 321.

⁵⁵ B. SZABÓ–FARKAS 2020, 246.

Ahhoz, hogy egy csata modelljét megalkothassuk, célszerű az események főbb azonosítható mozzanatait alapul vennünk.⁵⁶ A mohácsi csata alapmodelljének a források alapján az alábbi két fő dimenzióból célszerű felépülnie:

- I. A csata főbb eseményei időrendben. Ez a dimenzió jelenti a csatával kapcsolatos emberi cselekvések rendszerét, így ezeket nevezhetjük belső tényezőknek.
- II. Az eseményekhez általánosan kapcsolódó egyéb körülmények: ezek azok a körülmények, amelyek a csatától függetlenül is léteztek, de hatással bírtak arra. Ezen tényezőket nevezhetjük külső tényezőknek.

Az események (I.) nagy vonalakban az alábbi részekre bonthatók:

1. A seregek táborba szállása a csata előtti utolsó táborhelyeken. A táborhelyek megközelítése, kialakítása, helye, ideje, észlelhetősége, ezek okai és következményei.
2. A táborozás alatt történt események, ezek módja, okai és következményei.
3. Tomori táborának csatlakozása a fősereghez, ennek módja, helye, ideje, észlelhetősége, ezek okai és következményei.
4. A seregek csataterre való kivonulásának ideje, útvonala és rendje, a csatarendek elhelyezkedése, összetétele, formája, észlelhetősége, mindezek okai és következményei.
5. A csatát megelőző, bevezető események okai, ideje, helye, módja, észlelhetősége, következményei.
6. A török bekerítő mozdulat okai, ideje, helye, módja, észlelhetősége, következményei.
7. A magyar sereg válasza a török bekerítő mozdulatára, ennek oka, ideje, helye, észlelhetősége, következményei.
8. A magyar sereg első harcrendje támadásának oka, ideje, helye, módja, észlelhetősége, következményei.
9. A török sereg reakciója (visszavonulása) a magyar sereg támadására, ennek oka, ideje, helye, módja, észlelhetősége, következményei.
10. A török sereg üldözésének okai, ideje, helye, módja, észlelhetősége, következményei.
11. A második magyar harcrend támadásának okai, ideje, helye, módja, észlelhetősége, következményei.
12. Az első magyar harcrend megingásának okai, ideje, helye, módja, észlelhetősége, következményei.
13. A török ágyúk térbeli elhelyezkedésének, működésének okai, ideje, helye, módja, észlelhetősége, következményei.
14. A szultáni sereg harcba lépésének okai, ideje, helye, módja, észlelhetősége, következményei.
15. Az anatóliai sereg harcba lépésének okai, ideje, helye, módja, észlelhetősége, következményei.
16. A küzdelem alakulása a török ágyúk működésbe lépése után, ennek okai, ideje, helyszínei, módjai, észlelhetősége, következményei.
17. A teljes magyar sereg menekülésének okai, ideje, helyszínei, módjai, észlelhetősége, következményei.
18. A török sereg üldöző tevékenységének okai, ideje, helyszínei, módjai, észlelhetősége, következményei.
19. A csata utáni napok eseményei, azok ideje, helyszínei, módjai, okai és következményei.
20. A halottak eltemetésének helyszíne, ideje, módja, okai, észlelhetősége és következményei.

A fenti húsz belső dimenziót szükséges kiegészíteni öt olyan további általános külső dimenzióval (II.), amelyek mindegyike hatást gyakorolhatott a fent felsorolt cselekvésekre.

- A. A történeti háttér: a korszakról rendelkezésre álló ismeretek, a magyar és az oszmán vezetés stratégiai és taktikai céljai, eszközei, lehetőségei stb.
- B. Általános korabeli emberi és viselkedésbeli jellemzők.
- C. Az adott terület topográfiai jellemzői.
- D. Az adott eseménnyel összefüggésben álló időjárási jelenségek vizsgálata és hatása a földrajzi viszonyokra és emberi cselekvésekre.
- E. A korabeli oszmán és magyar stratégia, taktikai és harcelfjárások, harc- és munkaeszközök alkalmazása.

Ezen öt pont jól mutatja, hogy egy összetett történelmi eseménysor rekonstrukciója messze nem kizárólag történeti kérdés. Az kétségtelen, hogy a legnagyobb

⁵⁶ KEEGAN 2000, 105.

szeletet a történeti háttér jelenti, azonban ez csak szükséges, de önmagában nem elégséges feltétele a sikeres rekonstrukciónak. Szükség van még hadtudo-

mányi, régészeti, fizikai, biológiai, lélektani és földrajzi ismeretekre, végül képesnek kell lenni ezeket egyetlen koherens rendszerre szervezni.

	A	B	C	D	E
Táborba szállás	1A	1B	1C	1D	1E
A táborozás eseményei	2A	2B	2C	2D	2E
Tomori táborának csatlakozása	3A	3B	3C	3D	3E
....					
A csata utáni események	19A	19B	19C	19D	19E
Temetés	20A	20B	20C	20D	20E

Az alábbi táblázat szemlélteti, hogy mi módon függnek össze a modell egyes elemei, illetve a hozzájuk kapcsolódó adatok. Minden cella jó eséllyel valamilyen szoros vagy kevésbé szoros kapcsolatban van a szomszédos cellákkal, de hatása, különösen az összetett, illetve térben és időben kiterjedtebb eseményekre akár több sorral vagy oszloppal később is érvényesülhet (például a tábor helye hatással van a menekülés irányára).

Ezen modellünkben elméletileg⁵⁷ 20×5 , azaz 100 cellát alakítottunk ki, amelyek mind 1-1 megvizsgálható – akár tucatnyi kérdésre bontható – kérdéscsoportot foglalnak magukban, ami összesen ezres nagyságrendű megválaszolásra váró fontosabb kérdést jelenthet.

A fenti kialakítás azért is hasznos, mert ilyen méretű adatbázist (adatok és összefüggéseik rendszere) kezelni csak akkor lehet, ha képesek vagyunk kisebb, de összefüggő részekre, úgynevezett részmodellekre tagolni. Ilyen részmodell lehet összefüggő cellák halmaza (például egész sorok), önálló cellák vagy azon belül önálló kérdések. Ezek felfoghatók önálló modellként, és így a fentihez hasonlóan tovább bonthatók. A bontás folyamatát addig kell ismételni, amíg el nem jutunk olyan, további bontásra nem érdemes elemekig (egyszerű paraméterek), amelyekbe konkrét adatokat tudunk behelyettesíteni. Például ilyen paraméter lehet a különböző magyar bandériumok adott fegyverneméhez tartozó katonák száma. A teljes bandérium létszáma legtöbbször már összetett paraméter, a bandériumok alkotta hadrend szintén. Arra nehéz becslést adni, hogy a teljes modellben

össességében hány paraméterrel számolhatunk, de mindenképpen ezres nagyságrendről beszélhetünk. E csatamodellező munka kihívásait öt pontban lehet összefoglalni.

1. Bizonyos esetekben a paraméterek ugyan meghatározhatók, de az azokra vonatkozó adatok számos esetben nem egyértelműek, ellentmondók vagy hiányosak. Ebben az esetben meg kell próbálni új forrásokat keresni, vagy közvetett adatokból levezetni a bennünket érdeklő adatok legvalószínűbb értékét a lehető legszűkebb határok közé eső intervallum formájában. Ha ez nem lehetséges, akkor jelezni kell az adathiányt. Például: nem tudjuk pontosan hány gyalogos volt Batthyány Ferenc seregében, amellyel a mohácsi táborba érkezett. Brodarics erre csak annyit mond, hogy közel 3000 lovassal, és – fordítástól függően – kevesebb vagy kevés gyalogossal.⁵⁸ Ezek alapján a gyalogosok számát néhány tucat és 3000 közé tehetjük. Valószínű azonban, hogy a fordítás ellenőrzésével és más adatok felhasználásával ez az intervallum tovább szűkíthető.

2. Modellünk fontos eleme a paraméterek egymáshoz való viszonya. Meg kell vizsgálni, hogy a paraméterek között milyen viszony azonosítható, majd a konkrét adatokkal tesztelnünk kell a viszonyokra vonatkozó hipotézist. Erre lehet példa a tábor helyének összefüggése a korabeli szállítási viszonyokkal. Valószínű, hogy a tábor helyét a jó utak és a kikötési lehetőségek együttesen határozták meg.

3. Ha egy paraméter több helyen is beilleszthető a modellbe, akkor a hozzá kapcsolódó adatot

⁵⁷ Azért csak elméletileg, mert nem minden cella tartalma értelmezhető.

⁵⁸ BOTLIK 2018, 58.

mindkét helyen tesztelni kell, és csak akkor vehető figyelembe, ha mindkét helyen illeszkedik az összefüggérendszerbe. Például a táborok helyét figyelembe kell venni a csatába indulásnál és a menekülésnél is.

4. A legbonyolultabb elemzési probléma, ha a paraméterek értékei hatással vannak a paraméterek között előzetesen feltételezett viszonyra. Erre lehet példa az, hogy a lövedékek szóródási képe hogyan befolyásolja a csata bizonyos eseményeiről alkotott elképzelésünket.

5. Más jellegű, de szintén komoly kihívás, ha magának a paraméternek a létezése vagy jellege sem egyértelmű, pusztán a modellben fennálló hiányosságból következtethetünk rá. A fentiekkel ellentétben ez egy főként kreatív gondolkodást igénylő probléma. Egy ilyen ismeretlen paraméter felfedezése és modellbe történő beépítése megoldásra vezethet. Az új paraméternek alapos vizsgálat után is tökéletesen kell illeszkednie a modell minden pontjába. Például miért csak a török bekerítő csapat lándzsáinak hegyét láthatják a magyarok? Ez az ok egy olyan összetett paraméter, amelynek pontos mibenléte nem ismeretes. Meg kell vizsgálnunk, hogy milyen típusú paraméterek jöhetnek szóba, azok milyen értékeket vehetnek fel, és ezek a kombinációk hogyan illeszkedhetnek a rendszerbe.

A fentiek nyomán látszik a mohácsi csata rekonstrukciójának nehézsége: mindezen tényezők együttes figyelembevétele rendkívül komplex feladat. Ugyanakkor csak ilyen módon lehetséges a

paraméterek egymáshoz való viszonyainak és a különböző adattartalmak pontosságának a vizsgálata. Például, ha a török bekerítő manőverét szeretnénk modellezni (kiváltó ok, cél, hatás, következmény), akkor több kérdéscsoportot kell megvizsgálni:

1. Az oszmán sereg paraméterei:
 - A bekerítő oszlop létszáma.
 - Az oszlopot alkotó seregtestek.
 - Az oszmán seregben lévő seregtestek és ezek jellemzői (összetétel, létszám stb.).
 - A seregtestek vezetői.

Ebből az adatból becslést lehet adni arra vonatkozólag, hogy alapesetben milyen létszámú és jellegű katonasággal számolhatunk.

2. Külső tényezőkre vonatkozó paraméterek:
 - A szóban forgó völgy lehetséges jellemzői, elhelyezkedése
 - Annak oka, hogy az oszmán sereg miért a völgyben mozgott előre.
 - Annak oka, hogy a magyarok a lándzsák hegyét látják.
 - Annak oka, hogy miért gondolja Tomori, hogy vagy a tábor vagy a bekerítés a céljuk.

Ahhoz, hogy ezt a bonyolult adathalmazt kezelni tudjuk, részekre kell bontanunk, és a részekből az ismert adatok alapján újra fel kell építenünk, akár többféle verzióban, hogy kezelhessük az adatok hiányából, ellentmondásosságából fakadó bizonytalanságot. Itt lép a képbe az adatok és forrásaik rendszerezésének szükségessége.

AZ ADATOK ÉS FORRÁSOK OSZTÁLYOZÁSA

Ahhoz, hogy a különböző szcenáriókat koherencia szempontjából tesztelni és értékelni tudjuk, nemcsak konzisztensen kapcsolódó paraméterekre, de azokba konzisztens módon behelyettesíthető megbízható adatokra is szükségünk van. Az adat ebben a kontextusban a valóság valamilyen rögzítésre érdemes és rögzíthető mennyiségét, minőségét jelenti, amelynek önmagában nincs jelentősége, csak más adatokkal együtt értelmezhető.

Jóllehet egy csata az emberi viselkedés egyik legagresszívabb formájaként sok nyomot hagy a

környezetében,⁵⁹ a szükséges adatok azonban közel sem teljeskörűen és megfelelő formában állnak rendelkezésünkre. A vizsgált esemény lezajlását követően ugyanis annak lenyomatai egymástól független helyen és formában eltárolódnak (az emberek emlékezetében, majd leírásaiban, a környezeti lenyomatokban, stb.), és elvesztik az egymással való közvetlen összekapcsolódásukat. Feladatunk, hogy ezeket az egymástól függetlenül rögzülő adatok közötti kapcsolódásokat újra konzisztens módon összeállítsuk. További nehézséget jelent, hogy

⁵⁹ NÉGYESI 2010, 11.

az adatok túlnyomó többsége nem tárolódik el sehol, jelentős részük pedig olyan módon rögzül, amelynek előhívása bonyolult feladat. Nehezíti még a helyzetet, hogy az idő előrehaladtával az eltárolódott adatok pontossága vagy megismerhetősége különböző mértékben ugyan, de folyamatosan romlik.

A csatamodellezéssel újra összerendezhetjük az egymástól függetlenül eltárolódott és sikeresen előhívott adatokat. Munkánk kimenetele optimális esetben egyetlen (vagy kisszámú) konzisztens modell, e konzisztencia mértéke pedig jórészt attól függ, hogy milyen mértékben tudjuk meghatározni az egyes paraméterek pontos értékét, azaz az adatok megbízhatóságát. A megbízhatóság annak valószínűségét jelenti, hogy az adat pontosan írja le a valóságnak azt a szeletét, amelyre vonatkozik. A megbízhatóság egy olyan logikai konstrukció, amely az adott adat más adatokkal együtt alkotott rendszerének koherenciáján alapszik, így már a megbízhatóság mértékének vizsgálata is komoly elemzési munkát igényel.

A fentiekre jó példa a Brodarics kancellár által említett Földvár falu helye. Ezt a települést már számos, egymástól távol eső helyszínről lokalizálták a különböző kutatások, ami arra utal, hogy ezzel kapcsolatosan még sok a bizonytalanság.⁶⁰ Amíg erre a kérdésre nem teszünk pontot, azaz nem tudjuk nagy bizonyossággal lokalizálni Földvár helyét, addig nem használhatjuk *input*-ként a modellünkbe, vagy legalábbis csak úgy, hogy ezt a fajta bizonytalanságot figyelembe vesszük. Jogos feltételezés, hogy Földvár pontos helyére régészetiileg lehet a legerősebb bizonyítékot találni. Mi azt gondoljuk, hogy létezik az adatoknak (oklevelek, útleírások, topográfia stb.) olyan logikai rendszere, amely erősen leszűkíti Földvár helyét akkor is, ha az adott területen ma már nem lehet megtalálni az egykori falu nyomait, vagy ha több településnyom is szóba jöhet.

Mielőtt az adatokkal dolgozni kezdünk, fontos azok pontos (eredeti) tartalmának helyreállítása, azaz értelmezése. Ezen túlmenően, a különböző adatok összekapcsolhatósága érdekében fontos a közös nevezőre hozásuk. Ez a lépés azért lényeges, mert az adatok számos különböző forrásból szár-

maznak és számos különböző formában léteznek. Ezt azt jelenti, hogy célszerű azok azonos nyelvre, mértékegységre való „átszámítása”, illetve azonos viszonyítási alappal rendelkező rendszerbe foglalása. Például egy idegen nyelvről magyarra fordított forrás esetében lehet jelentősége az idegen nyelvű eredeti alaknak, így célszerű inkább azzal dolgozni – erre alább hozunk példát. Fontos továbbá, hogy az adatainkat egyetlen térképre tudjuk helyezni. Az ugyanarra az eseményre vonatkozó ismeretek különböző léptékű és/vagy részletességű térképen történő ábrázolása nem teljesíti az összekapcsolhatóság követelményét.

A végső szcenárió(i)nk, akkor áll(nak) erős lábakon, ha a paraméterekbe behelyettesített adatok megbízhatók. Első ránézésére azonban sosem tudhatjuk, hogy egy adat megbízhatósága mekkora. Alapos, ismétlődő vizsgálatokra van szükség ahhoz, hogy egy adat megbízhatóságára vonatkozóan ne legyenek kételyeink. Ennek érdekében szükséges az adatok kezelésére önálló rendszert felállítani. A megbízhatósági kategóriák száma döntés kérdése. Túl sok kategória bonyolulttá teheti a rendszert, a túl kevés pedig torzíthatja az eredményt. A mohácsi csata esetében négy kategória felállítása tűnik szükségesnek:

1. Megbízható adatok
2. Valószínű adatok
3. Bizonytalan adatok
4. Valószínűtlen adatok

A kategóriák elnevezése is utal arra, hogy tulajdonképpen nincsenek száz százalékos bizonyosságú adatok, folyamatosan helye van kételynek. Egy adat megbízhatóságának két fő indikátora van:

1. Az adatot szolgáltató forrás típusa
2. A konzisztencia már fentebb említett mértéke, azaz az alátámasztó és ellentmondó adatok aránya

Az egyes pont azt jelenti, hogy az adatot az alapján is be tudjuk kategorizálni, hogy milyen típusú forrásból származik, a típusokhoz pedig megbízhatósági erősséget tudunk rendelni. Fontos megjegyezni, hogy nem művenkénti kategorizálásról beszélünk, hanem aszerint rendezzük az adatokat, hogy milyen

⁶⁰ VÉGH–B. SZABÓ 2020; SUDÁR 2020; SUDÁR–VARGA 2020.

módon és célból jöttek létre. Így egy adott írásos forrás (például Brodarics kancellár visszaemlékezése) különböző részei más-más kategóriába is eshetnek, attól függően, hogy egy adott adat milyen módon jutott a szerző tudomására. Az általa látott (és megfigyelhető) adatokat más típusba soroljuk, mint az általa feltételezetteket vagy másoktól hallottakat. A forrásokat megbízhatóság alapján az alábbiak szerint tudjuk kategorizálni a megbízhatóbbak felől a kevésbé megbízhatók felé haladva.

Elsődleges forrástípus: E forrástípusba tartoznak az alábbi, alapesetben legmagasabb megbízhatósággal rendelkező adatok.

A szemtanúk által érzékelt (!) adatok. Ezen adatok hitelességét az adja, hogy az érzékszervi észlelés esetén kisebb mértékben van szükség a hiányzó adatok feltételezésekkel való kitöltésére, illetve hogy nekik volt esélyük a lehető legpontosabban leírni, hogy mi történt. Ugyanakkor a szemtanúk leírásai esetében is van helye a kételkedésnek (lásd az észlelés csapdája), ezért az elsődleges adatokat sem számíthatjuk automatikusan megbízhatónak. Ebbe a körbe tartozik például Brodarics István kancellár leírása a terep jellegzetességeiről.

Hivatalos iratok, oklevelek által közölt adatok. Ezen iratokat, keletkezésükkor azért készítették, hogy a valóságot pontosan rögzítsék, így bizonyos szélsőséges eseteket (például hamisítás) leszámítva hitelességük magas szintű. Ebbe a körbe tartoznak a birtokviszonyokat leíró és más oklevelek.

Természettudományos módszertanú mérés révén előállított adatok: Ezen adatok – ha a mérésben nincs módszertani hiba – akkor megbízhatóan tükrözik a valóságot. Ide tartozik például a lézeres távérzékeléssel készített terepmodell. Ide tartoznak azok a térképek, amelyeket modern térképészeti eljárásokkal készítettek és így magas megbízhatóságúak. A természettudományos mérés és modellezés által előállított adatokra remek – bár nem a mohácsi, hanem az 1066-os hastingi csatával kapcsolatos – példa, amikor a földrajzi erózió törvényszerűségeit alapul véve sikerült kiszámolni, hogy a csatater topográfiája alig változott az el-

múlt szűk 1000 évben (kb. 10-15 centis erózióval lehet számolni).⁶¹

Másodlagos forrástípus: E forrástípus megbízhatósága eredendően alacsonyabb, mivel a leírt adatok nem közvetlenül megfigyeltek, illetve információátadáson mentek keresztül, így számolnunk kell e körülmények esetleges torzító hatásával.

A szemtanúk feltételezései az általuk érzékelt körülményekre vonatkozóan. Példának okáért ide tartozik annak a Brodarics általi feltételezése, hogy a magyar jobbszárny menekülését a török ágyúk okozták.⁶² A leíró a két eseményt egymás közelében és szorosan egymást követően észlelte, de nem tudott meggyőződni a közöttük meglévő esetleges ok-okozati kapcsolatról. Bár elsőre nem egyértelmű, mindenképpen ide tartozik a Brodarics kancellár által látott falu Földvárként történő azonosítása.⁶³ Egy ilyen kijelentés az érzékszervi észlelés hiánya (mivel a név nem látható jellemző), és több év távlatából nem tekinthető bizonyosnak, különösen, ha figyelembe vesszük az azonosítás korabeli és topográfiai korlátait, illetve hogy más, közvetlenül a csata után írt leveleiben nem tért ki ezen információra.

A szemtanúktól hallott, de mások által rögzített adatok. Ezen adatkörbe tartoznak azok az adatok is, amelyeket szemtanúk hallottak másoktól, és ezután papírra vetették azokat. Ezen adatok abban különböznek az elsődleges források adataitól, hogy figyelembe kell venni a potenciális torzulást. Az információátadás során ugyanis legtöbbször már jelentkezik valamilyen minőségromlás, ami csökkentheti az adat hitelességét. E minőségromlás mértékének megítélése sokszor már hosszabb elemzést igényel. Másodlagos forrásnak tekinthetjük például Cuspisianus művének a csatáról szóló leírását,⁶⁴ amit a menekülők elmondása alapján készített, vagy azon történetírók munkáit, akik nem vettek részt a csatában. Ide sorolhatjuk azokat az ismereteket is, amelyeket például Brodarics kancellár is mások elmondása alapján közölt.

Ide tartozhatnak azok a korai térképek, amelyek csak hozzávetőlegesen ábrázolják a területet.

⁶¹ HEWITT 2019.

⁶² B. SZABÓ–FARKAS 2020, 319.

⁶³ B. SZABÓ–FARKAS 2020, 318.

⁶⁴ B. SZABÓ–FARKAS 2020, 271.

Ezeket a korai térképészeti módszertanok kezdetlegességének torzító hatását miatt soroltuk ebbe a kategóriába. Ezek közé számolhatók az első katonai felmérés anyagai és a korábbi térképek.

Harmadlagos forrástípus: Minden olyan egyéb adat, amely a csatára vonatkozik, de nem sorolható egyértelműen az elsődleges vagy másodlagos adatok közé. Ezekre lehetnek példák a többszörös áttétlen keresztül rögzített leírások. Így például Pecsevi török történetíró és Istvánffy Miklós leírása, mivel ezeket mások leírásai alapján (is) készítették.

Negyedleges forrástípus: Elsődleges, másodlagos és harmadlagos adatokból logikai következtetés révén „előállított” adatok. Ezt az adatforrást azért tartottuk fontosnak megkülönböztetni, hogy mindig szemünk előtt lebegjen az a bizonytalanság, amelyet magában hordoz. A következtetés révén létrehozott adat olyan logikai konstrukció, amelyet mindig nagyon alaposan ellenőrizni kell, mielőtt felhasználhatóság szerint kategorizáljuk. Ilyen forrásból származó adat például az, hogy a csata teljes egészében a mohácsi síkot körülvevő dombsoron belül zajlott le. Bár ezt szinte minden kutatás alapvető bizonyossággként (azaz konstans adatként) kezelte, valójában ez egy több száz évvel későbbi következtetés, aminek megbízhatósága több okból is megkérdőjelezhető. Leginkább azért, mert erre közvetlen megerősítő adatok nem állnak rendelkezésre. De gondolhatunk például Brodarics leírására, amely szerint a török sereg a dombon, illetve annak túloldalán állt fel, azaz az ágyúk nem lehettek a dombsoron belül. De megemlíthetjük azokat az oszmán és magyar leírásokat is, amely szerint a magyarok eljutottak a török táborhoz,⁶⁵ amiről egyetlen forrás sem állítja, hogy a dombon belül lett volna, sőt Brodarics kifejezetten az ellenkezőjét írja le.

Egy adott adat megbízhatóságát így a forrásának erőssége és a vele konzisztens vagy inkonzisztens adatok arányával lehet mérni. Ezek alapján a meg-

bízhatósági kategóriák tartalmát az alábbiak szerint tudjuk meghatározni:

Megbízható: legalább két elsődleges forrástípusú adat, vagy legalább egy elsődleges és két másodlagos típusú adat támasztja alá, valamint erős logikai konzisztencia áll fenn más adatokkal, azaz az ellentmondó adatok aránya kicsi, forrásaik ereje gyenge.

Valószínű: legalább két másodlagos vagy három harmadlagos típusú adat támasztja alá. Vannak olyan adatok, amelyekkel konzisztens.

Bizonytalan: csak egy másodlagos vagy több harmadlagos, negyedleges típusú adat támasztja alá. Hasonló arányban konzisztens és inkonzisztens más adatokkal vagy a konzisztencia megítélésére nincs lehetőség.

Nem valószínű: amit más adatok nem támasztanak alá, vagy aminek elsődleges vagy másodlagos adatok ellentmondanak, emellett inkonzisztens más adatokkal.

Minél magasabb megbízhatósági szintű egy adat vagy annak forrása, annál magasabb szintűnek kell lennie az azt cáfoló forrásnak, hogy bizonytalan kategóriába soroljuk. Például elsődleges forrású vagy megbízhatónak minősített adatot nem lehet pusztán harmadlagos vagy bizonytalannak minősített adatokkal cáfolni, ehhez szükség van legalább egy elsődleges vagy több másodlagos, illetve más megbízható adatokra is. Ha azonos típusú forrásokból származó, azonos tárgyra vonatkozó adatok között van ellentmondás, akkor egyéb adatok híján automatikusan a bizonytalan kategóriába kell kerülniük. Ellentmondó adatok és következtetések esetén olyan adatokat kell keresni, amelyek valamelyik irányba képesek változtatni a bizonytalanságon. Természetesen a modellezés folyamata során szükséges az összes adat folyamatos felülvizsgálata, különösen a rendszerbe bekerülő új adatok fényében. Eredetileg magas valószínűségű adat is bizonyulhat végül nem megbízhatónak (és fordítva is lehetséges), de ezt alapos elemzés után lehet csak kijelenteni.

A MODELL TESZTELÉSE ÉS ALAKÍTÁSA

Első lépésünk a modellünk első verziójának rögzítése: rögzítjük a kiinduló paramétereket és meghatározzuk azok valószínűnek látszó összefüggéseit,

valamint az adataink aktuális megbízhatósági értékét. Ezt követően elkezdhetjük fokozatos tesztelését, annak eredményei alapján pedig további

⁶⁵ KATONA 1979, 60. (Verancsics); B. SZABÓ–FARKAS 2020, 415 (Dzselálzáde Musztafa).

formálását. A tesztelés során behelyettesítjük az adatokat a modellbe, és megvizsgáljuk az így eredményként kapott eseménysor belső és külső konzisztenciáját. E konzisztenciavizsgálat során az ismert paraméterek új összefüggési szabályait vagy új lehetséges értékeit (adatait) keressük.

Első lépésként tehát a fenti táblázatból kiindulva meg kell határozni a tovább nem bontható paraméterekkel rendelkező, azaz legegyszerűbb részmodelleket. Ezt követően a részmodellre végre kell hajtani az alábbi, úgynevezett elemzési ciklust.

1. A részmodell paramétereibe be kell helyettesíteni a megbízható adatokat. Ha sikerül egyetlen konzisztens, ellentmondásmentes összefüggésrendszert kialakítani, akkor ezt az eredményt megbízható adatként rögzíteni lehet, és továbbléphetünk a következő részmodellre. E részmodell lehet egy egyszerű vagy egy magasabb szintű részmodell.

2. Ha nem sikerül, akkor először végre kell hajtani egy négytényezős ellenőrzést

- az adatok megbízhatóságának újraértékelése
- az adatok teljesszűrésének újraértékelése (minden releváns adatot felhasználtunk-e)
- a paraméterek összefüggéseinek újraértékelése
- egy esetleges hiányzó paraméter átgondolása

Ha ezt követően változik a paraméterek és/vagy a megbízható adatok köre, akkor újra kell kezdeni a ciklust az első ponttól. Ha nem változik, akkor tovább kell menni a harmadik lépésre.

3. A valószínű adatok behelyettesítése, majd ellentmondásmentesség és konzisztencia vizsgálata. Pozitív fejlemény esetén az eredmény rögzítése valószínű adatként, majd ugrás a következő részmodellre. Negatív eredmény esetén a kettes pontban leírt négyes ellenőrzés végrehajtása, változás esetén ugrás az egyes pontra, egyébként ugrás a négyes pontra.

4. Ha még mindig nem sikerült elérni a konzisztenciát, akkor a bizonytalan és valószínűtlen adatok felhasználásával rögzíteni kell a potenciálisan szóba jöhető alternatívákat mint bizonytalan adatokat. Ezt követően továbbléphetünk a következő részmodellre azzal a megközelítéssel, hogy a vizsgált modellel kapcsolatban szükséges új adatok beszerzése.

A folyamat ilyen módon való végrehajtása biztosítja, hogy a bizonytalan adatokból álló alternatívák csak akkor kerüljenek be a rendszerbe, ha azon belül konzisztencia másképpen nem biztosítható. E

folyamat végrehajtása során sokat segíthet az adatok strukturált tárolása és képi ábrázolása. Ez utóbbi azért lényeges, mert az agy könnyebben kezeli a képi, mint a szöveges információkat, gyorsabban lehet végrehajtani az ellenőrzéseket, könnyebben azonosíthatók a hiányzó paraméterek és az inkonzisztens adatok, és jobban érzékelhető a különböző alternatívák közötti lehetőség.

A leírt folyamatot egy ciklusként kell kezelni, amelyet addig kell ismételni, amíg a részmodell konzisztenciája nem érvényesül, vagy elő nem tudunk állítani több alternatívát. Az elemzés, mint kognitív tevékenység, tulajdonképpen a fenti cselekvéssornak az egész modellre történő szisztematikus végrehajtását jelenti. Ennek során az adatok köre, minősítése, illetve a következtetések tartalma folyamatosan változik, míg végül az egész modell el nem éri a kívánt, azaz magas bizonyossági állapotot. A fent leírt ciklus bonyolultnak és irreálisan sok időt igénylőnek látszik, valójában azonban a kisebb részmodellek vizsgálata az esetek többségében könnyen és gyorsan is elvégezhető. Az is lehetséges opció, hogy a fenti módszert csak a kritikus problémák megoldására alkalmazzuk, azonban ekkor is célszerű a legegyszerűbb részmodellekig „lenni”.

Jogosan merül fel a kérdés, hogy mi módon vagyunk képesek a modellünk minőségét, azaz valósággal való egyezését megítélni. Meglátásom szerint alapvetően az alábbi szempontok együttes figyelembevételével értékelhetjük a modellünk állapotát.

1. Az ellentmondások száma és jellege: minél kevesebb belső ellentmondást tudunk összeszámolni, annál nagyobb a valószínűsége, hogy jó irányba haladunk.

2. A modellünk lehetőleg megbízható és valószínű adatokkal legyen feltöltve. Ha a bizonytalan vagy valószínűtlen adatok nélkül logikai hiányok keletkeznek a modellben, akkor feltehetően rossz irányba haladunk.

3. A megbízható új adatok illeszkedése. A kutatások során számos új megbízható adat kerülhet napvilágra, akár a földrajzi, akár a régészeti kutatások nyomán. Amennyiben ezen adatok jól beilleszkednek az épp aktuális modellbe, akkor az arra utal, hogy a rendszerünk jól modellezi a valóságot. Ilyen magas megbízhatóságú adat lehet a ma még

ismeretlen keresztény és oszmán tömegsírok pontos helye és a bennük nyugvó harcosok száma.

4. Végül, ha a modell segítségével előre pontos becslést tudunk adni bizonyos paraméterek létezé-

sére vagy értékére (lásd például a tömegsírok helye), akkor az is erősíti a modell helytállóságának valószínűségét.

A „SEBEG” REJTÉLYÉNEK MEGFEJTÉSE AZ ELEMZÉS SEGÍTSÉGÉVEL

A magyar táborok pontos helyének meghatározása a csata rekonstrukciójának egyik központi kérdése. A táborok helyének kérdése több tekintetben is fontos:

1. Innen indultak a seregek a csataterre, így fontos lokalizációs támpontot jelenthet.
2. Számos adat mutat arra, hogy a táborokon keresztül vezetett a menekülés fő iránya.
3. A táborok esetlegesen régészeti módon azonosítható és feltárható maradványai remek elsődleges adatforrások lehetnek.

A fenti táblázatba foglalt modellünkben ez a téma az első nagyobb elem. A táborokkal kapcsolatosan választ kell adnunk a következő kérdésekre, azaz meg kell határoznunk ezen összetett paraméterek értékeit:

Hány táborban helyezkedett el a magyar sereg?

Mi és hogyan befolyásolta a táborok számát?

Hol voltak az egyes táborok? (Ez annyi kérdést jelent, ahány táborral számolunk.)

A megbízható adatok alapján két magyar tábor volt. Az egyes számú táborba tartozott a Budáról, a királlyal érkező sereg, így ezt nevezhetjük királyi vagy fő tábornak. A második tábor Tomori személyéhez kötődött. A saját seregén kívül azok a csapatok voltak vele, akik a délvídeken hozzá csatlakoztak, ez utóbbi tábor csak később, a csata előtt három nappal csatlakozott a fő táborhoz, de attól valamilyen – pontosan nem ismert – távolságban maradt. A fő tábor helyszínével kapcsolatos megbízható adatok azt mondják, hogy Mohács közelében, valahol mellette feküdt a tábor, de nem szolgáltatnak olyan adatot, amely en-

nél pontosabb lokalizációt tenne lehetővé. Ahogy azt már az értelmezési csapdánál jeleztük ez több mindent jelenthet, ezért szükséges további adatok bevonása.

Ezért kapott jelentőséget egy másodlagos típusú forrás, Hans Dernschwam leírása. Dernschwam maga nem látta a táborokat (és úgy tűnik a nyomait sem), de a területen átutazóban – például helyi emberektől – kaphatott erre vonatkozó ismereteket, amelyeket útinaplójában rögzített. A leírása tulajdonképpen egy részmodell, amelynek elemei a fenti csatamodellünket figyelembe véve érinti az 1, 4, 6, 17-es sorok A, C, E oszlopok révén meghatározott cellákat. A Dernschwam által használt „Sebeg” kifejezés megfejtésével tehát adatokat nyerhetünk arra vonatkozóan, hogy hol lehetett a fő tábor.

Dernschwamcsászári követek társaságában 1556-ban, azaz harminc évvel a csata után Isztambulból Bécsbe tartván kocsin utazott át a területen, és részletes naplót vezetett az újáról. A Mohács előtti utolsó állomásról Dernschwam az alábbiakat írja: „De láttuk a vigasztalan képet nyújtó Földvárt, ezt a valaha hírneves mezővárost is templomostul. Itt volt Lajos király korábbi⁶⁶ tábora és Sebeg,⁶⁷ a nagy tábor, ahol a király tartózkodott. Utána Mohács következett, mely korábban nagy mezőváros volt”.⁶⁸ Mivel nem tudjuk, hogy a Sebeg pontosan mire vonatkozik, van egy ismeretlen típusú és ismeretlen értékű paraméterünk. A továbbiakban a paraméter jellegének és tartalmának fenti módszertan révén történő meghatározásának folyamatát mutatjuk be.

Létezik olyan elgondolás,⁶⁹ amely szerint a Sebeg szó esetleg „séd”⁷⁰ (patak) és a „bég” (a Mohács mellett folyó Bég patak) szavak összetételéből ke-

⁶⁶ Az eredetiben használt „erst” kifejezést mi inkább elsőként fordítanánk, azaz a leírás szerintünk több tábor létezésére utal.

⁶⁷ Másrészt az eredeti német fordításban szerepel a *zu Sebeg*, amit Dernschwam használata alapján a „Sebegen”-nek kellene fordítani, ami inkább birtoktestre, nem településre utal, az okleveles forrásainkkal összhangban, amelyek e birtokon nem jeleznek települést.

⁶⁸ DERNSCHWAM 1984, 493.

⁶⁹ A Facebookon működő „1526” című oldal.

⁷⁰ BMFN II. 956.

letkezett. Ez a modell ugyan látszólag magyarázatot adhat az elnevezésre, de konzisztencia problémákat mutat. Az 1550-es években ugyanis még kis eséllyel nevezték el a helyiek idegen szóval (bég) a szóban forgó vízfolyást (erre utaló adatot nem is találtunk). Valószínűbbnek gondoljuk, hogy az 1540-es évek elejétől számítható török hódoltság időszaka alatt fokozatosan alakult ki ez az elnevezés, miután a patak mellett található, a víz közelsége miatt jó minőségű rétet a helyi bég(ek) állatainak legeltetésére használhatták.⁷¹ További konzisztencia problémára utal, hogy a (korabeli) magyar nyelv szabályai szerint is⁷² a „bég” tagnak kellene elől állnia, így tehát egy megbízható külső tényező alapján a „Bégséd” egy sokkal valószínűbb verzió lenne.

A kifejezés megfejtése tehát nem könnyű. Dernschwam magyar fordításának szerkesztői jelezték is, hogy a Sebeg név értelmezése számukra nem fejthető meg.⁷³ Ahhoz, hogy értelmezessük a kifejezést, majd vizsgálhassuk megbízhatóságát, három téma (részmodell) közös vizsgálata szükséges és lehetséges:

1. Dernschwam útvonala.
2. A helyi topográfiai viszonyok.
3. Dernschwam személyes körülményei.

Dernschwam útját vizsgálva megállapítottuk,⁷⁴ hogy az általa említett Babarcot csak akkor láthatta, ha a pontosan leírt baranyavári átkelés után Majs–Nyárád irányába utazott tovább. Az Udvar felé menő útról Babarc ugyanis semmilyen körülmények között nem látható. A másik útnak is csak néhány olyan pontja van, ahonnan Babarc, illetve a sík nagy része egyszerre látható. Ezekből azonban csak egy van, amely azonosíthatóan egy korabeli fontos közlekedési útvonalra esik, mégpedig azon a szakaszon, ahol – a mai Nagynyárád fölött – az út keresztezi a dombot és belép a síkra. E pontról tökéletesen látszik Babarc, és az egész sík is alaposan szemügyre vehető egészen a mai Udvarig kiterjedő-

en. Az út innen egyenesen Mohács irányába vezet tovább.

A topográfiai vizsgálatok során okleveles források adatai révén egyértelműen igazolhatók Mohács déli és délnyugati birtokszomszédjai, ezek egyike Zebegényföld, amely a zebegényi apátság birtokában volt.⁷⁵ Ez utóbbiról nem tudjuk egyértelműen, hogy település tartozott-e hozzá. Nemrég az is felvetődött, hogy a területen a zebegényi apátságnak nemcsak birtoka volt, de akár a monostor maga is itt állhatott.⁷⁶

Végül meg kell vizsgálnunk a Dernschwam által használt „Sebeg” kifejezést, mint adatot. Vizsgálódásainkat azzal kell kezdenünk, hogy az adatokat a lehető leginkább torzulásmentes formába öntsük, hogy közös alapra lehessen hozni az általunk ismert földrajzi nevekkal. Dernschwam eredeti, korabeli német nyelven íródott szövegét Franz Babinger közölte 1923-ban, ma is olvasható német formában, így a továbbiakban e könyvet vesszük alapul. Az, hogy Dernschwam jegyzeteit német nyelven készítette, arra utal, hogy ez volt az anyanyelve. Maga a „Sebeg” kifejezés bizonyosan egy tulajdonnév Dernschwam ugyanis naplójában a földrajzi tulajdonneveket következetesen nagy kezdőbetűvel írta. Ezt követően vizsgálnunk kell, hogy a német anyanyelvű Dernschwam milyen módon rögzítette a magyar helységneveket, mivel a magyar tulajdonnevek másik nyelvre történő átírása sokszor nem egyszerű feladat. Ezt alátámasztja, hogy Dernschwam a Mohács és Csele után következő (Duna)Szekcső nevét „Czekcschy”⁷⁷ formában írta saját eredeti jegyzetében, amit németül körülbelül „Szekcsi”-nek kell ejteni. Ez – több más példával együtt – megerősíti azt a logikus feltételezést, hogy a tulajdonneveket fonetikusán rögzítette az anyanyelvének szabályai szerint. Ez azonban akkor azt is jelenti, hogy a *Sebeg* nem magyar, hanem német nyelven van rögzítve. A német kiejtés szerint az „s” betű ilyen helyzetben „z” betűnek

⁷¹ BMFN II. 485. Ezt a rétet Bég-rétnek is hívták.

⁷² A korabeli oklevelekben magyarul leírt nevek esetében mi nem ismerünk olyat, amikor a patak neve a patak kifejezés mögött állt volna.

⁷³ DERNSCHWAM 1984, 577.

⁷⁴ E rekonstrukció részleteit is közzé fogjuk tenni a jövőben, a mohácsi csatátér útjaival foglalkozó írás keretében.

⁷⁵ KÖFALVI 2006, 228; SUDÁR 2020, 21; VÉGH–B. SZABÓ 2020, 56, 59.

⁷⁶ VÉGH–B. SZABÓ 2020, 59.

⁷⁷ BABINGER 1923, 267.

ejtendő. Ennek alapján a *Sebeg* szót úgy kell kiejtenünk magyarul, hogy „Zebeg”, ezért úgy gondoljuk, hogy Dernschwam Zebegényföldről írt, mint a nagy tábor helyéről. Ez a megfejtés erősen konzisztens, mivel a rögzített szó nagy százalékban megfeleltethető egy ugyanazon környéken található, ismert földrajzi névnek, valamint a fő tábor zebegényi földhöz kapcsolódó lokációja összhangba hozható más elsődleges forrású adatokkal, mint a szemtanúk beszámolói, valamint az oklevelek. Összhangba hozható továbbá egy negyedleges forrású adatcsoporthal, Dernschwam rekonstruált útvonalával. Az így egymást alátámasztó adatokat és a belőlük nyert új adatot – azaz, hogy a magyar fő tábor Mohács közelében, attól délre, délnyugatra helyezkedett el – szintén legalább valószínűnek

minősíthetjük. Ahhoz, hogy a tábor pontos földrajzi lokalizációját el tudjuk végezni, azt kell rekonstruálnunk, hogy hol feküdhett 1526-ban a szóban forgó birtok, ami egy újabb részmodell a kérdés vizsgálatában.

A fenti gondolatmenetben tulajdonképpen semmi mást nem csináltunk, csak külön-külön ismert adatokból előállítottunk egy olyat, ami korábban nem létezett (Zebeg). Az elemzési tevékenység révén meghatároztuk az adott paraméter típusát és megbízható adatot rendeltünk hozzá. Ezzel pedig egyrészt megbízhatóan meghatároztuk a modellünk egy fontos részét, másrészt lehetőség nyílt olyan további – topográfiai, régészeti – vizsgálatásokra, amelyek újabb elsődleges adatok forrásai lehetnek, tovább erősítve az eddigi adatok megbízhatóságát.

ÖSSZEFOGLALÁS HELYETT:

A MODELLEZÉSRE ÉPÜLŐ CSATAKUTATÁS GYAKORLATI KIHÍVÁSAI ÉS LEHETŐSÉGEI

Jól látható, hogy a mohácsi csata fenti módszerrel történő rekonstrukciója során tulajdonképpen egy olyan kutatási feladattal állunk szemben, ami egyszerre multi- és interdiszciplináris jellegű, kvalitatív (minőségi) és kvantitatív (mennyiségi) elemeket egyaránt tartalmazó, hatalmas méretű heterogén adattömeg összeállítását és feldolgozását igényli. Az alábbiakban sorba vesszünk két, a kutatással, illetve a modellezéssel kapcsolatos gyakorlati kihívást és a rájuk adható válaszokat.

Technikai szempontból az adatok kezelésének és elemzésének problémáját tekintve a kvalitatív részek feldolgozása okozza a fő nehézséget. Sokat segíthet, ha az adatokat rendszerezni, illetve az alternatívák kialakítását valamilyen módon operacionalizálni tudjuk. Ennek első lépcsője lehet egy adatbázis kialakítása, illetve az úgynevezett szoftverrel támogatott kvalitatív (minőségi) elemzés alkalmazása. Ez tulajdonképpen a hagyományos értelemben vett kvalitatív elemzés, amelyet megfelelő szoftverek eredményesebbé és hatékonyabbá tehetnek. Eredményesebbé annyiban, hogy az adatok rendszerezése és a köztük lévő kapcsolat rögzítése és ábrázolása megalapozottabb következtetéseket tehet lehetővé, mintha fejben kellene tárolni az ada-

tokat. Egyúttal hatékonyabbá, mert az adatok rögzítése könnyebben kezelhetőbbé teszi azokat. Második lépcsőként a modellezésből fakadóan lehetőség nyílna az adatok feldolgozásának és elemzésének, valamint az alternatívák felállításának számítógépes algoritmusokkal történő elvégzésére. Ehhez egyrészt szükség lenne a felismert és általánosítható szabályszerűségek absztrakt és algoritmizált formában történő rögzítésére, illetve a térbeli elhelyezkedés térinformatikai alapon történő modellezésére, valamint a kettő összehangolására. Bár a bölcsészettudomány digitalizációja és a *Big Data* jelenséggel történő összekapcsolódása egy napjainkban gyorsuló tempóban zajló folyamat,⁷⁸ egy ilyen szoftver megalkotása tudományos szempontból is újszerű lenne. Kifejlesztése ugyanakkor nem könnyű, komoly anyagi és informatikai háttérrel igényel. Elkészülte esetén azonban alkalmazható lenne más hasonló ütközetek vagy események rekonstrukciós munkájának támogatására is.

Humán szempontból elsődlegesen meg kell említeni egy ilyen komplex kutatási projekthez szükséges különböző jellegű szaktudás összehangolásának problémáját. Igen speciális társadalom- és természettudományi területek módszereit és eredményeit

⁷⁸ PÉTER 2016.

kell egyetlen interdiszciplináris⁷⁹ kutatási projektben ötvözni. További kihívás, hogy a probléma egyszerre igényel analitikus gondolkodást az adatok rendszerezése, és kreatív gondolkodást a hiányzó részek konzisztens kitöltése érdekében. A gondot az okozza, hogy az emberi gondolkodást e két irány ritkán jellemzi egyszerre. Legtöbbször vagy analitikus, vagy kreatív elmék vagyunk. Ezen humán jellegű kihívások megoldását jelentheti a csoportmunka alkalmazása, amely egyszerre biztosíthatja a szükséges szaktudás és motiváció, illetve mindkét gondolkodástípus jelenlétét a kutatás és a modell megalkotása és tesztelése során.

Mindezekből általános tanulságként fontosnak látjuk levonni, hogy a mohácsi csata sikeres rekonstrukciójának alapvető feltétele egy olyan csapat létrejötte, amely képes e nagy léptékű, összetett projektet eredményesen és hatékonyan megvalósítani. Erre tettünk kísérletet 2020-ban egy a maga nemében egyedülálló kezdeményezéssel, a Mohács 500 Csata- és Hadszintértkutató Egyesület megalapításával. Reményeink szerint e tudományos kutatásban némileg szokatlan szervezeti megoldás révén a csata 500. évfordulójára végre eljuthatunk egy olyan elképzelés kimunkálásához, amelyre azt mondhatjuk: ez „Mohács” valósága.

IRODALOM

ÍROTT FORRÁSOK

- BABINGER 1923: Babinger, F.: *Hans Dernschwam's Tagebuch Einer Reise Nach Konstantinopel Und Kleinasien*. München–Leipzig 1923.
- B. SZABÓ–FARKAS 2020: B. Szabó J. – Farkas G. F. (szerk.): *Örök Mohács. Szövegek és értelmezések*. Budapest 2020.
- DERNSCHWAM 1984: Hans D.: *Erdély – Besztercebánya – Törökországi útinapló*. Budapest 1984.
- FODOR 2016: Fodor P.: Ibrahim Pecsevi leírása a mohácsi csatáról és II. Lajos király haláláról. In: „*Nekünk mégis Mohács kell...*” – II. Lajos király rejtélyes halála és különböző temetései. Szerk.: Farkas G. F. – Szebelédi Zs. – Varga B. Budapest 2016, 233–257.
- KATONA 1979: Katona T. (szerk.): *Mohács emlékezete*. Budapest 1979.
- KÖFALVI 2006: Köfalvi T.: *A pécsváradi konvent hiteleshelyi oklevéltára 1254–1526*. Szeged 2006.

SZAKIRODALOM

- BARAKONYI 1999: Barakonyi K.: *Stratégiai tervezés*. Budapest 1999.
- BMFN II: Pesti J. (szerk.): *Baranya megye földrajzi nevei 2*. Pécs 1982.
- BOTLIK 2018: Botlik R.: Brodarics István magyar kancellár és szerémi püspök leghitelesebb története a magyaroknak a törökökkel, Mohácsnál vívott ütközetéről. In: Botlik R. – Illik P.: *A mohácsi csata (1526) másképpen. A nagy temető?* Budapest 2018.
- CLAUSEWITZ 1917: Clausewitz, C. von: *A háborúról*. Budapest 1917.
- CREVELD 2003: Crevelde, M. van: *Command in War*. Cambridge–London 2003.
- DÁVID 2013: Dávid G.: Vámbéry Ármin török krónikafordításai. *Keletkutatás* 2013 tavasz, 89–99.
- GYALÓKAY 1926: Gyalóka J.: A mohácsi csata. In: *Mohácsi emlékkönyv 1526*. Szerk.: Lukinich I. Budapest 1926, 193–276.
- HEWITT 2019: Hewitt, Ch. M.: The historical topography of the Battle of Hastings: A geographical reconstruction. *Transactions in GIS* 4 (2019) 823–840.

⁷⁹ A csatamodellkezés interdiszciplinaritását az adja, hogy a közgazdaságtudományi, matematikai és a történettudományi nézőpontok kölcsönhatása mentén alakítható ki.

- KÁPOLNAI 1889: Kápolnai P. I.: A mohácsi hadjárat 1526-ban. A mohácsi csata tervével. 1–2. *Hadtörténelmi Közlemények* 2 (1889) 177–208, 441–462.
- KEEGAN 2000: Keegan, J.: *A csata arca, a közkatonák háborúja*. Budapest 2000.
- KRISTÓF 2002: Kristóf T.: A szcenárió módszer a stratégiaalkotásban I. rész. *Vezetéstudomány* 33:7–12 (2002) 17–27.
- KUPELWIESER 1899: Kupelwieser, L.: *Ungarns Kämpfe mit den Osmanen bis zur Schlacht bei Mohács*. Wien–Leipzig 1895.
- MAROSI 1976: Marosi E.: A mohácsi csatater helymeghatározásához. *Hadtörténelmi Közlemények* 23:4 (1976) 631–652.
- NÉGYESI 2010: Négyesi L.: *Csaták néma tanúi*. Budapest 2010.
- NÉGYESI 2019: Négyesi L.: A mohácsi csatater kutatásának legfrissebb eredményei. *Hadtudomány* 29:4 (2019) 110–118.
- PAP 2019: Pap N.: *Hol is volt Földvár?* című, 2019. március 5-én elhangzott előadása. https://www.youtube.com/watch?v=KXE0x-_v6gs (végső letöltés: 2021.06.16.)
- PAP ET AL. 2019: Pap N. – Kitanics M. – Gyenizse P. – Szalai G. – Polgár B.: Sátorhely vagy Majs? A mohácsi csata centrumtérségének lokalizálása. *Történelmi Szemle* 61:2 (2019) 209–246.
- PAP ET AL. 2020: Pap N. – Kitanics M. – Gyenizse P. – Szalai G.: Az 1526. évi mohácsi csata helyszíneinek földrajzi jellemzői. *Történelmi Szemle* 62:1 (2020) 111–151.
- PAP ET AL. 2021: Pap N. – Kitanics M. – Gyenizse P. – Szalai G.: *A középkori Földvár település*. http://www.mohacsvita.hu/images/A_kzpkori_Fldvr.pdf (Letöltve: 2021.07.10)
- PAPP 1961: Papp L.: A Mohácsi csatahely kutatása. *Janus Pannonius Múzeum Évkönyve* 1960 (1961) 197–252.
- PERJÉS 1979: Perjés G.: *Mohács*. Budapest 1979.
- PÉTER 2016: Péter R.: A big data kihívás és lehetőség a bölcsészettudományokban: digitális szövegek és metaadatok távoli olvasása. *Magyar Tudomány* 177:11 (2016) 1323–1330.
- SUDÁR 2020: Sudár B.: A mohácsi náhije és települései a 16–17. században. In: *Eke mentén, csata nyomában. A mohácsi csata kutatásának legújabb eredményei. Tanulmánykötet Szűcs József tiszteletére*. Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia 17. Szerk.: Haramza M. – Kovaliczky G. – Bertók G. – Simon B. – Galambos I. – Türk A. Budapest 2020, 13–32.
- SUDÁR–VARGA 2020: Sudár B. – Varga Sz.: A mohácsi kistérség települései a 17. század utolsó negyedében. In: *Eke mentén, csata nyomában. A mohácsi csata kutatásának legújabb eredményei. Tanulmánykötet Szűcs József tiszteletére*. Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia 17. Szerk.: Haramza M. – Kovaliczky G. – Bertók G. – Simon B. – Galambos I. – Türk A. Budapest 2020, 33–48.
- SZÁRMES 2017: Szármes P.: *Újszerű módszertan nagy adathalmazok (Big Data) kezelésére folyamatoptimalizációt célzó deep learning módszerek kutatása alapján*. PhD értekezés. Széchenyi István Egyetem 2017.
- UJVÁRI 2010: Ujvári M.: *Ismeretelmélet. Filozófia jegyzet szociológia mesterszakos hallgatók számára*. Budapest 2010.
- VARGA 2019: Varga Sz.: *Hadiutak a Duna mentén a késő középkorban* című, 2019. november 9-én elhangzott előadása. <https://www.youtube.com/watch?v=8Xh0P5iqIFk> (végső megtekintés: 2021.09.30.)
- VÉGH–B. SZABÓ 2020: Végh A. – B. Szabó J.: A Mohács és Danóc közé eső térség késő középkori birtok- és településstruktúrája. In: *Eke mentén, csata nyomában. A mohácsi csata kutatásának legújabb eredményei. Tanulmánykötet Szűcs József tiszteletére*. Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia 17. Szerk.: Haramza M. – Kovaliczky G. – Bertók G. – Simon B. – Galambos I. – Türk A. Budapest 2020, 49–73.
- WHITE 2016: White, K.: On maps and manoeuvres: the challenge of mapping Waterloo. *British Journal for Military History* 2:3 (2016) 62–77.
- ZHAI 2016: Zhai, Y.: *Grouping features in big dimensionality*. Doctoral thesis, Nanyang Technological University, Singapore 2016, https://dr.ntu.edu.sg/bitstream/10356/66541/1/Yiteng_thesis.pdf (Letöltve: 2021.07.13.)

IN SEARCH OF THE TRUTH ABOUT „MOHÁCS”
ANALYTICAL CHALLENGES AND POSSIBLE METHOD
FOR THE RECONSTRUCTION OF THE BATTLE OF MOHÁCS

TAMÁS DRUSZA

The investigation of the battle of Mohács is a serious data analysis problem. This is well illustrated by the fact that to date, it is possible for different researchers to come to opposite conclusions from the same data. However, the battle of Mohács was clearly a singular event, so it seemed useful to review the analysis issues more thoroughly. Examining the research to date we have identified a number of analytical pitfalls, even one of which could completely mislead the effort to reconstruct the battle. Taking into account the lessons learned from these traps we have also developed a method that allows for the more objective, orderly, and efficient management of large, heterogeneous data sets which we hope will also help to come to better results. The method is based on structuring the problem, i.e. creating a comprehensive and detailed battle model. To do this, we actually need to define three things: on the one hand the range of parameters (what we need to know), on the other hand the logical connection between the parameters (what it affects and how), third, the most likely data-like value for each parameter. The difficulty with this problem is that since we are talking about a 500-year-old unique event, the number of potential data points for each parameter is very low despite the extremely large number of parameters. The process of developing the model and filling it with data cannot therefore be completely separated, the logical connection of the parameters and the inconsistency of the data set used must be taken into account at the same time. The coherence of the model is the systematic examination and expansion of the logical connections, as well as the re-checking and categorization of the already known data and the evaluation of their reliability. An important new element is the integration of uncertainty into the model through the methodology of scenario analysis, i.e., setting up and examining likely / possible alternative hypotheses which helps to account for all potential possibilities. The application of the method not only makes it possible to assess the coherence of the hypotheses set up by the researchers, but also helps to develop a theory in which the number of contradictions can be kept to a minimum for the whole sequence of events. However, it is clear that such work can only be done with the joint effort of data collection and analysis professionals. In this vein of thinking, a new initiative was taken to establish the Mohács 500 Battlefield Research Association.

MOHÁCS 500 MÚZEUMAKADÉMIA

A KÖZGYŰJTEMÉNYEK ÉS KÖZNEVELÉSI INTÉZMÉNYEK EGYÜTTMŰKÖDÉSE

EMLÉKEZETPEDAGÓGIAI KONCEPCIÓTERV

KÁRPÁTI KATA*

A mohácsi csatára és áldozataira emlékező pedagógiai program a jelenünkig ható sorsfordító történelmi eseményhez méltó módon interpretálja a korszak szellemi és tárgyi örökségét. A tanulmány, a nemzeti identitást formáló csata lehetséges örökség – és emlékezetpedagógiai megközelítéseit tárja fel. Összegzi az emlékezeti tudástranszfert csatornáit,

így az online és nyomtatott emlékezetpedagógiai kiadványokat, emlékezetkampányokat, az ún. élő történelem projektnapok lehetőségeit. Felvázolja a hazai és nemzetközi oktatási program koncepcióját és korcsoportok szerinti szintjeit. Végül javaslatokat tesz az 500. évfordulót felvezető évek múzeumlátogatói szolgáltatásfejlesztésére.

KEGYELET ÉS MEGÉRTÉS

A nemzedékről nemzedékre megőrzött emlékezetben tragikus gyászeseményként vésődött be a mohácsi csata, egyfajta magyar nemzeti identitás-törésvonallá vált.

A csatavesztéssel kapcsolatos elméletek történeti korszakonként módosuló szintéziseit tükrözi az emlékezettörténet. Hogy 500 év után itt van-e az öngyógyító megértés és feldolgozás ideje, és ma egyébként mit jelent Mohács emlékezete, az szakmai ismeretanyag, párbeszéd és politikai konszenzus kérdése.

Az emlékezetpedagógia múlt és jelen közötti dialógust teremtve, kortárs nyelven interpretálja a szellemi örökség parafrázisaként a nemzeti sorsfordulatot.

Az emlékezetpedagógia az emlékezet tárgyát képező mohácsi csata kutatásának tudományos forrásaira és eredményeire alapoz. Tükrözi a legaktuálisabb narratívát, érzékenyít és egyben határok között tartja az értelmezés lehetőségeit és módját. Tudásátadási módszereit az ítélőképesség, az erkölcsi, az esztétikai és a történeti érzék fejlesztése céljából határozza meg.

A történelmi sorsfordulóhoz kapcsolódó, közgyűjteményekben őrzött levéltári dokumentumok,

múzeumi műtárgyak és leletek megkerülhetetlenül az emberi tényezőn, a Nagy Történetben a személyes sorstragédián keresztül is rávilágítanak az eseményre. A tudományosan feldolgozott forrásanyaggal párhuzamosan az eredeti helyszínre, a jelenünket meghatározó múlt közelségére, az embertelenség által megérintett emocionális emlékezetre is alapozhatunk.

Ezért is lett nemzedékeken át öröklődő téma a tények felderítése, a hősök és hőstettek, a bűnök és ellenségek történelmünk során többször felülírt megnevezése és a végeláthatatlan veszteségek megítélése. Értelemszerűen elmaradt bármi olyan történelmi gesztus, amit követni tudna egyfajta feloldás és megbocsájtás: a megkövetésre és bocsánatkérésre várni egy ilyen léptékű sorsesemény esetében hiábavaló. Sebtapaszk közé sorolhatjuk a visszakapott Corvináinkat, és talán a kultúrdiplomácia vonalán még visszakerülhetnek további darabok a lappangó hadizsákmányból a fél évezredes évfordulóra.

Nemzetközi összefogásra ad alkalmat a közép- és délkelet-európai történelem közös fordulópontját jelentő mohácsi csata közelgő évfordulója. A törökellenes harcok, a mohácsi vész országonként különböző nemzeti érdekekből fakadó látószögei

* Janus Pannonius Múzeum, karpati.kata@jpm.hu

hozzátartoznak a tudományos feldolgozáshoz és a helyesebb interpretációhoz.

A mohácsi csata emlékezetpedagógiája az emlékezetpolitikai üzeneteket interpretálja a kortárs fiatal generációk felé, módszerei adaptálhatók az emlékezetandragógiai projektekhez. A kegyelet hangján tervezett emlékezetpedagógiai rendezvények, kampányok és szolgáltatás-fejlesztések fókuszában a sorsfordító csata teljeskörű feltárása és az új kutatási eredmények bemutatása áll.

Az emlékezetpedagógia emlékeztet. Ébren tartja és generálja a generációk közötti párbeszédet a

történelmi eseményhez kötődő tiszteletteljes emlékeztetés során.

Az évfordulós emlékezetpedagógiai kampány épít az iskolarendszerű oktatásra, a közgyűjtemények múzeumpedagógiai és az épített-szellemi örökségi helyszínek örökségpedagógiai oktató tevékenységére. Rugalmas az információs csatornák, művészeti médiumok és játékosító eszközök alkalmazásában. Születhet emlékezetpedagógiai képregény, animációs film, elektronikus zene- és fényinstalláció, Instagram oldal, számítógépes játék, virtuális kiállítás, történelmi vlog.

EMLEKEZETI TUDÁSTRANSZFER

A magyar közgondolkodás Mohács-képét a közoktatás mellett meghatározza és körbelengi az 500 éves társadalmi tudat, az öröklődő nemzeti reménytelenség víziója. A legújabb tudományos forrásokra építő emlékezeti célkitűzéseket a történelmi megrázkódtatás feltárása, vizsgálata után fogalmazhatjuk meg. A fiatalok múlthoz való viszonyulását formálja a történelem jobb megértése, ugyanakkor ismereteik bővítése nem elég a nemzeti önazonosságuk mélyebb átéléséhez. A kulcskompetenciák közül a személyközi és állampolgári, valamint a kulturális tudatosság kompetenciáinak erősítését célozza meg a muzeológusok, kutatók, gyakorló pedagógusok és természetesen a diákok együttműködése.

Emlékezetpedagógiai kiadványok

A nyomtatott esztétikus leporellók, foglalkoztatók, feladatlapok ismeretanyaga a megemlékezés korosztályok szerinti szintjeihez igazodik.

A legkisebbeknek a hagyományos (színező, tépő, vágó, ragasztó) kreatív kiadványok mellett végtelen variációban készülhet izgalmas nyomtatvány: *popup* mesekönyv, *aquadraw*, zenés-mondókás kortárs leporelló, mozgó papírbábok, árnyjáték és papírszínház, öltöztető katonás matricás könyv, 3D papírmellek, játékos tárgykatalógus, más országok- és népek meséi, szimbólumok és ikonikus figurák.

A nagyobbaknak kortárs képregény (sorozat), nyomozóregény születhet. Az iskolák közötti tanulmányi versenyekhez Mohács500 logós tech-kütyük, nyeremény- és ajándéktárgyak (jegyzetfüzet, kódex-notesz, diáknaptár Mohács-story képpörgetővel, idézetekkel, Lázár-térkép) készülhetnek.

Ne feledjük, a mohácsi csatában elesett és a tömegsírokban beazonosított mártírok között tizenéves fiatalok is voltak. Méltó odafordulás, ha a mai generációs társaik számára számozott emlékérem és igényes emlékkönyv készül. Ha hiszünk abban, hogy a könyv érték, ezt az üzenetet kommunikáljuk a diákok felé egy, a korszakhoz méltó értékes kiadvánnyal. Elképzelhető, hogy korlátozott és számozott példányszámban megjelenő Mohács500 reprezentatív díszkönyv kerüljön az iskolai könyvtárakba, versenyekhez, illetve emlékérem készüljön a 14–18 éves diákok számára.

Médiaeszközökön megszólaló múlt

Fontos integrálni a digitális korban felnőtt generációk mindennapjaiban jelen lévő technikákat, sőt maga a technika lehet az a nyelvezet, ami össze tudja kapcsolni a fiatalokat az emlékanyaggal, múzeumi gyűjteménnyel, kiállítással. Az új nemzedékeknek örökségünk mélyebb megértéséhez kortárs módszerekkel, a mai korszerű kommunikációs csatornákat alkalmazva célszerű mesélni.

Online és virtuális emlékezeti tudásátadás: a számítógépes játékok, VR eszközök élményszerű, reszponzív és interaktív tanulási médiumokként is értelmezhetők, helyes alkalmazásuk a digitális technológiák felelős használatára nevel.

Digitális Mohács Panteon: a korszak irányító elitje, a törökellenes küzdelmek és a mohácsi csata mártírjainak mesélő portréi. Megszólaló szobrok és festmények, miniatúrák, rézkarcok és egyéb ábrázolások. A kihalt és köztünk élő hősök, hőstípusok. A tömegsír üzenete az áttört koponyákon keresztül.

Az emlékezetpedagógiai célcsoportok eléréséhez segítségül hívhatók az online közösségi média és a tematikus közösségi hálózatok platformjai. Dialógust generálhatunk a virtuális közösségi emlékezet helyein: az Instagram, Facebook, Twitter, WhatsUp, blogok, vlogok, podcastok a gyors és könnyen hozzáférhető, fejleszthető és aktualizálható információáramlás felületei. Diáktalálkozók, versenyek, iskolai témanapok, nemzetközi projektek, iskolai közösségi szolgálat adhatnak alkalmat az emlékezeti médiafejlesztéshez. A múzeumi edukáció a közösségi felületeken az önálló véleményalkotás fórumaként is elképzelhető.

Nemzetközi gyakorlat a WhatsUp chat alapú múzeumvezetői és online itinerék alkalmazása, esetünkben a csatater és a látogatóközpont, valamint a baranyai várak és városok, kiemelten Pécs lehet ennek terepe.

Az Emlékhely weboldalának pedagógiai fejlesztése

A magyar és idegen nyelvű webes tartalomfejlesztés célja egyrészt, hogy legyen elérhető online távoktatási tananyag, másrészt, hogy korcsoportok szintjén bepillantást nyerjenek a látogatók a

kiállításba. Az Emlékhely honlapján aktualizáljuk a kutatások eredményeit, a hiteles forrásokat a letölthető segédanyagok, meglévő tudástár mellett. Az Emlékhely meglátogatását előkészítő, vagy helyettesítő élő iskolai tanóra előzetes bejelentkezéssel kérhető. Az akadálymentesítés szempontjainak megfelelő virtuális interaktív tárlatvezetés nyitható meg, valamint letölthetők tanórai és érettségire felkészítő segédanyagok, módszertani útmutatókkal, tudástárral. Online játékok mellett felhívások és versenyek tehetők közzé, ahol a tanulók saját készségeiket és kompetenciáikat fejleszthetik.

Hírlevél feliratkozással elérhetők tagsággal járó kedvezmények, iskolai közösségi szolgálattal és önkéntességgel kapcsolatos információk. Emléknaptáron követhető az éves programnaptár, amely a táborok, események, családi programok, ünnepnapok mellett a szakmai rendezvényeket is közzé teszi. Látható a közösségi média tevékenység: diák Wikipédia cikkek társadalmi, művelődéstörténeti és történeti témákban. Történelmi és utazó blog, vlog linkajánló. Megnyitható digitális tudástár, archivált anyagok, galéria. A QR-kódos tartalmak is a weboldalra kerülnek.

EMLEKEZETKAMPÁNYOK

Országos rendezvényeken és a tankerületek csatornáin, konferencia- és témanapokon megjeleníthető a legfrissebb híranyag, oktatási segédanyag és eseménynaptár. A célcsoportok szerint irányított emlékezeti projektek megtervezésében hatalmas előnyt jelent az a feltételezett (vélt és valós) össztársadalmi tudásanyag és közgondolkodás, amelyre építhetjük a tudásközvetítést. A mohácsi csatához kapcsolódó tágran értelmezett történeti és irodalmi ismeret a magyar társadalom műveltségi alaptökéjének része.

A diákokat megszólító kampányok akkor érnek célba, ha a digitális médiumok közegébe is beemelve, diáknyelven íródnak, diákok által. A legfrissebb kutatási eredményekkel ők maguk működtethetik a tudásátadást saját kommunikációs csatornáikon keresztül.

Korunk tendenciája, a tudományok és művészetek szerteágazó kapcsolatára fókuszáló szemlélet visszaköszön az emlékezet plasztikus megoldásaiban (építészet, képző- és iparművészet), valamint irodalmi, előadó- és médiaművészeti alkotásokban.

Tanórán túli emlékezeti nevelés

A Pécs és Mohács környéki iskolák osztályai a folyamatos hírek miatt eddig is igyekeztek kilátogatni az Emlékhely és a tömegsír kutatás helyszínére, előrevelítve a csoportok sűrűsödését a közelgő évfordulóig. Itt letölthető appok, információs táblák, QR-kóddal elérhető weboldal segíthetik az idelátogatókat az ásatáson dolgozók tehermentesítésével egy időben. A sírkert jelleg miatt izléshatárok között tartva alkalmazhatjuk az audiovizuális eszközöket, például az attrakciót jelentő VR-élmény a sírkertben kerülendő, a csatater kutatás kijelölt, erre alkalmas területén azonban majd alkalmazható. Osztálykirándulások és táborok számára az iskolai közösségi szolgálatukat az Emlékhelyen töltő középiskolások nyújthatnak díjmentes, önkéntes munkaként honorált tárlatvezetést.

A versenyek, diáktalálkozók során megszülető mohácsi csata (diák)-interpretációkat az iskolákkal kötött együttműködési megállapodások nyomán virtuális kiállításokon lehetne megosztani.

Mohács500 krónikások

A gimnáziumokban verbuvált diákok a múzeumbáráti kör legfiatalabb tagjaivá válhatnak, akik az iskolarádióban, iskolaújságban, közösségi felületeken közzétehetik a Mohács500 eseménnyel kapcsolatos híreket. Ők szervezhetnék diákelőadók versenyeit, és diákinterjúkat is készíthetnek, ezzel szondáztatva a tárgyi tudást. A mohácsi csata hős mártírjainak digitális panteonja: pl. Facebook profil- és rajongói oldalak, YouTube diákcsatorna létrehozása.

Élő történelem

A felkészülés ideje alatt történelmi drámaíró pályázat írható ki, a nyertes darabot iskolai színjátzó szakkörök adhatják elő. Az előadóművészet

és képzőművészet találkozhat a színpadterv, koreográfia, dramaturgia folyamataiban.

A mohácsi csata emlékezetpedagógiáját megalapozó szakmai tapasztalatcsere előkészíti az ünnepi évre megnyíló látogatóközpont szolgáltatásainak és országos emlékezetkampányának sikerét. Szakmai továbbképzést jelentő tanulmányutakon és konferenciákon való részvétel, más sorsfordító történelmi emlékhelyek felkeresése a hazai és nemzetközi jó gyakorlatok megismerését és a szakmai kapcsolatok ápolását eredményezi. Más nemzetek Mohács-emlékezetét és párhuzamos történelmét feltáró együttműködések indítása. Ideillik a *Historian in residence* program: meghívott kutatók egy hónapos kutatási tanulmányútjai, és a program végén egy tanulmánykötet megjelentetése.

NEMZETI OKTATÁSI PROGRAM

A történelmi emlékezetet egyfajta szellemi örökségként, a korszak relikviáit tárgyi örökségként értelmező pedagógiai és közművelődési program az Emlékhely falain túl kiterjed a közoktatási intézményekig és jelen kell, hogy legyen az online oktatási térben is. Az iskolarendszerű oktatás irodalom és történelem kerettantervi témakörei átfogóan tárgyalják a mohácsi csatát tágran értelmezett korának vonatkozásában.

A köznevelési kerettantervekhez, az irodalom és történelem tankönyvekhez (5–8, illetve 9–12. osztályok) illeszkedő emlékezetpedagógia szinkronba hozza a magyar és az egyetemes művelődéstörténetet. A NAT által az „Ember és társadalom” műveltségterülethez sorolt tantárgyak (történelem; erkölcsan, etika; hon- és népismeret; társadalmi, állampolgári és gazdasági ismeretek; filozófia) a történelmi megismerésen keresztül fejlesztik a nemzeti és az európai identitástudatot, így segítve a közös emlékezet kialakulását.

A történelemoktatás szerepvállalása az emlékezetpedagógiában: a Közép-Európa históriájában is sorsfordító mohácsi csata jelenünkig ható történelmi, etnikai és társadalmi, politikai és kulturális következményeit a kerettanterv mélyrehatóan tárgyalja. Egy történelmi téma feldolgozásához átlagosan öt iskolai tanóra szükséges (történetek, tények, személyek, események, folyamatok és jelenségek megismerése).

A művelődéstörténeti és történelmi gondolkodást fejlesztő emlékezetpedagógiai interpretáció sem ferdíthet a történelmi tényeken, ugyanakkor pedagógiai szempontból kiaknázhatók az értelmezések, a tényekről alkotott különböző vélemények miatt születő viták és eredmények.

Memoriterek, kötelező és ajánlott olvasmányok: a mohácsi csata lenyomata az irodalomban, az önsajnáló magyar öntudat és mentálisan megtört nemzeti identitás ethosza. A szétszakadt országrészeket a megszülető magyar nyelvű irodalom továbbra is összefűzi a korban, így a korabeli magyar írott szövegek méltán értékelhetők az oszmán megszállás korában. Mohács-mítosz adaptációk: irodalmi művek film, animációs és színházi átdolgozásai az élményszerű oktatást segítik.

Mohács500 Akadémia és kiállítás ötlete

A nyári szakmai gyakorlat és témahét mellett szaktól függően indulhatna szemeszterenként egyetemi kurzus. A hallgatók előadásokat hallgathatnak a régészeti módszerekről, legújabb kutatási eredményekről, a sorsdöntő összecsapás had- és fegyvertörténeti, történelmi földrajzi, néprajzi és emlékeztörténelmi vonatkozásairól. Szakmai gyakorlat, régésztábor, kurzusok, interdiszciplináris kutatási projektek indíthatók.

Egyetemi kurzusindítások: az interdiszciplináris médiumok közé beemelve a témát több kurzus is

indulhat. Az 500. évfordulóhoz érkező csata megválaszolatlan kérdéseire a régészet, antropológia és történelmi forráskutatás közösen keresi a válaszokat, értelemszerűen a felsorolt területeken tanulmányokat folytató hallgatókat érinti a múzeumi együttműködés elsősorban.

Az emlékezet a művészi alkotómunka lételeme. Az antropológus, régész, történész és néprajz szakos hallgatók szakmai gyakorlata mellett művészeti képzést vivő karok is csatlakozhatnak a közös történelmi emlékezetet feldolgozó kurzusokkal, alkotómunkával, prezentációkkal, tanulmányokkal. Az egyetemek és múzeumok közötti együttműködésből létrejövő kiállításon a kurzusok alkotó és kutatómunkája és a hallgatói prezentációk mutathatók be. A fiatal művészek izgalmas értelmezései, a történelmi eseményhez kapcsolódó alkotásai a kortárs emlékezet nyomatai:

A média designer és fotóművész hallgatók lehetséges vizuális műhelymunkái: interaktív idővonal, animáció, fotóesszé, forgatókönyv, filmetűd stb.

Képzőművészeti kurzus indítása emlékmű, dioráma és pannók tervezése. *Hommage*, parafrázis, dialógus, interpretáció: a mohácsi csata ikonográfiája.

Papírrestaurátorok: a kódexek világa művészi könyvdíszítés, könyvkötészet, grafika, és a korabeli sokszorosító technológiák, fametszet, rézkarc, oszmán kalligráfia.

Fashion designer és textiltervezők korhű adaptációi, kapszula kollekciói, zászló- és szőnyegtervek.

Grafikusok: múzeumpedagógiai és kiállítási feliratok, *online media design*, nyomtatványok tervezése.

Építőművészeti kurzus indítása mobil kiállítási pavilon, emlékpark és látogatóközpont tervezésre.

Nyári akadémia

Az 1526. évi mohácsi csata helyszínének régészeti kutatásait végző Janus Pannonius Múzeum interdiszciplináris egyetemi együttműködése lehet a jövőben a nyári hallgatói gyakorlat. Egyetemi régésztábor és fémkeresős leletfelderítés keretében a csatatérkutatás helyszínén tanulmányozhatják a csatatér hadi leleteit. Emellett a tudományos médiatartalom fejlesztésében vehetnek részt a hallgatók. A múzeumokban, egyetemeken, rádiókban stb. streamelt kerekasztal-beszélgetések, előadások és podcastok vehetők fel, és betekintést nyerhetnek a terepi kutatás izgalmaiba, valamint a hadi leletek vizsgálatába.

NEMZETKÖZI OKTATÁSI PROGRAM

Nemzetek saját „mohácsi” és azok emlékezete: ország-sorsok és sorsdöntő vesztes csaták az Oszmán Birodalommal (Görögország, Moldávia, Románia (Havasalföld, Erdély) Bulgária, Albánia, Szerbia, Bosznia-Hercegovina, Horvátország, Ausztria).

Mohács500 Utazó Kiállítás

Európai párbeszédet kezdeményező utazó kiállítás a korabeli hatalmi viszonyokat, Buda, Bécs, Róma, Isztambul, Párizs álláspontját, a török és a magyar haderő mellett a német, lengyel, cseh, szerb és horvát seregeket élményszerűen ismerteti.

Az utazó kiállítás egy látványos kültéri pavilonban is elhelyezhető, ami előadósátorként funkcionálhat kerekasztal beszélgetések és múzeumpedagógiai programok számára. Printelt ponyvák, táborállásokat idéző enteriőrrel, interaktív játékparkkal (tárgymásolatok, csatatér makett-terepasztallal, digitális idővonal és *time lapse*) utazik a kiállítás a régészeti témnapok, testvér- vagy

partnervárosi rendezvények, kulturális fővárosi megjelenések alkalmából.

Nemzetközi középiskolai diáktalálkozó

Célja a közös közép-európai kulturális és történelmi gyökerek felfedezése, továbbá az országonként változó nemzeti emlékezet feltérképezése. A meghívott nemzetközi diákcsoport kísértő tanáraikkal kreatív alkotómunkában (például korabeli helynevek, térképek és idegen szavak vizsgálat), workshopokon és diákelőadásokon vehetnek részt. Külön honlapja, Facebook és Instagram oldala van az évente más-más témában kiírt országos diákversenynek és rendezvénynek.

Erasmus együttműködés

Nemzetközi digitalizált archívum és galéria létrehozása céljából, Erasmus kapcsolatokra építve indulhat összehangolt levéltári kutatómunka és tanulmányút. Felfedezés, tanulás és megosztás

a célja a nemzetközi forráskutatásnak és tartalomfejlesztésnek.

Az antropológus, régész és történész hallgatókkal induló közös kutatási témák kimeríthetetlenek: például sorsfordító csaták (a török hódítások

Mohácsig, egyes balkáni népek emlékezete), korabeli hadakozási szokások, családkutatások, lappangó hadizsákmányok. A mohácsi csatát megelőző sorsdöntő csatahelyek és kutatástörténetük releváns szempontok szerinti vizsgálata (pl. paviai csata).

MOHÁCS500 EMLÉKEZETPEDAGÓGIAI LÁTOGATÓI TÉR ÉS KIÁLLÍTÁS

A valós és virtuális terekben folyó emlékezeti edukáció akkor éleszti fel a fiatalok nemzettudatát, ha elkerüli az iskolaszagú nyelvezetet és témákat, ha számukra motiváló közeget kreál. Az iskolai tanuláshoz képest tágabb kontextusban vizsgálhatjuk a mohácsi csatát a múzeumban. A tárgyakkal való interakción, ábrázolások és források elemzésén alapul a tanulás, amely alkalmas a diákok adott témáról való előzetes ismereteinek felidézésére, a közösen tanultak rendszerezésére, áttekintésére vagy akár új nézőpontból való vizsgálatára. A tanuló képzeletét megragadja a különösen izgalmas és néha brutális történelem, ha a személyes életéhez kapcsolható élményeken keresztül és a már meglévő tudásra alapozva indítunk. Élethű enteriőrök, korhű tárgymásolatok és audiovizuális eszközök elképzelhetőbb képet festenek egy korszakról, személyről vagy rekonstruált múltbéli eseményről.

Az 500. évfordulót előkészítő években a pécsi Janus Pannonius Múzeum a sátorhelyi tömegsír- és csatatérkutatás szakmai vezetőjeként a friss tudományos eredményeket, leleteket, valamint hódoltságkori gyűjteményét bemutató időszakos kiállítást rendezhet látogatói számára.

A kiállítást kiegészítheti egy interaktív múzeumpedagógiai és andragógiai foglalkoztató tér, amely berendezésének és tartalmi elemeinek a tervét vizsgáljuk meg a következőkben. A kiállításokban és más látogatói terekben az emlékezet térbeli metaforáival, jelképeivel találkozunk. Szobrok, kiállítási elemek, az emlékezés tárgyát megjelenítő kifejező ábrázolások ezek. A térplasztikák mellett diákok által készített digitális monumentumok is születhetnek. Amíg az örökségedagógia vagy a múzeumpedagógia trendje az *edutainment* (játssza tanulás), addig ebben az esetben nem lehet módszer a felszabadult és önfeledt játékosítás. A szabadidő eltöltésének helyszíne itt az elmélyülés, a csata áldozataira való megemlékezés, a kegyelet és megbérlés helye.

Működtetés

A múzeumpedagógiai szolgáltatásfejlesztéshez igénybe vesszük az iskolai közösségi szolgálatos középiskolások és szakmai gyakorlaton lévő egyetemisták segítségét. Ők vállalnak előzetes bejelentkezéssel díjmentes csoportvezetést az 5–12. osztályos és osztálykiránduló csoportoknak, segítenek a játékalloások működtetésében és az online tartalomfejlesztésben.

Játékalloások a múzeumudvaron

- Ágyú és puskatűz
- A szerepjátékokhoz felállíthatók sáto táborok, készülhet korhű öltözk és fegyvermásolat
- Forgóbábuk, püfölhető ellenség
- Kovácsműhely fegyverbemutatóval, pajzsok, nyilak
- Pénzverde (automata is elhelyezhető), ólomgolyó és ólomkatona öntés

Mesterségek:

- Kerámia műhely
- Textil és bőrs műhely
- Fa és csontművesség
- Kőfaragás

Miniásatás:

Ez lehet akár egy hagyományos homokozó (tárgymásolatok, gypvas és földrétegek, temetkezési mellékletek, csontok, falazat – fémkereső és ásatási eszközpark). Homokozó helyett bemutatható egy középkori kút is, mint időkapszula. Célja, hogy a gyerekek megismerjék a történelmi múltat feldolgozó, történelmi muzeológusok (történész, régész, nyelvész, antropológus) munkájának alapelemeit.

Az udvaron hagyományörző rendezvényeknek, táboroknak és harcművészeti sportoknak adható hely. A foglalkozások során játékosan megismerhetők például a hadseregek felépítése (csapatnemek, fegyverzet, taktika) és jelvényeik, a zászlóalj és címeik. Megtudhatjuk, hogy kik voltak a mozgósítható

hazai és külföldi harcosok és fizetett zsoldosok, kik maradtak ki az összecsapásból? Hogyan jutottunk el a mohácsi csatáig, miért lett a mohácsi sík a hadszíntér. Érdekesekek az arányok és léptékek is, mekkora

volt a harc vonal és a seregek létszáma, ágyúk és a csapattartalékok száma. Az elesett keresztény mártírok (főpapok, főnemesek, zsoldosok, stb.) ismertetése, Kanizsai Dorottya szerepének bemutatása.

MÚZEUMI LÁTOGATÓI TÉR

A hódoltság kori Pécs kiállítását kiegészítheti, ám önmagában is teljes múzeumélményt ad a mohácsi csata pavilonokkal tagolt edukációs helyszíne. Küldetését és tartalmát jól kommunikálva indítja el a látogatót a kiállítási útvonalon. Feliratait a minimálisra csökkentett múzeumi vitrinek mellett fotómontázsok, fény-, hang- és videóinstallációk kísérik. Minden bemutatott tárgymásolat megfogható és valamennyi enteriőr kipróbálható.

A múzeumoktól elvárt egyediség és érték élményét a „hiteles, első kézből” kapott legfrissebb kutatási eredmények ismertetése és a hónap tárgya vitrin változó tartalma jelképesen képviseli. A belsőépítész által tervezett tér áttekinthető, modern és attrakció jellegű, ahol az emlékezetpedagógia határozza az emlékezet mikéntjét és volumenét.

Tématervek óvodásoknak

A nemzeti nevelés a hazaszeretet, a nemzeti értékekhez kapcsolódó büszkeséget célozza meg a korosztályban. Nemzeti szimbólumokra, hagyományokra építő drámapedagógia, szerepjáték, bábozás, körjáték, zene és mondókák, kortárs irodalom játékos alkalmazása mellett rajzversenyek szervezhetők az óvodapedagógusokkal együttműködve. Városi fényfestéshez a helyi török kori emlékekről készülhetnek alkotások. Rajzolhatunk mesehallgatás után, vagy korabeli képeket nézgetve is. A török kori mondókákhoz kötődő állat, mint kabalafigura (például gólya) lehet a kiállítás tárlatvezetője.

- Török basa nagy a hasa: nyelvtörök, csúfolók. A szerepjátékokhoz: korhű viseletek és tárgymásolatok (sarkantyú, turbán, konty, gaty, papucs stb.)
- Síp, dob, nádi hegedűvel: zenés foglalkozás, harci dob és fegyver készítése
- Pont-pont-vesszőcske: hódoltság kori képző- és iparművészeti programok
- Állatmesék, állatmondókák bábokkal (gólya, katicabogár, kacsa, cica, kiskakas), bábkészítés

Tématervek az általános iskolai 5–8. évfolyamai számára

A tanulók nemzeti és történelmi érzékenyítését az „akkor és most” típusú párbeszédre építhetjük: család és lakóhely, hétköznapiak és ünnepek, gyermekek nevelése és oktatása, közlekedés, úthálózat, hírközlés, betegségek, járványok, öltözködés, divat, békék, háborúk. Felfedező és feltalálók, kereszténység és az iszlám kialakulásának története.

Bemutatjuk a Mohácsi Nemzeti Történelmi Emlékhelyet, a kollektív emlékezetet fenntartó sírkertet. A mohácsi sík, mint természeti monumentum a több tízezer életet követelő csata tetthelyeként, a megértés és tisztelet jegyében zajló, nemzedékek közötti párbeszéd helyszíne.

Az Emlékhely parkjában a szobrok, kopjafák mellett a hős halottakért megkonduló harang megidézi a kereszténység védelmében az iszlám hódítás ellen 12 órákor megszólaló déli harangszó hagyományát is.

Tématervek a középiskolás, 9–12. évfolyamok számára

A közösségi oldalakon vagy az élő foglalkozásokon, a mohácsi csata emlékezetét rendszerezhetjük korunkkal releváns közösségi témák mentén. A fiatalokat érintő jelenkori és múltbeli társadalmi problémák összevetése, témacsoportok: mobilitás és szegénység, nő és társadalom, egészség és életmód, érdek és dezinformáció, világszemlélet és jövőkép, kereszt és félhold. Kultúrtörténeli párhuzamok: Gutenberg galaxis vs. világháló kora, utópia és disztópia a technológiai és társadalmi forradalmak mentén, a könyv, mint médium vs. elektromos média.

Kerettantervi témakörök: a középkori birodalmak, a nyugati és a keleti keresztény államiság főbb jellemzői, vallási és hatalmi harcok. Az iszlám vallás, az arab hódítás és kulturális hagyatéka. Hódítások és hatalmi törekvések Európában. Világképek, korstílusok. A Magyar Királyság mint

európai középhatalom művelődéstörténete. A török elleni harcok, a végvárok. Jagellók országlása, a mohácsi csata és következményei. A három részre szakadt Magyarország a Habsburg Birodalomban. Bocskai István és a hajdúk. Az Erdélyi Fejedelemség virágkora Bethlen Gábor idején. Zrínyi Miklós, a hadvezér. A világ és Európa a kora újkorban, föld-

rajzi felfedezések és következményeik, az atlanti hatalmak felemelkedése. Reformáció, a katolikus megújulás és a felvilágosodás. Fényes uralkodói udvarok. Felvilágosult abszolutizmus. Az Egyesült Államok létrejötte. A török kiűzése és a Rákóczi-szabadságharc. Magyarországi nemzetiségi viszonyok. A felvilágosodás gondolkodói.

INSTALLÁCIÓS ELEMEEK

Az emlékezetpedagógia célcsoportjait érdeklődésüket megragadó felvetésekkel és érzékenyítő témákkal szólítja meg. A mohácsi csata vonatkozásában ilyen izgalmas tényezők például a lappangó hadizsákmányok. Leletek, mint nyomozati bizonyítékok, „sötét” tények és érdekességek, az emléknep és az augusztus 29-ék sora. Uralkodóházak, megszakadt családtörténetek. Csata utáni büntudat és önvád. A csata európai megítélése a korabeli Európában, a kicserélődő elit, egyház és mobilitás, változó arisztokrácia. Érdekesek a „mi lett volna ha” típusú felvetések, rekordszámok, viták, csapatok összevetése, társadalmi párhuzamok a mai életünkből.

Enteriőrök

A terem adottságai szerint például uralkodói trónok, harci sátrak, szultáni sátor, török lakószoba, mesteriségek, akár 3D falmatricával, fali pannók és videó installációk élményszerűvé tehetik a látványt, akár szelfifalként is használva.

Hónap műtárgya vitrin

Az online megjelenésekhez, tartalomfejlesztéshez és hírgeneráláshoz adhat témát a változó tartalmú vitrin, a hadileletektől a hódoltságkori dísz tárgyakig terjedelmes a merítés lehetősége.

AUDIOVIZUÁLIS MÚZEUMPEDAGÓGIAI ESZKÖZÖK

- 3D-s nyomtató: pecsét készítése, dísz tárgy, figurák nyomtathatók
- Grafikus szerkesztő program digitális festés és animáció céljára
- *Magic wall* – érintőképernyős tárgyismeret
- Interaktív fallabdajáték – a mozgásérzékelő falfelületen futó emlékezetpedagógiai játék kabalafigurája (gólya, kakas) kronologikusan végigvezet a történelmen. A gyerekek labdával (plüss ágyúgolyóval) célozva léphetnek előre
- Digitális Mohács-panteon: a mohácsi csatában résztvevők adattára. Az alig több mint két órán keresztül tomboló, heves és igen véres ütközetben mintegy 15 ezer magyar veszett oda, beleértve ebbe gyakorlatilag a teljes korabeli politikai és katonai elitet, az egyházi vezetés nagyjából felét, illetve magát a királyt is. Az oszmán veszteségekről nem maradtak fenn hirtelt érdeklő adatok

HANDS ON ESZKÖZÖK

- Becsüljük meg! A saját névjeggyel ellátott könyv emel a könyvhöz való viszonyuláson. A Corvinák világa, kódexkészítés: papírmerítés, kódex fedőlap díszítés, iniciálé-festés. Helyben készíthető saját iniciálás *ex libris* pecsét, vagy nyomtatható egyéni *ex libris* könyvmatrix. *Sticker bombing*: a népszerű telefon hátlap és laptop matricák alkalmasak művészi kampány építésére: Mohács500 csatagrafikák, karakteres tipográfia tervezése a művészeti egyetemeknek kiadható feladat
- Iszlám és keresztény szertartások megjelenítése: hangszerek, edénymásolatok, makettek. Freskórestaurálás és tervezés, oszmán-török illetve reneszánsz falfestmények, interaktív játékfal. Motívumok összehasonlítása: virágok, írások vs. szentek élete, tájképek, alakábrázolás, perspektíva

- Fegyvertár és anyagismeret: bronz és vas szemléltetése, fegyverkészítés. Páncélzat, felszerelés, zászlóalj és címerek. Fémleletekkel (ágyúgolyó, ólomlövedékek, fegyvertörödékek, lópatkó) és érckincsekkel ismerkedünk. Magnetométer és talajradar. A pénzverés és érmék a korban. Harci anyagismeret: fa és fémek, bőr és enyv, olajak és zsírok, faggyú, mézga, gálic, gyanta, higany, szurok, kátrány, viasz, terpentín, kén, salétrom és szén
- Viseletmásolatok (török, középkori, reneszánsz) a drámapedagógiai foglalkozásokhoz. Lakáskultúra: ládák, zsámoly, világítás, étkezési kultúra, kályhaszemek, lakástextil, tárgymásolatok, régi játékok kipróbálható másolatai
- Mit hagytak ránk a törökök, kiemelve Baranya török építészeti műemlékeit. Pécs, Siklós, Mohács, Szigetvár
- Muszlim és keresztény temetkezés összehasonlítása
- Kincstár játék: számszörös trezor, láda benne tárgymásolatok, éremismeret és játék. Datálás: érmével átírt történelem
- Kölcsönözhető kiállítás felfedező csomagok: papír-írószer, múzeumpedagógiai kiadvány, kisebb tárgymásolatok

IDŐVONAL

Mohácsot és következményeit a nemzetközi összefüggésekkel a törökök nyugati terjeszkedésének kezdeteiből kiindulva érthetjük meg. Térképen láthatóvá tehetjük a szárazföldi és tengeri hadszíntereket egészen a 18. századi orosz–török hadszíntérig.

A hazai történelemtanítás egyik irányítóelve, hogy a magyar történelmet kontinuitásában, az európai, illetve egyetemes történelmet mellette szigetszerűen tárgyalja. Mohács esetében emlékezetpedagógiai szempontokból érdemes nemzetközi társadalmi és művészeti kontextusba helyezni a hazai eseményeket.

Példák az történelmi és kultúrtörténeti események időrendi ábrázolására

- Klasszikus a térképpel kombinált idővonal, amely több ország történelmét együtt láttatja.

- Az audiovizuális eszközön futó *time lapse* egy olyan fotó- és videóösszé, amely a csata történetén rohan végig igényes képi manipulációval
- Kiállítási installáció lehet az 1526. augusztus 29-i csata időkapszulája, miként időkapszulaként értelmezhetjük a még feltáratlan Földvár falut magát
- A képregény kronologikusan mesélhet fény- és hanginstallációkkal
- Idővonal jellegű animációs kisfilm
- Digitalizált térkép változó évszámokkal az ország területi változásaival mint idővonal
- Történelmi arcképtár, mint idővonal. A korszak nagyjai, meghatározó figurái portrék formájában kerülnek az évszámok vonala alá

CSATAREKONSTRUKCIÓN

A mohácsi csata emlékezetpedagógiai interpretációjának legkézenfekvőbb módszere: audiovizuális eszközökkel rekonstruálni a csata lefolyását. A fiatalok figyelmét a gyors vizuális üzenetek ragadják meg. Media designerek az interaktív terepasztalhoz fotóanimációkban foglalják össze a csata menetét. Készülhet körbesétálható kültéri dioráma az Emlékhelyen, amely makettek segítségével helyezi tájba a történelmi eseményt. Filmvetítés a kiállítóterben: a mohácsi csata, a másfél óra alatt megsemmisülő keresztény haderő és a magyar főnemesség animációs bemutatása. A csatamodellezéskor bemutatathatjuk a szakma saját maga számára feltett

kérdéseit. Feltárjuk, hogy miért fontos találni török katonasírokat, meghatározni a csata koreográfiáját, hogy hol volt a szultáni csapat ágyúállása és Földvár falu. Megtudjuk, hogy hogyan kutatták fel és azonosították II. Lajos tetemét, és napjainkban hogyan azonosítják a 3-as számú tömegsírhoz kapcsolódó maradványokat. Ők vajon olyan hadifoglyok, akiket tömegesen kivégeztek a vesztes csata után? Összehasonlíthatjuk a magyar és a török sereg paramétereit, technikai fejlettségtől a létszámon át a szervezettségig. Láthatóvá tehetjük a csata koreográfiáját, a hadszíntér léptékét, topográfiai helyszínein az egységek mozgását.

Hadszintér terepasztal

A körbesétálható, mozgatható elemekkel tervezett makett terepasztal stilizált vagy igazi tenger- és folyóvízzel, tapintható felszinformákkal, épített örökségi szimbólumokkal, figurákkal az Oszmán Birodalom tengeri és szárazföldi agressziójának szárazföldi és tengeri hadszínterein. A fontos csaták és területveszteségek jelölése. A török pusztítás mementójaként előrenyomulásuk nyomvonalának stációit jelöljük.

A hadizsákmányok

Az elrabolt értékek és sorsuk bemutatása. Hadfelszerelések (dob, fegyver, zászló) és értékes műtárgyak (gyertyatartó, kódex, érmék). A hadügyi mesterségek és a fémfeldolgozás kapcsolata a korban: bognár, kovács, lakatos, ács. Harchelyzetben javítások, helyben gyártott lövedékek. A szekér mint szállítóeszköz, ágyúk és lőpor gyártása.

Könyvtörténet

A korabeli könyvtörténeti emlékek, így az UNESCO Világ Emlékezete dokumentumai között szereplő Bibliotheca Corviniana valamint a Tabula

Hungariae, Magyarország első nyomtatott térképének, reprint, fakszimile és digitalizált rekonstrukcióinak megismerése. Kódexismeret: kötések, miniatúrák, textil-, bársony- és bőrborítás, aranyozott kötéstáblák, bélyegzők, arannyal díszített metszés. Megtekinthetők kéziratok, levéltári másolatok, uralkodói és főúri kézjegyek. A szultán ajándéka történet. Könyvtártörténet, a pécsi műemlék múzeumépület: Magyarország első nyilvános könyvtára, a budai műhely, a nemzeti könyvtár, OSZK.

A méltó megemlékezés bázisai a csata tárgyi és szellemi örökségét őrző, feldolgozó és közzétevő szakmai és intézményi együttműködések, kutatási projektek. A mohácsi csata tudástartománya a nemzeti műveltség része, következményeivel szignifikáns a magyarságot ért traumák sorában. Az 500 éves évfordulóhoz kapcsolódó emlékezetpedagógia erre a meglévő közös emlékezetre építi felelősségteljes küldetését: a feltárt tudományos tényeket propagálva segíti a történelmi esemény megértését, nemzeti feldolgozását és nemzetközi kontextusba helyezését, hogy a mohácsi csata története a közös műveltség és nemzeti identitás része maradjon.

IRODALOM

- ADÓBA L.: *Diorámaépítés*. Budapest 2012.
- B. SZABÓ J. – FARKAS G. F. (szerk.): *Örök Mohács: Szövegek és értelmezések*. Budapest 2020.
- B. SZABÓ J. – FODOR P. (szerk.): *Új korszak határán: az európai államok hadügye és hadseregei a mohácsi csata korában*. Budapest 2019.
- BORGES, J. L.: Funes, az emlékező. In: Borges, J. L.: *A titkos csoda*. Budapest 1986, 128–138.
- FODOR P. – VARGA SZ. (szerk.): *Egy ismeretlen király dinasztia Közép Európában: a Szapolyaiak*. Budapest 2020.
- FODOR P. – VARGA SZ. (szerk.): *Több, mint egy csata: Mohács. – Az 1526. évi ütközet a magyar tudományos és kulturális emlékezetben*. Budapest 2020.
- FÜLEP L.: *Az emlékezés a művészi alkotásban*. Budapest 1911.
- GYÖRGY P.: *A hely szelleme. A kipontozott emlékezet*. Budapest 2007.
- HARAMZA M. – KOVALICZKY G. – BERTÓK G. – SIMON B. – GALAMBOS I. – TÜRK A. (szerk.): *Eke mentén, csata nyomában. A mohácsi csata kutatásának legújabb eredményei. Tanulmánykötet Szűcs József tiszteletére*. Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia 17. Budapest 2020.
- KESERŰ K.: *Emlékezés a kortárs művészetben*. Budapest 1998.
- LÁZÁR K.: *Törökök a népi játékok szövegeiben*. Budapest 2005.
- NÓRA, P.: *Emlékezet és történelem között - Válogatott tanulmányok*. Budapest 2010.
- PAPP J.: Egy 15. század végi illusztráció „újrachasznosítása” a mohácsi csatáról tudósító német hírlevelekben. *Magyar Könyvszemle* 135:3 (2019) 366–388.
- SZILÁGYI S.: *A magyar nemzet története* 4–5. Budapest 1898.

EDUCATIONAL CONCEPTS AND APPROACHES OF INTERPRETING THE BATTLE OF MOHÁCS

KATA KÁRPÁTI

The battle of Mohács has turned into a Hungarian national identity crash in the collective memory from generation to generation. The commemorative pedagogy's mission for the event's upcoming 500th anniversary is to honour the victims of the battle. Remembrance pedagogy generates projects to improve the national literacy regarding the history of the Mohács battle. By promoting the latest scientific evidences and teaching through archive documents, museum artifacts, archeological finds helps to understand thoroughly the tragical event of the past that has shaped our present. For better interpretation of Mohács's tangible and intangible cultural heritage Mohács 500 events offer different forms of educations, introducing pedagogical developments like online educational publications, visitors services, student activities, traveller exhibition and international student meetings. The upcoming anniversary of the battle as a common turning point in Central and South-Eastern European history is an opportunity to join international cooperations. Launching new professional and institutional collaborations and research projects that preserve, search and publish the period under Ottoman rule will result in a deeper understanding of the battle's consequences. By creating a contemporary dialogue between past and present, remembrance pedagogy mediates between students and museum collections, archives and libraries. It is important to integrate the techniques of digital age for the new generations as a common language that can connect young people to memorial material, museum collections and exhibitions. Digital media and gamification tools are flexible information channels containing comics, teasers, Instagram page, computer game, virtual exhibition, historical vlog, etc. Young people's attitude to the past is shaped by a better understanding of history. Increasing their knowledge deepens their national identity as well. The cooperation of museologists, researchers, teachers and, of course, students aims to strengthen the social and civic competences, increasing cultural awareness for dignified commemoration.

6490 Ft

9 786156 388315

www.martinopitz.hu

466

364